

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A XIX. SZÁZADI NYELVBÖLCSELET
ÉS
A MAGYAR NYELV SZÓTÁRÁNAK
ETIMOLÓGIAI ELVEI**

NÉMETH RENÁTA

2007

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

NÉMETH RENÁTA

**A XIX. századi nyelvbölcselet és a magyar nyelv szótárának
etimológiai elvei**

Magyar Nyelvészet Doktori Iskola, vezetője: Kiss Jenő DSc, egyetemi tanár
Magyar Nyelvtörténet Program, vezetője: Zsilinszky Éva CSc, egyetemi docens

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Havas Ferenc CSc, egyetemi tanár
Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Zsilinszky Éva CSc, egyetemi docens
Dr. Békés Vera CSc, tudományos főmunkatárs
A bizottság titkára: Dr. Csepregi Márta PhD, egyetemi docens
A bizottság további tagjai: Dr. Haader Lea CSc, egyetemi docens
Dr. A. Molnár Ferenc DSc, egyetemi docens
Dr. Gerstner Károly, PhD, egyetemi docens

Témavezető: Dr. Horváth Katalin CSc, egyetemi docens

Budapest, 2007

„Örök tulajdonsága az emberi mikrokosmosnak, hogy állandóan saját súlypontja körül forog. Önmagát akarja megismerni a tudományban és a saját lelkisége kifejezésére törekszik a művészetben. Amint minden kívülről jövő ismeretet csak önmagán keresztül képes az ember felfogni, úgy minden alkotás is magán viseli az alkotó szellemének bélyegét. Nem paradox törekvés tehát, ha egy-egy kor tudományos vagy művészi alkotásaiban elsősorban az ember lelki arcát keressük.”

(Szekrényessy Margit 1937: 3)

TARTALOMJEGYZÉK

0. Előjáróban.....	7
0.1. A dolgozat geneziséről – személyesebb hangot megütve	7
0.2. A dolgozat felépítése	11
1. A CzF.-ről kialakult kép – a dolgozat célja.....	13
1.1. Ellentmondó vélemények a CzF.-ről	14
1.1.1. Ellentmondó vélemények a CzF. etimológiáiról	14
1.1.2. Ellentmondás a CzF. értelmező és etimológiai részének értékelésében.	15
1.2. Egyoldalú kép a CzF.-ről.....	16
1.3. Érthetetlennek talált mozzanatok.....	17
1.4. Egybehangzó vélemények a CzF. tudományosságát illetően.....	18
1.5. A CzF. és az Akadémia	23
1.6. A CzF. mint nyelvtudomány-történeti mítosz	25
2. A CzF. és a nyelvtudománytörténet-írás: megközelítésmódok.....	27
2.1. A tudományfejlődés kumulatív modellje	27
2.2. Hogyan írjunk tudománytörténetet a XXI. században?.....	29
2.2.1. Tudományfilozófia és tudománytörténet: anomáliák	30
2.2.2. Tudósközösségek és paradigmák	33
2.2.3. Többféle tudományosság? Nehézségek a tudománytörténet-írásban	35
2.2.3.1. A paradigmák összemérhetetlensége	35
2.2.3.2. A kumulativitás tagadhatatlansága	39
2.4. A modern nyelvtudománytörténet-írás és a CzF. feltárása.....	40
3. A CzF. genezise – háttérrajz.....	46
3.1. A Magyar Tudós Társaság mint a romantikus-liberális tudományosság	47
3.2. A CzF. megszületésének folyamata	51
3.2.1. A CzF. terve, a szótári munkálatok megindulása	51
3.2.2. A CzF. <i>Terve</i> (1834) és az <i>Utasítások</i> (1840).....	54
3.2.3. Csak értelmező szótár– Czuczor és Fogarasi megbízása (1844)	59
3.2.4. A CzF. mint az Akadémia egyik feladatát teljesítő tudományos mű	61
4. A bölcséleti nyelvészet alapjául szolgáló nyelvelmélet.....	64
4.1. Két ismeret- és nyelvelmélet – két hagyomány?	66
4.1.1. A descartes-i hagyomány és Kant	67
4.1.2. A <i>Sprachphilosophie</i> hagyománya: Herder és Humboldt	69
4.2. Kitekintés: a két hagyomány megjelenése a nyelvtudományban	71
4.2.1. Egymást váltó paradigmák?	71
4.2.2. Kétszatuság a felvilágosodás utolsó szakaszának nyelvelméletében	74
4.3. A nyelvről való gondolkodás az Akadémia első évtizedeiben	76
4.3.1. Romantika, liberalizmus, nacionalizmus – a hazai viszonyok között	76
4.3.2. A klasszikus német idealizmus epizemológiája és a <i>Sprachphilosophie</i> ..	80
4.3.3. Teleki József paradigmakijelölő hatása	81
4.3.4. A kortárs európai nyelvészek munkáinak ismerete: tudósközösség.....	83
4.3.5. Az írók és irodalmárok nyelvbölcséletének korokon átívelő egysége	84
4.4. A bölcséleti nyelvészet nyelvelméletének megalapozása	84
4.4.1. Az emberi értelem és az emberi nyelv keletkezése	85
4.4.2. Az eredeti emberi nyelv mint külső (hangzó) nyelv létrejötte	90
4.4.3. Az első nyelvalkotók nyelve „a lélek szótára”: gyökök	91

4.4.4.	Az eredeti emberi nyelv fejlődése: a mechanikus nyelvalkotás	98
4.4.5.	Nyelvi univerzálék és monogenezis I.	101
4.4.6.	Az eredeti emberi nyelv és a nemzeti (partikuláris) nyelvek létrejötte	104
4.4.7.	„Nyelvében él a nemzet” – a néplélek és a nyelvszellem.....	105
4.4.8.	A nyelv tökéletesítése	109
4.4.9.	A bölcséleti nyelvészet a magyarról mint eredeti nyelvről	120
5.	A magyar bölcséleti nyelvészet rendszere	126
5.1.	A közönséges és a különös nyelvtudomány – a bölcséleti nyelvészet	127
5.2.	Az empiria szerepe a bölcséleti nyelvészetben.....	130
5.3.	A magyar nyelv természetének feltárása a bölcséleti nyelvészetben	132
5.4.	A nyelvhasználat két területe a bölcséleti nyelvészet elvei alapján	135
5.4.1.	Az észleti (elméleti, bölcséleti) nyelvhasználat.....	139
5.4.1.1.	Nyelvi univerzálék és monogenezis I.....	139
5.4.1.2.	Alaktani tipológia	143
5.4.2.	A nyelvrokonítás	145
5.4.2.1.	Nyelvrokonítás a monogenezis tételének empirikus igazolására ..	148
5.4.2.2.	A magyar nyelv közvetlen rokonságának kijelölése	151
5.5.	A nyelvhasználat mint paradigmátikus vízvázlasztó	157
5.6.	A nyelvbölcsülethez vezető út	161
6.	Etimológia a CzF.-ban: elvek és eljárások.....	164
6.1.	Az etimológia paradigmátikus szükségszerűsége a CzF.-ban	164
6.2.	Etimológia a bölcséleti nyelvészetben.....	166
6.2.1.	A szó: hanganyag, idom és értelmény hármassága.....	166
6.2.2.	<i>Etimológia, analógia, eufónia</i>	167
6.2.3.	Etimológia – „könnyenhívósság ’s tulságos kételkedés közt közép út” ...	171
6.2.4.	Az etimológia mint a szóértelmezés alapja	172
6.3.	A szó belső alkata a bölcséleti nyelvészetben	173
6.3.1.	A gyök a bölcséleti nyelvészetben.....	175
6.3.2.	A gyökök meghatározása: az oppozíciós módszer	177
6.3.3.	<i>Gyökök és gyökérszók</i>	181
6.3.4.	A gyök hangalakja: a gyök eredeti egyszótagúsága	182
6.3.5.	A gyök felbontása: a gyökhang a CzF.-ban.....	183
6.3.8.	<i>„Mellyek a ’ magyar nyelvben a ’ tiszta gyökök?”</i> – Külhasonlítás	189
6.3.8.1.	Elvi nehézségek az <i>idegen</i> gyökök meghatározásában	189
6.3.8.2.	Az <i>idegen</i> gyökök meghatározása a CzF. gyakorlatában	193
6.4.	Szódrincselés – az etimológiát nehezítő alaki változások	195
6.5.	Belhasonlítás – szócsaládosítás	201
6.5.1.	A gyök egyenes ági rokonsága	202
6.5.2.	A gyök oldalági rokonsága	203
6.5.2.1.	<i>A hangrendi párhuzam – Belső flexió a magyarban?</i>	204
6.5.2.2.	<i>Szócsalád</i>	208
7.	Összegzés	212
7.1.	A CzF. etimológiáinak ellentmondásos megítéléséről – még egyszer	212
7.1.1.	Az etimológia mint komplex stúdium	212
7.1.2.	Nehézségek a magyar szókészlet etimológiai vizsgálatában.....	213
7.1.3.	Az etimológiához szükséges szótörténeti kutatásokról	219
7.1.4.	Az egységes etimológiai szemlélet szükségessége	220
7.1.5.	A szótár elkészítésére fordított idő és energia	221
7.2.	A CzF. mint a romantikus-liberális tudomány emblemátikus műve	222
7.3.	Előremutató meglátások a bölcséleti nyelvészet nyelvelméletében	225
7.4.	Számvetés és kitekintés	231

FÜGGELÉK	233
Függelék 1	233
Függelék 2	235
Függelék 3	237
Függelék 4	239
Függelék 5	240
Függelék 6	241
Függelék 7	242
Függelék 8	244
Függelék 9	245
Függelék 10	248
Függelék 11	251
Függelék 12	254
BIBLIOGRÁFIA	258

0. Előljáróban

0.1. A dolgozat genezisééről – személyesebb hangot megütve

A Czuczor Gergely (1800–1866) és Fogarasi János (1801–1878) által szerkesztett, 1862 és 1874 között hat kötetben közreadott első és mindmáig egyetlen, értelmező és etimológiai részt is tartalmazó nagyszótárunknak, a *Magyar Nyelv Szótárának* (a továbbiakban CzF.) értékelésével, tárgyiagos méltatásával kapcsolatban Balázs János – a Czuczor Gergely születésének 175. évfordulója alkalmából írt megemlékezésében – egy új szempontra hívja fel a figyelmet:

„Ha majd szótáriródmunkunk történetének Czuczor és Fogarasi korát is felölelő, igen jelentős szakaszát is ugyanolyan hivatottsággal elemzik a kutatók, mint ahogyan MELICH JÁNOS vizsgálta volt a legrégebb szójegyzékeinktől PÁPAI PÁRIZ szótáráig terjedő periódust, majd pedig GÁLDI LÁSZLÓ értékelte az 1779–1839 közti évtizedeket [...], csak akkor tudjuk majd megfelelően és igazán méltányolni Czuczor szótárirói munkásságát” (Balázs 1976a: 149).¹

Ez utóbbi, hatalmas feladatot egészében – tudomásom szerint – még egyetlen kutató sem vállalta magára, így a magyar nyelvtudomány-történet egyelőre adós a CzF. vizsgálatához szükséges átfogó lexicográfiai korrajzzal.²

Dolgozatomban voltaképpen Gáldi László 1978-ban megfogalmazott felhívásának igyekszem eleget tenni, aki az *Etimológiánk száz éve és ma* című tanulmányában így ír:

„[A]z eddigi kutatásnál több rendszerességgel kellene feltárnunk a Czuczor–Fogarasi szerkesztette első nagyobb akadémiai szótár szövegtételeit, s tudomány-történeti szempontból kiszűrni ezekből a sokszor bizony csavaros észjárással megfogalmazott megjegyzésekből azt, ami sokszor napjainkig a további kutatás alapja maradt” (Gáldi 1978: 108).

Mindamellett felmerül a kérdés, hogy kutatható-e egyáltalán a CzF.? Ismeretes ugyanis, hogy a magyar nyelvészeti közgondolkodás a CzF.-t tudománytalan, illetve a tudomány mai állásához képest – legalábbis, ami az etimológiáit illeti – többé-kevésbé elavult műnek tekinti (l. 1. fejezet). A két állítás – bár a belőlük levonható következtetés, hogy ti. a CzF. etimológiai része tudományos szempontból értéktelen és a mai kutatók számára

¹ Dolgozatomban az összes idézetet az eredeti tipográfiával közlöm, így a dőlt, ritkított, aláhúzott vagy kiskapitális betűtípus alkalmazása kivétel nélkül a szerző kiemeléséé.

² Feltétlenül meg kell említenem azonban Stemler Ágnes *Nyelvrokosság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága* c. doktori értekezését (2004b), amelyben Czuczor és Fogarasi kortársának, Mátyás Flóriánnak (1818–1904) jelentős, ám nagyrészt kiadatlan nyelvtörténeti szótárát – szótárkísérletét – mutatja be és méltatja.

használatatlan, azonos – nem ugyanazt mondja, viszont egyaránt a tudományosság kritériumaira irányítja a figyelmet. A probléma tehát így általánosítható: kutatható-e egy tudománytalan, de legalábbis a tudomány mai állása szerint elavult, sőt dilettánsnak mondható munka tudományos igénnyel?

Az eldöntendő kérdésre adható mindkét válasz mellett sorakoztathatók fel érvek. Sokak álláspontja az volt, hogy a CzF.-ről nemigen lehet érdemleges dolgot mondani, főleg nem egy doktori disszertációban, a mai értelemben tudománytalan munka lévén.³ Ugyanakkor épp a tudományosság fogalmához kapcsolódva témavezetőm, Horváth Katalin határozottan amellett foglalt állást, hogy a témát igenis kutatni kell, pontosabban tovább kell kutatni, mégpedig azon az alapon, hogy a CzF. – a közvélekedéssel ellentétben – tudományos mű, csak épp a maitól eltérő, másfajta tudományosság jegyében született.

Az, hogy többfajta tudományosság van, hogy ez egyáltalán lehetséges, egészen új gondolat volt számomra. Mindenesetre konzulensem hívta fel a figyelmemet arra is, hogy a közelmúltban többek között a CzF. korszakáról is készült egy ilyen „másfajta” szemléletű, de nem nyelvészszempontokat érvényesítő esettanulmány. Ő adta a kezembe – alapműként és kiindulópontként – Békés Vera *A hiányzó paradigma* című munkáját (Békés 1997a).

Ez a – magyar nyelvtörténészek és uralisták köreiben méltánytalanul ismeretlennek tűnő⁴ – könyv dolgozatom megírását és gondolkodásom alakulását tekintve több szempontból is kulcsfontosságúnak bizonyult. Természetesen üttörő jelentőségűnek tartom Békés Vera nyelvtudomány-történeti esettanulmányait, amelyek közül a vizsgált korszakra vonatkozókat a magam kutatásában is nagymértékben hasznosítani tudtam. Ugyanakkor még hálásabb vagyok azért a kitérőért, amelyet – gyakorlatilag minden filozófiai előképzettség nélkül – a filozófia különböző berkeibe, elsősorban a nyelv- és tudományfilozófia területére tettem, hogy tőlem telhetőleg hitelesen értelmezhessem a könyv sokrétű gondolatmenetét.

Mivel Békés Vera Thomas S. Kuhnnak *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyvében (Kuhn 1962/2000) kifejtett paradigmamodelljét módosítja, ezt a könyvet is szükséges volt tanulmányozni. Kiderült azonban, hogy a témának – a

³ A Nyelvész Doktoranduszok Országos Konferenciájának absztraktokat elbíráló bizottsága 2006-ban úgy nyilatkozott, hogy a CzF. vizsgálatától nóvum nem várható.

⁴ Vö. Pusztay János 2001-es tanulmányában több poszt-positivista tudományos fejlődésmoddell is áttekint, köztük Kuhn elméletét is, Békés Vera munkáját azonban – annak dacára, hogy az uralisták számára különösen fontos tanulságokkal szolgálhat, épp a cikk témáját illetően is – a bibliográfiában sem említi meg.

tudományfejlődés elméletének – hatalmas szakirodalma van. Mindenesetre igyekeztem annyira elmélyülni az olvasmányokban, hogy a diskurzus fő irányait átlássam, és legalább a magam számára meg tudjam alkotni a saját – nyilván nagyon korlátozott terjedelmű és szubjektív, de talán hitelesnek mondható – tudományfilozófia-történeti áttekintésemet.

Ekkor tapasztaltam meg azt a nagyon érdekes jelenséget önmagamon, hogy a munka alapjául kínáló elmélet hatására – témavezetőm kifejezésével élve – mintegy „satuba szorítottam magam.” Elsajátítottam egy kétértékű látásmódot, és bár a vizsgált anyag minduntalan kibújt a rákényszerített sémából, én igyekeztem ezt figyelmen kívül hagyni – más szóval minden erőmmel azon voltam, hogy mindent vagy „fekete” vagy „fehér” címkével lássak el. Már egészen előrehaladtam a dolgozat fejezeteinek írásában, amikor konzulensem határozottan felhívta a figyelmemet arra, hogy a magam, s egyúttal tárgyam érdekében változtatnom kellene. Ekkor kezdtem egyáltalán artikulálni a problémát, amit addig egyszerűen nem mertem bevallani magamnak, mert úgy éreztem, hogy rendkívül súlyos következményekkel járna, elsősorban azért, mert tudományfilozófiai kérdéseket illetően nyelvészként nem tudok hitelt érdemlő alternatívát, megoldást nyújtani. Időbe telt belátnom, hogy ez voltaképpen nem is feladatom.

Mindezek mellett úgy vélem, van még legalább két fontos szempont, ami miatt Békés Vera könyve különös jelentőségű számomra. A könyv egyik értékét abban látom, hogy mindazok számára, akik a nyelvészközösségben a nagy többségtől részben eltérő, egyénibb nézeteket vallanak, s esetleg meg nem értettek, mellőzöttek érezték-érezik magukat vagy háttérbe szorulnak, felismerhetővé teszi, hogy az így megélt helyzet talán abban gyökerezik, hogy sem ő, sem a „többiek” nem tudnak arról, hogy nem egyfajta tudományosság – a kuhni terminussal élve: paradigma – létezik.

Ezen a ponton kell egy – doktori disszertációban talán szokatlan – személyes hangvételű, ám a dolgozat szempontjából lényeges kitérőt tennem. Én magam ugyanis szintén a hazatalálás élményével olvastam Békés Vera könyvét. Tudatosítottam magamban, hogy voltaképp nyelvészként – és ettől a magam szempontjából elválaszthatatlanul tanárként és egyszerűen emberként is – ennek a másik paradigmának, másik nyelvészeti hagyománynak a követői közé tartozom.⁵

⁵ Mindennek azért van jelentősége, mert – amint azt Békés Vera kimutatta – a CzF. éppen a másik, a német *Sprachphilosophie* nyelvkoncepciójára alapozott ún. göttingai paradigma szülötte. Így az a helyzet állt elő, hogy a CzF.-val foglalkozva számomra nem annyira az okozott nehézséget, hogy beletanuljak az ún. bölcséleti nyelvészet tudományosságába, hogy elsajátítsam a fogalmait, a nyelvvezetét, hanem inkább az, hogy mindazt, ami ebben a számomra „otthonos közegben” egyértelműnek látszott, hogyan mutassam meg azoknak, aki más szemlélettel közelítenek a *Magyar Nyelv Szótárához*.

Ez annál is inkább elgondolkasztó, mert négy szakomat végezve hosszú éveket töltöttem nyelvészeti tanulmányokkal, a nyelvet elsősorban eszköznek tekintő nyelv-konceptióra alapozott nyelvészetet tanulva, és így – a paradigmamodell alapján – mélyen, sőt, talán megváltoztathatatlanul belém kellett volna ivódnia annak a látásmódnak, annak a rejtvényfejtő-készségnek, amit a megoldandó nyelvészeti feladatok sugalltak.⁶

Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészet szakán, Horváth Katalin óráin éreztem először azt, hogy végre valaki olyasmiről tanít, amit mindig is hiányoltam, végre valaki úgy közelít a nyelvhez, ahogy én mindig is szerettem volna. Tőle tanulva tapasztaltam meg azt is, hogy mit jelent a Mester és tanítvány viszonya, milyen az, mikor két ember úgy érzi, hogy ugyanarról beszél, és félszavakból is érti egymást.⁷

Az ő etimológia speciális kollégiumain találkoztam a magyar nyelv egyik elbűvölő jellegzetességével: a hang- és jelentésváltozások nyomán lezajló szó-, illetve morfémahasadás jelenségével. Ez egyrészt a nyelvelméletre fordította a figyelmemet,⁸ másrészt voltaképpen ennek köszönhetően kezdtem etimológiával foglalkozni. A konkrét etimológiákat vizsgálva sokszor arra a meglátásra jutottam⁹ vagy jutottunk, hogy az etimológiai összefüggéseket illetően a CzF.-nak bizony sokszor jó meglátásai vannak. Hogy lehet ez? Hisz a magyar szakon – bár értelmezéseit máig maradáno értéként említették – óva intettek a CzF. használatától, a rá való hivatkozástól. Általában lenézik, a „delibabos nyelvészet”¹⁰ alkotásai közé sorolják, s csak mint tudománytörténeti tényrt tartják említésre méltónak. Ugyanakkor a szakirodalmat böngészve azt tapasztaltam, hogy mégis vannak, akik elismerik a Nagyszótár. érdemeit. Így Balázs János, Gáldi László, Mészöly Gedeon és persze Horváth Katalin – csupa olyan nyelvész, akiket példaképemnek tekintek. Sőt, ezek a nyelvészek – mint fentebb idéztem is – itt-ott a CzF. kutatására is bízhatnak. Végső soron így „kaptam” témámat – Tanárom,

⁶ Persze, ha innen tekintek vissza korábbi egyetemi tanulmányaimra, ráismerek arra a törekvésemre, hogy kibújjak a tanított paradigma keretei közül. Leíró nyelvészetből az átmeneti – az akkori terminológiával ún. „ál-” – kategóriák foglalkoztattak, nyelvtörténetből a színek megnevezéséről írtam dolgozatot, nyelvszakjaimon a nyelvi világkép kérdése, a funkcionális és a kognitív nyelvészet érdekelt elsősorban.

⁷ Erről Németh 2004: 80–95.

⁸ Emellett – más aspektusból – a nyelvtörténet óráimra készülve tudatosult bennem az alakváltozatok, illetve a hasadás jelentősége. Úgy láttam, hogy – számomra meglepő módon – sem a hagyományos, sem a strukturális szemléletű nyelvészet – sem szinkrón (leíró), sem diakrón szempontú vizsgálataiban – nem fordít kellő figyelmet a jelenségre. Ugyanakkor feltűnt, hogy a Labov által megalapozott (Labov 1963, 1966, 1972) ún. szekuláris nyelvészetben a változatok központi szerephez jutnak a nyelvi változás magyarázatában.

⁹ L. Németh 2004, 2006b.

¹⁰ L. például Kiss Lajosnak a CzF. etimológiáiról megfogalmazott véleményét: „A szómagyarázatok zömére az a jellemzés illik, amit SZARVAS GÁBOR adott 1879-ben Thaly Kálmán nyelvészkedéséről: delibabos nyelvtudomány” (Kiss 1978: 48).

későbbi témavezetőm révén, aki a nehéz pillanatokban gyakran biztatott azzal is, hogy hálás lehetek a saját – feltehetően egész életemen át végigkísérő – kutatási feladatért, mert ez nem mindenkinek adatik meg.

A *Magyar Nyelv Szótárával* az Általános és Alkalmazott Nyelvészet szakra írt szakdolgozatomban kezdtem foglalkozni. Disszertáciomban az azóta kiterjesztett és elmélyített kutatásaim egy részét adom közre.

Ahhoz, hogy ez a dolgozat elkészülhetett, rengeteg segítséget kaptam, az élet minden síkján: anyagi, érzelmi, szellemi és spirituális értelemben egyaránt. Köszönöm mindazoknak, akik munkám során biztattak, időt, türelmet és energiát nem kímélve: Édesapámnak és Édesanyámnak, témavezetőmnek, Horváth Katalinnak, barátaimnak és kollégáimnak, valamint tanítványaimnak.

0.2. A dolgozat felépítése

Disszertáciomban tehát az önmagában is hatalmas és sokfelé ágazó témával kapcsolatos kutatásaim egy részét foglalom össze, mindenekelőtt a címet tartva szem előtt. Egy, az eddig megszokottól eltérő – de ma már egyre többször alkalmazott – tudománytörténeti módszer felhasználásával igyekszem rekonstruálni a Nagyszótár történetét és mibenlétét. Dolgozatomat a következőképp építtem fel:

Az 1. fejezetben a CzF.-ről az utókorban máig élő képet villantom fel. Bizonyos – éppen a CzF. értelmező és etimológiai részével kapcsolatos – ellentmondásokra rámutatva a CzF.-t tudománytörténeti mítosznak nevezem.

A 2. fejezetben – a tudományfilozófiai háttérre való nagyon vázlatos utalással – a lehetséges tudománytörténeti megközelítésmódokkal foglalkozom. Így jutok el a *többféle tudományosság – a paradigma* kuhni – fogalmához.¹¹ Ennek jegyében alakítom ki a magam tudománytörténeti módszerét.

A 3. fejezet arra törekszik – a korabeli szövegekre támaszkodva – a CzF. mintegy fél évszázadot felölölő geneziséét a lehető legtárgyilagosabban mutatass be. (Néhány nehezebben hozzáférhető szöveget, szövegrészletet a Függelékben közlök.).

A 4. fejezetben a magyar bölcséleti nyelvészet nyelvelméletét kísérelem meg rekonstruálni, különös tekintettel a késői felvilágosodásban a racionalista ismeretelmélet mellé lépő német *Sprachphilosophie* eszméire.

¹¹ Itt jelzem, hogy dolgozatomban a fogalmakat dőlt betűkkel jelzem. Ez a jelölésmód nem zavarja a nyelvi adatnak a mai nyelvészeti gyakorlatban bevett, hasonló módon való kiemelését.

Az 5. fejezetben ismertetem a magyar bölcséleti nyelvtudomány rendszerét. Mindenekelőtt azt igyekszem igazolni, hogy a *bölcséleti nyelvtudomány* kifejezés a korszakban voltaképp – mai terminológiával – az általános, illetve elméleti nyelvészettel tekinthető egyenértékűnek. A fejezetben kitérek a nyelvhasználat és a nyelvrokontozás problematikájára, s ennek kapcsán röviden érintem a paradigmaváltás kérdését is.

A 6. fejezetben, immár a tágabb kontextus ismeretében, a disszertáció címében megjelölt másik témát, a CzF. etimológiai elveit járom körül, természetesen a korszak etimológiai gyakorlatára is – legalább néhány ponton – példát adva.

A 4-6. fejezetekben többször is idézem Czuczor Gergely két, eddig kiadatlan kéziratának a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárában fellelt szövegét, melyekből a Függelékben (9–10) néhány oldalnyi mutatványt is közreadok. A két kézirat egyazon jelzet (BK 188/I. 4b) alatt szerepel, mindkettőt 1860 körülre datálják. Az első, 25 oldal terjedelmű kézzel írt szöveg címe *Magyar Nyelv tudomány* (CzK 1), a második dolgozat *A nyelv bőségéről* (CzK 2) címet viseli. Ez utóbbi, 27 kéziratos oldal írás filológiai szempontból különösen érdekes, mert részben – az első kilenc oldal egyes bekezdéseire nézve – egyezik Czuczor általam ismert első, nyelvészeti tárgyú, *Újítás a' nyelvben* című cikkének szövegével, mely 1834-ben, a *Tudománytárban* jelent meg. A cikk végén Czuczor utal arra, hogy „[a]z itt eléadottak csak zsenge vonásai egy kelendhető nagyobb munkának” (Czuczor 1834: 29). Feltehető, hogy ez a terjedelmesebb mű *A nyelv bőségéről* című dolgozat.

Ezekben a fejezetekben gyakran használom magának a CzF.-nak az értelmezéseit is, elsősorban a korszakban használt szakkifejezések jelentésének magyarázatában.

A 7. fejezetben a bölcséleti nyelvészet, ezen belül is a Nagyszótárban kiteljesedő etimológia előremutató felismeréseit, máig maradandó értékeit gyűjtöm csokorba, és megemlítek néhány, további kutatásra inspiráló témát.

Végezetül – disszertációm érdemi részének bevezetéseképp – hadd idézzem Ballagi Mór (1815–1891) számomra oly sokat mondó, a romantikus-liberális tudósetika szellemében fogant szavait:

„Jó úton vagyunk nyelvészetünk' ügyére nézve, – 's bár paradoxonnak lássék – épen az egyoldalúságok azok, melyek engem a' felől biztosítanak. Mert 'a tudományok' fejlődése mindig úgy ment; egyes emberek a' tudománynak egyes oldalait karolták fel, és ha folyvást egy irányban haladva gyakran szélsőségre mentek is; de a' tudomány legbecsesb fölfedezéseit olly exclusiv egyoldalúságoknak köszönheti, valamint a' tudomány' egésze, különböző irányú tudományművelők' öszműködése által épül fel, mert egyenként a' Szentírás' szavaival szólva: a' tudomány részszerint van bennünk” (Ballagi Mór 1855: 602).

1. A CzF.-ről kialakult kép – a dolgozat célja

Mielőtt a CzF.-ről – különösen a benne alkalmazott etimológiai elvekről – érdemben bármit is mondanék, szükségesnek tartom áttekinteni azon véleményeket, amelyek a szótárral kapcsolatban a mai nyelvészeti köztudatban – és itt hangsúlyozottan nem az egyes nyelvészek állásfoglalásáról van szó – rögzülhettek, hisz annak a kutatónak, aki a szótárt vizsgálni kívánja, mondhatni, ezek szolgálnak kiinduló- és viszonyítási pontul.

A CzF.-val a XX. század során¹² – ha ezt nagyon leegyszerűsítve a modern nyelvtudomány időszakával azonosítjuk – a magyar nyelvészek közül viszonylag kevesen foglalkoztak. A szótárral valamilyen szempontból elmélyültebben foglalkozó¹³ önálló tanulmányt mindössze hármat említhetek (Sági 1942, F. Molnár 1964, Balázs 1987: 638–656), ezek is nagyjából húszévenként követik egymást. A szótárról ezenkívül egészen röviden, néhány oldalon szólnak azon dolgozatok szerzői, melyek a magyar nyelvtudomány-történetírás fellendítését célzó, 1978-ban megjelent *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből* című kötetben szerepelnek (Balázs 1978: 13–17; Kiss 1978: 47–49; Kelemen 1978: 77–84; Gáldi 1987: 99–108).

Azt hiszem, jogosan mondhatom, hogy mindez – ha csak a szótár terjedelmére¹⁴ és a két szerkesztőnek a hozzá kapcsolódó elméleti munkásságára vagyunk tekintettel – összességében is nagyon – méltatlanul – kevés. Ennél sokkal jelentősebbnek tartom azonban a CzF.-ről kialakított nézetek formálódásában azt, hogy a fent említett tanulmányok általában egy kitüntetett – a mű, mi több: az életmű, sőt, a korszak nyelvtudományának teljes kontextusából kiemelt – aspektusból vizsgálják a CzF.-t. Legtöbbször a

¹² A Nagyszótárral kapcsolatban viszonylag korán megjelentek az elégedetlenkedő, kritikus felszólalások, cikkek – s ezek elsősorban a szerzőket támadták. „A szótár tudományos értékelését, úgy látszik, HUNFALVY PÁL kezdte meg 1851-ben – a kidolgozott szócikkekbe az akadémiai bemutatott részletek alapján – a nyelvhasznítás elveiről s elemeiről tartott felolvasásában (AkÉrt. XI, 112 és ÚjMMűz. 1850-I. II, 540)” – írja Kelemen József (1978: 81). Finály Henrik az első füzet megjelenése után (1862) azonnal éles hangú kritikát jelentet meg (Finály 1862a; 1862b), és immár a kiadásért felelős intézményhez szólva azt javasolja, hogy „a tud. Akademia állítsa meg e szótár nyomtatását a mostani alakjában és vétesse meg egyszer alapos revízió és átdolgozás alá.” A bírálatra Fogarasi válaszolt, és kettejük között kisebb vita bontakozott ki. A szótár hiányairól 1863-ban Mátyás Flórián és Ponori Thewrewk Emil is értekezik. A kritikák – ahogy egyébként azóta is – elsősorban a szószármaztatás és a nyelvhasznítás elveit és gyakorlatát kifogásolják. A legsúlyosabb Hunfalvy Pál 1870-es bírálat, illetve Szarvas Gábor 1878-ban, több részletben publikált kritikája. A kortársak és a közvetlen utókor véleménynyilvánításaitól most eltekintek, erre l. Békés 1997a: 162–173.

¹³ Büky Béla 1967-es dolgozatában például mindössze annyit tesz, hogy kigyűjti a CzF. keresztnevényanyagát.

¹⁴ „Ha figyelembe vesszük, hogy a kezdeti előkészületek gyűjtő munkáját, a próbaértelmezéseket és a próbaszövegek rendkívül kezdetleges munkálatait nem tekintve, a szótár anyagának összehordása, értelmezése, a magukra vállalt szószármaztatás és nyelvhasznítás a kézirat elkészültéig két embernek igen nehéz körülmények közt végzett mintegy 14 évi munkája, a szótárt minden hiánya és hibája mellett is tiszteletre méltó teljesítménynek kell tartanunk” (Kelemen 1978: 84).

szótár etimológiai eredményeit értékeli, szoros összefüggésben a nyelvrokonságról vallott nézeteikkel, esetleg mint lexikográfiai teljesítményt veszik szemügyre, néha pedig „Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei”-t (Sági 1942) jellemzik, illetve minősítik.

Ami viszont igazán érdekes, az az, hogy ha a fent idézett tanulmányok részleteit az értékelés egy-egy szempontja szerint egymás mellé helyezzük, rendkívül ellentmondásos, időnként bizony torz(ított) és töredékes kép rajzolódik ki előttünk. Az alábbiakban ezt az állítást kívánom bizonyítani néhány szöveghely idézésével. A CzF.-ről készült tanulmányok részleteinek felidézésével ugyanakkor azt is jelezem, hogy mi az, amit ma azok a nyelvészek tudhatnak a CzF.-ről, akik legfeljebb a nyelvészeti proszemináriumon hallottak róla vagy vették kezükbe (vö. H. Bottyánfy et al. 1976).

1.1. Ellentmondó vélemények a CzF.-ről

1.1.1. Ellentmondó vélemények a CzF. etimológiáiról

Ismeretes, hogy a szótárral foglalkozó nyelvészek a legnagyobb ellenkezést és a leglesújtóbb véleményeket a CzF. etimológiai kapcsán fogalmazták meg. Emellett azonban több olyan jellemzést is találunk, amelyek – saját koruk etimológiai gyakorlatának fényében – elismerik, hogy a szótár etimológiai része mégsem teljesen elhibázott. Éder Zoltán például így ír:

„Utóéletében a szótárt a kritika legtöbbször szófejtései miatt kárhoztatta. Kétségtelen, hogy ez a legsebezhetőbb pontja, ez a legkevésbé időtálló része. Ám a szótárban sokkal több a helyes szófejtés, mint azt bírálói állították, s a modern kutatások nemegyszer a Czuczor-Fogarasi etimológiai megoldását igazolták velük szemben” (Éder 2000: 58).

A tekintetben viszont, hogy ki mennyire tartja használhatónak a CzF. etimológiai részét, egészen szélsőséges nézetek vannak forgalomban. Kiss Lajos szerint „[h]a akad is néhol a CzF. szócikkeiben jó és hasznos etimológiai ötlet, amelyet a mai kutató módszeresen továbbfejleszthet, ez inkább csak kivételszerű” (Kiss 1976: 48), Balázs János viszont tizenegy évvel később úgy vélekedik, hogy „Czuczor zseniális szófejtő kísérletei megihlették korunk magyar etimológusait is” (Balázs 1987: 653).

Az is sokatmondó tény, hogy Bárczi Géza (1967: 285–287) és Benkő Lóránd (1976: 16–17) rövid etimológiatörténeti áttekintéseikben olyan szerzők mint Horvát

István, Dankovszky Gergely, Leschka István, Kresznerics Ferenc és Kassai József mellett – akiknek munkáit részben a Nagyszótár közvetlen előzményei közt tarthatjuk számon – Czuczor Gergely és Fogarasi János nevét meg sem említik.

1.1.2. Ellentmondás a CzF. értelmező és etimológiai részének értékelésében

Azok közül, akik a szótárról ítéletet mondanak, sokan egyszerűen elfeledkezni látszanak arról, hogy a CzF. értelmező részt is tartalmaz, mi több, voltaképp értelmező szótárnak készült. Erre a mulasztásra először Szinnyei József hívta fel a figyelmet: „Sajnos, hogy bírálói a munkának csak gyenge oldalára vetették rá magukat és elmulasztották elismerni, hogy értelmező része jó” (Szinnyei 1926: 18). 74 évvel később Éder Zoltán ismét szükségesnek tartotta, hogy erre a tényre rámutasson:

„[A] bírálók csak mellékesen vették figyelembe, hogy a szótár nemcsak etimológiai, hanem értelmező szótár is, s elmulasztották elismerni, hogy értelmező része jó. Ebben a tekintetben a szótár korszakalkotó, s mint a XIX. század közepének, különösen a reformkor és a szabadságharc korának köznyelvi és irodalmi történetének és a nyelvtudományi irodalomnak nagy értékű forrásai közé tartozik. A Czuczor–Fogarasi tehát máig élő értékeket hozott létre” (Éder 2000: 58).

Azok, akik a szótár értelmező, esetleg – egészen kivételesen – leíró nyelvészeti részéről is véleményt nyilvánítanak, általánosságban úgy vélekednek, hogy bár a CzF. etimológiai elavultnak vagy egyenesen tudománytalannak tekinthetők, a szótár értelmezései, leíró nyelvtani elmélete és gyakorlata jó, használható, mi több, úttörő jelentőségű. Ebben a szellemben nyilatkozik például F. Molnár Gizella (1964: 371),¹⁵ Balázs János (Balázs 1978: 14),¹⁶ az egyetemi nyelvészeti proszemináriumokon használatos segédkönyv vonatkozó fejezete (H. Bottyánfy et al. 1976: 16)¹⁷ és – némiképp kifejtettebben – Kelemen József is:

¹⁵ „A szótár értékét gazdag értelmezései adják, s ezek ma is értéket jelentenek. A szótár szövege azonban, „mint a régi nyelvbölcséleti irány terméke” a mű megjelenésének idejére már elavult” (F. Molnár 1964: 371).

¹⁶ „[A CzF.-nak a] bevezetőjében található, terjedelmes magyar leíró nyelvtani rész (különösen a képzők és a leggyakoribb származékok tüzetes felsorolása), maga a mintaszerűen felkutatt és feldolgozott szótári anyag, sőt a belső keletkezési szavainkkal kapcsolatos etimológiák nem jelentéktelen hányada is a legnagyobb elismerést érdemli. Am a szerkesztőknek, különösen FOGARASINAK etimológiai alapelvei [...] messze elmaradtak az indoeurópai nyelvudományban ekkor, különösen POTT munkássága nyomán már általánosan elfogadott, s főleg hangtani szempontból jól megalapozott módszertől” (Balázs 1978: 14).

¹⁷ „[A] szótár értelmező része [...] nagyon értékes. Hat kötete 110.784 szócikket foglal magában, jól szemlélteti a XIX. század közepének irodalmi és köznyelvi szókincsét. Feldolgozott címszóanyaga alapján eddig legerjedelmesebb szótárunk. Ma is értékes forrásmunka” (H. Bottyánfy et al. 1976: 16)

„A szótár nyelvtani szerelése s a szóhasználatra vonatkozó megjegyzései általában korszerűek. A szóhasználatra vonatkozó stílári megjegyzések nem rendszeresen ugyan, de általában találóak. A CzF. értelmező részével előkészítette az utat a magyar szókincset magyarul értelmező szótárak számára. Élőnyelvi példáival elődeinél nagyobb mértékben kapcsolódik a korszak beszélt nyelvéhez. Irodalmi idézeteivel elsőként szolgáltatta meg újabb irodalmunkat” (Kelemen 1978: 84).

Sőt, *A magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) „hibái ellenére is kiváló”-nak, „a maga korában jelentős alkotás”-nak nevezi a CzF.-t (Országgh 1962: VII).

A szótár két, egymással szervesen összefüggő részének ilyen eltérő értékelése voltaképp szintén az etimológiáról kialakított vélemény ellentmondásosságát erősíti. Egyrészt közismert ugyanis, hogy Czuczor és Fogarasi végső soron azért kezdett foglalkozni a szótárba bekerülő szavak etimológiájával is, hogy a szavak értelmezését jobban megalapozzák (vö. 3.2.4. és 5.6. fejezet), másrészt ebből adódóan nyilvánvaló, hogy Czuczor és Fogarasi ugyanazon nyelvtudományi elvek alapján készítette az értelmezéseket és az etimológiákat.

1.2. Egyoldalú kép a CzF.-ről

Láttuk, hogy a CzF.-ről kialakított vélemények gyakran önmagukban is ellentmondásosak és egymásnak is ellentmondóak. A szótárt értékelő nyelvészeink nemegyszer utalnak egy-egy kollégájuk csúsztatásaira. Ez arra utal, hogy a CzF.-ről kialakított kép feltehetően bizonyos mértékig torz, esetleg valamilyen szempontból manipulált. Kelemen József például rámutat, hogy Hunfalvy Pál (1810–1891) és Szarvas Gábor (1832–1895) – a szótár etimológiáiról kialakított lesújtó véleményüket kinyilatkoztatva – „a sok hibás és vitatható etimológia mellett észre sem veszik a helyes szófejtéseket” (Kelemen 1978: 82–83).¹⁸

A szótárt mint lexikográfiai munkát értékelve szintén találkozhatunk csúsztatásokkal. Balázs János szerint például „[a]nnyit már jelenlegi, hézagossá ismereteink alapján is bizvást megállapíthatunk, hogy az andódi jobbágyfiúból lett tudós költő [Czuczor] mint lexikográfus nemcsak magyar, hanem kelet-európai, sőt európai mértékkel mérve is jelentőset alkotott, s nevét együtt kell és lehet említenünk az olasz CALEPINUSnak, a

¹⁸ Másutt hasonlóan: „Etimológiáinak legnagyobb része valóban tarthatatlan [...], bár nagyobb számban vannak helytálló etimológiai megállapításai, mint ahogyan SZARVAS GÁBOR jól időzített cikkében hirdette. A későbbi etimológiai kutatás nem egy esetben a CzF. etimológiai ötletét igazolta SZARVASSAL szemben” (Kelemen 1978: 84).

Békés Vera egyenesen arra kérdezi rá, hogy „hogyan lehetséges ábrándos etimológiai elvekből kiindulva olyan eredményeket elérni, amelyekre napjainkban is alapvetően támaszkodhat a kutatás” (Békés 1997a: 98).

francia LITTRÉnek, vagy a szintén jobbágyivadék cseh JUNGMANNNak, valamint a lengyel LINDÉnek a nevével” (Balázs 1976: 149). A Balázs János által említett szótárak – a klasszikus Calepinus-féle latin szótár kivételével – mind a XIX. század folyamán jelentek meg.¹⁹ Kelemen József ugyanakkor azt állítja, hogy a CzF.-ban alkalmazott „szótári felfogás a külföldi mintákhoz képest nálunk csaknem százévi késéssel valósult meg” (Kelemen 1978: 83). Egyértelmű, hogy a szótár korszerűségének megítélésében nem mindegy, hogy „csaknem” százévnyi, vagy csak pár évtizedes késésről beszélünk, arról nem is szólva, hogy a francia nyelv szótára gyakorlatilag a CzF.-val egy időben jelent meg.

Egy másik típusú csúsztatásra szintén Balázs János mutat rá, ismét Szarvas Gábornak a szótárról mondott elmarasztaló ítélete kapcsán. Szarvas felrója a szerkesztőknek, hogy nem ismerték a nemzetközi nyelvtudomány legmodernebb eredményeit,²⁰ Balázs szerint azonban Szarvas vádaskodása „mai megítélésünk szerint mégsem teljesen jogos. Mert a nevezettek műveit – mint a szótárból is kitűnik – Czuczorék természetesen ismerték, sőt használták is. Ők maguk az ógrammatikusoknak e három vezéregyénisége közül az 1801-ben született POTTnak a nemzedékéhez tartoztak. Könnyű kimutatnunk, hogy szótáruk előszavában kifejtett nézeteik gyakran szinte szó szerint visszhangozzák BOPPÉk nyilatkozatait” (Balázs 1976a: 153–154).

1.3. Érthetetlennek talált mozzanatok

A CzF. értékelését áttekintve az eddig felsorolt ellentmondások, csúsztatások mellett nemegyszer tapasztaljuk, hogy a kutató sokszor kimondottan értetlenül áll a szótár gyakorlatának bizonyos mozzanatai előtt. Erre az egyik legjobb példát F. Molnár Gizella tanulmányából idézem:

¹⁹ Calepinus (1435–1511) latin szótára első ízben 1502-ben jelent meg. Emile Littré francia filológus, filozófus (1801–1881) *Dictionnaire de la langue française* című négykötetes szótárát 1863–1872 között adták ki. M. Samuel Bogumił Linde (1771–1847) *Słownik języka polskiego* című szótárának hat kötete 1807–1814 között jelent meg Varsóban. Az ötkötetes – Josef Jungmann (1773–1847) nevével fémjelzett, számos társszerző részvételével készült – *Slovník česko-německý* 1834 és 1839 között került kiadásra.

²⁰ „Grimm korszakalkotó művének (Deutsche grammatik) első kötete 1819-ben jelent meg”, s második kiadásban 1822-ben. A másik epochális mű, Bopp összehasonlító nyelvtana megjelent 1833-ban; s vele csaknem egy időben Pott etimológiai buvárlatai; s bár e nyelvészhármassággal szemben a másokra való hivatkozás teljesen fölöslegessé vált, napvilágot láttak s 1845-ben már közkezen forogtak több más, kitűnő nyelvtudományi művek is; úgy hogy midőn a szótárirás kezdetét vette, a nyelvtudománynak már meg volt vetve biztos alapja” (Szarvas 1878: 13).

„Sok szónál azt látjuk, hogy a felsorolt rokon nyelvi megfelelők ellenére is igyekeztek a szót a magyar nyelvből megmagyarázni. [...] Vannak olyan szavak is, ahol a szerzők maguk is meg voltak győződve a szó idegen eredetéről, mégis soroltak fel finnugor rokon nyelvi adatokat is, pl. *bőjt, cölöp, kalmár*” (F. Molnár 1964: 375).

Balázs János azt furcsállja, hogy bár „FOGARASI már a harmincas évek közepén jól ismerte a hazai összehasonlító-történeti nyelvtudomány úttörőinek, sőt alkalmasint HUMBOLDT VILMOSnak a munkásságát is, legalábbis ezt sejteti a nyelvek „belső alkat”-ára vonatkozó észrevétele. Annál feltűnőbb, hogy mindezek ellenére ennyire elmaradt nézeteket vallott még a nagyszótár szerkesztésének már korszakunkra eső éveiben is” (Balázs 1978: 14–15).

1.4. Egybehangzó vélemények a CzF. tudományosságát illetően

Az 1.1.–1.3. fejezetek áttekintése után meglepőnek tűnhet, hogy mégis van, amiben a CzF. kritikusan – még azok is, akik egyes vonatkozásokban elismerően nyilatkoznak róla – egyetértésben látszanak lenni. Ez pedig – még meglepőbb módon – nem más, mint magának a szótárnak az alapvetését illető véleményük. Ha tömören szeretném összefoglalni, hogyan vélekednek a Czuczor és Fogarasi névvel fémjelzett, de volta-képp a szótár létrejöttének időszakában mindvégig többé-kevésbé uralkodó, sőt, az Akadémia oltalma alatt művelt nyelvtudományról, akkor az a legkevesebb, ha azt mondom, hogy elavultnak tartották. Az utókor a saját, későbbi nyelvtudományához képest tekintette elavultnak a korszak nyelvtudományát, a Czuczorékat követő, de velük még egy időben alkotó fiatalabb nyelvészgeneráció azonban a saját, azonos korszakbeli nyelvészetéhez viszonyítva. Súlyosabb minősítésként azonban felvetődtek és felvetődnek a *tudománytalan*, esetenként – inkább szóban – *délibábos* jelzők is.

Mármost, ha figyelmesen átolvassuk a CzF.-val foglalkozó nyelvészek írásainak azon passzusait, amelyeket a szótár nyelvtudományi elveinek szentelnek, meglepő tapasztalatokkal gazdagodunk. Mindenekelőtt az tetszik különösnek, hogy a témát néhány bekezdésnyi terjedelemben összefoglalhatónak tartják. Kivétel nélkül mindegyik dolgozatban előfordul valamilyen formában a magyarra vonatkoztatva az *ősnyelv, ősi nyelv, eredeti nyelv* kifejezések, az azonban egyikből sem derül ki, hogy Czuczorék mit értettek ezen kifejezések alatt, sőt, az egyes interpretációk ellentmondani látszanak egymásnak. Sági például ilyen kontextusokban használja ezeket a kifejezéseket: „CZUCZOR felfogása szerint a magyar eredeti nyelv, amelyet önmagában lehet és kell

megérteni, megfejteti” (Sági 1942: 327); vagy: „CZUCZORNak kufsteini börtönében erős meggyőződésévé lett az az előbbi sejtelme, hogy a magyar nyelv egyszerűségénél és legapróbb elemeire való felbonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv. TOLDY FERENC is azt remélte 1844-ben Reguly utazásától, hogy bebizonyosodik: a magyar nyelv minden mástól független ősnelv” (Sági 1942: 327); és:

„A nyelvek rokonságát illető gondolataik [t.i. Czuczoréké] GRÓF TELEKI JÓZSEF felfogásában gyökereznek. Teleki, ugyanúgy mint Révai, a közös ősananyelvről szóló régi tanításnak híve, de nyomát találjuk nála a természeti rokonság tanának is: az ősemberek ugyanazon körülmények között belső ösztönből hasonló hangokat találtak fel. Az ilyen rokonság azonban Teleki szerint igen távol levő, egészen enyészett atyafiság lehet, s csak egyes szavak hasonló hangzásán alapul. A valóságos rokonság bebizonyításához a nyelvek egész belső alkotásának, természetének és a gyökérhangoknak az egyezése szükséges. A magyar nyelv eredeti nyelv, nem származéka egy más nyelvnek, de rokonságban van a keleti vagy sémi, meg az északi vagy finn-lapp nyelvekkel, amint Révai tanította. [...] [Teleki József] azt hiszi, a magyarral valamilyen rokonságban van a zend, a szanszkrit meg a kínai nyelv. Ezek a nyelvek nemcsak a legrégebb ismeretes nyelvek közé tartoznak, hanem legközelebb állnak ahhoz az ősi nyelvhez, amelyen a legelső emberek beszéltek” (Sági 1942: 326–327).

A CzF. finnugor etimológiáit vizsgáló F. Molnár Gizella feltehetően Sági nyomán utal a CzF. *Előbeszédére* mint a fogalommagyarázat forrására:

„Teleki József és Révai Miklós nyomán ők is [ti. Czuczor és Fogarasi] a közös ősananyelvről szóló régi tanítás hívei, de már nyomát találjuk a természeti rokonság gondolatának is. Czuczorék azt akarták bebizonyítani, hogy a más nyelvek szavaihoz hasonló magyar szavak nemcsak rokonság vagy átvétel eredményei, hanem lehetséges, hogy eredetük a közös ősnyelvre nyúlik vissza, vagy pedig a más nyelvekkel való hasonlóságuk az emberek hasonló természetével magyarázható. Nézetük szerint „részint egy ősbibb, elődibb közös nyelv maradványai, részint az emberi szellem közös természetében alapszanak” (*Előbeszéd* 28). Czuczor úgy véli, hogy a magyar nyelv ún. eredeti nyelv [...]. Czuczor szerint a magyar nyelv egyszerűségénél, átlátszóságánál és legapróbb elemeire bonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv (vö. *Előbeszéd* 49)” (F. Molnár 1964: 372).²¹

A fent említett kifejezéseken kívül több más olyan fogalom is felmerül, amelyek nincsenek megmagyarázva, így az olvasó bármit gondolhat a „természeti rokonság”, az „emberi szellem” kifejezések értelméről.

²¹ Az idézet elejét érdemes összevetni a következő passzussal: „A nyelvek rokonságát illető gondolataik [t.i. Czuczornak és Fogarasinak] GRÓF TELEKI JÓZSEF felfogásában gyökereznek. Teleki, ugyanúgy mint Révai, a közös ősananyelvről szóló régi tanításnak híve, de nyomát találjuk nála a természeti rokonság tanának is: az ősemberek ugyanazon körülmények között belső ösztönből hasonló hangokat találtak fel” (Sági 1942: 326–327). Ezzel arra szeretnék rámutatni, hogy könnyen elképzelhető (ennek bizonyítására további példákat is lehetne idézni), hogy a CzF.-ről író nyelvészek az eredeti mű és a hozzá kapcsolódó nyelvészeti tanulmányok kézbe vétele helyett egymásnak a szótárról írott ismertetéseit, kritikáit olvasták és idézték.

Azok a bekezdések, amelyek a CzF. nyelvtudományát mint filozófiaiilag meg-alapozott diszciplínát mutatják be, talán még több pontatlanságot tartalmaznak. Ez rész-ben feltehetően annak tudható be, hogy a szerzőknek a területi korlátok miatt nem volt módjuk részletesebben és pontosabban kifejteni mondandójukat. A korszak nyelv-tudományáról voltaképp csak Sági István és Balázs János értekezik. Lássuk először, hogyan mutatja be Sági a CzF. „filozófiai jellegű” nyelvtudományát:

„A nyelvtudományt mind a ketten, CZUCZOR is, FOGARASI is filozófiai jellegű tudománynak fogták fel, olyan tudománynak, amelynek alaptörvényei a filozófiából fejthetők meg. FOGARASI A magyar nyelv metaphysicája (Pest, 1834) c. munkájában abból a tételtől indul ki, hogy „az ismerettudomány vagy a metaphysica törvényei, törvényei a philologiának is egy magosabb, philosophiaibb, eredeti nyelvben” (Előszó III-IV). Fogarasi a magyar nyelvtudomány filozófiai rendszerét Kant tanszéki utódának és művei népszerűsítőjének, Krug Vilmos Traugottnak tanításával alapozza meg, s oly nagy jelentőséget tulajdonít az újabb filozófiának, hogy azt hiszi, nem új találmány az, hanem csak a réginél tisztább, világosabb rendszere az elme eredeti és örök törvényeinek és tehetségeinek, s ezeket az eredeti és örök törvényeket az első emberek jobban érezték mint mi (id. m. 17-18). A filozófia tehát az ősember tudománya, az ősember ismereteinek foglalata, ebből lehet az ősi, eredeti jelentést is megérteni. Ezen a felfogáson alapul Fogarasinak a betűk ősi jelentését hirdető tanítása.

Ugyanígy gondolkozott a nyelvtudományról Czuczor is. Határozottan kijelenti, hogy a nyelvtudományi kutatás a bölcsészet egyik ága (AkÉrt. 1853: 217). A nyelvbölcsélet feladata pedig véleménye szerint „ellesni és elvonni az észnek ama kiinduláspontjait, melyekből a szók alkotásában s viszonyításaiban kiered” és általában „a nyelvalkotó észjárását mind általánosan, mind egyes nyelvekre alkalmazva vizsgálni, s egymáshoz hasonlítani” (AkÉrt. 1859. II, 604). Védi a nyelvbölcséletet azok ellen, akik azt hiú ábrándozásnak gúnyolják, s csak azt az ismeretet tartják tudománynak, amit tapasztalati úton lehet szerezni valamely nyelvről. „A tapasztalatot a nyelvbölcselő sem mellőzi, – folytatja Czuczor – sőt észszerűleg csakis abból indulhat ki, de nem elégszik meg a csupasz történeti adatokkal, hanem azon elveket s vezérfonalakat is nyomozza, melyeket a nyelvalkotó ész követett és követ” (AkÉrt. 1859. II, 604-5). [...]

A gyakorlati célú bölcsélet táplálja Czuczornak és Fogarasinak a nyelvről, a nyelvrokonságról, a nyelvtörténetről vallott nézeteit is. FOGARASI szerint az első nyelvalkotó az elmék eredeti és előlegi (a priori) törvényei szerint teremtetete a nyelvet. (A m. nyelv metaph. bev. III.). CZUCZOR véleménye szerint is a nyelv „az emberi észnek egyik legnemesebb műve, az emberi ész és szellemerőnek olly nyilatkozata, mint a világ mindensége és tüneményei a legfelsőbb szelleméi, kit istennek hívunk” (AkÉrt. 1853: 217). Minthogy a nyelv az emberi ész műve, s minden nyelv az illető nép ismerettárát foglalja magában, ebből a felfogásból CZUCZOR azt következteti, hogy a nyelvet úgy kell tekinteni, „mint gyakorlati bölcsélet rendszerét, melynek vannak általános elvei, de alkalmazásban, mint a történelem bizonyítja, sokféle ágaznak egymástól” (AkÉrt. 1859. II, 603-4)” (Sági 1942: 323–324, 326).

Balázs János 1987-es – akkor hiánypótló – munkájában a magyar nyelvfilozófia történetét mutatja be. Ebben a történeti menetben külön fejezetet kap „Szótárársunk költői és filozófiai korszaka” (Balázs 1987: 638–656), melyben a CzF. is született. Véleményem szerint ez – legalábbis mai szótáraink elméleti alapvetésének ismeretében – eléggé különös, ezért bővebb magyarázatot igénylő jelenség, Balázs János azonban mégis mindössze a következő bekezdést szánja a szótár nyelvfilozófiai alapvetésének ismertetésére:

„Czuczorék a nyelvtudományt filozófiai jellegű diszciplínának tekintették, olyan tudománynak, amelynek alapelveit a filozófiából ismerhetjük meg. Fogarasi [...] 1834-ben közzétett munkájában [*A' magyar nyelv metaphisikája – vagy a' betűknek eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva*. Pest] is abból indult ki, hogy az ismeretelméletnek, valamint a metafizikának a törvényei kötelezők a filológiában is, s persze a nyelvtudomány sem lehet meg nélkülük. A filozófia ugyanis, mint ezt Fogarasi a Kantot népszerűsítő nyomán hirdette, elménk eredeti és örök törvényeit tárja elénk. Ezekből lehet megértenünk az ősemler tudományát, s magát az ősi, eredeti nyelvet is. Fogarasi szerint az emberi nyelv minden egyes hangjának ősi jelentése van, amelynek feltárása a nyelvbolcsélet legfőbb feladata. Mint tudjuk, Fogarasi mindvégig kitartott e felfogása mellett. Szerkesztőtársa, Czuczor ugyanígy vélekedett. Úgy látszik, kettőjük között a szerkesztés folyamán sohasem merültek fel elvi ellentétek. Czuczor Fogarasival együtt vallotta, hogy a nyelvtudományi kutatás nem más, mint a bölcsészet egyik ága, ha „csakugyan saját magunkat, erőnket, szellemi működéseinket ismerni s ezeket elveikre visszavinni a kutató és okoskodó észnek feladata”. Verseghyhez hasonlóan jelenti ki Czuczor, hogy a nyelv „az emberi észnek egyik legnemesebb műve, az emberi ész és szellemerőnek oly nyilatkozata, mint a világ mindensége és tüneményei a legfelsőbb szelleméi, kit istennek hívunk” (Balázs 1987: 645).

Egy korábbi írásában kissé részletesebben ismerteti Fogarasi idézett művét:

„E művében FOGARASI abból a tételből indul ki, hogy a hangoknak – vagy ahogy még ő mondja: betűknek – kanti értelemben vett a priori jelentései vannak, s ezek a világ legeredetibb nyelvének, a magyarnak a gyökérszavaiban és származékaiban lelhetők fel a legtisztábban (i.m. 11). Az első nyelvalkotóra való hivatkozás végső forrása e sajátos felfogásban PLATÓN Kratülosza, a metafizikai alapvetését KANT filozófiájának WILHELM TRAUOGOTT KRUGTÓL (i. m. 4) népszerűsített formája. A magyar nyelv felsőbbrendűségébe vetett hitet viszont Horvát István történet szemlélete táplálja. FOGARASI e művének „vezérbeszédében” meggyőződéssel hirdeti, hogy a magyar „nyelvfejtetgetés”-nek csupán e metafizikai, „a priori” módszere helyes, mivel a nyelvtudományi módszerünk sem a nyelv szokáson, sem a régi nyelv emlékeken, sem a rokon nyelvekhez való hasonlításon nem alapulhatnak” (Balázs 1978: 14).

Bár mind Sági István, mind Balázs János a szótár fő fogyatékosságának tekinti, hogy a szerkesztők a nyelvtudományt filozófiai alapon művelték, igyekeznek objektíven ismertetni nézeteiket. Én mindamelllett úgy vélem, hogy Czuczor és Fogarasi nézeteinek

ezekben a jellemzéseiben túl sok a kifejtetlen gondolat, az értelmez(het)etlen fogalom és a meg nem világított összefüggés. Az összehatást tekintve a magát a művet nem ismerő olvasóban épp ezért feltehetően az a benyomás támad, hogy a CzF. szerkesztői valami-féle kaotikus – netán avított – eszmerendszer alapján dolgoztak.

Ezt látszik erősíteni a Balázs János, aki arra figyelmeztet, hogy „ne feledjük, hogy hazai nyelvtudományunkban – mint jól tudjuk – BUDENZig nem is volt igazi nyelvész „szakember”, hiszen a bencés paptanár és költő Czuczor, de még inkább a jogász FOGARASI a nyelvtudomány területén inkább csak műkedvelők voltak” (Balázs 1978: 152), más szóval, nemigen lehet rajtuk számon kérni a tudományos igényű nyelvészeti munkát.²²

Ehhez képest többen mégis számonkérő attitűddel fordulnak a szerkesztők felé. Ez egyébként szintén egy érdekes ellenmondásra utal, hisz a szótárt vizsgáló nyelvész feltételezi, hogy bizonyos dolgokat Czuczorék már igazán tudhattak volna – mégsem tudtak, vagy – ami még súlyosabb morális megítélés alá esik – nem akartak tudomást venni a tudomány korszakukban ugyan új, de máig maradandó eredményeiről.²³ Ez a probléma elsősorban a magyar nyelv finnugor-uráli nyelvrokonságát illetően merül fel. A mai történeti-összehasonlító nyelvtudomány ugyanis úgy véli, hogy a kérdést volta-képp már Sajnovics és Gyarmathi megoldotta, de Hunfalvy és Budenz munkássága nyomán e tekintetben kétségnek helye nincs. Az 1.3. fejezetben láttuk, hogy F. Molnár Gizella értetlenül áll a CzF. nyelvhasonlító gyakorlata előtt. Ennek a következőkben részben okát is adja:

„A szerkesztők – sajnos – a magyar nyelv finnugor eredetét nem tartják bizonyított-nak, bár – Szarvas Gábor szigorú bírálata szerint is – Sajnovics és Gyarmathi munkáiból erről meg kellett volna győződnie. [...] A felsorolt példák alapján is a szerkesztők meg lehettek volna győződve a magyar nyelv finnugor eredetéről. Az egyező rokon nyelvi adatokat azonban nem mint a rokonság bizonyítékait sorolták fel. Ezért egyezőként nemcsak finnugor szavakat találunk, hanem ugyanakkor görög, arab, zend, perzsa, latin, német vagy más idegen nyelvi szókat is” (F. Molnár 1964: 372, 374).

Vannak, akik a történeti-összehasonlító nyelvészet elveinek és módszertanának ismeretét kéri számon rajtuk:

²² Újabb ellentmondás, hogy egy oldallal előbb ugyanakkor ő maga írta, hogy „[s]záz év távlatából visszatekintve, ha elfogulatlanul és méltányosan akarunk itélni, megállapíthatjuk, hogy az Akadémia e két szerkesztőt jól választotta meg, mert vállalt feladatuknak legjobb tudásuk szerint becsülettel megfeleleltek” (Balázs 1976a: 151).

²³ Vö. Szarvas 1878: 13–14.

„Czuczornak és Fogarasinak nem volt helyes fogalma a nyelv történeti fejlődéséről. Ez is oka volt annak, hogy ismételt figyelmeztetések, bíráló észrevételek után sem tudták magukénak fogadni a történeti nyelvtudomány tanításait. Nem látták a hangváltások következetességét, szabályosságát, sem a szerkezeti elemeknek a nyelvhasználtban való jelentőségét” (Sági 1942: 329).

„A szavakból kényük-kedvük szerint okoskodtak ki gyököket és gyökelemeket anélkül, hogy rokon nyelvi megfelelésekben kerestek volna igazolást. [...] A nyelvek fejlődésének törvényszerűségeiről nem volt tudomásuk” (Kiss 1976: 47).

Mindezek nyomán ismét a szótárról alkotott kép ellenmondásossága látszik erősödni, hisz Sági (1942) és Balázs (1980) – ha töredékesen, illetve csak villanásszerűen is – de épp azt a nyelvek történeti fejlődéséről is elvi alapvetést tartalmazó nézetrendszer mutatják be, amely alapján Czuczor és Fogarasi dolgoztak.

1.5. A CzF. és az Akadémia

A CzF.-hoz való ellenmondásos viszony legtágabb perspektívában a szótár és az Akadémia kapcsolatát illetően ragadható meg. Közismert ugyanis, hogy a CzF. a Magyar Tudományos Akadémiának – a magyar tudományosság letéteményesének – a felkérésére és a védnöksége alatt készült. Erre egyfelől maguk a szerkesztők, Czuczor és Fogarasi hívják fel több helyütt a figyelmet, például a szótárhoz írt *Előbeszéd*ben:

„[H]ogy maga az Akadémia sőt az egész olvasó közönség a munka belső minőségéről is tudomást szerezhesen, magunktól is számos mutatóványokat közlöttünk és független előadásokat tartottunk, mintegy kikémlendők illetékes férfiak nézeteit; és amik nagyobb részben mind az Akadémia mind a közönség helyeslését megnyerték vala, azokat követtük a további munkálatokban. De maga az Akadémia is azon kívül hogy évenkénti bizottságok útján tudomást kívánt szerezni a munkálatok előhaladásáról, több ízben különösen az iránt is küldött ki kebeléből szakférfiakat, [...] hogy a dolgozatokat belső tartalmukban és minőségükben is megvizsgálva, illetőleg vitatva ez iránt is tegyenek jelentést az Akadémiának” (CzF. 1).

A bizottság tagjai Eötvös József, Almási Balogh Pál és Toldy Ferenc voltak. Az 1847-ben készült jelentés így értékeli a munkát:

„Elfoglalta e két munkás tagot a dolgozat folytatásán kívül a szóelemzés és a nyelvhasznált is... Miután e szerint a nagy szótár két új elemmel egészítettett, oly munkának nézhetünk örömmel és bizodalommal elébe, mely a magyar nyelvet anyagi egész mivoltában, szerkezete minden egyességeiben, történeti fejlődésében s más vele érintkezett nyelvekhez viszonyában tüntetendő elő, s jövődöre

mindennemű nyelvbúvárlásban anyagul, irányul és kiinduló pontul szolgáland. S ezt az akadémia annál biztosabban reményli, mert a dolgozók a követendő elveket és módszert elébb az osztály véleménye alá bocsátván, s ennek helybenhagyását megnyervén, számos cikkeket terjesztettek elő, mik az akadémiát e részben teljesen megnyugtatták” (Akadémiai Évkönyv VIII: 65).

Mikor Czuczor 1858-ban jelentette, hogy a nagyszótár első verziója – a képzőkön és a ragokon kívül – elkészült, valamint értelmezési, szóelemzési és származtatási módszereiről értekezett, a kisgyűlés a következő határozatot hozta:

„Az ülés az évenkénti bizottmányi jelentések, a színe előtt több ízben felolvasott czikkek után, valamint a nagyérdemű megbízott szerző jeles számadása nyomán teljes megnyugvását jelentette ki az ügy állásában; örömmel tekintett a munka második stadiumában készülendők elébe, mikhez a szerkesztőknek erőt, egészséget kívánt” (Akadémiai Értesítő XVIII: 544).

Az Akadémia jóváhagyó attitűdjének legékesebb bizonyítéka, hogy az utolsó kötet megjelenése után (1874) Toldy Ferenc előterjesztésére a szerkesztők arcképével díszített emlékrömet adott ki, amely azonban nemcsak a szerkesztők munkáját dicséri, „hanem jelképe annak is, hogy az Akadémia megoldotta egy nagy feladatát, amelyre alapra is kötelezte: elkészíttette a magyar nyelv nagyszótárát, s evvel beteljesítette a magyarság jobbainak száz éven keresztül ápolt vágyát” (Sági 1942: 333). A háttérrelhoz hozzátartozik, hogy a CzF.-t „mind az akadémia, mind a nagyközönség, mind a napisajtó nagy örömmel fogadta” (Kelemen 1978: 81).

A korszak hivatalos tudományosságának ilyen mértékű támogatása és jóváhagyása mellett megdöbbentőnek tűnik, hogy a szótár utolsó kötetének megjelenése után harmincöt évvel Vízota Gyula a következő szavakkal zárja a CzF. történetét bemutató cikkét: „Látható ebből [ti. hogy a nagyszótár munkálatai – ahogy azt cikkében dokumentálta – az Akadémia jóváhagyásával zajlottak], hogy a felelősség alól az Akadémia akkori nyelvtudományi osztályának tagjai sem menthetőek fel” (Vízota 1909: 63).

Vízota cikkének zárómondata azért rendkívül érdekes, mert dolgozatában kifejezetten a CzF. történetének tárgyilagos bemutatására szorítkozik, és egyetlen szóval sem említ semmi olyasmit, ami miatt bárkit is felelősségre kellene vonni. Vízota helyesbítése, hogy az Akadémia is (!) felelős, arra utal, hogy eredendően a szerzőket,

Czuczort és Fogarasit tartották felelősnek. Viszota mintha ezzel az *is*-sel a rájuk nehezedő súlyos vád terhét akarná mintegy egyenletesebben eloszlatni.²⁴ Véleményem szerint ez ismét egy olyan körülmény a szótárral kapcsolatban, ami a szótárral foglalkozó fentebb említett írásokban voltaképp értelmezés nélkül maradt.

1.6. A CzF. mint nyelvtudomány-történeti mítosz

A mai nyelvésztszadalamban élő CzF.-kép felvillantása nyomán úgy vélem, nem túlzás azt állítani, hogy a művel szemben az utókor – a teljes megértés platformján – többé-kevésbé értetlenül áll. Úgy is mondhatnám, hogy a mű a maga módján kifogott azokon, akik felületesen nyúltak hozzá, illetve nem tekintették át és vették figyelembe a szótár holdudvarába tartozó, azzal szerves összefüggésben álló nyelvészeti írásokat. Amit nem értünk meg a maga mélységében, arra hajlamosak vagyunk rásütni az *értelmetlen* jelzőt, vagy egyszerűen félresöpörjük, mint figyelmünkre méltatlan tárgyat. Ez persze a CzF.-val nyíltan sohasem lehetett megtenni, hisz mégiscsak az Akadémia védjegye szerepel rajta, de nem is volt szükség rá, mert még a jelek szerint felületesebb szemlélő is talál benne értéket.

Mindez erősen emlékeztet arra az újonnan kialakult mítoszfogalomra, amelyet Lanstyák István 2004-es írásában mutatott be (Lanstyák 2004: 1–6). A *mítosz* szó újabb jelentésében „nem más, mint *közhiedelem*, azaz olyan *sztereotip*, széleskörűen elterjedt laikusi *vélekedés*, amely nem felel meg az objektív tényeknek, vagy csak részlegesen felel meg nekik, azaz *félígazság*” (i. m. 5). Az ilyen mítoszoknak két fő jellemzőjét érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy olyan meggyőződést, hitet, hiedelmet fejeznek ki, amely elfogadói számára nem szorul igazolásra, nem racionális belátáson alapul, épp ezért megkérdőjelezni sem szokás őket. Ráadásul – mivel nem minden vonatkozásban hamisak, más szóval bizonyos részígazságokat is tartalmaznak – elfogadói számára gyakran úgy tűnik, hogy a valós tapasztalataik összhangban vannak a mítoszban foglaltakkal. Az pedig a pszichológia jól ismert ténye, hogy ami nem illik bele én- vagy világ-képünkbe, azt racionalizáljuk.

²⁴ Vö. „E szótárt úgy kell tekintenünk, mint a Magyar Akadémia szótárát, a melyben tehát minden, a mi el van mondva, annak a tekintélynek jóváhagyásával, tehát beleegyezésével van elmondva, a melyet igazság szerint a magyar nyelvet illető minden kérdésben első és legfontosabb tekintélynek *kellene* elismernünk. Mert habár az által, hogy a czímnap, mint a munka készítőit Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost nevezi meg, a munkáért való felelősség nagyobb súlyát e két férfi vállaira rakja: az oly munkáért, a mely valamely testület megbízásából készült, maga a testület is már csak annyiban felelős, a mennyiben a készítők választása rajta állott” (Finály Henrik [1861]; idézi Fogarasi [1861]).

A modern mítoszok másik sajátossága, hogy sokszor szerves részét képezik egy adott közösség kultúrájának, sokféle szükségletet elégítve ki. „A mítoszok, irracionális, illetve emocionális indíttatásukból következően különféle érzelmi és más valós szükségleteket elégítenek ki, például a félelem ellenszereiként funkcionálnak, az egyén, és a közösség önmegbecsülését növelik, valamilyen elterjedt gyakorlatot szentesítenek; segítik az emberek eligazodását az élet valamely területén, hozzájárulnak a társadalmi normarendszer megszilárdításához” (i. m. 6).

A tudomány az ilyen – félreértésen, illetve kevés információ alapuló vagy épp tudatosan keltett – mítoszokkal kapcsolatban részben arra törekszik, hogy leleplezze őket, és feltárja a tényeket, a valóságot, a valós történelmi képet, részben igyekszik felfejteni a mítosz létrejöttének – létrehozásának – körülményeit, hátterét.

Mindezek jegyében úgy vélem, joggal gyanakodhatunk arra, hogy a CzF. a nyelvésztársadalomban ma nem más, mint egy nyelvtudomány-történeti mítosz.²⁵ Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy ezt a nagy művet tölem telhetőleg tárgyilagosan szemügyre vegyem és bemutassam, úgy, ahogy van, illetve volt. Ezzel több célom is van. Egyfelől több jel is arra mutat, hogy egyre sürgetőbb lenne megújítani a magyar nyelvtudománytörténet-írást, másfelől úgy gondolom, hogy egy ilyen tiszteletreméltó emberi teljesítmény akkor is értékelendő, ha ma esetleg nem vagy nem minden vonatkozásban értünk egyet a benne megfogalmazott nézetekkel, és megérdemli, hogy végre a mű alapjáig hatolva és a részleteket sem mellőzve, lehetőség szerint elfogulatlanul, a lehető legtágabb kontextusban ismerjük meg a *Magyar Nyelv Szótárát*.

²⁵ Békés Vera „Nagyszótár-paradoxon”-ról ír (Békés 1997a: 97–98).

2. A CzF. és a nyelvtudománytörténet-írás: megközelítésmódok

2.1. A tudományfejlődés kumulatív modellje

Azokban a CzF.-val foglalkozó tanulmányokban, amelyeket az 1. fejezetben bemutatam, egyértelműen az értékelő viszonyítás szempontja érvényesül. A szótár értékét mai nyelvészeti tudásunk mérlegén igyekeznek meghatározni. A fő kérdés az, hogy mivel gyarapította ezt a CzF.? Más szóval, mi a CzF. jelentősége, hatása mai nyelvtudományi ismereteinkre nézve? Van, aki úgy látja, hogy „a további kutatást is csak olyan értelemben termékenyítette meg, hogy heves kritikát és ellenszegülést váltott ki” (Kiss 1976: 47). Kelemen József több másik mellett szintén kiemeli ezt a szempontot, azt hangsúlyozva, hogy a szótár a nyelvtudomány fejlődését inspirálta, s így – ha közvetlenül nem is, de – „közvetve hozzájárult a tudományos apparátussal készült későbbi magyar etimológiai szótárak előkészítéséhez” (Kelemen 1978: 83).²⁶ Ugyanakkor az ÉrtSz. a CzF.-t a maga számára értékes hagyománynak és alapnak tekintette, olyan nagy kezdeménynek, amely méltó folytatás nélkül maradt (Országh 1962: VII).²⁷

²⁶ „[A CzF.] történeti jelentősége így is rendkívül nagy: anyagával, hibáival, a róla folyt vitával segítette előkészíteni az utat a nyelvtörténeti, a nyelvújítási és az új tájszótárhoz; tudatosította a műszaki és szak-tudományi terminológiával való foglalkozás szükségességét; új etimológiai kutatásokra sarkallta a kortársakat s a későbbi nyelvészeket, így közvetve hozzájárult a tudományos apparátussal készült későbbi magyar etimológiai szótárak előkészítéséhez” (Kelemen 1978: 83). Érdemes megjegyezni, hogy ebben a félmondatban az az értéktétel is benne rejlik, hogy a CzF. nem tudományos apparátussal készült, más szóval dilettáns munkának tekintendő.

²⁷ Azt gondolom, nem szabad szó nélkül elmenne mellett az Ittész Nórával, az új akadémiai nagyszótár főszerkesztőjével készült riport mellett, amely a sokak által olvasott www.index.hu című weboldalon jelent meg, *A szótár, amire 200 évet várunk* címmel, 2007. április 20-án. Zsádon Béla a következő szavakkal indítja riportját:

„Decemberben megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kiadásában *A magyar nyelv nagyszótárának* első két kötete. A 110 000 címszavas szótár utolsó, 18. kötetének megjelenését 2031-re tervezik, akkor lesz kétszáz éve, hogy 1831-ben az Akadémia elődje, a Magyar Tudós Társaság kimondta: legyen magyar nagyszótár.”

Ittész Nóra a cikk 3. fejezetében erre így reagál:

„1831-ben mondta ki az Akadémia elődje, a Magyar Tudós Társaság, hogy legyen a magyar nyelvnek nagyszótára, és ezt mi is szívesen emlegetjük, mert jól hangzik. De azért el kell mondani, hogy nem készült ez kétszáz évig. Az első évszázadban, a 19. században nem készült szótár, illetve készült egy, a Czuczor Gergely–Fogarasi János-féle szótár, amelyet ezzel a reménységgel kezdtek el még a szabadságharc előtt, de nagyon hamar ők maguk, Czuczor Gergelyék is rájöttek, hogy nem tudnak nagyszótárt csinálni.

Vagyis mire a szótár befejeződött, egyértelmű volt, hogy nem született nagyszótár. Igazából csak a 19. század végén kezdték el az archivális cédulaanyagot gyűjteni. Jórészt tanáremberek meg ilyen-olyan módon írással-olvasással foglalkozó emberek önbuzgalmából gyűlte össze az első cédulák, de olyan mennyiségben, hogy aztán az Akadémia belátta, hogy ezzel foglalkoznia kell.”

Úgy vélem, a tényeket ilyenén módon még a jóhangzás kedvéért sem szabad elferdíteni, még akkor sem, ha csak egy internetes oldalra felkerülő ismeretterjesztő szándékú riportról van is szó. Ráadásul a CzF. – minden hibája dacára – a magyar kultúra olyan értéke, amelynek semmibevétele nemzeti örökségünket szegényíti, ahelyett, hogy az egész reformkor tudós teljesítményére, emberi példájára irányítana figyelmünket, segítve a korszak jelentőségének újraértékelését, közelebb hozva a az interneten böngésző

Ennek az értékelő magatartásnak az alapja a tudományfejlődésről az évszázadok során kialakult elméletek egyikeként azonosítható. Eszerint „tudásunk az előző generációk és a magunk által felhalmozott ismeretek összege, olyan épület tehát, amelyben az egyes téglákat még a régi görögök helyeztek el, másokat a későbbi századok emberei, amit pedig mi építünk hozzá, azt az utánunk jövők folytatják majd. Elődeink tudása – nyilvánvaló tévedéseik kiküszöbölése után – a mi tudásunk részeként él tovább, s a helyes ismeretek felhalmozódása így mintegy az idő múlásával biztosított” (Fehér 1973: 470). Ennek szellemében nyilvánvaló, hogy minden korábbi tudományos munka aszerint értékelendő – vagy minősítendő tudománytalannak –, hogy szerzője mivel és mennyivel járult hozzá az adott diszciplína mai fejlettségéhez.²⁸

A tudományfejlődést illetően az iskolai oktatás is a progresszív kumuláció elméletét közvetíti, épp ezért nem csodálható, ha a közgondolkodásban – és talán nem tévedek, ha ezt állítom – nyelvésztaadalmunkban is alapvetően ez a felfogás uralkodik. Ugyanakkor találkozunk alapvetően a kumulativitást valló, mégis historikusabb szemléletű tudománytörténéssel is. Bárczi Géza szavai, amelyek az 1970-ben megrendezett Sajnovics-szimpoziumon hangzottak el, úgy vélem, példásan illusztrálják ezt a megközelítésmódot:

„[A]líg lehet elképzelni érdekesebb, izgalmasabb tudományt, mint amely végigkíséri az emberi szellem egy fontos működési területén [ti. a nyelvben] az új gondolatokat, csírázaikaitól kezdve bontakozásukon át nyomozva fokozatos fejlődésüket, kiterelvényesedésüket, elágazódásaikat, kiváló meglátások felcsillanását, kihamvasztását, majd újraeléledését, a hibás utakra tévedt, hiú erőfeszítéseket. Az emberi szellem szívós küzdelme a maga diadalaiival és tragédiáiival, szörnyű botlásaival és lángeszű felismeréseivel híven visszatükrözik egy-egy tudomány történetében, s így egyebek közt a megismerésért folytatott egyik legrégibb múltú emberi erőfeszítésnek, a nyelvtudománynak a fejlődésvonalában.

Ahhoz azonban, hogy egy fejlődés vonala a maga nekilendüléseivel, ismétlődő stagnálásával, sőt visszakanyarodásaival, de mégis egyre gazdagabb áradásaival kibogozható legyen, a tudomány állomásait, a tudósokat és műveiket értékelni,

emberekhez a ma egyértelműen kevésbé számon tartott magyar történelmi múltat, nemzeti hagyományainkat.

²⁸ Ezt az álláspontot képviselik egyébként a XVIII. században megjelenő első tudománytörténeti munkák. Fehér Márta így foglalja össze az akkori tudománytörténészeknek a tudományfejlődésről vallott elképzelését:

„A 18. század a newtoni fizika diadalának – s ami fontosabb: rendszerré épülésének kora is. Így, legalábbis ami a fizikát illeti – viszont ez mintaképe volt a többi tudománynak is – a tudománytörténet-írók, úgy tűnik, joggal látták úgy, hogy minden út Newtonhoz vezet: az elődök részeredményeit Newton zsenije szintetizálta *valódi* tudománnyá. S a megismerés helyes ösvényére visszatérve a fizika egyben a korlátlan fejlődés útjára lépett, a lerakott alapokon a továbbépítés már csak idő és szorgalom kérdése. A tudománytörténeti munkákban tehát a tudás fejlődése evidencia volt, s a fejlődés mibenlétével, kritériumaival összefüggő tételek olyan rejtett, intuitív vagy félig tudatosított előfeltevések, amelyekhez kétség és vizsgálat nem fért. A történetész munkája voltaképpen az egymásra következő lépcsőfokok precíz megállapításában állt” (Fehér 1973: 471).

bírálni kell. Ilyen értékelés azonban csak akkor lehet méltányos, sőt a tudomány számára gyümölcsöző, ha a művet nem szakítjuk ki a maga korából, hanem kutatjuk azokat a társadalmi, művelődési, etnikai tényezőket, melyek létrejöttüket, hibáikat és erőnyelveket magyarázzák. Nem szabad tehát megtagadni elismerésünket azoktól a távoli elődöktől, akik lépten-nyomon tévedtek, esetleg talán vélt „felfedezéseikből” semmi elfogadható nem maradt, mégis előrevitték a tudást, és még ellentmondást, helyesbítést kihívó botlásaikkal is hozzátekettek egy kis kövecskét a tudomány épületéhez” (Bárczi 1970: 29–30).

Bárczi Géza lelkesítő szavai nyomán mégsem lendült fel igazán a magyar nyelv-tudománytörténet-írás. Egyetlen ilyen témájú tanulmánygyűjtemény látott mindmáig napvilágot, *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből* címmel (Szathmári szerk.), 1978-ban. Németh G. Béla azonban a kötetről írt recenziójában azt írja, hogy a „magyar tudománytörténet nem dicsekedhet sem különösebb korszerűséggel, sem különösebb elevenséggel” (Németh G. 1981: 538). A kötet tanulmányai a magyar nyelvészet történetének 1850 és 1920 közötti szakaszával foglalkoznak – azaz a CzF. történetének második szakaszát is feldolgozzák. Németh G. Béla a tanulmányokról a következőképp vélekedik:

„Vannak oly régies típusú írások a kötetben, melyeket bátran készíthettek volna a századforduló vidékies pozitívizmusa idején is. Hasznosak, persze, ezek is, mert adatokat gyűjtenek egybe, s állítanak időrendi sorrendbe.²⁹ De alig-alig kísérlik meg, hogy anyagukat s vékonyka következtetéseiket a nemzeti történet vagy az egyetemes gondolkozástörténet egészével hozzák kapcsolatba.

Még kevésbé szerencsések azonban azok a cikkek, amelyek divatos, modern nevekkkel vannak fölpipezve, de történeti anyaguk szegényes és esetleges, főleg pedig szembesíthetetlen e modern nevek mögött álló szemlélettel” (Németh G. 1981: 538–539).³⁰

2.2. Hogyan írjunk tudománytörténetet a XXI. században?

A CzF. kapcsán bemutatott értékelő tudománytörténeti attitűddel – és a mögötte álló kumulatív tudományfejlődési modellel – kapcsolatban eljutunk egy másik, jóval nagyobb horderejű és több tudományterületet is érintő kérdéshez. Ahhoz tudniillik, hogy az, aki ma nyelvtudománytörténet-írásra adja a fejét, milyen tudománytörténeti álláspontot képviseljen, azaz hogyan viszonyuljon a vizsgált műhöz, életműhöz, korszakhoz.

²⁹ Vö. Viszota tanulmányaival a CzF. és a Zsebszótár történetéről (Viszota 1908, 1909).

³⁰ Megjegyzendő, hogy az egyetlen, akit Németh G. Béla a kötet szerzői közül kiemel, Balázs János.

A történeti tudományokban az imént felvázolt kutatói magatartás mellett legalább a XVIII. század második fele óta érvényben volt egy másik hozzáállás is, bár ez a XX. századi nyelvtudomány-történet írók körében talán kevésbé tapasztalható. A régi korok tudományosságának kutatója ugyanis nem feltétlenül kénytelen a maga korában érvényes tudományosság mércéjéhez mérve értékelni a vizsgált tárgyat. Megteheti, hogy a historizmus történetiszemléleti irányzatának szellemében „mindössze” arra törekszik, hogy az adott művet, életművet, korszakot a maga korának összefüggéseiben a lehető legteljesebben rekonstruálja, és megpróbálja megérteni.³¹

Erre utal Czuczor Gergely *Összes költői műveinek* sajtó alá rendezője, Zoltvány Irén a kötethez írt Czuczor-életrajzában a CzF. kapszán kizárólag azoknak a tényeknek a bemutatására törekszik, amelyek a szótár genezisében Czuczor életével kapcsolatosak, a szótárban alkalmazott nyelvtudományi elveket természetesen nem fejt ki (Zoltvány 1899: 85). Fejtegetéseit ugyanakkor azzal zárja, hogy „bármely mű tárgyilagos megítélésében mindig méltányoló tekintettel kell lennünk a művet létrehozó összes tényezőkre. A Nagy Szótárt is csak úgy méltathatjuk igazságosan, ha ismerjük az Akadémia utasításait, melyeket a szerkesztésre nézve kiszabott, s ha tekintetbe vesszük nyelvészetünk akkori állapotát és Czuczor viszonyait” (Zoltvány 1899: 86).

2.2.1. Tudományfilozófia és tudománytörténetet: anomáliák

A tudományfilozófia utolsó félévszázadának eredményeit figyelembe véve, úgy tűnik, hogy ma már az egyetlen hiteles kutatói attitűd a gyakorló tudománytörténészek eme historikus nézőpontjának érvényesítése. A tudományfejlődés kumulatív modelljének ismeretelméleti alapra helyezésével³² ugyanis szinte egy időben megkezdődött magának

³¹ S. Varga Pál idézi Georg G. Iggerstől a historizmus legfontosabb módszertani alapelvét, miszerint „[e]gyetlen személyiséget, intézményt, vagy történelmi tettet sem mérhetünk olyan mértékkel, amelyet kívülről kényszerítünk bármilyen szituációra; a megítélés számára mindig saját, belső értékrendszerük a mérvado. Eszerint nincsenek olyan racionálisan megalapozott értékkritériumok, amelyek alkalmazhatók lennének az emberi intézmények sokféleségére” (S. Varga 1997: 38). Ehhez lásd alább a 2.2.3.1. fejezetet.

³² Az első, ismeretelméleti alapokon nyugvó tudományfejlődés-elméletet John Stuart Mill (1806–1873) angol filozófus fejtette ki *System of Logic* című, 1843-ban megjelent munkájában. Mill a baconi empirizmus alapjaira épít, miszerint a tudományos megismerés útja az indukció. Úgy véli, hogy a kutató a tények elfogulatlan, előítéletmentes megfigyelésétől jut el a tapasztalat általánosításáig. Az empirista, ill. pozitivistá ismeretelmélet alapján álló induktívista álláspont szerint az újabb és újabb tapasztalatok újabb és újabb általánosításokhoz vezetnek. Mill tehát például „folytonosnak tekinti az utat a ptolemaioszi asztronómiától a Kopernikus-, majd Kepler-féleig, mert úgy véli, hogy a változási folyamat az újabb és újabb csillagászati adatok alapján az égitestek pályameghatározásainak fokozatos módosításában állt” (Fehér 1973: 472). Mill nem találja problematikusnak sem a tapasztalatok szélesedésének tételét, sem az indukció műveletét. Munkájában nyer tehát filozófiai megalapozást a tudományok fejlődéséről alkotott – mindaddig pusztán intuitíve igaznak vélt – kumulatív elképzelés.

a modellnek a kritikája is.³³ A kritikák ellenére a logikai empirista alapokon nyugvó tudományfilozófiának – és az ennek szellemében művelt tudománytörténetnek – egészen az 1960-as évekig sikerült megőriznie legitimitását (Fehér 1984: 559–561). A problémák egyrészt magán a tudományfilozófián belül bukkantak fel (erről bővebben a 2.1. fejezetben), másrészt – és a jelen dolgozatra nézve ez bír nagyobb jelentőséggel – a tudományfilozófiának a tudománytörténetre való gyakorlati alkalmazása során szembe-sült velük a kutató (l. többek között Fehér 1984: 562).

A kumulatív tudományfejlődés-modell – és így mindenfajta pozitívizmus – első rendszeres, s talán máig legnagyobb hatású kritikáját a tudománytörténészként induló Thomas S. Kuhn (1922-1996) fogalmazta meg. Sok elismerést és vitát is kiváltó tudományfilozófiai munkája, *A tudományos forradalmak szerkezete* 1962-ben jelent meg (magyarul 1984, 2000).³⁴ Ebben a könyvében Kuhn egy sajátos elgondolást fogalmaz meg a tudományos elméletekkel és a tudomány fejlődésével kapcsolatban, amely a saját tudománytörténet-írói álláspontom kialakításában és dolgozatom elméleti alapvetését tekintve is döntő fontosságú volt. Saját kutatásom szempontjából különösen fontosnak tartom Kuhn személyes indíttatását, amely elmélete kidolgozásához vezetett. Az a kép ugyanis, ami benne végzős fizikusként Arisztotelész *Fizikájának* olvasása nyomán az arisztotelészi fizikáról és magáról Arisztotelészről kirajzolódott, nagyon hasonló ahhoz, amit az 1. fejezetben a CzF.-ről ma bennünk, nyelvészekben élő képként rekonstruáltam.

A CzF.-val eddig foglalkozó nyelvészek és az Arisztotelésszel foglalkozó Kuhn között csupán egyetlen különbség volt, mégpedig a tekintetben, hogy hogyan viszonyultak a vizsgált műben felfedezni vélt ellentmondásokhoz, értelmezhetetlennek vagy épp értelmetlennek tűnő kijelentésekhez. Magam ebben a dolgozatban a kuhni attitűdöt

³³ Az angol William Whewell (1794-1866) 1858-ban kiadott *Novum Organon Renovatum* című, a baconi opuszra reflektáló munkájában, olyan kérdéseket vizsgál, amelyek később – a neopozitívista tudományfejlődés-elmélet kritikájában – jutnak jelentős szerephez. Megkérdőjelezi az indukció szerepének Mill-féle felfogását mind az ismeretelméletben, mind a tudomány módszertanban, kimutatva, hogy a tapasztalatok elfogulatlan, induktív általánosítása mint módszer történetileg nem realizálódott. Felveti a tények és az elmélet viszonyának kérdését, és arra jut, hogy a tények elmélettel kapcsolását változó metafizikai „eszmék” vezérlik. Whewell szerint az eszmerendszer, a gondolkozásmód a tudományos megismerésben elméletalkotó szerepet tölt be, és a felhasznált fogalmi apparátus meghatározza a tények értelmezését és összekapcsolásuk módját. Ennek kapcsán merül fel nála a tudomány nyelvének kérdése – bár itt még nem különül el a fogalmi apparátus nyelvi és ismeretelméleti vonatkozása (Fehér 1973: 473–474 alapján).

³⁴ Bár Fehér Márta szerint a könyv ma már – mondhatni – hozzátartozik a természet- és társadalomtudósok alpműveltségéhez (vö. Fehér 1984: 233), mégis úgy vélem, hogy a nyelvész-társadalomban még ma sem tekinthető közismertnek.

igyekszem magamévá tenni. Ő ugyanis nem nyugodott bele, hogy rossz fizikusnak tartsa Arisztotelészt, hanem magyarázatot keresett a különös jelenségre.³⁵

Kuhn tehát saját tudománytörténeti gyakorlata során jut ugyanarra a belátásra, amire a tudományfilozófusok elméleti megfontolások nyomán következtettek, hogy tudniillik a kumulatív tudományfejlődési modell képviselői által univerzálisnak és abszolút érvényűnek tekintett módszertani normarendszer maga is történetileg meghatározott. Azaz nincs egy olyan szigorú algoritmus, egy olyan konszenzuális módszer, amelynek segítségével tesztelhető lenne, hogy egy tudományos elmélet elfogadható-e vagy sem. Tudománytörténészként csakis ezt figyelembe véve kerülhetjük el az anakronizmus veszélyét, azt, hogy más korokban tudományosnak tekintett ismereteket ne minősítsünk „preszcientikus tévelygéseknek”, „mitoszoknak és hiedelmeknek” (Fehér 1984: 562).

Fehér Márta – tételeitől függetlenül – többek között abban látja Kuhn jelentőségét, hogy felrázta a tudománytörténet-írást „dogmatikus szendergéséből,” és könyve „megjelenésével véget ért a tudománytörténet-írás naiv és reflektálatlan korszaka. Az a korszak, amely az emberi megismerés útját úgy állította be, mint a tudás mai állapotá-

³⁵ Kuhn a következőképp emlékszik vissza erre:

„1947 nyarán, végzős fizika szakos egyetemistaként, a mechanika fejlődéséről próbáltam esettanulmányt írni egy, a tudományról szóló, de nem tudománnyal foglalkozóknak szánt kurzushoz. Ekkor olvastam először Arisztotelész néhány fizikai tárgyú írását, s – egyáltalán nem meglepő módon – fejemben a korábban olvasott newtoni mechanikával közelítettem Arisztotelész szövegeihez. A kérdés, melyre választ kerestem, az volt, mennyi mechanikát tudott Arisztotelész, s mennyinek a fölfedezését hagyta Galileire, Newtonra és másokra. A feladat e megfogalmazása után igen hamar rájöttem, hogy Arisztotelész jóformán egyáltalán nem értett a mechanikához. Minden utódaira, főként a XVI–XVII. századiakra maradt. E konklúzió standardnak számított, s elvileg lehetett volna helyes is. Én azonban zavarónak találtam, mivel olvasatomban Arisztotelész nemcsak a mechanikáról nem tudott semmit, de félelmetesen rossz fizikusnak is mutatkozott. Úgy tűnt, hogy írásai – különösen a mozgással kapcsolatban – tele vannak hajmeresztő logikai és megfigyelési hibákkal.

E konklúziók valószínűtlenek voltak. Végül is Arisztotelész volt az ókori logika mindenki által tisztelt kodifikátora. Műve, halála után majd kétezer évig, ugyanazt a szerepet töltötte be a logikában, mint Eukleidész a geometriában. Emellett Arisztotelész gyakran rendkívül pontos természetmegfigyelőnek bizonyult. [...] Hogyan hagyhatta szisztematikusan cserben őt jellegzetes tehetsége, amikor a mozgást és a mechanikát tanulmányozta? Másfelől, ha tehetsége így cserbenhagyta, miért vették halála után olyan sok évszázadon át annyira komolyan fizikai írásait? Ezek a kérdések nem hagytak nyugodni. Azt könnyű volt elhinni, hogy Arisztotelész megbotlott, de azt nem, hogy a fizika területére érve teljesen összeroskadott. Nem lehetséges-e, hogy én követtem el hibát, s nem Arisztotelész? – tettem föl magamnak a kérdést. Hátha szavai nem mindig jelentették neki és kortársainak ugyanazt, mint nekem s az én kortársaimnak.

Ettől az érzéstől hajtva tovább töprengtem a szövegen, s gyanúm végül megalapozottnak bizonyult. Íróasztalomnál ültém, előttem kinyitva Arisztotelész *Fizikája*, kezemben négyszínű toll. Tündöve bámultam ki szobám ablakán – máig őrzöm a képet, mely a szemem előtt volt. Ekkor hirtelen új rendbe álltak össze fejemben a töredékek, s egyszerre minden a helyére került. Leesett az állam, mivel Arisztotelész egyszerre valóban rendkívül jó fizikusként jelent meg, de olyanként, amilyennek lehetségességéről sohasem álmodtam. Most már értettem, miért mondta, amit mondott, s miért tisztelték annyira. Azok az állítások, melyek azelőtt hajmeresztő tévedéseknek tűntek, most legrosszabb esetben kissé pontatlan találatoknak látszottak egy életerős és egészében sikeres tradíció belül” (Kuhn 1987/1998: 139–142; vö. Fehér 1999: 251).

hoz vezető egyenes vonalú, töretlen és egyre gyorsuló fejlődést, s amely szerint a tőlünk távoli korok és társadalmak tudósai még csak igen homályosan és tévesen tudták vagy legfeljebb csak sejtették azt, amit mi ma már – persze – helyesen tudunk” (Fehér 1999: 251; vö. még Békés 1984: 52).

Ha elismerjük, hogy nincs egy olyan egyetemes módszer vagy mérce, amely mindig és mindenütt érvényes kritériumként szolgál a tudományosság megállapításához, az voltaképp oda vezet, hogy be kell ismernünk, hogy nem egyféle tudományosság van. Kuhn terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy több paradigma³⁶ létezett és létezik.

2.2.2. Tudósközösségek és paradigmák

Békés Vera összefoglalása szerint „[a] paradigma fogalma legszűkebb értelemben a nagy mesterek példáját jelenti, bővebb értelmében „szakmai, tárgyi, metodológiai beállítódások és elkötelezettségek rendszere”, legátfogóbb jelentésében pedig meta-fizikai, ill. metaparadigma értelemben használatos, vagyis a kutatás tárgyával kapcsolatos „abszolút előfeltevések rendszere” (Toulmin), „feltétlen elkötelezettség” (Kuhn)” (Békés 1997a: 27).³⁷

A paradigma fennmaradása a tudósképzéssel – tágabb értelemben a tudósközösség szerveződésével – van szoros összefüggésben (Kuhn 1969/2000: 179, 191–195),³⁸ mégpedig két vonatkozásban. Az egyik az, hogy az egyetemen a hallgatókat tanáraik nemigen bátorítják arra, hogy új utakat keressenek, hogy a saját fejük után menjenek, hogy próba-szerencse alapon kísérletezzenek egy-egy probléma megoldásában. Sokkal inkább az jellemző, hogy az oktatásban a közösség által elfogadott nézeteket tanítják – a rivális elméletekről, az adott téma más lehetséges megközelítéseiről legtöbbször szó

³⁶ Magának a kifejezésnek a használatát az évek során ugyan végül elvetette, mert úgy látta, számos probléma és félreértés forrása lett (vö. Kuhn 1987/1998, Utószó), mindamellett azt az elméleti háttérrel, amely a paradigmafogalomhoz elvezette, sohasem tagadta meg. Laki János szerint a paradigma-fogalom „elhagyta a tudományfilozófia területét, s előbb a tudomány, majd az értelmiségi köznyelv részévé lett. Ettől kezdve nincs értelmes vita, hisz ki ezt, ki azt ért „paradigmá”-n, de a túlnyomó többség számára egyáltalán nem tisztázott fogalom” (Laki 2000: 3). Dolgozatomban Kuhn paradigmaértelmezését tartom szem előtt.

³⁷ A kuhni paradigmafogalom sokak szerint meglehetősen hasonlatos a Lakatos Imre által bevezetett „kutatási program” fogalmához (például Lakatos 1999). Nem tartom kizártnak, hogy a Lakatos által kidolgozott tudományfejlődési modellt is használhattam volna a dolgozat elméleti keretének felvázolásához, sőt, az is elképzelhető, hogy a nyelvtudománytörténet-írásban ez használhatóbb (vö. például Szepe [2006]). Mivel azonban a CzF. kapcsán számomra Békés Vera kutatásai szolgáltatták az elméleti alapot, úgy gondoltam, tudományfilozófiai képzettség híján, megmaradok a kuhni paradigmafogalom használatánál. Dolgozatomban a paradigmaváltás témáját csak érintem (l. 5.5. fejezet).

³⁸ Kuhn szerint „[p]aradigma az, amit a tudományos közösség minden tagja elfogad, és megfordítva, az adott tudományos közösséget azok alkotják, akik elfogadnak egy bizonyos paradigmát” (Kuhn 1969/2000: 180). A definíciók cirkularitása Kuhn szerint kiküszöbölhető, a tudományos közösségek ugyanis anélkül is azonosíthatók és elkülöníthetők, hogy a *paradigma* fogalmához folyamodnánk.

sem esik. Ezzel az idősebb generáció eléri, hogy a tudósjelöltekben a közösségre jellemző gondolkozásmód alakuljon ki, és egyúttal kizárja az individuális – renegát – látásmód kiépülését. A képzés másik fontos hatása, hogy a hallgatókban kialakít egyfajta problémamegoldó készséget, mégpedig a tanulás során megoldott feladatok révén. A hallgatók ugyanis típuspéldákat oldanak meg, amelyek nagyon hasonlóan egymáshoz, s megoldásuk kulcsa részben éppen az, hogy a diák felismerje bennük a korábbi feladatokkal való analógiát. A tanulás tehát nem pusztán intellektuális folyamat, hanem nagy részét a gyakorlás teszi ki, hisz a gyakorlatok során a diák a kutatás expliciten meg nem fogalmazott szabályait sajátítja el (vö. Kuhn 1969/200: 191).

Kuhn szerint a paradigma 'minta, példa' értelemben rendkívül fontos szerephez jut a tudományos közösség összetartásában, hisz a gyakorlatok során a diák az analóg megoldási mechanizmusok elsajátításával voltaképp azt tanulja meg, hogy milyen alakban (Gestalt) kell vizsgálni akár egy új(nak látszó) problémát is. Bizonyos mennyiségű probléma megoldása után a tudósjelölt ugyanabban az alakban fogja észlelni az elé kerülő megoldandó feladatot, mint tanárai, más szóval a diák időközben elsajátítja a tudományos közösség által szentesített látásmódot. A paradigma 'minta, példa' tehát kognitív – a tudományos észlelést és megismerést meghatározó – funkciót tölt be (vö. Kuhn 1962/2000: 72–73).³⁹

Kuhn tehát a szociológia és a pszichológia eredményeinek bevonásával egy új tudományfogalmat vezetett be. A tudományt ugyanis ő nem a szónak a tudomány-filozófiában addig – és a köznapi nyelvhasználatban ma is leginkább – használatos értelmében kezelte, azaz nem elsősorban arra koncentrált, hogy a tudomány a tudományos közösség által végzett tudományos kutatási tevékenység közös produktuma, a tudományos ismereteknek szigorú elvek szerint ellenőrzött, meghatározott szabályok szerint publikált és a tudományos közösség által kanonizált együttese.

Kuhn a tudományt, a tudományos kutatást sokkal inkább úgy tekintette, mint társadalmi tevékenységet, gyakorlatot, amelyet szociológiai és pszichológiai tényezők alakítanak. Felismerte ugyanis, hogy a tudományfejlődés kérdésének megoldásához túl kell lépni azon a szinten, ahol a probléma megjelenik, azaz a megoldás az ismeretelmélet szintje helyett a tudományos kutatás folyamatának szintjén keresendő (vö. Fehér 1973: 475). Ezért került Kuhn figyelmének – és elméletének – középpontjába a tudományos közösség.⁴⁰ Egy tudományos közösség – Kuhn intuitív jellemzése szerint

³⁹ Kuhn nézetei e vonatkozásban a Polányi által bevezetett „hallgatólagos tudás” fogalmához állnak közel.

⁴⁰ Kuhn ezzel a hagyományos ismeretelméletnek azt a ki nem mondott alaptételét kérdőjelezte meg, hogy az ismeretszerzés kizárólag az individuum teljesítménye, azaz csakis az egyéntől függ. Kuhn elismeri

– valamely tudományszak művelőiből áll, akiknek nagyon hasonló a tudományos képzése és a szakmai indulása, körülbelül ugyanazt a szakirodalmat tanulmányozzák, és nagyjából ugyanazokat a következtetéseket vonják le belőle. A tudományos közösségen belül zavartalan a szakmai kommunikáció, és viszonylag egységes a szakmai közvélemény (vö. Kuhn 1969/2000: 180–182).

2.2.3. Többféle tudományosság? Nehézségek a tudománytörténet-írásban

Ha a tudománytörténész elfogadja, hogy többféle tudományosság-fogalom létezhetett és létezhet, legalább két súlyos nehézséggel találja szemben magát. Az egyik az ún. összemérhetetlenség (inkommenzurabilitás) problémája (2.2.3.1.), a másik pedig a tudományos ismeretek kétségbevonhatatlan kumulálódásával kapcsolatos, máig megoldatlannak tűnő kérdés (2.2.3.2.).

2.2.3.1. A paradigmák összemérhetetlensége

Kuhnt voltaképp a paradigmaváltás problematikája – és ennek kapcsán a tudomány fejlődésének kérdése – foglalkoztatta. Arra jutott, hogy két rivális paradigma egymással összemérhetetlen,⁴¹ illetve – későbbi terminológiája szerint – összehasonlíthatatlan, szerinte ugyanis a tudományos forradalom a tudományos közösség világszemléletének megváltozását jelenti (Kuhn 1962/2000: X. fejezet). Kuhn ezt tömören úgy fogalmazza meg, hogy „a paradigmák megváltozásával maga a világ is megváltozik” (Kuhn 1962/2000: 119):

ugyan, hogy a megismerő az egyén, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az egyénben zajló kognitív folyamatokra hatással vannak a társas interakciók, a közösségben kialakult kognitív sémák, és főképp a nyelv, amelyben – a benne kódolt nyelvi világkép révén – mintegy rögzítve van a világlátás módja. Ha viszont ez így van, akkor a tudományban különös tekintettel kell lennünk a közösség szerepére, hisz a tudósok – ma főképp – nem elszigetelten kutatnak. A tudós, a kutató szigorú képzés során válik a tudományos közösség tagjává, szakmai életét folyamatos szakmai kommunikáció, és a kollégák munkájára való állandó reflektálás jellemzi.

⁴¹ A kifejezést Kuhn a matematikából kölcsönözte, és vezette be a tudományfilozófiába Feyerabenddel egyidőben, de tőle függetlenül (Fehér 1999: 252).

„Egy bizonyos, közelebből meg nem határozható értelemben azt kell mondanunk, hogy a rivális paradigmák képviselői nem ugyanabban a világban dolgoznak. [...] A két tudóscsoport, mivel különböző világban dolgozik, ugyanonnan ugyanabba az irányba nézve különböző dolgokat lát. Ez megint csak nem jelenti azt, hogy bármit láthatnak, amit akarnak. Mindkét csoport a világot nézi, és amit néznek, az nem változik meg. Bizonyos területeken azonban mást látnak, és a dolgokat más viszonyban látják egymással” (Kuhn 1962/2000: 156).⁴²

Az összemérhetetlenséget Kuhn három – egymással természetesen összefüggő – vonatkozásban tárgyalja. A paradigmák összemérhetetlenségének alapja Kuhn szerint a percepcióban bekövetkezett változás.⁴³ Az összemérhetetlenség másodsorban érvényes a különböző paradigmák módszertanára nézve is.⁴⁴

Az összemérhetetlenség harmadik – legtöbb vitát kavart és bizonyos értelemben máig megoldatlan – aspektusa a fogalmi vagy szemantikai összemérhetetlenség. Ez Kuhn szerint valójában abból adódik, hogy miközben a percepció, azaz a világ tagolása megváltozik, a terminológia nagy része – és egyáltalán: a nyelv egésze – az marad, amit a többi paradigmában használtak és használnak.⁴⁵ Ebből következik, hogy a terminológiát illetően radikális jelentésváltozás megy végbe. Ez azt jelenti, hogy a szakkifejezéseknek nemcsak alkalmazási szabályai változnak meg, hanem a referenciájuk is.⁴⁶

⁴² Fehér Márta idézi Ian Hacking véleményét Kuhn fenti idézett tételéről: „Thomas Kuhn valamennyi témája közül az, amelyet a leghatározottabban kerülnek a jól nevelt amerikai filozófustársaságokban, az tűnik a *Structure*-be belekukkantó felkészületlen olvasó számára a legizgalmasabbnak. Arra a tételére gondolok, hogy a forradalom után [a tudósok] egy másik világban élnek. A *Structure* nagy felzúdulást keltett az inkommenzurabilitás, az elméletváltás, a paradigma, a racionalitás és hasonló körül. De minden zajongás és ingerültség ellenére a hatás kiváló volt, mert ma meglepő konszenzus uralkodik a könyv eszméinek erejéről és jelentőségéről” (Hacking 1993. *Working in a New World: the Taxonomic Solution*. In P. Horwich szerk. *World Changes, Thomas Kuhn and the Nature of Science*. MIT Press. 1993: 275; idézi Fehér 1999: 252).

⁴³ Ez az, amit saját maga is átélt Arisztotelész *Fizikájának* megértésekor. A percepció megváltozása azt jelenti, hogy az egyik paradigma által begyakoroltatott és a tudós számára természetesen tűnő látásmód helyébe egy másik lép, valahogy úgy, ahogy a Kuhn által emlegetett „Kacsa és nyúl” trükkös ábrán a kacsa helyett hirtelen a nyulat látjuk meg. Kuhn itt a Gestalt-pszichológia eredményeire támaszkodik, miszerint azonos inger eltérő észleletet (tapasztalatot) eredményez, ill. különböző ingerek azonos észlelethez (tapasztalathoz) vezetnek. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy az empirikusan adotttnak tekintett tények és az elméletek nem függetlenek egymástól, hisz az elmélet határozza meg, mi minősül egyáltalán tudományos ténynek. Mindebből adódik Kuhn szerint, hogy két paradigmában regisztrált empirikus adatok összemérhetetlenek, mivel nem áll rendelkezésünkre a valóság paradigmafüggetlen leírása, ahelyhez képest a különböző paradigmákban dolgozó tudósok észlelését mérni lehetne.

⁴⁴ Mivel a különböző paradigmák módszertana eltér egymástól, az adott paradigma módszereivel csak az adott elmélet tételeinek igazságát lehet mérni. Ez a módszer arra nem alkalmas, hogy egy másik, rivális paradigma tételeinek igazságát értékelje.

⁴⁵ „Mivel az új paradigmák a régiekből születnek, általában megőrzik a hagyományos paradigma által használt terminológiának és mind a fogalmi, mind a kísérleti eszközöknek a jelentős részét. Az átvett elemeket viszont csak ritkán alkalmazzák teljesen hagyományos módon” (Kuhn 1962/2000: 155).

⁴⁶ Kuhn ezt a következő példával illusztrálja: „A kopernikusi szömlélet új híve a Holdat nézve nem mondja ezt: „Ázelőtt bolygót láttam, most pedig egy holdat.” Ez a kifejezés mód azt jelentené, hogy a ptolemaioszi rendszer valaha helyes volt. Az új csillagászat híve inkább így fogalmaz: „Régen bolygónak tekintettem (vagy láttam) a Holdat, de tévedtem.” (Kuhn 1962/2000: 122).

Ráadásul a paradigmában az ismeretek összefüggő rendszert alkotnak. Ez szemantikai szempontból annyit tesz, hogy egy-egy szak kifejezés jelentése nem önmagában adott, hanem a rendszerben elfoglalt helyéből adódik. Következésképp, ha egy terminus referenciája módosul, akkor szükségszerű, hogy vele együtt az összes többi is megváltozik. Mindebből az következik, hogy két különböző paradigmában dolgozó tudósok vitái sokszor a süketek párbeszédéhez hasonlíthatnak.

Kuhn szerint tehát a perцепcionalis és a metodológiai összemérhetetlenségből következő, az egész terminológiát érintő radikális jelentésváltozás az alapja a szemantikai összemérhetetlenségnek. Ez azt jelenti, hogy ahhoz, hogy két különböző paradigmát összemérjünk, vagyis megpróbáljuk kideríteni valamilyen módszerrel, hogy melyik a „jobb,” egyszerűen nincs semmiféle alapunk vagy mércénk.

Kuhn későbbi munkássága jórészt az inkommenzurabilitás-probléma tisztázására és megoldására irányult.⁴⁷ Dolgozatom szempontjából nagy jelentősége van annak az irányváltásnak, amit ez jelentett: annak ugyanis, hogy Kuhn figyelme a nyelv – annak fogalmi-szemantikai komponense – és a nyelvhasználat felé fordult.

Kuhn a könyve japán kiadásához írt *Utószó*ban külön fejezetet szentel az összemérhetetlenség kérdésének. Alapállása változatlan, ám ekkor már inkább a következményekkel foglalkozik. Úgy látja, hogy a Gestalt-váltás és az ennek nyomán bekövetkezett radikális jelentésváltozás kommunikációs zavarhoz, erősebb kifejezéssel: csödhöz vezet a különböző paradigmákban dolgozó tudósok között.⁴⁸

⁴⁷ Kuhn így vall erről: ez a tétel volt voltaképpen az „első lépés a *Structure* felé vezető úton, s még ma is úgy látom, hogy ez a fogalom a könyv legfőbb, központi jelentőségű újdonsága” (Kuhn 1993: 315, idézi Fehér 1999: 252). A kérdéskört tárgyaló nagy összefoglaló műve azonban nem készült el (Laki 2006: 15).

⁴⁸ Kuhn így ír erről: „két ember, aki korábban minden jel szerint tökéletesen megértette egymást, egyszerre csak azt tapasztalja, hogy ugyanarra az ingerre összeegyeztethetetlen leírásokkal és általánosításokkal válaszol. Még tudományos véleménycseréjüknek sem minden területén érzik ezeket a nehézségeket, de a nehézségek jelentkezni fognak, és az elmélet kiválasztása szempontjából legfontosabb jelenségek körül fognak összesűrűsödni.

Bár az ilyen problémák először a kommunikációban válnak nyilvánvalóvá, nem pusztán nyelvi nehézségek, és nem oldhatók meg egyszerűen úgy, hogy megállapodnak a zavart okozó terminusok definíciójában. Mivel azokat a szavakat, amelyek körül a nehézségek csoportosulnak, részben példázatokra való közvetlen alkalmazásukból tanulták meg, a kommunikációs csőd részesei nem mondhatják ezt: „Az »elem« [...] kifejezést a következő kritériumokkal meghatározott módon használom” Nem folytathatnak tehát valamilyen semleges nyelvhez, amelyet mindkét fél ugyanúgy használ, amelyen mindkettőjük elmélete megfogalmazható, sőt még a két elmélet empirikus következményei is leírhatók. A nézeteltérés részben megelőzi a nyelvek alkalmazását, viszont a nyelvekben is kifejeződik” (Kuhn 1969/2000: 204–205).

Kuhn ekkor még úgy látja, hogy az így beállt helyzetből van kiút: a fordítóvá válás.⁴⁹ Mindamellett természetesen tisztában van vele, hogy a másik paradigma nyelvének elsajátítása csak arra nyújt lehetőséget, hogy a különböző világokban élő – azaz más paradigmákban dolgozó – tudósok megtudjanak valamit egymás nézeteiről, hogy képet alkothassanak azok előnyeiről vagy hátrányairól, ugyanakkor azt nem biztosítják, hogy azonosulni is tudnak a másik világlátással – ami a másik paradigma nyelvében van kódolva –, és így nem is képesek alkotó módon használni azt. Kuhn hangsúlyozza, hogy a másik paradigmába való „beletanulás” nem azonos a másik paradigmához való megtéréssel. Előfordulhat az is, hogy valaki intellektuálisan belátja, hogy a másik paradigma „jobb,” „helyesebb,” „mégis képtelen gondolkozása szerves részévé tenni, nem képes otthonosan mozogni a részben az új felfogás által körvonalázott világban” (Kuhn 1969/2000: 208).

A fentiekből világosan kitűnik, hogy Kuhn számára a paradigmák eltérő nyelve közötti fordítás lehetősége elsősorban abból a szempontból jelentős, hogy ez lehetőséget nyújt az inkommenzurabilitás alapján megoldhatatlannak tűnő probléma kezelésére, azaz támpontokat nyújt a paradigmák közötti választás mérlegelésében.

Kuhn további munkássága során a nyelvi-nyelvészeti szempontú megközelítés válik dominánssá. Míg eredetileg az egy paradigmában dolgozó tudományos közösséget az azonos módon való világlátás, percepció alapján gondolta azonosítani, mostantól sokkal inkább nyelvi közösségnek tekinti – bár nyilvánvaló, hogy a két szempont elválaszthatatlan, egymással szorosan összefügg, hisz a nyelv egyik fő – és a tudományban főszerephez jutó – funkciója a valóságábrázolás, azaz a referenciális funkció. Kuhn – úgy tűnik – egyre erőteljesebben a *nyelvi relativizmus* néven ismert nyelvészeti elképzelés gyenge változata felé hajlik. Ez derül ki 1987-es tanulmányának utolsó mondataiból, ahol így ír:

„A tudomány gyakorlatához mindig hozzátartozik a természetre vonatkozó általánosítások megalkotása és magyarázata, s e tevékenységek feltételeznek egy minimális gazdagságú nyelvet. Egy ilyen nyelv elsajátítása pedig bizonyos, a természetre vonatkozó tudás elsajátítását is jelenti. Ha az olyan terminusok, mint

⁴⁹ „Azoknak, akik átélnek ilyen kommunikációs csődöt, mégis van egy menedékük. Ugyanazok az ingerek érik őket. Idegrendszerük általános felépítése is ugyanolyan, ha másképp van is programozva. Sőt, a tapasztalat egy döntő, de kicsiny területétől eltekintve, minden bizonnyal még idegrendszerük programozása is majdnem ugyanolyan, hisz élettörténetük is – közvetlen múltjuk kivételével – közös. Következésképpen mindennapi világuk és nyelvük, valamint tudományos világuknak és nyelvüknek a legnagyobb része közös. Mivel ilyen sok mindenben egyeznek, feltétlenül képesek sok mindenre rájönni abból, amiben különböznek. [...]”

Röviden fogalmazva, a kommunikációs csőd részesei nem tehetnek egyebet, mint hogy különböző nyelvi közösségek tagjának fogadják el egymást, és fordítóvá válnak” (Kuhn 1969/2000: 205–206).

»mozgás«, »battéria« vagy »energiaelem«, megtanulási folyamatának része például felmutatása, akkor a nyelv és a világ ismeretét egyszerre sajátítjuk el. A tanuló egyfelől megtanulja, mit jelentenek e terminusok, mely jellegzetességek relevánsak a természethez való hozzákapcsolásnál, mi az ami – önellentmondás veszélye nélkül – nem mondható róluk stb. Másrészt azt is megtanulja, miféle kategóriákba tartozó dolgok népesítik be a világot, mik ezek szembevetendő vonásai, s valamit arról is, hogy milyen viselkedésmód megengedett és nem megengedett számukra. A nyelvtanulás nagy részében e kétféle tudást – a szavak és a természet ismeretét – együtt sajátítjuk el, nem is igazán kétféle tudás ez, hanem egyazon érem két oldala” (Kuhn 1987/1998: 151).

Az, amit Kuhn korábban a szakkifejezések jelentésének megváltozásáról írt, hogy tudniillik a jelentések csak egymáshoz való viszonyukban ragadhatók meg, kiemelt szerephez jut: az egymással hálózatot alkotó, s így egymás jelentését kölcsönösen meghatározó terminusok⁵⁰ rendszerét Kuhn elnevezi *lexikon*nak. A lexikon valójában egyfajta taxonómia nyelvi vetülete: meghatározott struktúrába rendezve tartalmazza azoknak az entitásoknak (ontológiai kategóriáknak) a nevét, amelyek az adott paradigmában a világot egymással való viszonyaikban alkotják. Így a lexikon az észlelés, a tapasztalás, s így a világ leírásának – megismerésének – előfeltételeként jut fontos szerephez. Ezen az alapon jut el Kuhn oda, hogy azokon a területeken, ahol két lexikon struktúrája különbözik, az inkommenzurabilitás fordíthatatlanságként nyilvánul meg. Fontos azonban megértenünk, hogy Kuhn fordításon a színönimapár-alapú fordítást érti, s ez a fentiek értelmében valóban nem lehetséges. Ugyanakkor továbbra is fennáll, hogy a másik paradigma lexikonja – pontosabban a benne lenyomatát hagyó másfajta világszerkezet – elsajátítható.

2.2.3.2. A kumulativitás tagadhatatlansága

A kuhni paradigma-fogalmat elfogadó tudományfilozófus, illetve gyakorló tudománytörténész számára komoly problémát jelent a tudomány fejlődésének értelmezése.⁵¹ Elvileg ugyanis – ha a *tudomány* különböző, összemérhetetlen paradigmákhoz kötődik – el kell vetnünk a tudományos ismeretek egyenes vonalú kumulativitásának elméletét, ugyanakkor a tudományban – a diszkontinuitás ellenére – mégis határozottan tapasztal-

⁵⁰ „Azt, hogy mire referál a »flogiszton« terminus, a flogiszton-elméletben olyan mondatok adják meg, melyben lényegi szerepet játszanak pl. a »principium« vagy az »elem« kifejezések. Ezek a »flogiszton«-nal együtt egy kölcsönösen összefüggő és egymást kölcsönösen definiáló elemekből álló halmazt alkotnak, melyet együtt kell elsajátítani, mielőtt bármelyikük használható, valamely természeti jelenségre alkalmazható lenne” (Kuhn 1983: 676; 1 erről Laki 2006: 159–162).

⁵¹ A Kuhnt ért másik, szintén az inkommenzurabilitás tételéből adódó fő vád az, hogy Kuhn tudományfejlődés-modellje alapján az ismeretelméleti relativizmus álláspontjára helyezkedik.

ható egyfajta kumulálódás. Ezt maga Kuhn sem tagadta,⁵² bár kitartott amellett, hogy a tudomány története nem folytonos, hanem egymást időben, de nem logikailag követő paradigmák soraként fogható fel.

Mivel a paradigmák nem vezethetők le egymásból, és részlegesen sem tartalmazzák egymást, ezért a paradigmában érvényes módszertani normák is az adott paradigmára korlátozódnak. Kuhn ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy igenis vannak azonban bizonyos pragmatikus szempontok, amelyek alapján racionálisan választani lehet két paradigma között. Ilyenek például a pontosság, az egyszerűség, a hatékonyság, a termékenység, s nem utolsósorban az érvényesség köre. Ezekről azonban a két paradigma képviselőinek – a saját paradigmájukból nézve – eltérő lehet a véleménye.

Egy paradigmát általában nem csak azért találnak „jobbna” a másiknál, mert jobb rejtvényfejtő eszköznek bizonyul, hanem azért is, mert valamilyen jobban írja le a világot, azaz az elmélet nagyobb összhangban van a valósággal. Vagyis Kuhn valóban elismeri, hogy van fejlődés a tudományban, de a feladatot, hogy „olyan folytonos változási (fejlődési) folyamatnak mutassák be a tudomány történetét, amely csupán megszakítottnak látszik” (Fehér 1999: 247), az utókorra hagyta.

2.4. A modern nyelvtudománytörténet-írás és a CzF. feltárása

Ez a néhány fejezet, amelyekben a tudósközösség és a paradigma összefüggéseiről, majd a paradigmák összemérhetetlenségéről, és a kumulativitás máig megoldatlannak tűnő problémájáról írtam, talán felesleges – a tudományfilozófusok számára alapvető ismereteket összefoglaló – kitérőnek tűnhet. Mégis szükségét láttam azoknak a fogalmi, módszertani fogódzóknak a bevezetését, amelyeket a CzF. feltárása során elméleti szempontból hasznosíthatónak találtam. Hisz végső soron az a kérdés, hogy milyen tanulságokat vonhat le a tudományfilozófia és a tudománytörténet újabb eredményeiből a gyakorló, az eddig járt útról másokra áttérni kívánó – és épp egy nyelvtudománytörténeti mítosz leleplezésére készül – nyelvtudomány-történész.

⁵² „Nem kétséges előttem, hogy a rejtvényfejtés eszközeként a newtoni mechanika jobb, mint az arisztotelészi, és az einsteini mechanika jobb, mint a newtoni, de képtelen vagyok összefüggő ontológiai fejlődésvonalat látni ebben a történeti sorban. Sőt, bizonyos szempontból, bár korántsem minden vonatkozásban, Einstein általános relativitáselmélete közelebb áll Arisztotelész elméletéhez, mint bármelyikük a newtoni rendszerhez. Érthető ugyan a kísértés, hogy ezt az álláspontot relativisztikusnak ítéljék, ezt a minősítést mégis tévesnek tartom. Ha pedig ez a felfogás relativizmus, nem tudom belátni, hogy a relativista bármit is veszítene, amire szüksége van a tudomány természetének és fejlődésének magyarázatához” (Kuhn 1969/2000: 210).

Az elméleti tanulságok közül az első és legfontosabb a tudománytörténésznek a tárgyhöz való viszonyára vonatkozik. Ezt, mint láttuk, voltaképp minden tudomány-filozófiai érvelés nélkül, pusztán „emberi szempontokat” figyelembe véve is sokan – a fejezetben idézettek közül például Zoltvány Irén (1899: 86) és Bárczi Géza (1970: 29–30) – megfogalmazták. Egész egyszerűen arról van szó, hogy a tárgyalt korszakot, életműve(ke)t és a konkrét műve(ke)t elsődlegesen tárgyilagosan szükséges feltárni, minden értékelő szempont mellőzésével. A dolgozat 3–6. fejezeteiben ebben a szellemben járok el. A rendelkezésemre álló kiadott és kiadatlan szövegeket elemezve igyekszem rekonstruálni azt a tudományosságot, amelynek jegyében a CzF. született, elhelyezve azt a romantikának nevezett nagy stíluskorszakban és a kor nemzetközi tudományosságában.

A másik figyelembe veendő szempont az elsőhöz kapcsolódik, és a tudománytörténész értékelő magatartására vonatkozik. Jelen esetben ugyanis a tudománytörténész saját korának tudományossága alapvetően egy másfajta tudományosság, mint a feltárandó korszak, életmű(vek) és mű(vek) tudományossága. A kuhni modell értelmében ebben az esetben paradigmatis különbség áll fenn. Tanács János szerint „[e]z a retrospektív összemérhetetlenség problémája. Viszonyulásként két lehetőség kínálkozik: a saját *igazságok időtlennek* tekintése, a régi paradigma kiértékelése saját igazságértékek és jelentések alapján; avagy a saját igazságértékek felfüggesztése és *beletanulás* (legalábbis a kísérlete) a régi paradigma nyelvébe, amely a nyelvtanuláshoz hasonló folyamat – a tudománytörténészt mint „historikus csecsemő”-t láthatjuk” (Tanács 2000: 27). Maga Kuhn így ír erről: „Mindenki megtanulja majd lefordítani a másik elméletét és annak következményeit a saját nyelvére, és ugyanakkor a saját nyelven leírni azt a világot, amelyre az az elmélet vonatkozik. Rendszerint a tudománytörténész is ezt teszi (vagy ezt kellene tennie), amikor idejétmúlt tudományos elméletekkel foglalkozik” (Kuhn 1969/2000: 206).

Mindezek mellett az a nyelvtudomány-történész, aki a kuhni paradigmafogalmat segítségül hívva törekszik a CzF., illetve a szótár etimológiai elveinek a feltárására, a gyakorlat tekintetében is kivételesen jó helyzetben tudhatja magát. Van ugyanis egy olyan ösvény, amelyen többek között ő is elindulhat. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy az ösvény kitaposója más céllal vágott útnak, épp ezért „útközben” nem árt a kellő óvatosság.

Az úttörő Békés Vera, aki 1997-ben megjelent, *A hiányzó paradigma* című könyvében összegezte a kuhni paradigmamodell inspirálta több évtizede folyó vizsgálódásainak eredményét. Békés Vera a saját modelljét hiányzó-paradigma modellnek (*hp*-modell) nevezi el, és egyszerre tekinti tudományfilozófiai és tudománytörténeti modellnek (Békés 1997a: 87).⁵³ Gondolatai témám feldolgozását mindkét vonatkozásban megtermékenyítették, sokat segítettek a saját tudománytörténeti álláspontom kialakításában, ami azonban számomra a mű legfőbb, gyakorlati értékét jelentette, az az, hogy elméleti modelljét Békés Vera épp az általa Nagyszótár-paradoxonnak nevezett jelenség feloldására alkalmazza először, több, mint egy évtizeddel a magát a modellt bemutató könyve megjelenése előtt, egy 1985-ös tanulmányában (Békés 1985; 1997a: 97–98).

Békés Vera kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy a CzF. tudományos mű, csak épp egy másik fajta tudományosság jegyében⁵⁴ készült (Békés 1997a: 146–161). A CzF. tudományossága szerinte ugyanis az ún. göttingai, romantikus-liberális tudományos paradigmához köthető, melynek születése és a XVIII–XIX. század fordulójára tehető virágzása az 1734-ben alapított göttingai Georgia–Augusta Egyetemen zajlott.⁵⁵

„Ezt a programot a jog, a történettudomány, az irodalomkritika stb. történetében [...] *újhumanizmus* néven tartják számon [...]. A biológia, fizika és geográfia stb. történetiséi pedig – az úgynevezett spekulatív természetfilozófiától megkülönböztetve – ezt az iskolát *transzcendentális természetfilozófiának* nevezik. Mindamellet

⁵³ Békés Vera több dolgozatában is idézi Lakatos Imre Kantot (ti. „Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.”) visszhangzó szavait: „A tudományfilozófia tudománytörténet nélkül üres; a tudománytörténet filozófia nélkül vak” (Lakatos 1971: 91). Könyvében a következőket írja ezzel kapcsolatban:

„A tudománytörténet-írást kutatómunkájuknak mintegy szakmai „kiegészítő sportjaként” üzők többsége [...] vak: továbbra sincs tisztában tárgyának és módszereinek filozófiai problémáival. A történetész szakma művelői közül pedig azok, akik a tudományok történetét vizsgálják (például a művelődéstörténet keretei között), többnyire nem primér forrásokat használnak (még ritkább, hogy ismeretlen primér forrásokat fedeznek föl), hanem tudományos kézikönyvek történeti betéteit, jobb esetben tudománytörténeti monográfiákat. Így gyakran maguk is hozzájárulnak egy-egy szakma közkeletű mítoszainak fenntartásához és megerősítéséhez” (Békés 1997a: 76).

⁵⁴ „Ezeket a diszciplinákat csak a legutóbbi időkben kezdték újra *tudományként* azonosítani, hiszen metafizikai és ismeretelméleti háttérükben, tény-, törvény- és igazságfelfogásukban, metodológiai követelményeikben, sőt a tudományos morálról vallott meggyőződés tekintetében is merőben különböznek a tudomány számunkra megszokott képétől, hagyományos fogalmától [azaz a logikai-pozitivistá paradigmája tudományosságától]” (Békés 1997a: 61).

Ehhez képest Szekrényessy Margit 1937-es monográfiájában úgy vélekedik, hogy „[a] romantikus gondolkodóknál a költészet és a tudomány fogalma egybeolvadnak” (erről bővebben Szekrényessy 1837: 4–5).

⁵⁵ A történelmi háttérrel és Göttinga magyar vonatkozásairól (vö. 3.1. fejezet) részletes képet nyújt Dümmerth Dezső 1961-es tanulmánya.

terjedőben van – nem minden alap nélkül – a Susan Fay Cannon által bevezetett 'humboldtianus tudományok' megjelölés is, ahol elsősorban az Alexander Humboldt által fémjelzett természetkutatási paradigmát értik rajta, de tudjuk, hogy épp ily módon vált iskolateremtővé a fivér, Wilhelm von Humboldt életműve is” (Békés 1997a: 51–52).

A bölcséleti nyelvészet tudományosságának feltárása érdekében szükségesnek látszik áttekinteni a göttingai tudományos program fő módszertani jellegzetességeit (elsősorban Békés 1997a: 67–72 és 2001: 86–88 alapján).

Göttingában a mindenfajta tudományos kutatás fő célja a „természet természetének”⁵⁶ megragadása volt. A természetet a maga belső erői által mozgatott, élő egésznek – organizmusnak, azaz természetes, szerves rendszernek – tekintették. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy ebben a vonatkozásban nemcsak az élővilágot, hanem az élettelen természetet és az ember által alkotott világot is organikusnak tartották, hiszen a „nyelv, az emberi társadalmak, a különböző kultúrák jelenségei éppen úgy a holisztikusan szemlélt anyatermészet szerves részei, mint a vérkeringés vagy a földmágnesség” (Békés 1997a: 72).

Személelmódjuknak megfelelően a göttingai tudósokat erős empirikus beállítottság jellemezte, az empiria ugyanakkor határozottan összefonódott a természetfilozófiával. „A természetfilozófia nem árthat az empirikus tudományok sikerének. Ellenkezőleg, olyan elveket ad, amelyek előkészítik az új felfedezéseket” – írja Alexander von Humboldt (1769–1859) (idézi Békés 1997a: 71–72). Vagy ahogy a Schlegel-fivérek mondták: „Annak, hogy a filozófiát a filológiára, vagy ami még ennél is sokkal szükségesebb, a filológiát a filozófiára alkalmazzuk, az egyetlen módja az, hogy egyszerre vagyunk filológusok és filozófusok” (idézi Békés 2001: 88).

A holisztikus szemléletű tudományos kutatás számára egy háromszintű eljárást alakítottak ki, amelyet minden organizmus vizsgálatában érvényesíthetőnek sőt – a természetes rendszerek megismerésében adekvátnak – tartottak.

⁵⁶ A *természet* szó a XVI. század végére rendkívül sok értelemben vált használatossá. A különböző, egymásnak sokszor teljesen ellentmondó jelentések mögött a természetfogalom sokfélesége rejlik. Földényi F. László tanulmányában korszakunkat illetően a következőt írja:

„e változatosság mögött a [XVIII.] század folyamán mind radikálisabban körvonalazódott az a ellentét, amely a romantika korában teljesedett ki, és amely a természetről kialakított álláspontokat is alapvetően két nagy táborra osztotta. A természet egyfelől a racionális, tudományos gondolkodás tárgya lett [...], másfelől viszont sokan [...] a mindenség *alanyait* fedezték fel benne [...]. Ez az ellentét az instrumentális, racionalista, végső soron tehát szekularizálódott létértelmezésnek, illetve egy ismét újjáéledő, tradícionista, holisztikus, a preszokratikusok vagy az Európán kívüli ősi kultúrák eredendően szakrális természetértelmezésének az ellentéte” (Földényi F. 2001: 22).

Úgy tűnik tehát, hogy a sokféle természetkonceptió, ill. -értelmezés – ami Földényi F. László szerint végső soron a sorshoz való viszony szempontjából kulcsfontosságú – szintén a feltárt két paradigma mentén rendeződik el.

A vizsgálat első szinten az egész organizmus szerkezeti szintjére, alaki felépítettségére vonatkozott. Ekkor tehát a morfológiai vagy strukturális szempont érvényesült. A második szinten az alapegységek sajátos, csak erre a struktúrára jellemző kapcsolódási mintáit, a textust (textúrát) tárták fel. A harmadik szinten az organizmusban a heterogén elemek kereszteződéseként előálló alapegységek – tehát nem homogénnek tekintett alapelemek – síkját, a mixtúrát vették szemügyre. Fontos megjegyeznünk, hogy az „osztályozó séma mesterséges voltából fakadó következményeket [...] azzal kívánták ellensúlyozni, hogy ezen elveket időlegeseknek, folyamatosan felülvizsgálandónak és átépítendőnek tekintették” (Békés 1997a: 69).

Az organikus egységek vizsgálatában mindezen túl szem előtt tartották, hogy azok egymás határait és egyben környezetét jelentik, azaz egymással kapcsolatban, kölcsönhatásban álló rendszereként szemlélték őket, más szóval a vizsgálatokban kontextuális szempontú megközelítést érvényesítettek. Ebben a Lichtenbergtől származó ún. közös affinitássféra fogalma kulcsszerepet töltött be. Az affinitás valamilyen szempont szerinti hasonlóságot jelent.⁵⁷

Az organikus rendszerek vizsgálata tette lehetővé, hogy az elvont egyetemes és az elkülönült egyedi mellett az ezektől különböző, belőlük levezethetetlen, alkotó-elemeire nem redukálható, azok összeillesztésével elő nem állítható minőség: a *különös*, partikuláris egységek megragadását.

Göttingában stadiális szemlélet uralkodott:

„Az organikus struktúrák változásait egy olyan fejlődésmóddal értelmelték, melyben a haladás nem egyenes vonalú és nem folytonos. A struktúrák fejlődésük különböző stádiumaiban egymástól lényegesen eltérő minőségi jegyeket hordoznak, s a történeti kutatás a mai állapotból nem következtethet minden további nélkül egy korábbi stádium jellemzőire. [...] A stadiális szemlélet azonban nem elvi hozzáférhetetlenséget és módszertani szempontból tiltott területet jelent (ahogyan majd a pozitívizmus számára), hanem speciális szemléletet és módszertani követelményeket előírva bátorít a „Vorwelt” felderítésére” (Békés 1997a: 71).

Így tehát megvan az a szilárd elméleti alap, amin lehetővé válik a CzF. mint tudományos mű vizsgálata, figyelembe véve természetesen Czuczor és Fogarasi teljes nyelvészeti munkásságát, valamint a korszakban az Akadémia égisze alatt működő ún. bölcséleti nyelvészeti iskola eredményeit.

⁵⁷ C. Vladár Zsuzsa 2001-es tanulmányában, illetve doktori disszertációjában (2005) Gyarmathi műve kapcsán járja körül az *affinitas* szó jelentésének problematikáját.

Békés Vera másik érdeme, hogy modelljét alkalmazva kimutatja, hogy a két szerkesztő nyelvtudományi dolgozatait, valamint a kortársaknak a szótár melletti, ill. elleni megnyilvánulásait áttekintve világosan kitapintható az a paradigmaticus szembenállás, amelynek a korszakban alkotó tudósok is tudatában voltak, és amely végül a nyelvtudományban a göttingai – romantikus-liberális – paradigma szinte teljes visszaszorulásához vezetett (5.5. fejezet). Ez magyarázza azt is, hogy a CzF.-t az utókor, azaz a győztes paradigma tudósai – kevés kivétellel — tudománytalannak, illetve elhibázottnak tekintették (vö. 1. fejezet).

3. A CzF. genezise – háttérkép

Ahhoz, hogy a CzF.-t a maga korában, kontextusában – a kuhni terminológiával élve: a maga paradigmájában – vehessük szemügyre, mindenekelőtt a szótár genezisének tárgyalagos áttekintését látom feltétlenül szükségesnek.

A korszak, amelyben a CzF. gyökeredzik, a szűk értelemben vett nyelvújítás időszaka, melynek lezárulását „klasszikusan” Kazinczy *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél* című munkájának 1819-es megjelenéséhez szokás kötni. Az az időszak pedig, amelyben maga a szótár megszületik, a nyelvújítás kibontakozásának és nemzeti mozgalomná szélesedésének szakasza, melynek során a XIX. század végére megszületik az új, polgári társadalom, és megújul a nemzeti kultúra.

A nyelvújítás jelentőségét soha senki nem vitatta, a magyar nyelvstudomány történetét taglaló rövidebb-hosszabb munkákban azonban a megszokott, konszenzuális, a tankönyvekben is előadott – a kumulatív tudományfejlődési modell keretében rekonstruált – narratíva⁵⁸ (például Fábíán 1984; Fábíán–Tátrai 1999; Dömötör 2003) mellett újabban felbukkant egy másik rekonstrukció is (Békés 1985, 1997a; Sándor 2001; Tolcsvai Nagy 2004; Bodrogi 2005). Ebben a nyelvstudomány-történet a modern nyelvstudománytörténet-írás követelményeinek megfelelően sokkal nagyobb mértékben támaszkodik a korabeli szerzők írásaira, azokból fejtve ki nézeteiket – elsősorban a nyelvfilozófiai aspektust szem előtt tartva –, és nem igyekszik a jelenből visszatekintve „elődöt” látni a korszak kiemelkedő alakjaiban.⁵⁹

Ez utóbbi narratíva – bár egyelőre kevésbé ismert, mégis – hitelesebbnek tűnik, egyebek mellett azért is, mert ezáltal értelmezhetővé válnak eddig paradoxonnak tartott jelenségek. Ráadásul több kutató, Békés Vera, Sándor Klára és Tolcsvai Nagy Gábor egymástól némiképp – bár nem paradigmaticusan – függetlenül jutott ugyanarra az eredményre, s azok a kutatók, akik ehhez a tudománytörténeti hagyományhoz kapcsolódnak, sikeresen illesztenek be újabb és újabb mozaikokat a felvázolt képbe (vö. például Bodrogi 2005).

⁵⁸ „A magyar nyelvújítás fogalmához minden átlagosan művelt magyar ember Kazinczy Ferenc és hívei munkásságának gondolatát társítja: a viták és a hatalmas levelezés történetét, a »Mondolat«-ot és a »Felelet«-et, végül pedig Kazinczynek a harcot lezáró, szintetizáló művét – »Ortológusok és neológusok nálunk és más nemzeteknél« –, mely egyben a nyelvújítás győzelmét is jelentette” (Békés 1985: 5).

⁵⁹ Ahogy ezt például a mai nyelvművelők egy része teszi (vö. Sándor 2001; Bodrogi 2005: 89–92).

3.1. A Magyar Tudós Társaság mint a romantikus-liberális tudományosság

letéteményese

Jól ismert tény, hogy a magyar nagyurak is jelentős tudományos és mecénási szerepet vállaltak a széles értelemben vett nyelvújító mozgalomban. Kevésbé közismert azonban, hogy a göttingai egyetem mennyire népszerű volt a magyar nemesség körében. Dümmerth Dezső kimutatja, hogy 1734 és 1831 között 67 magyar főnemes és birtokos nemes tanult Göttingában,⁶⁰ a Telekiek, a Bethlenek, a Wesselényiek, a Kemények, a Rhédeyek, a Podmaniczkyak, a Prónayak, a Zeykek, a Bánffyok és a Zay-család tagjai közül.⁶¹

⁶⁰ Dümmerth Dezső mutatta ki, hogy míg 1734 és 1767 között mindössze 42 magyar tanult a göttingai egyetemen, 1767 és 1808 között az itt tanuló magyar diákok száma majdnem meghétszereződik, és 1819-ig az egyetemnek további 133 magyar hallgatója van. A statisztikákkal korrelál mind Magyarország, mind az egyetem története. Az előbbi illetően II. József türelmi rendeletét kell megemlítenünk, az utóbbival kapcsolatban viszont egyértelmű, hogy Göttingában ekkortájt tanítanak a leghíresebb professzorok. 1819 után – különféle okokból – a göttingai egyetem hanyatlásnak indul.

Göttingában tanult többek között Rát Mátyás (1749–1810) 1773 és 1777 között. Hazatérte után 1799-ben alapítja meg mestere, Karl Wilhelm Ludwig Heyse (1797–1855) (I. még 5. fejezet) koncepciója alapján az első magyar nyelvű folyóiratot, a *Magyar Hírmondót*.

Rát példaképe és kollégája lesz Barczafalvi Szabó Dávidnak (1755/1757–1828) – akit Békés Vera a nyelvújító mozgalom első teoretikusának, a romantikus-liberális paradigma túl korán érkezett előfutárának tart (Békés 1985: 15–18; 1997a: 107–112; Bodrogi 2005: 76–77) és aki Aranka Györggyel (I. 4.4.8. fejezet) nagyjából egy időben fejt ki nyilvános nyelvújító tevékenységét – 1791-ben töltött egy évet Göttingában. Tanulmányútja után, 1792-től Sárospatakon, a kor leghaladóbb szellemiségű főiskoláján tanított 1805-ig. Ismeretes, hogy ekkoriban itt tanul a reformnemzedék számos jeles alakja, ám egyelőre nincs felderítve, hogy vajon Barczafalvi hatott-e nyelv- és tudományfelfogásuk alakulására. Az viszont bizonyos, hogy a korabeli ifjúság többek között az ő népszerű – bár inkább hírhedt, mint híres – 1787-es *Szigvart*-fordításán nőtt fel.

A göttingai évek formálták a nyelvszemléletét Kis Jánosnak (1770–1846), Gyarmathi Sámuelnek (1751–1830), aki nemcsak diákként, de gróf Bethlen Elek barátjaként és mentoraként is járt Göttingában, valamint Körösi Csoma Sándornak (1787–1842). Itt szerzett 1792-ben oklevelet Budai Ézsaiás (1766–1841), aki hazatérve a debreceni főiskolán a történelem, a görög és a római irodalom tanára lett, majd 1817-ben ugyancsak Göttingában „hittudori” oklevelet nyert.

A Teleki-családban nagy hagyománya volt a göttingai egyetem látogatásának. Az I., koronaőr Teleki József (1738–1796) fia, Teleki László gróf (1764–1821, ezen a néven az I.) 1784-ben Cornides Dániel⁶⁰ (1737–1787) – személyi titkára és jó barátja – felügyelete alatt tanult Göttingában. Erdélyi hivataloskodása idején részt vett az Aranka György szellemi vezetésével létrejött Erdélyi Magyar Nyelvűművelő Társaság munkájában. A XIX. század elején ő is egy magyar tudós társaság létesítésén fáradozott, s ő volt a magyar tudományos és szépirodalmi művek jutalmazására létesített Marczibányi-alapítvány egyik védnöke is. Az ő fia, Teleki József (1790–1855, ezen a néven a II.) 1812-től két éven át folytatott Göttingában tanulmányokat.

A pesti egyetem tanárai közül nemcsak Cornides Dávid tanult Göttingában, hanem Schwartner Márton (1759–1823), akit – Cornides utódjaként – a diplomatika és a heraldika tanárává, valamint az egyetem könyvtárosává neveztek ki, valamint Schedius Lajos (1768–1847), aki az egyetem esztétika professzora lett.

Érdemes még megemlíteni, hogy göttingai diák volt a híres Bolyai Farkas (1775–1856), Carl Friedrich Gauss (1777–1855) levelezőtársa, valamint Gauss tanítványa, Tittel Péter Pál (1789–1831) csillagász, 1825-től a Gellért-hegyi Csillagda igazgatója lett, ahol nagy társasági élet folyt, itt jöttek össze rendszeresen a magyar szellemi élet jeles alakjai. Tittelt 1830-ban a Tudós Társaság – a matematikusok között elsőként – rendes tagjává választja. Ebben a minőségében vállalja a matematikai fogalmak magyar nyelvű jegyzékének elkészítését.

⁶¹ Ezzel szemben a jénai egyetemen 334 év alatt mindössze 81 magyar nemes fordult meg, közöttük azonban alig akad ismert, kiemelkedő név (Dümmerth 1961: 355).

A Magyar Tudós Társaság megalapítása és megszervezése azonban elsősorban Széchenyi István (1791–1860) és Teleki József (1790–1855) nevéhez fűződik.

Széchenyi István nem tanult ugyan Göttingában, angliai utazásai során azonban éppen azt a szellemiséget tette magáévá, mely Göttingát megtermékenyítette (l. Dümmerth 1961: 351). Széchenyi az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen birtokainak egy évi jövedelmét felajánlva alapította meg a Magyar Tudományos Akadémia elődjét, a Magyar Tudós Társaságot.⁶² Szinyei József az alapítás 100. évfordulóján a következő szavakkal emlékezik az MTA elődjére, a Magyar Tudós Társaságra:

„1825. november 3-án a megvalósulás stádiumába lépett a Magyar Tudós Társaság, amelyért a lánglelkű *Révai Miklós* annyit küzdött, írásban és nyomtatásban terjesztve az eszmét, levelezgetve író társaival, ide-oda utazgatva, hogy a befolyásos és gazdag urak között pártfogókat és adakozókat keressen, folyamodványokat intézve a kormányhatóságokhoz és személyesen kérve magának az uralkodónak kegyes pártfogását is. *Révai* legfőképpen a magyar nyelv szabályozásának és fejlesztésének ügyét hordta a szíven, és az ő tudós társaságának is az lett volna első és főfeladata. Óhajtatásával és törekvésével nem állott magában; benne volt az korának szellemében és átöröklődött a következő nemzedékre is. Abban az emlékezetes november 3-i kerületi ülésben is sok lelkes szó hangzott el a magyar nyelvnek nemcsak terjesztéséről vagyis jogaiba való beiktatásáról, hanem műveléséről is, és *Széchenyi István* gróf az ő nagy nemzeti ajándékát szintén oly intézet föllállítására ajánlotta föl, »amely a magyar nyelvet kifejti, amely azzal segíti honnosinknak magyarokká neveltetését.« (M. T. Akad. Évk. I. 48.)” (Szinyei 1926: 14).

Teleki József 1826 tavaszán a pozsonyi országgyűlésen⁶³ az édesapja, Teleki László által megalapozott családi könyvtárát ajánlotta fel a létesítendő tudós társaság javára. Meglátása szerint azért, hogy „...a nemzeti nyelv előmozdítására és ez által a tudományok művelésére felállítandó és... szervezendő Tudós Társaság a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg tudjon felelni... elsősorban pedig nagyobb könyvgyűjteményekkel látandó el” (idézi Körmeny–Mázi 2005: 225). Teleki József a könyvtárát – számos külföldi tudós társaság zártkörű könyvtárával ellentétben – „a haza minden polgárának” használatára szánta, tehát nyilvános tudományos közkönyvtárát kívánt létesíteni.

⁶² Megjegyzésre érdemes, hogy Széchenyi István édesapja, Széchenyi Ferenc (1754–1820) 1802-ben a magyar nemzetnek ajándékozta könyv-, kézirat-, metszet- és érmegyűjteményét. A nádor előterjesztésére a rendek az 1807. évi országgyűlésen kimondták, hogy elfogadják és oltalmukba veszik nagyszerű ajándékát, a már valóságosan létező és működő Országos Könyvtárát, s úgy tekintik ezt, mint a létesítendő Nemzeti Múzeum alapját. Széchenyi Ferenc (1754–1820) többek között 1787–1788-ban Göttingában tanulmányozta a Leibniz által bevezetett gyűjtőmódszerrel gyarapított, az ő rendezésében felállított mintakönyvtárát.

⁶³ Már a II. József halála (1790) után összehívott első rendi országgyűlés tudományi bizottsága felvette a programjába, hogy a katonai és képzőművészeti akadémián kívül egy tudományos akadémiát is szükséges lenne alapítani. Ezt tárgyalta újra többek között az 1825-ben kezdődő országgyűlés.

A nádor 1827-ben őt kérte fel *A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai* kidolgozására kinevezett bizottság elnökének. Az alapítás 1827-ben nyert királyi szentesítést: „Az 1827. évi XI. törvénycikk is »a honni nyelv kimívelésére felállítandó tudós társaságról vagyis magyar akadémiáról« szól és bevezetésében azt mondja, hogy »a Karoknak és Rendeknek gondosságok a honni nyelvnek nemcsak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kiméveltetésére is« van intézve” (Színnyei 1926: 14; vö. Tolnai 1912: 1–2).

R. Várkonyi Ágnes szép szavakkal jellemzi az Akadémia munkáját indulásának időszakában:

„A Magyar Tudós Társaság történelmi korszakváltás idején kezdte meg munkáját. Roppant feladatok előtt állt. Fórumot teremteni a tudománynak, tudományt adni a nemzetnek, tudományos központot építeni az országnak, amikor még nincs magyar tudomány, nincs polgári nemzet és nincs független ország. Hogy mindez meglegyen, célja is, meg létfeltétele is a Magyar Tudós Társaságnak, vagyis önmaga feltételeit is meg kell teremtenie, miközben minden mozgásban van körülötte, átalakulóban a társadalmi rend, az állami berendezkedés, és a tudományok s a társadalmi tudat világában is hatalmas változások zajlanak le. Hol verjen gyökeret? A régi megcsontosodott világ már nem, a születő új polgári világ pedig még nem alkalmas talaj a meggyökeresedésre. Idő minderre pedig alig több mint másfél évtized. Pontosan annyi, amennyi idő alatt felnővekszik egy elmaradott, szegény és az önálló politikai cselekvés lehetőségeitől elzárt ország, hogy megpróbálja megvalósítani mindazt, amit ebben az időben a polgárosodás kifejez, amit a polgári átalakulás kíván. Utakat, vasutakat, városokat, szociális gondoskodást, népoktatást, népképviselői országgyűlést, jobbágyfelszabadítást, jogegyenlőséget, polgári nemzetet, nemzeti politikát, nemzeti önállóságot – egyszóval forradalmat és szabadságharcot. Évszázadok változását magába sűrítő korszak, az ország addigi történelmének legdinamikusabb ideje. A Magyar Tudós Társaság tehát rendkívül kedvező, gazdag lehetőségű korszakban indul, hogy megvalósítsa önmagát” (R. Várkonyi 1975: 31).

Fontos megértenünk – a CzF. tudományosságának feltárása érdekében is – hogy az 1820-as évekre a Göttingából „hazahozott” tudományos paradigma válik uralkodóvá a magyar tudományosságban. A göttingai paradigmát a tudományosság szempontjait illetően Békés Vera könyve alapján a 2.4. fejezetben mutattam be. Ezen a ponton azonban – a tudomány szempontjain túl, de azokkal szerves összefüggésben értelmezhetően – érdemes néhány szót szólni az urbanitás-elven alapuló tudósetikáról, illetve ehhez kapcsolódóan a göttingai paradigma által elfogadottnak tekintett érvelésről is:

„Az urbanitás álláspontján a vitatkozó felek még a leghevesebb polémiák során sem vonják kétségbe egymás tudományos kompetenciáját, *szóláshoz való jogát* avagy morális tisztességét. Sőt éppen ellenkezőleg: morális megítélés alá csakis olyan törekvés esik, amely – különösen a nyelv dolgában – megsértve a »győzőzön a jobb!« elvét, túl merészen és önkényesen, általános törvényt akar szabni, valamely kizárólagos igazság nevében. Fogékonyság és türelem az eltérő nézetekkel, a szaklatlan elméletekkel és nyelvi ötletekkel szemben; ám határozott fellépés az önkény vagy a kényszer bármiféle megnyilvánulásával szemben” (Békés 1997a: 129).⁶⁴

Az Akadémia működésének első időszakában ebben a szellemben végzi nyelvújító és egyéb tudományos tevékenységét, mindvégig vállalva a felelősséget az egész nemzettel szemben.

A Tudós Társaság tagjai ez időben arisztokraták, főpapok, nemesek, valamint az ő köreikben tevékenykedő értelmiségiek, illetve a különböző egyházak kiváló képzésben részesült papjai, illetve tanárai voltak. Fontos azonban Szontagh Gusztáv megjegyzése az intézményben uralkodó demokratizmusról, mely biztosította, hogy a tagok ne a születés, hanem az érdem jogán kerüljenek felvételre (I. R. Várkonyi 1975: 31).

Az alakulást követő másfél évtized alatt a feudális Magyarország e jellegzetes figuráiban megnyilvánuló tudóst fokozatosan felváltotta egy új, polgári tudósnemzedék. Az Akadémia húszas, harmincas éveikben járó fiatalokat vett fel – főleg a többi fiatal (például az 1831-ben bekerült Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy Ferenc) ajánlása alapján – tagjai közé, akik „[v]ilágpolgárok és patrióták az akkori korszak legnemesebb értelmében” (R. Várkonyi 1975: 32). Ez azt jelenti, hogy a korabeli nemzetközi tudományosság színvonalán állnak ugyan, azonban hazájukkal szemben kötelezték el magukat. Néhány jól ismert név: Kőrösi Csoma Sándor, Horváth Mihály, Vajda Péter, Fényes Elek, Eötvös József, Trefort Ágoston, Erdélyi János, Hunfalvy Pál, Vachott Sándor. Hamarosan ezek a fiatalok ragadták magukhoz a kezdeményezést. Tudatosan építették kapcsolatrendszerüket az európai akadémiaikkal, tudósokkal. Sokan külföldi akadémiaik, tudós társaságok tagjai voltak, illetve jeles külföldi tudósokat választottak meg tisztelet-

⁶⁴ Megszívlelendőnek találok e tekintetben Sándor Klára sorait: „A könyv [ti. Békés 1997a] legmegfontolandóbb üzenetének mégis a göttingai tudászmény bemutatását tartom — mert ettől a tudászmény-től sokat tanulhatunk. Megtanulhatjuk például azt, hogy nemcsak a tudománytörténet vak filozófia nélkül, hanem a "szaktudományos" tevékenység is botladozik tudománytörténet és filozófia nélkül. A elődök föl-kutatására és a más területekkel való rokonság (affinitás) fölismérésére nem a bálványimádás vagy a frak-ciozás okán van szükség, hanem saját tárgyunk jobb megismerése, megszerzett tudásunk finomítása és ellenőrzése érdekében — bármelyik tudományos iskolához tartozunk is. Ettől persze az általános, nagy vakság, amelyben kedvenc elefántunkat tapogatjuk, nem fog megszűnni, de legalább nem feledkezünk meg róla, hogy e vakság létezik, tudni fogjuk, hogy a nekünk jutott rész nem azonos a teljes elefánttal, és nemcsak tudomásul vesszük, hogy az elefántot mások is tapogatják, hanem ismereteinket is igyekszünk megosztani egymással — ha valóban az elefántot akarjuk megismerni. S ha valóban meg akarjuk ismerni” (Sándor 1994: 606).

beli tagnak.⁶⁵ Emellett 1834-ben útjára indították az enciklopédikus jellegű *Tudománytárat*, amely évente két alkalommal jelent meg, s feladata az aktuális európai és észak-amerikai tudományos eredmények közvetítése volt, elsősorban tartalmi kivonatok – tehát nem bírálatok – formájában.⁶⁶

Vörösmarty úgy vélte, hogy a Társaság tagjai kevesen vannak, ezért legfeljebb a nyelvújításra futja energiájukból.⁶⁷ Tudjuk azonban, hogy a nemzetiség védelme ekkor a nyelv platformjára volt visszaszorítva, ezért a nyelvújítás kezdettől fogva a nemzeti megújulás és a polgári átalakulás jegyében zajlott. Amikor Széchenyi István megértette, hogy a tudományos művelődés nem fogja megakadályozni a forradalmat, sőt épp azt készíti elő, minden erejével azért küzdött, hogy az Akadémia valóban csak mint nyelv-művelő társaság működjön (erről bővebben R. Várkonyi 1975: 34).

3.2. A CzF. megszületésének folyamata

3.2.1. A CzF. terve, a szótári munkálatok megindulása

A CzF. terve először *A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai* második fejezetében, *A társaság foglalatosságai* között szerepel (1831 – gyakorlatilag ekkor kezdett működni a Társaság).⁶⁸ Mivel a Tudós Társaság első céljaul – mint a magyar nyelvű tudományosság és szépirodalom művelésének elengedhetetlen feltételét – a

⁶⁵ Például August Friedrich Pottot (1802–1887) 1858-ban választották meg külső tagnak. Pecz Vilmos levelező tag mondott róla emlékbeszédet 1890-ben (MTA Emlékbeszédek VI/10.)

⁶⁶ Az erről folyó vita – még a megjelenés előtt – elég hosszúvá nyúlt, de szintén a göttingai paradigma szellemében dőlt el. Kölcsény megfogalmazásában az Akadémia azért nem támogatja a kritikus ismeretéseket, mert azok „egyoldalú s lélekölő despotizmus”-ra vezetnének. Ahogy 1832-ben írja Bajzának: „Igazságtalan elnyomás, felszegg kritika, esprit de corps által sugallott dicséret és gyalázás s több effélék fognak világra jönni” (Kókay 1979: 465).

⁶⁷ A Tudós Társaság tagjai rendkívül nehéz körülmények között dolgoztak. Munkájukat, levelezésüket kezdetről fogva besűgők figyelik és jelentik, műveiket cenzúrázzák.

⁶⁸ „A nagy nemzeti szótár gondolatát már 1808-ban kifejtette Dessewffy József egyik Kazinczyhez intézett levelében; [...] Egy ilyen szótár kiadása, Dessewffy szerint, méltóképpen lenne „a magyar Társaságnak egyik tárgya” (Gáldi 1957: 340–341). Érdemes megismerni azonban a gróf véleményét a terv aktuális megvalósíthatóságát illetően. Dessewffy szerint ez pusztán „[p]ia desideria! [kegyes kívánság] mellyeknek ezer akadályai vannak, mint [mind] a’ kormány székbén, mint [mind] a’ magyar nemzetnek mostani minden tekintetben kortos állapotában; melly akadályokat mint a’ fő el háritandó okokat, ha illet [illet] valaki, vagy a’ Censuránál már eleve nyaka török, vagy pedig, minekutánna elébb jól fel magasztalták volna, azt adgyák utóbb tsinosan értésére, a’ mit gróf Teleki László annak a’ derék embernek, a’ ki utóljára meg felelt jutalom kérdéseire, hogy tudniillik a’ javallott [javasolt] derék gondolatok a’ hazánknak mostani helyzetéséhez nem alkalmaztathatandók. az épen úgy van, mint mikor a’ kormány szék azt kérdi a’ magyaroktól, hogy miként kellessék segíteni a’ meg bomlott jövedelmzésén ‘s a’ magyarok sok fő törés után azt feleik, hogy a’ törvényeket kell meg tartani, a’ még lappangó kevés pénz nem kell ki tsalni az országból, hijába való titulusokat nem kell kész pénzen árulni ‘s el adni és így mint a’ Státus jövedelmzését, mint a’ nemzet jó erköltsét tovább is vesztegetni; a’ minisztériomtól pedig végtére nagy fontossággal ki jelentik, hogy e lehetetlen, hogy a’ Sistema ellen volna, ‘s a’ status bibéjével, cum ratione status öszve nem férne” (idézi Gáldi 1957: 341).

magyar nyelv kiművelését tűzte ki, a hat tudományosztály közül elsőként a nyelv-tudományi alakult meg, ám a nyelvművelésben a később létrejött többi osztály szorosan együttműködött vele. „Az első nagygyűlésen, 1831. február 17-én jelölték ki a szótár ügyében tevékenykedő »küldöttség« [bizottság] tagjait: Schedius Lajost, Horvát Endrét, Imre Jánost, Petrovich Fridriket, Szemere Pált és Vörösmarty Mihályt. Ők készítették el néhány nap alatt a szótárkészítés alapelveit rögzítő javaslatot, amelyet a február 23-i ülésen olvastak fel” (Tözsér 1988: 28).

A majdani Nagyszótár előkészületei tehát már ekkor megindulnak, tekintetbe véve a már létező, bár hiányosnak ítélt munkákat és az akkor épp nyomtatás alatt lévő Kresznerics-féle szótárat (Kresznerics 1831–1832). Az elsődleges cél a jövőendő Nagyszótár anyagának összegyűjtése volt. A munkálatokba – nyelvjárási anyag és műszavak gyűjtésére buzdítva – a Tudós Társaság minden tagját be akarták vonni és be is vonták, osztályoktól függetlenül.

„Következik a’ lehetőségig teljes szótár kidolgozásának felosztása, melyről ez a’ kiküldöttségnek [bizottságnak] Véleménye:

Ha szótáraink nem volnának, természetesen legelől kellene kezdeni az igen bajos munkát ’s mindaddig gyűjtögetni szavainkat, míg azok egy csak valamennyire is türhető szótárt tehetnének; de minekutána már e’ nemből több bár milly hiányos munkák megjelentek, ismét igen természetes, hogy azok közül egyet útmutatóul kell választani, azt tudniillik mely az eddig megjelentek között legteljesebbnek találhatik hogy avval a’ szükséges pótlás végett minden egyéb szótárakat ’s szótárnemű Gyűjteményeket össze lehessen hasonlítani. Kresznerics Szótára, mely már sajtó alatt vagyon, ’s melynek mutatóványai nagy teljességet bizonyítanak, minden esetre figyelemre méltó ’s a’ magyar tudós társaság igen fog könnyíteni dolgán, ha ezen szótárt megvizsgálván a’ haszonvehetés esetében alapúl fogadja. Addig is pedig, míg ezen munka megjelenék, a’ szótárhoz tartozó gyűjtemények illy módon szaporíthatatnának.

- 1.) Minden tudományos osztály tartozzék a’ tudományabeli műszavakat vagy is terminológiát úgy, a’ mint az a’ régiebb időktől a’ legújabbig fenn van, összeszedni ’s betűrend szerint a’ társaság elébe terjeszteni.
- 2.) A’ vidéki szavak [tájszavak] ’s szólások összegyűjtésére utazások rendeltessenek.
- 3.) Minden rend és osztálybeli tag ezen fölül megkérsék, hogy az osztályán kívül eső szavakra is, a’ mennyire alkalma adódik, figyelemmel legyen ’s a’ föld-mivelők ’s falusi mesteremberek szavait lakása helyén vagy vidékén össze írni vagy íratni el ne mulassa.

Illy nemű Gyűjteményeknek az útmutató szótárral össze hasonlításából igen könnyű lesz elhatározni, mely régi kéziratokból és nyomtatványokból kelljen még kivonatokat készíteni, hogy az idővel kiadandó nagy szótár minden részről teljes-séget nyerjen” (idézi Viszota 1909: 2–3; Tözsér 1988: 28–29).

Az első nagygyűlés elfogadta a bizottság fenti javaslatát, de annak érdekében, hogy a szótári munkában követendő rendszert megállapíthassák, javasolta Johnson, Adelung, a francia akadémia és az olasz della Crusca akadémia szótárának tanulmányozását. Vörösmarty Adelung, Schedel (Toldy) Ferenc pedig a francia akadémia szótárát tanulmányozta. Véleményüket 1831. május 2-án a következőképp fogalmazták meg:

„Megbízván a’ T. Társaság által, hogy a’ szótár’ belső elrendeléséről [elrendezéséről] gondolatinkat írásba foglaljuk, megtekintettük az e’ végre utasításul kiadott francia és német szótárokat, elolvastuk figyelemmel Méltóságos Elölülönk [elnökünk, ti. Teleki József] jutalmazott feleletét, melly a’ Horvát István által 1821 kiadott Jutalom feleletek II. kötetében foglaltatik olly cím alatt: *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja írta gróf Teleki József 1817. esztendőre*. A’ francia és német szótárokat külön véleményeinkben fogjuk ’s ott is csak érinteni; mert az idézett Jutalomfelelet írójának figyelme nem csak azokra, hanem az újabb művelt nyelvek’ minden nevezetesebb szótáira kiterjedett; ’s valóban ez a’ jutalomra olly igen méltó értekezés ámbár ezelőtt mintegy 14 évvel iratott, olly belátással, gonddal ’s tudománnyal készült, hogy abban célunkra kész munkát találtunk. Az idő ’s körülmények’ változása szükségessé vagy ajánlatossá tesz ugyan némelly módosításokat; de egyébiránt az egész olly alapos, hogy nem hibázhattunk, ha azt a’ szótár dolgozóinak útmutatoul ’s rendszabásul ajánlani merjük.

Hogy mindezek a Tekintetes Társaság annál inkább megnyugodhassék, szükségesnek tartjuk a’ Jutalomfeleletnek illető részét egész kiterjedésben a’ T. Társaság előtt felolvasni. Észrevételeinket minden szakasznál külön fogjuk adni” (idézi Viszota 1909: 3–4)

A szóban forgó értekezést a következő három alkalommal fel is olvasták. A heti rendszerességgel összejevő, minden tag részvételével zajló kisgyűlés mindössze két kiegészítést tett Teleki pályaművével kapcsolatban. Az egyik, hogy a származékszavak a maguk helyén is előforduljanak, a szótárt ugyanis „eredetileg etimológiai szótárnak szánták, és a szókészletnek szószármaztatási csoportosítással [szócsaládosítással] történő bemutatását javasolták” (Tözsér 1988: 30). A másik kiegészítés a magyarázatokat illeti: az értelmezésekben a német vagy latin nyelvhez csak a legszükségesebb esetben lehet folyamodni (i. m. 31–32; erről bővebben a z 5.6. fejezetben).

A leglényegesebb határozat azonban a műszótárak ügyében született, amelyeket a Nagyszótár előtt akartak kinyomtatni. Ezt a döntést a következőképp indokolták:

„ezen szólások kinyomtatása azért szükséges, hogy az anyagot ki lehessen adni az egybegyűjtés után értelmes nem tagoknak pótlás és javítás végett, hogy így mintegy az egész ország részt vegyen a szótár szerkesztésében, a mit azért is helyesnek vél, hogy elkerültséssék annak látszata is, mintha a társaság a műszavakat a nemzetre önkényesen akarná rátölteni” (idézi Viszota 1909: 7).

Ez utóbbi mozzanat nagyon fontos. A szótár elkészítését kezdettől fogva egyértelműen nemzeti közügynek tekintették. Azt is érdemes kiemelni, hogy a szótár alapelveit az Akadémia összes osztályának tagjai együtt fektették le, csak azok megfogalmazása lett a nyelvtudományi osztály feladata.

A munka mindenesetre azonnal megkezdődött. A következő héten a filozófiai osztály két tagja, Imre János és Tittel Pál csillagász elsőként nyújtották be olyan könyvek listáját, amelyeket alkalmasnak találtak arra, hogy műszavakat gyűjtsenek belőlük. Hamarosan megtörtént a könyvek kiosztása is, és megkezdődött a gyűjtőmunka⁶⁹ (Viszota 1909: 47).

A *Mathematikai Műszótár* és a *Philosophiai Műszótár* 1834-ben, *Törvénytudományi Műszótár* 1843-ban jelent meg. Ugyanebben az évben adták ki Bugát Pál *Természettudományi Szóhalmaz* című munkáját.

3.2.2. A CzF. Terve (1834) és az Utasítások (1840)

Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc 1834-ben fogalmazza meg a nagyszótár belső elrendelésének [elrendezésének] tervét a tagok külön használatára (*Terve a nagy magyar szótár belső elrendelésének*). Ez a nyolcadrétű, 16 lapos füzetecske voltaképpen gróf Teleki József már említett művének továbbfejlesztett változata volt. Viszota szerint a „Tervnek és gr. Teleki művének alapelvei, beosztása teljesen egyezők, a lényeges különbség abban van, hogy Vörösmarty saját észrevételeinek és a kisgyűlés határozatának beillesztésével gr. Teleki művét némiképp tartalmilag, de különösen nyelvileg átdolgozta” (Viszota 1909: 51).

Az 1834. november 11-i ülésen határozta el a nagygyűlés a magyarnak az idegen nyelvekkel való összehasonlítását:

„Határoztatik, hogy a’ nagy szótárra teendő előkészületek öregbítésére egy általános felszólítás bocsátassék a’ társaság’ minden tagjaihoz az iránt hogy kiki mint kedve ’s elkészültsége hozza magával, a’ magyar ’s bármely más nyelv közt a’ szavakbeli hasonlatosságokat röviden kifejeteni igyekeznék; a’ heti ülés pedig a’ külön nyelvekkel összehasonlítással egyes tagokat bizzon meg; [...] sőt ha a’ tudós

⁶⁹ „A közösen óhajtott nagy magyar szótárhoz a társaság minden tudomány, művészség, kézi mesterségbeli műszavaknak az eddig megjelent magyar könyvekből kiszedése által fogott; – ki vagy on ennél fogva néhány tiszteletbeli s minden rendes és levelező tag között a nyelvtudomány osztályából 70 munka, a filozófiából 68, a történettudományból 302, matematikából 50, törvényből 39, a természettudományból 253 osztva. Van figyelem a theologiai műszavakra is. Most a tagok ezen dolgoznak” (MTA Évkönyve 1832: 31).

tagtársak vizsgálatjaiknak folyamatjában egészen más nyelvekből hozták is fel a ' paralel szokat, mint a' mellyre megvagynak bízva, örömmel fogadándja az academia" (idézi Tözsér 1988: 34-35).

Az Akadémia működése alatt ekkor merült fel először a nyelvhasználat szükségességének gondolata (erről bővebben a 3.2.4. és az 5.6. fejezetben), mégpedig – Keve Mária szerint – Kállay Ferenc javaslatára. A nyelvhasználat elveit tartalmazó 1837-es *Utastást* (I. Függelék 3) teljes egészében Kállay fogalmazta meg, bár rajta kívül a nyelvhasználatról ekkor még idegenkedő Vörösmarty és Jankovich Miklós is aláírták. A tagok között kiosztották tehát a nyelveket, azzal, hogy lehetőleg a következő évi nagygyűlésig végezzék el a magyarral való összehasonlítást. Kállay például a magyar-nak a szanszkrit, a zsidó, a káldeai, a szír és a cigány nyelvekkel való összevetését vállalta.

Közben újabb kérdések merültek fel, ezért megbízták Vörösmartyt, Balogh Pált és Czuczort, hogy dolgozzák ki „a nagyszótár miképpen kezelését tárgyazó javaslatot” (idézi Viszota 1909: 53). Határozattá nyilvánított véleményükben (*Vélemény A' szótári dolgozatok* [munkálatok] *megkezdéséről 's kiosztásáról*. 1836.) fogalmazódik meg először a Nagyszótár egységes szerkesztési elvének igénye.

„A' nagy-szótár' írása két külön munkálatból úgymint a' szavak teljes összegyűjtéséből, továbbá az egyes szavak' magyarázatainak kidolgozásából állván, a' küldöttség [bizottság] nem tartja szükségesnek ez utóbbit az elsőől felfüggesztetni; ugyan is a' szavak' magyarázatához akármely meglevő szótár szerint is lehet fogni, 's a' szavak teljes összegyűjtése után a' kimaradtakat pótlólag kidolgozni. A' küldöttség' [bizottság] terve tehát ez volna:

a) A' rendes tagok', 's azon levelező és tiszteleti tagok között, kik ezen munkára vállalkoznának, osztassék ki Kresznerics' szótárának két vagy legföllebb három betűje (a' kiosztást talán szógyökök szerint lehetne ejteni).

b) Minden munkatárs a' neki jutott 's írásban kiadott osztályrészt honn átal nézvé, ha benne olly szavakat talál, mellyek idegen, általa nem gyakorlott tudományághoz tartoznak, tegyen ez iránt jelentést a' heti ülésben, hogy ez egy más, azon tudományhoz értő tagra vagy egészen át írássék, ha kizárólag oda tartozik, vagy csak följegyeztessék. Ezen följegyzést több osztályok' számára szükséges tenni, ha valamely szó több tudományokban vagy mesterségekben fordul elő.

c) A ki osztályrészéből néhány szót kidolgozott, azt azonnal felolvashatja vizsgálat véget a' heti ülésben, a' nélkül hogy betűrendet tartson vagy arra várakozzék.

d) A' heti [heti] ülésben felolvasott 's helybenhagyott munka egy különösen e' végre készült jegyzőkönyvbe úgy írássék ki, hogy a' magyarázott szavak mindenkor kitetszőleg, vagy elől, vagy fölül magányosan álljanak. Munka egyszerűsítés végett jó lesz, ha ezen jegyzőkönyvnek csak egyik lapja lesz beírva. Hogy betűrendezéskor azt elszelni, és sorba ragasztani lehessen.

Ezek volnának a közös munkák, azonban igen sok marad hátra, a' mi szerkesztő kezére vár, ugymint a' szavak' szemmel tartása, 's idővel (ha tudniillik minden táj-'s mesterszavaink kezeinknél lesznek) egy nagy teljes szótár berendezése, hogy a Kresznericscel összevettévé, az ennél hibázó szavak pótlólag kiosztathassanak.

2. Ha valamely szóról a' jegyző könyvben több elszórt magyarázat van, azokat nem csak egyben kell szedni, hanem rendbe szedni 's a' ne talán ismételteteket egyszerűíteni szinte a szerkesztőség tiszte lesz, ugy szinte

3. Magyar szavaink' összehasonlításai idegen szavakkal már munkában lévén, ezeket a' beadott munkákból kiszedni s helyeikre iktatni, 's a' ne talán kihagyott szólásformákat, közmondásokat beírni 's az egészbe egy szint 's következetességet hozni.

Ezen szerkesztőségre tagokat kellene a' Társaságnak kebeléből díj mellett kinevezni, nem ugyan mindjárt a' dolgozatok' megkezdésekor, hanem midőn már a' beadott 's elfogadott szómagyarázatok' mennyisége elegendő tárgyat adhat munkáságoknak" (idézi Viszota 1909: 54; Tözsér 1988: 36–38).

Idevág egy feltehetően ebből az időből fennmaradt irat, Schedel (Toldy) Ferenc kézírásával (l. Függelék 2). Ebben a *Zsebszótár* munkálatainak tapasztalataira hivatkozva indítványozza egy állandó bizottság felállítását, amelynek az egyes tagok szótári munkáját bírálná el. Ez ismét csak arról tanúskodik, hogy a munkát rendkívül komolyan vették.

A *Zsebszótár* német-magyar kötete már 1835-ben megjelent. A *Zsebszótár* a Nagyszótár előmunkálatainak hatása alatt keletkezett, mégpedig Széchenyi István 1831-ben tett indítványára (l. Függelék 3; idézi Viszota 1908: 64–66). A Tudós Társaság úgy vélekedett ugyan, hogy egy ilyen kéziszótárt csak a Nagyszótár elkészülte után lehet megszerkeszteni, mégis beleegyezett a kiadásába, sőt a kiadás költségeit is állta, bár a munka iránti felelősséget nem szándékozott magára vállalni.⁷⁰ A *Zsebszótár* alapelveit Vörösmarty és Schedel (Toldy) dolgozták ki. 1832-ben kettejük irányításával megindul a szótár összeállítása Weinge *Gedrängtes Handwörterbuch der deutschen Sprache* (Erfurt, Kaysersche Buchhandl; 1821) alapján. A szótár megjelenését 1833-ra tervezték, de részben nyomdai akadályok miatt a másodiknak szánt, mégis elsőként kiadott német-magyar rész is csak 1835-ben került sajtó alá.

Ekkor egy furcsa helyzet állt elő – és épp emiatt kellett megemlékeznünk a *Zsebszótár*ról. Jelentősége ugyanis nagyobb, mint ahogy azt első látásra gondolnánk. 1836-ban tudniillik a Nagyszótárt illetően az éves nagygyűlés úgy döntött, hogy Kresznerics Ferenc szótára helyett a Társaság megjelenőben lévő *Magyar-német zsebszótárát* vegyék „vezérkönyvül”, zsinórmértékként. A Nagyszótár szerkesztési munkálatait ezért aztán elhalasztották akkorra, amikor a nyomtatás alatt lévő kötet megjelenik.

⁷⁰ „[Az Akadémia] a művet olyannak tekinti, a melyben a magánosnak s nem az Akadémiának philologiai véleménye van kifejezésre juttatva” (Viszota 1908: 63).

Amikor a *Zsebszótár* magyar-német része 1838-ban megjelent, a nagygyűlés megismételte a Nagyszótár munkálatainak megkezdésére vonatkozó határozatát. A *Zsebszótárt* minden tagnak kiküldték azzal az utasítással, hogy keressék ki a saját osztályukhoz tartozó szavakat, és küldjék be 1839 áprilisáig. Vörösmarty javaslatára az egyes osztályok is összeültek, és meghatározták, mely tudományszakok műszavainak kidolgozását vállalják, hozzájárulásként a Nagyszótár anyagához. Ezután sorra érkeztek a tagoktól a kidolgozott szócikkek.

A beérkezett szódolgozatok nyomán egyre sürgetőbbé vált az az igény,⁷¹ hogy az 1834-es *Tervet* újra átgondolják és – példákkal kiegészítve – kiadják, valamint, hogy minden szófajra (beszédrészre) nézve egy-egy mutatópélda segítse a szócikkírókat.

„Második kiadását készítettven a [tár]s[a]ság a Nagy Szótár’ tervének, meghagyta a nyelvtud. osztály[na]k, dolgoznék ki ahhoz minden beszédrészből egy egy szót, szorosan a terv’ utasítása szerint, mutatópéldával; hogy így a tagok dolgozás közben fel ne akadjanak, ’s munkálataik a formára nézve minél nagyobb egységet mutasson. Hasonlóképp a Tervnek még egyszeri átnézését kívánja a [tár]s[a]ság azon végre, hogy azon helyek, mellyek példákkal támogatva nem volnának, nagyobb világosság’ okáért, megfelelő példákkal toldassanak meg” (idézi Tözsér 1988: 40).

Ezzel a munkával ismét Vörösmartyt bízták meg, aki 1839. novemberében meg is kezdte mutatópéldái felolvasását a kisgyűlésen. A mutatópéldaszók a következők voltak: *én, mér, fut, jaj, től, kívül, a, bátor, is, nek, vě, vég* (melyek egy részét már 1831-ben bemutatta). A hozzászólások folyamán így alakult ki a Nagyszótár végleges terve, amely Schedel Ferenc előszavával 1840-ben meg is jelent, *A nagy magyar szótár’ belső elrendelésének* [elrendezésének], ’s *miképeni dolgoztatásának terve. Utasításul a’ Magyar Tudós Társaság’ tagjainak* címmel (I. Függelék 4). Ez nemcsak Teleki József munkájának példákkal megvilágított szövegét tartalmazta, hanem munkamódszert is adott a szócikkek íróinak: I. rész: *A’ nagy magyar szótár’ belső elrendeléséről* [elrendezéséről] (1834-ből); II. rész: *A’ nagy magyar szótár’ miképeni dolgoztatásáról* (1936-ből); III. rész: *Dolgozat-példányok*.

⁷¹ Ahogy Pintér Jenő írja: „nemsokára mindenki tapasztalhatta, hogy ilyen eljárás mellett a szótár a legszervetlenebb adathalmaz gyűjteménye lenne, mert ki-ki a saját nyelvtudományi elveinek, készségének hódolva dolgozott” (Pintér 1906: 7).

A munka tehát 1840 őszén indult meg. Az Akadémia hat osztályának 35 tagja megkapta a kidolgozandó szavak listáját, mellé pedig egy példányt az utasításból, hogy a szócikkeket kizárólag az abban foglaltak szerint készítse el. A tagok egymás után beadták a rájuk bízott szócikkeket. Ezt egy másik tagnak adták ki bírálatra, és a heti üléseken megvitatták.⁷²

A Pannonthalmi Főapátsági Könyvtárban BK 188/II./2 jelzettel ellátva húsz – többnyire 1841 és 1844 között, azaz a megjelölt határidőhöz képest némileg késve – beérkezett műszojegyzéket, illetve „nagyszótári dolgozat”-ot lapoztam át. Szlemenics Pál rendes tagtól törvénytudományi szakszavak jegyzéke érkezett be, Purgstaller József és Horváth Cyrill dolgozata filozófiai műszavakat tartalmaz, ⁷³ Tarczy Lajos pedig matematikai műszavakat egybegyűjtő listát adott be.

A dolgozatok nagyobb része egy-egy betűhöz tartozó szavak értelmezését tartalmazza, és 1841 és 1844 között került átvételre. Megjegyzésre érdemes, hogy ugyanazon betűvel többen is foglalkoztak – a szótár tervezetében foglaltak értelmében. Az E betűs szavakat például Kállay Ferenc 1842-ben, Hetényi János két füzetben, 1841-ben és 1844-ben is értelmezte. Szettner György 1844 decemberében befejezett és átadott nagyszótári dolgozatának első része négyszáz K betűs szó értelmezését tartalmazza.⁷⁴

A nyomtatott *Utasítást* a munkálatok során felmerült ötletek, észrevételek nyomán időnként kiegészítették. 1842-ben Schedel Ferenc fogalmazott meg pótlást:

⁷² R. Várkonyi szerint „[a] vezetők a nyelvművelési munkát közös feladatnak tekintették, s az első években a szótárírás, a szócikkek kidolgozása minden tag életét megkeserítette” (R. Várkonyi 1975: 37).

⁷³ „Az első, a ki szómagyarázatot bemutatott, Horváth Cyrill volt a philosophiai osztályból, a kinek dolgozatát Kállay Ferencz bírálta” (Viszota 1909: 56).

⁷⁴ Ugyanakkor ezen húsz füzet között található gróf Dessewffy József négy – a *Magyar szók és kifejezések* címet viselő – gyűjteménye, melyek közül a legkorábbi, a 4. füzet 1818-ban kelt Kassán, az 5. és 6. 1824-ből való, a jelzet alatt található 12. füzet viszont 1839-es keltezésű.

Gáldi László 1957-es monumentális munkájában röviden tárgyalja Dessewffy József szótárírási elképzeléseit egy Kazinczy-hoz írt levele alapján, arról azonban nem ír, hogy a gróf maga – mintegy magánszorgalomból – hozzá is fogott a szavak gyűjtéséhez, majd mikor a Nagyszótár munkálatai megkivánták, füzetét átadta Czuczoréknak.

Megjegyzendő, hogy ő maga a Francia Akadémia szótárának mintájára képzelte el a nagyszótárt. Mint láttuk, ezt tanulmányozták Vörösmartyék, de előttük Teleki József is. Dessewffy elképzelése szerint a szócikkeknek tartalmaznia kellene az adott szó természetes és kétségtelen etimonját, a szó használatán keresztül kiemezett különböző jelentéseket, a használati szabályait és a szó „energiáját” (szóhangulat), valamint a szó kifejező erejét az idegen nyelvek megfelelő szavaival összevetve. Dessewffy ehhez három kiegészítő javaslatot tesz: először is legyen feltüntetve minden szó mellett, hogy tájszó-e, és ha igen, hogy hol van használatban, valamint elvárja, hogy a jövőendő szótár előszava tartalmazza a derivációnak „a” nyelv természetiből” kifejtett tökéletes elméletét, amely az onomatopoeízisre épülő szószáraztatási elméletekkel álljon szemben (Gáldi 1957a: 340–341).

- „1. Az osztálybeli tagok ne mulasszák el az általuk dolgozott szavak grammaticai tulajdonait is, a' nyomtatott utasítás III.d. szakasza értelmében feljegyezni. Sőt
 2. a' mennyiben ismereteik engedik még minden szó eredete, 's változásai 's hanyatlása kora és okai is tételesen ki a' nyomt[atott] utasít[ás] Vd. szakasza szerint. De ehhez
 3. hozzá adatik még azon figyelmeztetés is, mi szerint más nyelvekben található rokon gyökök feljegyzésekor, 's mindennemű hasonlítgatásoknál, azon kútfők is idéztesse, melyekből a' dolgozó merített” (idézi Tözsér 1988: 41).

Ennek kapcsán nézeteltérés támadt a tagok között. Egyesek azt ajánlották, hogy maradjanak meg az eredeti, szóértelmező eljárásnál, mások a Schedelen kívül többek – például Kállay Ferenc – által javasolt nyelvhasznító és nyelvtörténeti: etimológiai módszerhez ragaszkodtak.

3.2.3. Csak értelmező szótár– Czuczor és Fogarasi megbízása (1844)

A kérdés vizsgálatával megbízott bizottság nevében Vörösmarty nyilatkozott. Úgy ítélték meg, hogy az eredeti szándékkal ellentétben belátható időn belül – mivel a szükséges előkészületek az etimológia, a nyelvhasznítás és a nyelvtörténet terén még hiányoznak – már csak egy értelmező szótár kiadása tűnik megvalósíthatónak, „melly a magyar nyelv egyetemes szókincsét magában foglalja, nem zárván ki abból semmit, mi nyelvtanilag helyesen készült, s bár melly ágán az életnek és tudománynak él és használta. [...] [E] szótár a nyelvet annak nyelvtani és lexicographiai jelen állapotja szerint adná vissza, mellőzvéen annak belső történetét, a szószármaztatást és nyelvhasznítást” (idézi Gáldi 1957b: 88–89; Tözsér 1988: 41–42). Az 1844. évi nagygyűlés a javaslatot határozattá nyilvánította. Ez azt jelentette, hogy az Akadémia két szótár kiadását tervezte: egyelőre egy értelmező kézisótárát és később egy nagyszótárát: „e szótár csak egy részből állana, de a jövőndő nagy szótárnak is egyik kiegészítő részét tenné. Ezen értelmező szótárnak elkészülte után egy hasonlító szótár egyelőre a legkorszerűbbnek látszik” (i.h.). A CzF. végül mégis értelmező és etimológiai szótár lett (l. 3.2.4. fejezet).⁷⁵

Ebben a tervszerben merült fel újra az a gondolat, hogy szükség van egy szerkesztőre, aki a már meglévő szótárakból és a beadott egyéni szócikk-dolgozatokból magát a szótárt összeállítja. „[M]agát a készítés módját illetően, a bizottság a nagy

⁷⁵ Gáldi szerint a Nagyszótárból talán azért is lett „– CzF.”, azaz pusztán értelmező helyett értelmező és etimológiai szótár, mert Vörösmartyt, akit Czuczor, Fogarasi és Stettner György mellett szintén jelölték szerkesztőnek, ez idő tájt többek közt az Akadémia által kiadandó «rövid magyar nyelvtan» erősen foglalkoztatta” (Gáldi 1957b: 91; l. még alább)

szótár részére készült 's még készítendő értelmezési dolgozatokat vélné ide fordítandónak. A szóanyag a társaság zseb-, táj- és műszótáraink kívül tekintélyesb szó- és tankönyveinkből lenne összeszedendő. Egy szerkesztő lenne a munkával megbízandó, ki olly fizetéssel láttatnék el, melly őt a munka idejére minden más keresetmódtól függetlenné tenné” (idézi Tözsér 1988: 42).

A szerkesztő és a mellé kijelölt vizsgáló kötelességeit a következőképp foglalják össze:

„A' szerkesztő 's vizsgáló lesznek kezesek a' társaság előtt, a munkának az utasítás' szellemében és formái szerint szorgalmatos és lelkiismeretes elkészüléseért. Osztályok és kisgyűlés mindenben tartoznak a' szerkesztő 's ellenőrző vizsgálónak segedelmére lenni, nevezetesen a' műszavak' értelmezése 's minden új képzésű szó az illető osztálylyal helybenhagyása végett közöltetik; ha pedig valamelly tárgyra nézve a' szerkesztő 's vizsgáló meg nem egyezhetnének, a' fenforgó kérdés' eldöntése a kisgyűlést illeti. Hogy a' társaságnak nyelvtani kifejezett elvei mindkettőjükre nézve kötelezők, a' mondottakból magából következik. A' társaság, illyenmű szellemi, organicus és anyagi hozzájárulta mellett, e' munkát magáénak fogja vállalhatni, 's ez leend az első valóban academiai magyar szótár, 's egyszersmind részét teendi a' majdan elkészülendő nagy szótárnak” (idézi Tözsér 1988: 43).

Az 1844. december 17-i nagygyűlésen határozták meg a szótár címét: *Magyar szótár, kiadja a magyar tudós társaság*. Ugyanerről a napról maradt fenn Schedel Ferenc fogalmazványa ahhoz a levélhez, melyet jó barátjának, Czuczor Gergelynek küldött, tudatva vele, hogy a Nagyszótár szerkesztőjének személyével kapcsolatban az ő neve is felmerült (l. Függelék 5).

Az 1844. december 24-én tartott gyűlésen titkos szavazással valóban Czuczort választották meg szerkesztőnek, Fogarasi Jánost pedig vizsgálónak⁷⁶. Czuczor 1845. január 12-én⁷⁷ kelt, Széchenynek címzett levelében elvállalta a szerkesztői tisztséget (l. Függelék 6).

⁷⁶ Több jelölt is volt. Szerkesztőnek Vörösmartyt, Fogarasi és Stettner Györgyöt is ajánlották, vizsgálónak pedig Bajza Józsefet (Tözsér 1988: 44). Toldy – aki az Akadémia titkára volt – Czuczor felett mondott emlékbeszédében a következő szavakkal idézi a két tag megbízatását:

„Az akademia 1844-ben a magyar nyelv nagy szótárának elkészíttetését elhatározván, azon két férfiuban központosúlt bizodalma, kiknek egyikét úgy ismeré, mint a kinél inkább senki nem bírta a nyelv összes kincsét, az irodalmi úgy mint a népét; és amazt, kinek dolgozatai tájékozottságról tanuskodának a nyelvtudomány világállásában: hogy ekép a kettőnek egymást irányzó és kiegészítő működése oly munkát eredményezzen, amilyen saját nyelvészetünk és előkészületeink mivolta s a rokon nyelvek hasonló nyelvészetének állása mellett létesíthető volt. A tisztelt gyülekezet ismeri a két férfiút: Czuczor és Fogarasi voltak azok” (Toldy 1868: 24).

⁷⁷ Czuczor ekkor a bencések győri – ma róla elnevezett – gimnáziumában tanított. 1843 elejétől azonban – mint az akadémia nyelvtudományi osztályának egyik legszorgalmasabb tagja – már a Magyar Szótár számára is küldött dolgozatokat.

3.2.4. A CzF. mint az Akadémia egyik feladatát teljesítő tudományos mű

Czuczor 1845 májusában Pestre költözött, és „lantját letéve” egészen a Nagyszótár munkálatainak szentelte magát.⁷⁸ 1846-ra világossá vált, hogy a korábban megállapított két éves határidőt semmiképp sem lehet tartani, bár 70 év – az *a*-tól az *f*-betűig, körülbelül 18.000 szócikk – már elkészült: „[A]ma két esztendő, mely az academia részéről e’ nagy szótár bevégezésére kitűzve volt jövő tavaszkor lejárand ugyan, de hogy e’ határidő annak idején nem számítás következtében, hanem csak hozzávetőleg állapított meg, most pedig a’ tapasztalás annak meghosszabítását az egész mű egynegyede múlhatatlanul szükségesnek mutatja” (idézi Tözsér 1988: 45). Az addig elkészült anyag a munka egynegyedét teszi ki, így hát arányosan még négy és fél évet adtak a munka elvégzésére.

1847-ben Czuczorék bejelentették, hogy visszatérnek a szótár eredeti tervéhez, mert a jelentés megvilágítására a szók értelmezésén, nyelvtani és szintaktikai tulajdonságainak meghatározásán túl a szóhasználat és a szóelemzést is szükségesnek tartják.⁷⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy a kisgyűlés ezt a bejelentést kedvezően fogadta, és jóváhagyta (erről az 5.6. fejezetben). Ez azt jelenti, hogy nem tartható a másik paradigma – elnagyoltan: az utókor – tudománytörténeteinek azon nézete (sőt, mint az eddigiekből is kiderült, mi sem áll távolabb a valóságtól), hogy Czuczor és Fogarasi önkényesen „lejtőre vitte” a Nagyszótár ügyét (l. Gáldi 1957b: 90; vö. ugyanakkor Gáldi 1978).

Egy év alatt a szótár az *f*-től a *h* betűig haladt, ez mintegy 11.000 szócikket jelentett. A kisebb éves teljesítmény oka nyilván a szóelemzés és a nyelvhasználat szempontjainak bevonása volt (l. a Czuczor 1851-es írását követő tudósítást az 1851. november 8-i kisgyűlésről).

Az 1848-as mozgalmak még Czuczort is kibillentették megszokott életritmusából, és egyszerűen képtelen volt a szótárral foglalkozni. Az októberi és novemberi eseményeket már izgatott érdeklődéssel figyelte. Egyszer a színházban Czuczort

⁷⁸ Toldy a következő szavakkal emlékezik Czuczor életének erre a szakaszára:

„Czuczort eddig úgy ismertük, hogy a mely kötelességet felvállalt, azt vas kitéréssel nem csak, és egész odaadással, hanem hűvel is, teljesíté. Így mostantól fogva az elibe szabott nyelvészeti munkát. Háttérben hagyva mindent, olvasmányt és munkát, mi nem fő czéljára szolgált. Megvált lantjától is. Sétái csak testi erői fentartását nézik, s ezek ép oly szigorúan valának rendezve, mint munkaórái. Látogatásokat mind ritkábban vett, s az a régi, az a szoros, benső, gyöngéd baráti kör is, ritkán gyűlt össze teljesen; csak a budai regényes vidék látta őket tavaszi szép napokon együtt, néha, s mind ritkábban. Minél inkább mélyedett be Czuczor a nagy, nehéz, s az előmunkálatok hiányossága miatt lassú munkába, s látá hogy semmiből-teremtésre van utalva, annál ridegebb lett ő is. Más, családjáért fárad, és családjánál leli enyhülését: neki a nagy szótár volt családja: napról napra, évről évre...” (Toldy 1868: 24).

⁷⁹ Téves tehát Balázs Jánosnak azon vélekedése, mely szerint az etimológiai kiegészítést Fogarasi erőltette Czuczorra (vö. Balázs 1978: 151).

szemrehányó hangon arról faggatták, hogy ő miért nem lelkesedik, miért némult el a lantja. Azzal gyanúsították, hogy a nyelvészkedés talán annyira elfásította, hogy már hazája küzdelme se képes megihletni. Valószínűleg ez a szemrehányás a közvetlen előzménye Czuczor *Riadójának* (I. Függelék 7), amely Petőfi versei mellett az 1848–1849-es szabadságharc egyik leghatásosabb forradalmi dala volt.⁸⁰ A *Riadót* – a jó tanácsra nem hallgató Czuczor követelésére, hosszas halogatás után végül – Bajza adta ki 1848. december 21-én, az általa szerkesztett *Kossuth Hírlapjában*.

„Hatása egyaránt nagy volt a magyar nemzetre és az ellenséges hatalomra. Megjelente után csakhamar külön ivlapra nyomtatva is kiadták s a költő után ország-szerzte hangoztatták, főleg a versnek refrainjét. Viszont az osztrák hatalom üldözését és haragját egy költemény sem lobbantotta fel annyira, mint Czuczor »Riadó«-ja. Még a szabadságharcz leveretése után tartott házkutatások alkalmával is jaj volt annak, kinél a Riadó-t megtalálták: tüstént börtönbe került s némelyik tulajdonosa hosszabb időre is” (Zoltvány 1899: 60).

Amikor 1848 telén Windischgrätz Pesthez közeledett, a kormány és a nemzetgyűlés 1849. január 1-jén Debrecenbe tette át székhelyét. A legtöbb hazafi is oda menekült, Czuczor azonban Pesten maradt, valószínűleg azért, mert nem akarta az ellenség prédájául hagyni a Nagyszótár elkészült, illetve összegyűjtött anyagát. 1849. január 18-án Czuczort el is fogták, és *Riadó* című verséért vasban töltendő hatévi várfogságra ítélték – és ez a szigorú ítélet is csak kegyelemből⁸¹ történt, halálbüntetés helyett.

⁸⁰ Zoltvány Irén a következő szavakkal jellemzi Czuczor *Riadóját*, Petőfi *Nemzeti dalához* viszonyítva: „Míg Petőfi »Talpra magyar«-ja tüzes hangja mellett is inkább csak lelkesítő szabadság-eskü, Czuczor »Riadó«-ja valóságos forradalmi költemény, mely egész »tördőfőség«-vel szánt keserv«-vel arra lázit, hogy a »rablilincseket koholó« ellenséget »vérbe« fűrösszszük. Czuczor, a lelkiületére nézve minden erős hazafiasága mellett is szelíd szerzetes, a rendesen lágy érzelmeket zengető költő, a nyelvészeti buvárlatokba elmerült, békésen dolgozó tudós, a higgadt és meglett korú férfiú egyszerre csak ki van forgatva lényéből, s oly költeményt ír, mely a forradalmi szellemű és szilaj természetű Petőfi legszenvédélyesebb kitéréseivel vetekedve, féktelen hévvel boszúért üvölt s retten-tő haraggal »végső piros cseppig« folyó csatára buzdít” (Zoltvány 1899: 58).

Zoltvány Iréntől érdemes még idevonatkozóan idézni néhány sort Czuczor jellemére vonatkozóan:

„Általában Czuczor nyelvészeti munkássága szoros összefüggésben van a költő irányával s mint emberek jellemével. Czuczor összes működésének s egész életének vezérfonalát az ő rendkívül erős nemzeti érzésében, szinte rajongó fajszeretében s általában lelkes hazafiságában találhatjuk. Ebből fakadtak szenvedései, de ebből származott egyszersmind dicsősége mint költőnek s embernek egyaránt” (Zoltvány 1899: 88).

⁸¹ Először Dank Agapius, a ferencesek pesti székházának főnöke járt közben Czuczorért, sikertelenül. Ekkor fordult Dank Mayer Ágosthoz, Windischgrätz gyóntatójához Czuczor érdekében.

Toldy és Teleki József közbenjárására végül Windischgrätz megengedte, hogy Czuczor a budai várban raboskodjék, vas nélkül, és hogy tovább dolgozhasson a Nagyszótáron. Czuczor ereje hanyatlik.⁸² 1849. május 21-én, mikor Görgei bevette a budai várat, Czuczor kiszabadult.

A világsi katasztrófa után azonban, hogy bujdosnia ne kelljen – és hogy szerzetének kellemetlenségeket ne okozzon – visszatért Pestre, és önként jelentkezett Kempen altábornagynál. Először a ferences kolostort jelölték ki számára fogsága színhelyéül, majd innen az Újépületbe, s végül Kufsteinbe vitték. Közben mindvégig a szótáron dolgozott. 1850. április 24-én kelt Toldyhoz írt, első kufsteni levelében „tudósítja barátját, hogy noha a legszükségesebb segédforrásoknak is híjával van, mindamellett nem akarja a drága időt munkátlannul tölteni, s azért emlékezetből összeírja a gyökérszókat, képzéseket és az idiomákat és közmondásokat” (Zoltvány 1899: 73). 1850. augusztus 4-én arról ír Toldynak, hogy az etimológiában jelentős felfedezéseket tett és nagyon sok jegyzete van. „De mindez mit használ, ha tovább nem fejtegethetem elveimet, mert a szükséges források nem állanak rendelkezésemre. Ah! bár értekezhetném veled, Fogarasival és Regulyval” (idézi Zoltvány 1899: 73).

Kufsteinből az akadémia elnökének, Teleki Józsefnek a közbenjárására szabadult 1851-ben, hogy a nagyszótári munkálatokat folytathassa.⁸³ „1851-ben a *kancsal* szóig 8000, 1852-ben a *meggörbeszt* szóig 10,724, 1853-ban *öröm* szóig 6400, 1854-ben *szala* szóig 7038, 1857-ben *tokláz* szóig 5286, 1858-ban *virág* szóig 5000 szó készült el s ekkor ígérik, hogy jövő évig teljesen készen lehet [a szótár]” (Viszota 1909: 61).

A szerkesztési munka 1860-ban zárult le, és hamarosan megkezdődött a szótár nyomtatása is. Az első és a második kötet 1862-ben jelent meg. A további négy kötet lassacskán került ki a sajtó alól: a harmadik 1865-ben, a negyedik 1867-ben, az ötödik 1870-ben, a hatodik 1874-ben. A hat kötet összesen 110784 szócikket tartalmaz. Az utolsó két kötet Czuczor halála (1866) után jelent meg, a szótár *Utószavát* Fogarasi János írta.

⁸² Ekkor írja Toldynak (1849. márc. 30.): „Csak nagy munkámat sajnálom, s azon költséget, melyet az Academia kidobott rá. Én nem vagyok oka. Isten ítéletétől nem rettegek, ettől rettegjenek a gonosztevők, én az nem vagyok” (idézi Zoltvány 1899: 63).

⁸³ Teleki József levele Rimély Mihály pannonhalmi főapáthoz, melyben hírül adja, hogy Czuczornak sikerült kegyelmet eszközölnie (l. Függelék 8).

4. A bölcséleti nyelvészet alapjául szolgáló nyelvelmélet

A CzF.-ről alkotott képet felvillantva azt találtuk, hogy a szóttárral kapcsolatos elmarasztaló vélemények nagyban összefüggenek azzal a ténnyel, hogy az az ún. bölcséleti nyelvészet szellemében készült.⁸⁴ Ezen a ponton beleütközünk abba a kérdésbe, hogy miféle nyelvészet is ez a „kétes hírű” bölcséleti nyelvészet? Olyan nyelv-tudomány, amely valamely filozófiai rendszer alapelveit alkalmazza? Ha igen, mi lehetett a CzF. – és az Akadémia védnöksége alatt munkálkodó kortársak – nyelvészetének alapjául szolgáló filozófia? Vagy talán valami másra vonatkozik a *bölcséleti* jelző? A felvetett kérdésekre a válaszadás – számos okból – korántsem látszik egyszerűnek, és úgy gondolom, maradéktalan megoldásuk nem is lehet ennek a dolgozatnak a célja.

A magam feladatát egyelőre abban látom, hogy a CzF. holdudvarában született nyelvészeti munkák alapján megpróbáljam feltárni azokat a filozófiai, illetve kifejezetten nyelvfilozófiai gondolatokat, gondolatmeneteket, témákat, amelyek a CzF. nyelv-tudományának, a bölcséleti nyelvészetnek az alapját képezték.⁸⁵ Ugyanakkor nem kísérelem meg személyekre lebontva nyomon követni azokat a recepciós folyamatokat,

⁸⁴ Erre utalnak az alábbi tanulmányrészletek is:

1. „A szótár elkezdése idején nyelvészeink általában nem a történeti, hanem még a filozófiai módszert tartották helyesnek, akik közé e tekintetben odatartozott Czuczor és Fogarasi is” (F. Molnár 1964: 371).
2. „E korszak szótárírása (...) a filozofikus nevezet is megérdemli. Erről Gáldi nem tesz említést, pedig kiváló értekezésének számos fejezete tanúskodik erről. Még inkább igazolhatja ezt a minősítést Czuczorék szótárírói tevékenysége. Filozófiai okfejtés jellemzi Verseghy nyelv-tudományi műveit. Nyelvbölcséleti szempontok vezérlik Teleki Józsefet is, amikor megírja az elkészítendő nagyszótár jellegére vonatkozó nevezetes pályaművét. Filozófiai érvekkel védik meg Czuczorék is szótáruk etimológiai részének megszerkesztése során követett elveiket” (Balázs 1987: 641–642).
3. „Az tehát a kérdés, hogy mit tartottak a szerkesztők tudományos kutatással elérhetőnek és mit tartottak kutatásra érdemesnek. Más szóval: milyen nyelv-tudományi elveket követtek. Felfogásuk olyan időben alakult ki, amikor még nem a történeti, hanem a filozófiai vizsgálat volt nyelvészeink szemében az egyedül helyesnek tartott módszeres eljárás. Maga FOGARASI JÁNOS egyik tekintélye volt ennek az irányzatnak, s ez uralkodott nyelvészetünkben ellentmondás nélkül HUNFALVY PÁL fellépéséig” (Sági 1942: 322–323).

⁸⁵ Horváth Katalin Stemler Agnes doktori disszertációjáról írt opponensi véleményében éppen azt hiányolja, hogy a szerző anélkül tárja fel Mátyás Flórián nyelv-tudományi munkásságát, hogy a CzF. korszakának meghatározó nyelvfilozófiai eszmerendszerét bemutatná.

„Egy kor tudós teljesítményének elemzése csak saját korába helyezve, az általa követett gondolkodásmódot figyelembe véve végezhető el hitelesen. Ha az elemző nem így jár el, könnyen a történelmietlen megközelítés csapdájába eshet: egy következő, más nézetrendszer vagy a mai tudás birtokában marasztalhat el, ítélni meg tévesen egy más viszonyok között született életművet. [...] A bölcséleti nyelvészeti irány valamelyes bemutatását [a szerző] nem kerülheti (és nem is kerüli) el. Kétségtelen azonban ennek az eszmétörténeti, tudományelméleti háttérnek a kidolgozatlansága: bizonyos vonatkozásaiban nem kellő mélységű, töredékes, hiányos volta hiányérzetet kelt az olvasóban. Csak egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy „a »bölcséleti« alapon álló vitatkozók alapelveit is” (7) ismernünk kell ahhoz, hogy a korszak jellemző polémiai érthetőek és értelmezhetőek legyenek, ám ezeknek az alapelveknek a bemutatásával: egybegyűjtésével és jellemzésével jórészt adósunk marad” (Horváth 2004b).

amelyek Czuczor, Fogarasi és kortársaik filozófiai, illetve nyelvelméleti nézetrendszerének alakulását meghatározták, és az esetlegesen felmerülő filozófiai, tudományfilozófiai problémákra – mint illetékességi körömön kívül eső kérdésekre – sem szándékozom megoldási javaslatot tenni.⁸⁶

Békés Vera szerint „[a] magyar nyelvújítási mozgalom nyelvfilozófiájának és tudomány szemléletének története az alapjául szolgáló, illetve a vele szemben fellépő elméletek filozófiai hátterének tükrében a *hp modell* alapján három, egymástól paradigmaticusan eltérő korszakra különíthető el” (Békés 1997a: 100). Az első korszak az 1770 és 1828 közötti majd hat évtizedet öleli fel, ez a „szűkebb értelemben vett – irodalmi – nyelvújítás” korszaka (i. h.). Ezen felosztás értelmében ettől paradigmaticusan eltér a középső szakasz, amelyben a nyelvújítás az Akadémia védnöksége alatt zajlik. Ez a dolgozatom szempontjából elsősorban vizsgálandó időszak, melynek kezdetét Békés Vera 1818-ra teszi, amikor is a Teleki-pályamunkák első helyezést érnek el a Marczibányi-féle pályatételen. A korszak vége a CzF. utolsó kötetének megjelenéséhez (1874) köthető. Ebben a hat évtizedben hazánkban, legalábbis az Akadémián, a göttingi, ún. romantikus-liberális paradigma jegyében kialakult nyelvelmélet és az ennek alapján létrejött nyelvtudomány, az ún. bölcséleti nyelvészet jut uralomra (i. m. 101; l. 3.1. fejezet). A nyelvújítás harmadik, záró szakasza a *Magyar Nyelvőr* megjelenésével (1872) veszi kezdetét, és mindössze két évtizedet ölel fel. Békés Vera esettanulmányaiban elsősorban a középső szakaszra, illetve – a záró szakasszal kapcsolatosan – a paradigmaváltásra koncentrált (i. h.).

Éppen ezért, mielőtt a bölcséleti nyelvészet nyelvelméletének részletesebb áttekintésébe belefognék, úgy vélem, néhány dolgot szükséges előrebocsátani. A legfontosabbnak azt tartom, hogy a saját kutatásaim – és néhány ide kapcsolható tanulmány (Szekrényessy 1937; S. Varga 1997, 2002; Bodrogi 2005) – azt mutatják, hogy a nyelvújítás középső szakasza nem válik el olyan élesen az első szakasztól, mint ahogy ez a fenti korszakolásból kitetszik. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a magyar bölcséleti nyelvészek a hazánkban (is) a felvilágosodás utolsó szakaszában kibontakozó nyelvelmélet örökösei és továbbvivői.

Ez voltaképp nem is annyira meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a XVIII. század harmadik harmada mennyire sajátos és különlegesen fontos stádiuma a nyelvről való gondolkodás történetének. Tudjuk, hogy ebben az időszakban alakul ki az a nyelv-

⁸⁶ Ha azonban a 2.4. fejezetben kifejtettek értelmében komolyan vesszük, hogy a tudománytörténet és a tudományfilozófia csak egymásra vonatkoztatva művelhető érdemben, dolgozatom eredményei a másik diszciplína eredményeire is hatással lehetnek.

elmélet, amely a nyelvet illetően egészen addig uralkodó gondolkozásmód alternatívájaként lép fel, és válik egy időre a nyelvtudomány meghatározó alapjává. Ez a fejlemény, a német földön megszülető *Sprachphilosophie* azonban szervesen kapcsolódik a korábbi nyelvelmélethez, hisz annak egyfelől ellentétét alkotja, másfelől azonban bizonyos értelemben integrálja is. Az így előálló helyzetet a korszakkal ebben a vonatkozásban foglalkozó kutatók gyakorlatilag azonos módon írják le, ám a tényeket másképp interpretálják.

S. Varga Pál úgy fogalmaz, hogy a XVIII. század utolsó harmadának nyelvszemléletében egyfajta „kétosztatúság” érvényesült, melyet a romantika „megörökölt” (S. Varga 2002: 121). Ezzel kapcsolatban alapvetően három kérdés merül fel. Először is az, hogy miben áll ez a kétosztatúság, vagyis hogy mi az a kétféle nyelvszemlélet, amely együttesen van jelen a korszakban. A másik kérdés az, hogy ezek milyen kapcsolatban vannak egymással, milyen módon élnek együtt. A harmadik kérdés pedig arra vonatkozik, hogy ez a kétosztatúság tovább öröklődik-e a romantika kibontakozásának időszakára, és ha igen, hogyan?

4.1. Két ismeret- és nyelvelmélet – két hagyomány?

Először tehát azt szükséges tisztázni, hogy mit is kell értenünk a fentebb említett kétosztatúságon. Áttekintve a modern tudományfilozófia, illetve -történet szellemében fogant irodalomtörténeti vagy nyelvészeti szakirodalmat, egyre elfogadottabbnak látszik az a nézet, hogy az idők folyamán – legalábbis ami a nyelvelméletet illeti – valójában mindössze két hagyomány, két paradigma variálódik, követi vagy fedi át egymást (vö. Kelemen 1990: 102–103; Békés 1997a; S. Varga 2002: 121, 2005: 15–20; Fehér 2004; Bodor 2005; Sándor 1999a, 1999b, 2001b; Bezeczký 2002: 39).

Az elképzelés alapját a legvilágosabb megfogalmazásban Kelemen János alábbi gondolatmenetében találtam meg:

„Azt lehet mondani, hogy az individuumok sokaságának minőségileg sajátos, a külön-külön vett egyedekre visszavezethetetlen egységként és egyediségként való felfogása, valamint a gondolkodás vagy a gondolkodásmódok nyelv általi meghatározottságának, a nyelv és a gondolkodás szoros kölcsönhatásának föltételezése: mindez meglehetősen szükségszerűséggel együtt jár. Ha pedig abban az elképzelésben, hogy a nyelv elsődleges hordozója a sui generis egységet alkotó nép, a nyelv társadalmiságának egy bizonyos formában történő konceptualizálását látjuk, akkor az előbbi összefüggést úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *aki ösztönösen vagy tudatosan a nyelv társadalmiságát állítja előtérbe, annak el kell vetnie a nyelvtől független gondolkodás fogalmát*. Mint ahogy ennek a fordítottja is fennáll: a nyelvtől függet-

len gondolkodás föltételezése többnyire a nyelv társadalmiságának tagadását is maga után vonja, s annak a világnézetnek lehet tipikus velejárója, amely az önmagában autonóm, tökéletesen magába zárt individuális lelket tekint kiindulópontnak” (Kelemen 1990: 102–103; idézi Békés 1990: 435).

Kelemen János szerint tehát egy koherens filozófiai elméletben az episztemológia és a nyelvelmélet kölcsönösen összefüggenek, azaz egyik meghatározza a másikat. Elvben tehát mindössze két irányzat lehetséges,⁸⁷ amelyek – a paradigmamodell felől közelítve – egymással összemérhetetlenek.

4.1.1. A descartes-i hagyomány és Kant

Az autonóm, magába zárt individuumot kiindulópontnak tekintő ismeretelmélet egyik legjellemzőbb képviselője René Descartes (1596–1650) volt. Az ő felfogásában – bár kifejtett nyelvelmélete nem volt – a nyelv az egyénen belül működik. Ebben az értelemben a nyelv szavai „olyasvalamire vonatkoznak, amit csakis a beszélő személy tudhat: közvetlen, saját (privát) érzéseire” (Wittgenstein 1992: 243. §). A kizárólag az egyén által birtokolt nyelvet a másik ember nem is értheti. A nyelv alapvető funkciója tehát – ezen az ismeretelméleti alapon állva – nem más, mint belső világunk, gondolataink kifejezése. Ebből a szempontból nézve a nyelv elsősorban a gondolataink ábrázolására szolgáló eszköz, organon. Ebből az alapvetésből több minden is következik.⁸⁸

Egyrészt az, hogy a közlést ebben az értelemben mindenképpen fordítás előzi meg: az egyénnek ugyanis a saját belső nyelvén megszülető gondolatait, érzéseit feltételül valamilyen nyelvre lefordítva kell közölhetővé tennie a másik emberrel. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ebben a nyelvkoncepcióban végső soron mindegy, hogy a közlésnek mi a nyelve. Ha a referenciális jelentésekkel tisztában vagyunk, bármelyik nyelv használható a kommunikációban. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az anyanyelv nem kap kitüntetett szerepet sem a megismerés, sem a gondolkodás szempontjából, másfelől azzal jár, hogy e szerint a nyelvkoncepció szerint a nyelvhasználók nem alkotnak önálló entitásként felfogható közösséget.

⁸⁷ Békés Vera szerint a Wittgenstein által – a posztumusz kiadott *Filozófiai vizsgálódásokban* (1953, magyarul 1992) – bevezetett privátnyelv-nemprivátnyelv koncepciók dichotómiája megfelelő alapot biztosít ahhoz, hogy ezt a két paradigmát megkülönböztessük. A privátnyelv-koncepció más néven: karteziánus, individualista, induktivistá, atomista nyelvfelfogás paradigmatiskus rivalisa a nemprivátnyelv-koncepció, azaz a nyelv antikarteziánus, közösségi (társadalmi, társas), kontextualista, holisztikus felfogása (Békés 1997a: 37).

⁸⁸ A kérdést – hogy mit is jelent eszköznek tekinteni a nyelvet – Kelemen János *A nyelv: eszköz vagy maga az elme?* című írásában járja körül alaposabban, árnyaltabban (Kelemen 2004). Ebben a dolgozatban úgy vélekedik, hogy az eszközjelleggel szükségképpen együtt jár a társadalmiság (Kelemen 2004: 20).

Emellett az is nyilvánvaló, hogy a közlés akkor sikerül a legtökéletesebben, ha mindenki a legapróbb részletekig ugyanazt a nyelvet beszéli. Ennek biztosítéka az lehet, ha – a racionalista filozófiai hagyomány alapján – feltesszük, hogy a nyelv minden ember tudatában ugyanúgy, a ráció, az ész, az értelem (vagy szűkebben értelmezve: a logika) törvényei szerint szerveződik. Ez az ideális nyelv zárt, kiegyensúlyozott, stabil és homogén rendszer, melyben minden elemnek van funkciója, de csak egy funkciója van, azaz nincs poliszémia és homonímia, és minden funkciót egy elem tölt be, vagyis nincsenek változatok és nincs szinonimitás.⁸⁹

Dolgozatom szempontjából különösen fontos, hogy Kelemen János – aki részletesen elemzi Immanuel Kantnak (1724–1804) a nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseit, és rekonstruálja Kant nyelvelméletét, sőt, annak változásait is (Kelemen 1990: 24–82) – úgy találja, hogy Kant e tekintetben „kétségtelenül a nagy racionalista hagyomány örököse” (i. m. 30).

Kant alapvető tétele, hogy a kogníció, a világnak az ember általi megismerése nem úgy történik, hogy az elme passzív formában befogadja az érzékszervek szállította tapasztalatokat, hanem aktívan feldolgozza és strukturálja őket. Az elmének ugyanis sajátos, a priori struktúrái vannak. Ilyenek a tér, az idő, az okság, az anyag, a mennyiség, a viszony kategóriái. Ezek a kategóriák tehát nem magára a világra jellemzők, azaz alapjuk nem ontológiai, nem a dolgok természetében rejlik, hanem az elme természetében gyökereznek, azaz episztemológiai alapjuk van. Ezek az *a priori* kategóriák a tapasztalás és megismerés szervezői. A priori kategóriákat feltételezve az ember által a kogníció során észlelt rend nem az *an sich* világban magában található, hanem az emberi elmében. Az ember az elme struktúrái által úgyszólván rákényszeríti a világot, hogy saját felépítésének engedelmeskedjen. Ez azt jelenti, hogy az embernek csak a saját tudása által áthatott világról vannak ismeretei, a *magánvilágról*, az *an sich* világról viszont végső fokon sohasem szerezhet biztos ismeretet. Az a világ, amit az ember a saját elméjének szűrőjén keresztül megismerhet, a fenomenális világ, amely csak annyiban létezik, amennyiben az ember részt vesz annak létrehozásában. Ez a fenomenális világ azonban szükségszerűen univerzális jellegű.

⁸⁹ Tudjuk, hogy ezen gondolatok jegyében próbáltak oly sokan egyrészt megalkotni valamilyen módon egy ún. univerzális nyelvet, másrészt keresték az emberi nyelvekre jellemző általános – az emberi ész törvényeiből eredő, racionális – törvényszerűségeket.

Ezen a ponton feltehetjük azt a kérdést, a kanti ismeretelméletből milyen nyelv-elmélet bontható ki. A kérdés azért is érdekes, mert a filozófiatörténetben elég általános az a nézet, hogy Kant filozófiájában nem foglalkozik a nyelv kérdésével.⁹⁰ Kelemen János rámutat, hogy a kanti episztemológia az univerzális jelrendszer, a leibnizi *characteristica universalis*,⁹¹ illetve a vele szorosan összefüggő általános és racionális nyelvtan (l. Claude Lancelot–Antoine Arnauld *Port Royal-i grammatika*, 1660) eszméjéhez kapcsolódik melyekben „a XVII–XVIII. század filozófusai és grammatikusai [...] az univerzalizás egyazon eszméjét követték” (Kelemen 1990: 30).

A nyelvet a gondolatközlés eszközeként tekintő nyelvelméletekben valóban központi szerepet kap a nyelvi univerzálék, az univerzális grammatika kutatása, illetve a tökéletes, az ideális nyelv – a nyelvvideál – keresése vagy megalkotása (erről l. többek között Szekrényessy 1937: 85–86; Balázs 1987: 450–467), valamint az egyes nyelveknek a nyelvvideálhoz való hasonlítása, s az egymással való versengése.

4.1.2. A *Sprachphilosophie* hagyománya: Herder és Humboldt

A filozófia történetét tekintve az ismeretelméleti alapú kiindulás mellett épp a felvilágosodás korának vége felé jelenik meg önálló diszciplínaként az ún. nyelvfilozófia,⁹² mégpedig a német *Sprachphilosophie* formájában (erről részletesen Kelemen 1990: 9–23). Ez tekinthető a fentebb említett másik, az embert a többi embertől nem elszigetelt megismerőként kezelő filozófiai hagyomány fő képviselőjének. Az elgondolás alapvető-

⁹⁰ Az egyik viszonylag közkeletű magyarázat lényege a következő:

„Kantnak meg kellett mutatnia, hogy a tapasztalat rendezésének elvei az emberi szellemből származnak, hogy tehát az ész független és szabad. Hogyan lehetett azonban ezt a felfogást konkrétan megalapozni? Pszichológiailag nem, hiszen az elképzelés szöges ellentétben állt a század uralkodó pszichológiájával, az asszociációs pszichológiával: Kantnak olyan jelenséget kellett pszichológiailag leírnia, melyet éppen pszichológiailag *nem* írhatott le. És lingvisztikailag sem. Az *a priori* nyelvi interpretációja Kant számára egész vállalkozásának kudarcát, a szabadság elveszejtését jelentette volna: nem véletlenül akarták a Kant-kortárs Stolberg utópiájában az elképzelt szigetre költözőndök nyelvüket *otthon hagyni*, és új nyelvet választani. Amit Hamann a maga vallásos-misztikus filozófiájában vállaltatott: az észt a nyelvbe helyezni, az *individuumot* az *áthagyományozott nyelv logikájának alárendelni* – Kant világnézetében ez járhatatlan út volt. A kritikai fordulatnak szubsztancia nélkül *kellett* maradnia; Kant filozófiája, a sajátos ideológiai előfeltevések mellett, szükségképpen kötél nélküli kötéltánc, a tanítványok számára megismételhetetlen produkcióvá lett” (Lendvai–Nyíri 1981: 149).

⁹¹ Vö. „amennyiben a priorinak fogadunk el bizonyos univerzális megismerési formákat, ezekhez hozzákonstruálhatunk egy univerzális mesterséges nyelvet” (Kelemen 1990: 29).

⁹² A nyelvfilozófiát Kelemen János úgy határozza meg, hogy „számára a nyelv nem egyszerűen a vizsgálódás tárgyát, hanem a vizsgálódás *eszközét* jelenti, [...] tehát a nyelvről nyert ismereteket nem annyira magának a nyelvnek a megvilágítására, mint inkább a nyelvben kifejezésre jutó, valójában azonban a nyelven messze túlmenő összefüggések rekonstruálására használja. Ebben az esetben egyfajta módszerről van szó, mely a filozófia hagyományos problémáit a nyelvi analízis közegebe helyezi” (Kelemen 1977: 6–7).

en arra a felismerésre épül, hogy a megismerő egyén a tényekhez közvetlenül nem, csak valamilyen jelrendszer révén férhet hozzá. A jelrendszerek viszont mindig egy közösséget feltételeznek, amely érvényesnek fogadja el őket. A legfontosabb jelrendszer, amelynek segítségével a világot, illetve elsődlegesen azt a közmegegyezésen alapuló szokásrendszert, azoknak az ismereteknek és magatartásformáknak az összességét, amelyek a tágabb közösséget közösséggé teszik, amelyek a közösség kultúráját alkotják, megismerjük, az anyanyelv, a tágabb közösségnek, a nemzetségnek, illetve a népnek, a nemzetnek a nyelve (I. Szegedy-Maszák 1980: 40).

Így tehát a nemzeti nyelv – mint a szocializáció nyelve – és a megismerés, illetve a gondolkodás viszonyát illetően szoros kölcsönhatást kell feltennünk. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti nyelv formálja gondolatainkat, meghatározza fogalmi rendszerünket, más szóval anyanyelvünkkel együtt egy világképet, a világ egyfajta tagolását is elsajátítjuk, mégpedig azt, amely a nemzeti nyelv szókészletében és grammatikájában az adott szinkroniára nézve rögzült. Az elsőként elsajátított nyelv tehát valamilyen módon – egyesek szerint megkerülhetetlen kényszerítő erővel – megad egy „paradigmát”, amiben a továbbiakban a világot konceptualizáljuk. Kategóriarendszere szinte észrevétlenül jelen van gondolkodásunkban, világlátásunkban. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz: „Minden jelrendszer sajátosan értelmezi a világot. [...] Bármely megszokott jelrendszer világképet, azaz értékrendszert állít fel” (i. h.).

Az anyanyelv tehát ebben a megközelítésben kitüntetett szerephez jut, nem csak egy a sok nyelv közül, amelyek az autonóm megismerő számára egyenrangúak. Az anyanyelvéhez, a nemzeti nyelvhez az ember közvetlenül, reflektálatlanul viszonyul. Az anyanyelvhez való közvetlen viszony feltevéséből adódó legalapvetőbb következmény az anyanyelv mint a szocializáció nyelve és a megismerés, illetve a gondolkodás viszonyát illetően az az álláspont, amelyet a nyelvi relativizmus gyenge változataként ismerünk. Eszerint tehát egy közösség – egy nemzet – gondolkozásmódja, világlátása elválaszthatatlan az általa beszélt nyelvtől, sőt, a nemzeti jellem, karakter a legnyilvánvalóbban a nyelvben fejeződik ki. Ez együtt jár a kulturális relativitás, azaz a nemzeti kultúrák egyenlő szükségszerűségének, értékének és eredetiségének gondolatával.

Nyilvánvaló, hogy ebben a megközelítésben a nyelv nem egyszerűen egy jó vagy rossz eszköz, hanem az emberhez olyan szervesen hozzátartozik, mint a szervei, azaz a nyelv orgánus. A nyelvben természetesen ez az elmélet is felismeri a rendszert, amelyet a nyelvi kifejezések egymás közötti viszonyai alkotnak, ugyanakkor a nyelvet a nyelvhasználók közösségébe is beágyazódottnak tekinti. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi

kifejezéseknek nemcsak referenciális funkciójuk van minden esetben, hanem társas – pragmatikai, érzelmi, érték- stb. – jelentéssel is bírnak. Ebből szükségszerűen következik, hogy a nyelv nem homogén: a nyelv létmódja, hogy változatos és folyamatosan változik. A nyelv ebben a koncepcióban tehát organizmus, szerves rendszer.

Kelemen János szerint „[a]zt a nyelvfilozófiát, melynek kibontakozását leginkább Hamann és Herder mozdította elő, nem egyszerűen egy új diszciplinának kell tekintenünk, hanem [...] olyan általános eszmék foglatának is, melyek az egész kritikai rendszerrel ellentétesnek bizonyultak. Az új nyelvfilozófia a történetiség, a közösségiség, a társadalmiság eszméinek egyik születési helye” (Kelemen 1990: 156). A nyelvészet szemszögéből nézve azt mondhatjuk, hogy itt az univerzális grammatika helyett – vagy kezdetben mellett (l. például Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, 1473/1973), az egyes nyelvek partikularitása, sajátos természete és az ezzel kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe.

Ennek a gondolkörnek a talán legjelentősebb és legnagyobb hatású első képviselői Johann Gottfried Herder (1744–1803), majd Friedrich Schlegel (1772–1829), Wilhelm von Humboldt (1767–1835) és Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831). Ezt az elképzelést ma nyelvészeti irányzatként a holista kognitív nyelvészet tekinti filozófiai alapvetésének.

4.2. Kitekintés: a két hagyomány megjelenése a nyelvtudományban

4.2.1. Egymást váltó paradigmák?

A nyelvtudomány-történész a fentiek alapján látszólag szerencsés helyzetben van, hisz feltételezhetjük, hogy minden nyelvésznek van-volt (nyelv)filozófiai alapállása. Vagyis – némiképp leegyszerűsítve –, ha tudjuk, hogy egy nyelvész mit gondol a nyelvről, akkor tudhatjuk azt is, hogy milyen ismeretelméleti álláspontot képvisel, ebből pedig az is következik, hogy milyen nézetei vannak a nyelvtudományt illetően. A következtetések persze fordított menetben is levonhatóak. Elvben legalábbis. A gyakorlatban ugyanis több probléma is felmerül. Ezek közül néhány valójában hétköznapi tényekre vezethető vissza.

Az egyik az, hogy a nyelvészek általában nem részesülnek kifejezetten filozófiai képzésben. Ha mégis vannak filozófiai ismereteik, akkor is valószínű, hogy azok messze nem szaktudományos szintűek, más szóval többé-kevésbé laikus megközelítésből származnak.

A másik gondot az okozza, hogy a nyelvész (mint minden más tudós és laikus) az élete folyamán megszerzett – néha épp homlokegyenest ellenkező filozófiai irányzatok alapján kidolgozott – ismereteket asszimilálja, tudatában a saját maga számára koherens egészszé szervezi. Az önkorrekciónak következményeképpen tehát természetes, hogy egy életművet vizsgálva az alkotó eszmerendszerében változást tapasztalunk, illetve ha a fentiek értelmében egymásnak ellentmondó nézeteket találunk egymás mellett.

Harmadsorban azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az ember mindig utólag keres elődöket a maga számára. Ilyenkor pedig hajlamos csak azt emelni ki az elődként felismert személy életművéből vagy akár egy egész tudományos iskola eredményeiből, ami az ő számára releváns. A kontextusából kiszakított gondolat pedig, tudjuk, sokszor nagyon megváltozik.

Van azonban egy olyan probléma, amely a nyelvfilozófiára, és tágabb értelemben a tudományfilozófiára nézve is jelentős lehet. Nem tisztem kétségbe vonni, hogy a nyelvfilozófia fejlődésére nézve a Kelemen János által megragadott dichotómia érvényes szempontot kínál. Az azonban korántsem biztos, hogy a nyelvtudomány fejlődését illetően releváns lenne ebből adódó paradigmaváltások soráról beszélni. Manapság például legalább három tekintélyes kutatási tradíció, paradigma – a strukturális, a társas és a kognitív nyelvészeti irányzat – van érvényben, amelyek mellett számos, egyelőre talán kevésbé jelentős, vagy kisebb mértékben érvényesülő nyelvészeti iskola működik. Ez a helyzet a kuhni paradigmamodell keretében eleve értelmezhetetlen, ugyanakkor igaz, hogy ez a tudományfejlődési modell a természet-, és nem a társadalomtudományokra lett kidolgozva. Mindez azt is jelentheti, hogy a nyelvtudomány történetének rekonstruálásában a Kuhn-féle paradigmaváltások elmélete nem, vagy nem minden korszakra nézve alkalmazható. A *paradigma* fogalma mindenesetre így is hasznosnak bizonyul.

Mindezeket túl, ha a nyelvtudomány történetében meghatározó szerepű nyelvészek nyelvelméletét áttekintjük, határozottan az a benyomásunk támad, hogy a fenti értelemben organizmusnak, illetve – a használat szempontjából – organonnak tekintett nyelv koncepciója jól megfér egymás mellett.⁹³ Saussure például elméletében a *nyelve-*

⁹³ Érdemes példaképp idézni Bárczi Géza idevágó gondolatait: „A nyelv, gondolataink, érzelmeink kicserélésének ez a mindennapi használatú eszköze mindennemű emberi fejlődésnek egyik legfőbb tényezője, sőt föltétele. [...] Valóban emberinek mondható társadalmat még kezdetleges fokon sem lehet valamelyes nyelv nélkül elképzelni. [...] A nyelv mint eszköz a legbonyolultabb gépezet. Ezt a gépezetet működésében tanulmányozni, alkatrészeire bontani, e részek szerepét, egymásba illeszkedésük módjait vizsgálni, titkait megfejteni maga is, bonyolultságában olykor fárasztónak tetsző, de a belemélyülő

zetet (langage) kitevő két entitásként különbözteti meg a *nyelvet* (langue) és a *beszédet* (parole). A nyelv szerinte fogalmakat kifejező jelek rendszere, azaz egy elvont elemrendszer – ez eddig az organon-koncepcióra emlékeztet, és a fenti dichotómia értelmében a karteziánus hagyományhoz látszik kapcsolódni. Ugyanakkor a saussure-iánus nyelv-fogalom egyik fontos eleme, hogy a genfi mester szerint a nyelv a társadalom kollektív tudatában van elraktározva. Ez a mozzanat viszont inkább a *Sprachphilosophie* hagyományához kapcsolódik. A beszéd a nyelv egyéni, egyedi megvalósulása, azaz a beszéd a nyelvhez képest másodlagos.

Ennek a nyelvkoncepciónak megfelelően Saussure szerint „a nyelvészet is kettős tudomány: egyfelől a nyelv, másfelől a beszéd nyelvészete (l. Saussure 1997: 33–52)” (Horváth 2006: 160). Saussure ezek közül a maga számára az ún. belső nyelvészettel, azaz a langue-lingvisztikával való foglalatosságot határozta meg feladatként (vö. még Szépe 2006).

A nyelvészek tehát gyakran valóban úgy emlegetik a nyelvet, mint a gondolat- (fogalom-), illetve érzelemkifejezés eszközét, és kutatásuk érdekében akár deklarált módon el is tekintenek a nyelvet használó beszélőközösségtől, a nyelvhasználók társas, gazdasági, kulturális stb. viszonyaitól – Saussure például a mindezekkel kapcsolatos kérdéseket az ún. külső nyelvészet körébe utalta. Ha mindezt a *paradigma* fogalmát segítségül hívva értelmezzük, azt mondhatjuk, hogy mivel egy adott paradigma adott típusú rejtvények megfejtésére alkalmas, nem kérhető számon képviselőin, hogy miért nem foglalkoznak másfajta feladványokkal.

A kérdéskör természetesen sokkal alaposabb, feltehetően interdiszciplináris jellegű vizsgálatot érdemel. Ebben a fejezetben mindössze néhány olyan gondolatot villantottam fel, amelyek – eddigi tudományfilozófiai ismereteim alapján – vizsgálódásaim során merültek fel bennem. A 4. fejezet bevezetőjében jeleztem, hogy dolgozatomban illetékességi körömön kívül eső tudományfilozófiai problémák megoldására nem vállalkozom, ugyanakkor figyelemreméltónak tartom, hogy néhány nyelvész kollégám hozzám hasonló meglátásokra jutott (l. például Szépe 2006; Horváth 2006).

számára végtelenül érdekes és soha véget nem érő tanulmány. Ámde ez a gépezet, úgy, ahogy ma mindennapi működésében, változatos felhasználásában megfigyelhető, nem egyszeri alkotás, melyet valaha megteremtettek, s azóta jól-rosszul jár, hanem szakadatlanul alakuló, fejlődő valami, melyet egy egész nép évezredek, sőt évtizedezredek óta szakadatlanul formál, tökéletesít, a változó és rendszerint sokasodó szükségletekhez igazít. (Ennyiben sántít a gépezethez való hasonlítás” (Bárzsi 1962/1996: 6.)

4.2.2. Kétszatusítás a felvilágosodás utolsó szakaszának nyelvelméletében

Ezen a ponton térhetünk vissza arra a kérdésre, hogy hogyan értelmezhető a kétféle nyelvelméleti hagyomány viszonya a felvilágosodás késői szakaszában.

A nyelvújításnak a felvilágosodás késői szakaszára eső kezdeti fázisában „a legjobbaknál eddig soha nem látott erőfeszítések tapasztalhatók az európai gondolat csúcseinak meghódítására” (Csetri 1990: 230). Csetri Lajos azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvújítás elsősorban a szükség kényszeréből – azaz nem filozófiai megfontolások alapján – indult meg, hanem elsősorban az akkoriban Európában végbemenő történelmi eseményekkel kölcsönhatásban zajló társadalmi fejlődéséből adódó igények sürgették (i. m. 229), ez azonban voltaképp szinte mindig és mindenütt így volt és van (vö. Sándor 2003: 382–394). Az persze kétségtől igaz, hogy a korszakban idővel egyre erősödik a nyelvtudomány – úgy is mint a nyelvújítás sikeréért felelős diszciplína – filozófiai megalapozásának igénye.⁹⁴

Nyilvánvaló, hogy a *Sprachphilosophie* által képviselt újfajta nyelvelmélet lényegében a régi mellé lépett, arra reflektált, ahhoz bizonyos pontokon kapcsolódott, ám – részben ezáltal – annak ellentétévé is vált. Vannak – például S. Varga Pál (2002) –, akik a két hagyomány viszonyát illetően a heterogenitást, a szembenállást hangsúlyozzák, és a kuhni terminológiával élve paradigmatis kevertségről beszélnek.⁹⁵

⁹⁴ Csetri mindazonáltal úgy ítéli meg, hogy még a filozófia iránt nyitott nyelvújítók többségének sem sikerült teljes egészében áttekintést nyerniük a kortárs filozófiai eszmerendszerekről (Csetri 1990: 229–230), gyakran valószínűleg nem is az eredeti művekből tájékozódtak. Fogarasi például *A magyar nyelv metaphysicájában* a Kantot népszerűsítő Wilhelm Traugott Krug (1770–1842) német filozófus Kant-ismertetésére hivatkozik (Fogarasi 1834: IV–V).

Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy ezek a gondolati rendszerek önmagukban sem nevezhetők tökéletesen koherensnek. Ennek a belső ellentmondásosságnak sokat elemzett és egyik legjobb példája Herder filozófiája (l. többek között Szekrényessy 1937; Csetri 1990: 240–241; Fenyő 2002: 177–178; S. Varga 1997, 1998, 2002), de a kanti kritikai filozófia belső problematikája – főleg Kantnak a nyelvről való hallgatása kapcsán – szintén többek által tárgyalt téma (erről a legátfogóbban Kelemen 1990: 24–82).

⁹⁵ Fehér Krisztina tanulmányában a magyar történeti személynévkutatás példáján az újgrammatikus nyelvkonceptiót a fenti modellt alkalmazva közelíti meg. Vizsgálata eredményeképpen a hiányzó paradigma-modell árnyalására tesz javaslatot. Úgy találja ugyanis, hogy a paradigmák többé-kevésbé heterogének, azaz paradigmáidegen motívumok látnak, lappangó formában jelen vannak az egyes kutatók, iskolák, irányzatok elméletében:

„A századeleji újgrammatizmus helyzetét áttekintve is tapasztalhattuk, hogy a mereven pozitívista meghatározottságú újgrammatikusok – az őket ért bírálatok hatására – a privát nyelvészelméletnek a későbbiekben már egy jóval gyengébb (azaz: antikarteziánus elemekkel dúsított) változatát mondhatták magukénak. Az idegen nézetrendszerből származó latens jegyek aránya ugyanakkor nemcsak egy irányzat egészének viszonylatában térhet el: az újgrammatikus MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és PAIS DEZSŐ itt vázolt pályaképeiből világosan megmutatkozik, hogy a paradigmáknak a lappangó idegen motívumok okozta heterogeneitása akár az egyéni lebontva értelmezhető” (Fehér 2004: 25).

És még egy példa: „csirájában Bacon empirizmusában is vannak olyan [...] nézetek is, melyek a nyelvben valóságmegközelítő (Baconnél jórészt torzító) prizmarendszert, az emberi megismerés nemzeteként sajátos szervét látják, nyelv és gondolkodás egyidejűségét, egymástól való elválaszthatatlanságát, sőt azonosságát hirdetik” (Csetri 1990: 236).

Békés Vera is rámutat, hogy a felvilágosodás korszakában már megjelent néhány olyan gondolat, amely határozottan a *Sprachphilosophie* nyelvelmélete jegyében fogant (1985: 15–20; 1997: 107–112).⁹⁶

Bár ez bizonyos szempontból helyénvaló, számomra azonban hitelesebbnek tűnik a témával tudomásom szerint elsőként foglalkozó Szekrényessy Margit megközelítésmódja. A szellemtörténeti iskola jegyében fogant nagyívű dolgozatában (Szekrényessy 1937) úgy vélekedik, hogy a felvilágosodás néhány fontos eszméje könnyedén tudott integrálódni a romantika szellemiségébe, más szóval rámutat azokra a pontokra, ahol az ún. racionalista – és általában a nyelvet valamiféle kifejezőeszköznek tekintő⁹⁷ – hagyomány a *Sprachphilosophie* gondolataihoz kapcsolódik, és arra a módra, ahogy ezek a többé-kevésbé különböző gyökerű eszmék egységes egészzé integrálódnak (i. m. 6–10). Alapvető fontosságú gondolata, hogy „[a] racionalizmus és az erasmusi humanitás eszméje számára a romantika idealista gondolkodásmódja termékeny talaj” (i. m. 6).

Magam tehát úgy látom, hogy ebben az esetben nem feltétlenül érdemes paradigmatis kevertségről beszélni, vagy épp – akár az egyes gondolkodók nyelvelméletét vizsgálva – a paradigmaidegen elemeket keresni, hisz úgy tűnik, hogy a két hagyományt sikerült – esetleg egy életen át tartó fejlődés során, ahogy például Kölcsény nyelv-elméletének fejlődéstörténetében, különösen az ún. lasztóci fordulat kapcsán látható (l. S. Varga 1997, 1998, 2002; Békés 1985: 18–20; Bodrogi 2005: 81–83) – legalábbis a saját maguk számára koherens egészzé összedolgozniuk.

⁹⁶ Ezt más kutatók hasonló szellemben folyó vizsgálatai is alátámasztani látszanak. Bodrogi Ferenc Máté mutatja ki például, hogy Aranka Györgynek (1737–1817) az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalapítására vonatkozó gondolatai, – bár a felvilágosodás szellemében fogantak – egyáltalán nem a nyelv pusztán eszközként való felfogásán alapulnak. Aranka szerint „[a] nyelv, egy nemzetben, a’ nemzet értelmének mind műhelye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője” (Aranka 1796: 4).

Balázs János – aki részletekbe menően ismerteti Kis János és Pápay Sámuel tanulmányát (l. 4.4.8. fejezet) – többször utal arra a számára különösnek tűnő jelenségre, hogy ezekben a művekben megjelennek bizonyos „szociolingvisztikáinak minősíthető fejtegetései” (Balázs 1980: 98, 110), amelyek a nyelv használatára, a nyelvhasználat és a nyelvfejlődés összefüggéseire, illetve a nyelv vonatkoznak.

⁹⁷ Érdemes megjegyezni, hogy Szekrényessy Margit (valamint – feltehetőleg az ő nyomán – Csetri 1990: 233–243) szerint a nyelvet a racionalisták mellett az empiristák és a pietisták szintén eszköznek tekintették (Szekrényessy 1937: 10–11). Ezek a megközelítések voltaképp abban különböztek, hogy minek az eszközét látták a nyelvben: „A racionalisták a gondolat kifejezés eszközét, az empiristák az érzelm-kifejezés módját, a pietisták az Istentől az ember számára adott kifejező készséget” (i. m. 10).

4.3. A nyelvről való gondolkodás az Akadémia első évtizedeiben

Mindezek után az a kérdés, hogy a nyelvújítás középső szakaszában, azaz nagyjából a CzF. születésének időszakában – úgy is mondhatjuk, hogy a magyar romantika idején – érvényre jutó, a bölcséleti nyelvészet alapjául szolgáló nyelvelmélet mennyiben más, mint az, ami a korábbi szakaszra rekonstruálható.

Az Akadémia tagjaiként működő nyelvészek és az Akadémia által nyelvészeti témában kiírt pályatételekre érkekezést beküldő szerzők – sőt, a magányosan nyelvészkedők – munkáit olvasva több évtizeden át ívelően meglepő összhangot találunk, annak dacára, hogy sokáig nem született olyan dolgozat, amely a bölcséleti nyelvészet tudományosságát megalapozná, rendszerét és módszertanát ismertetné. Erre egyes nyelvészeink (például Fogarasi 1834, 1843; Galgóczy 1848) eleinte nyelvtanaik bevezetőjében térnek ki. Az 1850-es évek végén azonban rendszeresebb formában értekeznek, sok nyelvészünk, akiket az Akadémia tagságának 1858-as felfrissítése alkalomával választottak taggá, akadémiai székfoglalójában fejt ki nézeteit. A korábbi és későbbi elméleti igényű rendszerezésekben megfogalmazott gondolatokat azonban elszórtan megtaláljuk a korszak nyelvészeinek értekezéseiben is, és egyértelmű, hogy az addig folyó nyelvészeti kutatási gyakorlat ezen a bázison nyugszik. Ez a nagyfokú egységesség alapvetően talán öt – egymással természetesen szoros összefüggésben álló – tényezőnek tulajdonítható.

4.3.1. Romantika, liberalizmus, nacionalizmus – a hazai viszonyok között

Az első és legfontosabb egységesítő hatóerő maga a kor, a romantika, a liberalizmus és a nacionalizmus kora. Dolgozatomnak nem feladata – és illetékesnek sem tartom magam a kérdésben –, hogy a *romantika* néven emlegetett korszakról, mozgalomról, eszméiről, „Jelkiségről” (l. Szekrényessy 1937: 9) folyó élénk diskurzushoz csatlakozzon. Úgy vélem, hogy a romantikáról kialakult konszenzuális kép témám feldolgozásához megfelelő háttérrel nyújt. A romantikát általában mint az utolsó nagy művészeti korstílust tartják számon (Szegedy-Maszák 2001: 8).⁹⁸

⁹⁸ Békés Vera Lovejoy (1947) nyomán a romantika fogalmának három jellegzetes vonását említi meg: a holizmust, a dinamizmust és a diverzitarizmust (Békés 1997a: 64).

Újabban azonban szokás a romantikus művészetek mellett romantikus tudományosságról – így nyelvtudományról, épp a romantika korában született CzF. kapcsán (Békés 1997a)⁹⁹ – is beszélni (l. 2.4. fejezet).¹⁰⁰

Tudjuk, hogy a romantika bizonyos vonatkozásaiban elválaszthatatlan a francia forradalom eseményeitől, illetve az azokhoz vezető eszméktől. A romantika tehát szoros kapcsolatban van a liberalizmus¹⁰¹ és – ezzel összefüggésben – a nacionalizmus¹⁰² gondolatkörének kibontakozásával (erről bővebben Kelemen 1990).

Ami a magyar romantikát illeti, Bánóczy József (1849–1926) még szinte „testközelből” jellemzi a korszakot (Bánóczy 1882). Amellett érvel, hogy Európában a romantika befogadására talán a legalkalmasabb ország hazánk volt, mert a romantika elemei – a nemzeti, a népies és a múlt felé fordulás – nálunk már megvoltak. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a romantika hazánkban sajátos módon érvényesült: „nálunk a társadalmi és politikai romanticizmus nem az erkölcsi rend megtámadásában s az országos intézmények fölforgatásában nyilatkozik – hanem a haladásban és a reformban; a meglevővel szemben egyik téren sem negatív, hanem mindenütt józanul fejlesztő, bölcsen alkotó” (i. m. 9). Bánóczy szerint a magyar romantika a jövőbe vetett remény jegyében bontakozik ki, és a nemzeti múlt kutatása nem a nemzeti büszkeség élesztését szolgálja, hanem a nemzeti tetterőét. Ahogy Kisfaludy Károly írja a *Mohácsban* (1824): „a mult csak példa legyen most, / S égve a honért, bizton nézzem előre szemünk.”¹⁰³

⁹⁹Ezt előlegezi meg Balázs János véleménye: „Czuczorék filozófiai elvei korukban sem voltak teljesen időszerűek, s még kevésbé azok napjainkban. Alkotásuk költőisége azonban máig sem avult el. Így jó értelemben illik nagyszótárakra a poétikus jelző, sőt a romantikus is. Mert kétségtelen, hogy hatalmas munkájuk a magyar romantika korának egyik legnagyobb szellemi alkotása. [...] Jellemző, hogy a magyar romantikus költészet két legnagyobb alakja, Vörösmarty és Czuczor egyben a múlt század legjelesebb szótárárója is. Czuczorék szótára pedig a legromantikusabb alkotások egyike” (Balázs 1987: 656). Érdemes megjegyezni, hogy ez a megfogalmazás határozottan egybevág a korszakkal a nyelvfilozófia szempontjából foglalkozó Szekrényessy Margit gondolataival (l. Szekrényessy 1937: 4–5).

¹⁰⁰ „Bánóczy József” tudományos romanticizmus”-ról beszél (Bánóczy 1882: 16–21). Elmarasztaló véleményben nem nehéz ráismerni a pozitívizmus tudományfelfogására.

¹⁰¹ Fenyő István úgy véli, hogy a romantika és a liberalizmus irányzata „legnagyobb részről hasonlóan intenciók alapján, időben majdnem egymással párhuzamosan, egymás hatását fokozva hatotta át szellemi életünket – a magyar reformkor kimagasló kulturális, illetve politikai teljesítményei nagy részben e jótékony eszmei kölcsönhatásra épülve bontakoztak ki” (Fenyő 2002: 176).

¹⁰² S. Varga Pál a közelmúltban megjelent *A magyar költészet csarnokai* (2004) című munkájában a kuhni paradigmafogalmat alkalmazva mutatja ki, hogy a nemzeti irodalom megteremtésének korszakában – s ez egyúttal a CzF. korszaka is – nem egy, hanem három nemzetfogalom volt érvényben, amiből az következő, hogy az erre alapozott nemzeti irodalom fogalma messze nem volt egységes. Épp ezzel magyarázható, hogy a korszakkal foglalkozó pozitívista megalapozottságú irodalomtörténeteinkben több ellentmondás is felmerül.

¹⁰³ Kresznerics szótára bevezetését például a következő felhívással zárja: „Hazánk’ Tudósai! útát törtem, kövessetek!” (Kresznerics 1831–1832: L). Különösen érdekes Gálgóczy Gábor nyelvтанának 1848. március 31-én keltezett *Előszava*, melyben közvetlenül utal a március 15-i eseményekkel megindult történelmi folyamatra: „E’ honszeretet lelkesíti e’ népet, a’ közel múlt mart 15-vel megkezdett, ’s még folyvást tartó szabadságrti küzelmében, ’s úgy látszik, kész leend azt, ha szükség kívánja, vérével is megpecsételni. Isten adjon szebb jövőndöt e’ hazának! A’ haza fölvirágzásának azonban egyik multhatlan föl-

Mindez erősen arra mutat, hogy a romantika kibontakozásának idején – azaz voltaképp a felvilágosodás késői szakaszában – hazánkban érvényre jutó nézetrendszer él tovább.¹⁰⁴ Szekrényessy Margit szerint a romantikában kezdettől – azaz a késő felvilágosodás korától – fogva „egy transcendentális-szimbolista és egy racionalistább irány [...] haladnak egymással párhuzamosan”, ugyanakkor „a magyar nyelv művelők [nyelvújítók] szempontjából, kiket józanságuk a szép és költői, de nagyon is elvont romantikától távol tart” csak az utóbbi – melyet nyelvszemléletként Herder, Adelung, Freidreich Schlegel és Jacob Grimm képviselt – jelentős (Szekrényessy 1937: 9). A magyar nyelvújítókat ugyanis „a nemzeti öntudat és a racionalista művelődési gondolat ragadja meg leginkább a romantika eszméi közül” (i. m. 6). Bár Szekrényessy Margit értekezésében a magyar nyelvészek írásait egyrészt kevésbé idézi, másrészt az idézett művek többségükben korábbiak – nagyjából a nyelvújítás első szakaszában keletkeztek –, mint azok, amelyeket én az Akadémia védnöksége alatt kibontakozott nyelvtudomány képviselőitől áttekintettem, a 4.4. fejezetből reményeim szerint kiderül, hogy a fenti jellemzés a nyelvújítás középső szakaszára is illik.

Egyébiránt Darai Lajos Mihály is rámutatott arra a fontos tényre, hogy hazánkban – ahogy egész Közép-Európában – a romantika idején, még 1848-ban is erősen hatnak a felvilágosult racionalizmus eszméi, melyek „megkésettységük és gyakorlati kivitelezhetetlenségük korlátozottsága miatt túlnőttek saját korszakukon” (Darai 1999: 85). Ez az eszmetörténettel szoros kapcsolatban álló tudományok, így a nyelvtudomány-történeti vizsgálgatások szempontjából is meghatározó jelentőségű felismerés.

A felvilágosult racionalizmus hagyományából továbbvitt humanitás-gondolat, az emberiség testvériségének eszméje ugyanis internacionalizmust, univerzalitást, kozmopolitizmust, világpolgárságot feltételez (l. Szekrényessy 1837: 6; S. Varga 1997: 34–35). Ugyanakkor – Szekrényessy Margitot idézve – „sajátos ironiája a történelemnek, hogy épp erre az időre [ti. a késői felvilágosodás időszakára] esik a nagy nemzeti ébredések kora. A napoleoni háborúk – közvetve vagy közvetlenül – Európa népeiből nemzeteket alakítottak. A francia forradalom és a felvilágosodás »világpolgársága« helyett a népek egyéni jogaikat követelik, egyéni tulajdonságaikat hirdetik, elsősorban a saját nemzete boldogságát kívánja minden ember és csak azután az emberiség dicső aranykorát”

tétele, nyelvünk kellő kimivelése. A’ nyelv elenyészttével elvesz a’ nemzetiség, pusztá név a haza. Ily érzelem vezérle engem a’ jelen nyelvtan írására” (Galgóczy 1848: 7).

¹⁰⁴ A későbbiekben esetleg érdemes lesz jobban körüljárni a Békés Vera által korszakhatárként feltett paradigmaváltás kérdését (Békés 1997a: 100–103).

(Szekrényessy 187: 6).¹⁰⁵ Megalapozódik tehát a nemzet mint önálló érték fogalma, hogy a korszak szellemi életének – sokszor az egyén, illetve a tudósközösség sorsának¹⁰⁶ – egyik központi szervező kategóriájává váljon.

Ez Európában az állam- és kultúrnemzetek – és a nemzetállamok – formálódásának időszaka. Ennek a társadalmi-politikai folyamatnak a folyamán természetesen megváltozik a népről mint sajátos sorsközösségről való gondolkodás is (l. Telegdi 1985: 344). Felismerik, hogy a nemzet nem spontán alakulat, hanem történeti kategória. Ahogy Telegdi Humboldt gondolatait interpretálva írja: „egy nemzet akkor válik igazán azzá, ami, ha megéri benne a gondolat, ezt akarni, ha átérzi, hogy nemzet” (i. m. 344). A nemzet tehát nem egyének laza kapcsolathálója által egybetartott tömeg, hanem egyfajta egységet alkot: ahogy az egyes nyelvek az emberi nyelv különböző megvalósulásai, úgy a nemzet „az emberiségnek mint szellemi erőnek egyéni megvalósítása” (i. m. 345). A nemzet tehát úgy is felfogható, mint az egyén és az emberiség szintje között létrejövő önálló, partikuláris entitás. Ebben az értelemben a nemzet egyéniség: nemzetember,¹⁰⁷ s mint ilyennek, sajátos jelleme, karaktere van.

Ez a gondolat természetesen számos nehéz és bonyolult kérdést vet fel a korszakban a történelmet, a kultúrát, a nyelvet illetően, s bár témám szempontjából ez utóbbi a legfontosabb, világosan kell látni, hogy a nyelv – immár a nemzeti nyelv, az anyanyelv – kérdése nem szakítható ki abból a tágabb kontextusból, amelyben a róla folyó diskurzus zajlik. Ahogy Kölcsény írja a *Parainesis*-ben: „haza, nemzet és nyelv, három egymástól válthatatlan dolog.”

¹⁰⁵ Amennyire én tudom, a problémát legnyilvánvalóbban S. Varga Pál járja körül Kölcsénynek az 1820-as években írt értekező műveiben felmerülő gondolatai kapcsán. Az ellentmondásos helyzet végső soron egy kérdésre redukálható: összeegyeztethető-e, és ha igen, hogyan, a humanitás és a nemzetiség? (S. Varga 1997: 34–35). S. Varga Pál szerint „a nemzetiség és az egyetemes humanitás viszonya bonyolultabb, mint ahogy azt az eddigi elemzések jelezték. Ugyanis ahhoz, hogy a két szempont összeegyeztetése ne pusztán deklaráció, hanem logikus állítás legyen, komoly ellentmondásokat kell leküzdenünk” (S. Varga 1997: 35). Ez a kérdés a nyelvtudomány tárgyra nézve is releváns, ha úgy interpretáljuk, hogy vajon az egyes nyelveket vizsgálva a közös emberit, az univerzális vonásokat kell-e kutatni, vagy épp a vizsgált partikuláris nyelvre – a nemzet nyelvére, az anyanyelvre – jellemző egyedi tulajdonságokat? Netán összeegyeztethető-e a két megközelítés? És ha igen, hogyan? Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a korszak nyelvészei – Kölcsényvel együtt – az összes kérdésre igenlő választ adtak (l. 4.4.6 és 5. fejezet).

¹⁰⁶ Számtalan hivatkozással igazolható, hogy a korszak nyelvészei úgy vélték, hogy munkájukkal a „nemzeti mű végrehajtásában” (Ballagi 1857: 403) vesznek részt.

Ezt az értékelő utókor is elismerte, többek közt a CzF.-vel kapcsolatban is. Mert például így írt: „Czuczor és Fogarasi végig híven kitartottak a filozófiai nyelvtudomány mellett, mert az volt a szilárd meggyőződésük, hogy ennek a tudománynak a segítségével lehetnek legnagyobb szolgálatot a magyar nyelvnek s a magyar nemzetnek” (Sági 1942: 333).

¹⁰⁷ L. Szilágyi N. Sándor elemzését a *nemzetember*ről mint ún. strukturális metaforáról (Szilágyi N. 1996: 51–54).

Teleki József pedig ezen az alapon állva deklarálja 1843-ban, az Akadémia XII. közgyűlésének megnyitóján mondott beszédében: „Csak az verhet a nemzetben mély gyökeret, csak az emeli azt egészében, csak az nem szűnik meg mulékony lenni, mi annak önállását biztosítja, mi annak nemzetiségét gyarapítja, mi annak nyelvével vérebe megy által. Önállás, nemzetiség, és nemzeti nyelv nélkül még nemzet nem vergődhetett nagyobb fényre” (idézi Köröndy–Mázi 2005: 229).

4.3.2. A klasszikus német idealizmus episztemológiája és a *Sprachphilosophie*

Ezzel eljutottunk a bölcseleti nyelvészek munkásságának egységét feltehetően biztosító második mozzanathoz. Szó volt róla, hogy a korszakban hazánkban megnő az érdeklődés a filozófia iránt. Magam úgy látom, hogy a magyar bölcseleti nyelvészek lényegében néhány alapvető filozófiai, nyelvfilozófiai munka ismeretében dolgozták ki sajátos nézetrendszerüket a nyelvvel és a nyelv vizsgálatának módszertanával kapcsolatban.¹⁰⁸ A nálunk hozzáférhető, nyilván közkézen forgó közös olvasmányokból asszimilált gondolatok, és a róluk folyó diskurzus bizonyára szintén hozzájárult ahhoz, hogy a hazai nyelvtudomány a tárgyalt korszakban viszonylagos egységet mutal.¹⁰⁹

A magyar bölcseleti nyelvészeti gondolkodás kiépülését is meghatározó kortárs európai filozófia recepcióját illetően ismét hangsúlyozandó a késői felvilágosodás racionalista hagyományának – konkrétan a klasszikus német idealizmus, azon belül is a kanti episztemológia¹¹⁰ – eszméinek aktív jelenléte, miközben hazai nyelvészeink – az

¹⁰⁸ Tolcsvai Nagy Gábor szerint a magyar nyelvújítás időszakában az 1800-as és főképp az 1810-es évektől kezdve „[e]gyrészt fokozatosan érvényesült Gottsched, Adelung, Jenisch nyelvi eszménye, másrészt mindinkább ismertté vált Herder, részben Hamann és Kant elméleti munkássága” (Tolcsvai Nagy 2004: 41). Csetri Lajos úgy vélekedik, hogy a „német romantika nyelvfilozófiai irányzatai inkább a kibontakozott magyar romantika korában hatottak” (Csetri 1974: 243). Ezzel kapcsolatosan számomra nem tűnik bizonyosnak, hogy Hamann nyelvfilozófiája valóban közvetlen hatással lett volna hazai nyelvészeinkre.

¹⁰⁹ Havas Ferenc szerint „[a XIX. századra kialakuló] polgári tudomány bármely területének megértéséhez nagy szükség van ennek a bölcseletnek [ti. a polgári filozófiának] legalább nagy tendenciáiban való ismerésére; a polgári nyelvtudomány [...] megértéséhez pedig egyenesen elengedhetetlen, hacsak nem akarunk megelégedni a tények pusztá felsorolásával: ez ezt mondta, az azt mondta” (Havas 1977: 5–6).

¹¹⁰ Különösen érdekes lehet, ám további – talán filozófiatörténészekkel közös – kutatómunkát igényel Darai Lajos Mihálynak a hazai felvilágosodás-kori Kant-recepcióra vonatkozó vizsgálatainak integrálása. Rámutat ugyanis, hogy „200 évvel ezelőtt nemcsak Martinovicsot és társait fejezték le, hanem a kibontakozó kantiánus szellemiséget is Magyarországon. Kant nevét nem volt szabad aztán kimondani vagy leírni többé, s e tiltás máig ható következményei, hamisításai nagyban gátolják a helyes megközelítést. Hiszen a kantiánizmus nyomait akkortól még maguk az érintett kantiánusaink is igyekeztek takargatni, ugyanakkor az irányzatot hivatalosan pedig mint tudománytalant jött szokásba megbélyegezni. A tudománytalanság bélyege aztán később elmaradottságnak lett beállítva, s a köztudat azóta is elmaradottnak tekintti az akkori hazai szellemi életet, amely majd csak a reformkorral kezdett emelkedni. Az elmaradottságból viszont kézenfekvőnek látszott az a következtetés, hogy elmaradott viszonyok között lehetetlen magasröptű gondolatok befogadása, így kantiánizmusról szó sem lehetett Magyarországon” (Darei 1999: 76).

elsősorban a kanti gondolatokhoz sok szállal és bonyolultan kapcsolódó, mégis ezek ellenében kibontakozó, már a romantikát előlegező – *Sprachphilosophie* mestereinek műveit, elsősorban Herder 1772-es értekezését és Humboldt írásait¹¹¹ is olvassák (l. többek között Szekrényessy 1937; Csetri 1974; Fenyő 2002; S. Varga 1997).¹¹²

4.3.3. Teleki József paradigmakijelölő hatása

A harmadik, egészen konkrétan megnevezhető egységesítő erőre Békés Vera nyomán mutatok rá. Ő mondja ki ugyanis először, amit a magam kutatásai határozottan megerősíteni látszanak, hogy a magyar romantikus liberális nyelvtudomány egységét nagymértékben Teleki József személye biztosította. Teleki József az Akadémia első elnökeként egyrészt tudománypolitikájával határozta meg az intézmény működésének első évtizedét (erről R. Várkonyi 1975: 31–41),¹¹³ másrészt az Akadémia vállalt feladatainak teljesítésében elméleti munkása is döntő jelentőségűvé vált. 1817-ben hirdetik ki ugyanis azokat a nyertéseket, akik a Marczibányi-alapítvány¹¹⁴ három évre visszamenőleg kihirdetett kérdéseire¹¹⁵ beküldték pályamunkáikat. A beérkezett értekezések¹¹⁶

Mindez azért is érdekes, mert a bölcséleti nyelvészek dolgozatait olvasva erőteljes Kant-hatást lehet sejtetni, annak dacára, hogy Kantnak nincs kifejtett nyelvelmélete. Mindazonáltal Fogarasi János az egyetlen, aki 1834-es munkájában bevallottan Kant filozófiája alapján nyelvészkedik. A kanti filozófia – írja – „nem új találmány, hanem csak új 's a' réginél tisztább, villágosabb rendszere az elme eredeti és örök törvényeinek, mely törvények és tehetségek az első embereknel is épen úgy léteztek mint nálunk” (Fogarasi 1834: 17–18). A kérdéskör nyilván további kutatást igényel.

¹¹¹ A *Tudománytár* 2. évfolyamában, a *Literatura* kötetben – két évvel megjelenése után – V.A. közöl rövid, elismerő recenziót Humboldt *A Kawi nyelvről Jáva szigetén* (1836) című művéről, (1838: 122–124).

¹¹² Meglepőnek találok Kenesei István alábbi gondolatait:

„Jóllehet a nyelvről való gondolkodás története Platón Kratülosz-dialógusától fogva elválaszthatatlan a filozófia történetétől, és például a romantika korában a közös eredet, esetünkben az „ősnyelv” felfedezésének vágya sem független a korabeli filozófiai áramlatoktól, miként a 19. század későbbi nyelvészete sem mentes a filozófia befolyásától – különösen, ha Humboldtra gondolunk, mégis azt kell megállapítanunk, hogy e tudomány első másfél évszázada jórészeivel a filozófusok gondolataitól érintetlenül pergett le.” (Kenesei 2003: 100).

¹¹³ „Teleki József az Akadémia alapszabályait kidolgozó bizottság első ülésén mondott elnöki beszédében megfogalmazta elképzeléseit: az Akadémia tagjainak munkálkodása a nemzeti egységet szolgálja, a tudósok szabadon dolgozhassanak, semmi se korlátozza őket tudományos munkájukban” (Körmeny–Mázi 2005: 225).

¹¹⁴ Marczibányi István (1752–1810) szintén az irodalom és tudomány pártfogója és mecénása volt. Nagy értékű drágaság- és régiséggyűjteménye az Magyar Nemzeti Múzeumba került Birtokai jövedelméből magyar tudományos és irodalmi munkák jutalmazására, valamint nyelvtudományi pályázatok kitűzésére ötvenezer forintos alapítványt tett. A Marczibányi-díjat 1815-től 1830-ig az Magyar Nemzeti Múzeum közgyűlésén adták ki.

¹¹⁵ Az 1815. évi kérdés: „Mi a dialectus grammatikai tekintetben? Vagynak-e ezen értelemben a magyar nyelvnek dialectusai? Ha vagynak, melyek azok különösen, miben különböznek egymástól, és mint lehetne általuk bővíteni a magyar írói nyelvet?”

Az 1816. évi kérdés, és a válasz iránti kíváncsalmak: „Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különböző tudományokra és mesterségekre nézve? Elkerülhetetlenül megkívántatnék a megfejtésben, hogy a magyar nyelv belső

jutalmazásáról a bírálók 1819 őszén döntöttek. A kuratórium elnöke, gróf Teleki László megdöbbenéssel fogadta azt a különös hírt, hogy az 1816. és az 1817. évre kiírt pályatétel nyertese egyaránt fia, gróf Teleki József (1790–1855) lett (Éder 1988: 9–10).

Ez a CzF. szempontjából azért jelentős, mert – ahogy a 3.2.1. fejezetben láttuk – a Nagyszótár „belső elrendelésének [elrendezésének] és miképeni kidolgoztatásának terve” (1831) alapjául Telekinek az 1817-es Marczibányi-pályakérdésre készített, *Egy tökéletes magyar Szótár’ Elrendeltetése, készítése módja* című tanulmányát fogadták el.¹¹⁷ Ez a munka azonban szorosan összefügg az 1816-os évi kérdésre benyújtott, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által* című pályaművével.

Teleki munkáit nem vitairatnak szánja – ahogy azt Éder sugallja az elsővel kapcsolatban (1988: 34) –, hanem új szellemiségű tudományos programnak, s a magyar tudósközösség a „laikusokkal” együtt egyaránt annak is fogadja el.¹¹⁸ Ebben az értelemben tekinti Békés Vera Teleki Józsefet hazánkban az ún. göttingai – másképpen romantikus-liberális – paradigma első kiforrott, iskolát teremtő tudósának (Békés 1997a: 114). Ami Teleki pályaműveivel kapcsolatban meglepő, az az, hogy a Teleki gondolatait, szövegét bemutató és elemző nyelvészek (elsősorban Balázs 1980; Éder 1988) nemigen hívják fel a figyelmet az egyértelmű – sőt Teleki által is hivatkozott (például Teleki 1818/1988: 116) – Herder-hatásra (l. erről Békés 1997a: 119, 67. lábjegyzet).

története, grammatikai alkotmánya, az európai tudós nyelveknek példái és az a tekintet, hogy a magyar nyelv napkeleti nyelv, folyvást szem előtt tartassék.”

Az 1817. évi kérdéshármas: „Mellyik volna azon legalkalmasabb mód, melly szerint egy tökéletes Magyar Szókönyvet (Lexicont) lehetne készíteni? Ki kellene é ennek a’ Nyelv Régiségeire, a’ Tartománybeli szavakra ’s szólás módokra, vagy a’ Magyar Nyelvnek külömbféle Dialectusaira terjedni? Mellyik legrövidebb uton lehetne a’ legalkalmasob módot végre hajtani?”

A bíráló bizottság nádor által kinevezett elnöke, gróf Teleki László a maga adományából az 1817-es évre még egy pályakérdést tűzött ki: „Miképpen lehetne a magyar helyesírást (orthographiát) az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett filozófiai princípiumokra építeni?” (Éder 1988: 9–11. alapján).

¹¹⁶ Megjegyzésre érdemes, hogy ugyanerre a pályázatra írta Verseghy Ferenc *A Filozófiának Talp-igazságaira épített Felelet* (1818) című munkáját is, melyet saját költségén ki is adott. A műről Balázs János írt részletes tanulmányt (Balázs 1980: 45–58).

¹¹⁷ Vö. „TELEKI JÓZSEF a nyelvújítás és a szótárírás gyakorlati kérdéseire tudományos alapon írta meg pályaműveit. A két munkában az általános és a magyar nyelvtudománynak szinte minden egykorú kérdését tárgyalja a legjobb hazai és külföldi források segítségével, de önálló ítélettel. (...) TOLDY FERENC szerint Telekinek ez a műve a maga korában a legnevezetesebb magyar tudományos munka volt, amely »a’ nyelv’ törvényeit bővebben fejtegette ki, mint korában kifejtve voltak«. (...) TELEKI művei három évtizeden keresztül (1821-től 1851-ig) nagy hatással voltak a magyar nyelvészekre nemcsak a nyelvújítás meg a szótárírás gyakorlati kérdéseiben, hanem nyelvtudományi felfogásuk kialakításában is. CZUCZOR és FOGARASI, a nagyszótár szerkesztői, igen sokban követték Teleki tanítását” (Sági 1942: 320–321).

¹¹⁸ Csúri Bálint is ebben a szellemben nyilatkozik, mikor a pályaművek előzményeit illetően ezt írja: „A nyelvújítás szűkölködött egy rendszeres, összefoglaló mű nélkül. Nem volt elve, nem volt nyelvtudományi alapon megteremtett munkája, melyet vezérfonalként követhetett volna” (Csúri 1909: 71–72). Sági István ugyanígy felismerte Teleki programadó szerepét (1942: 320–321). Ebben az értelemben Teleki nem egyszerűen a nyelvújítás hazai és külföldi eredményeinek rendszerezője (vö. többek között Balázs 1980: 188; Éder 1988: 15).

4.3.4. A kortárs európai nyelvészek munkáinak ismerete: tudósközösség

Czuczornak és kortársainak a munkái alapján egyértelműnek tekinthető, hogy jól ismerték kortársaik, a német nyelvtörténeti iskola első nemzedékének a munkásságát.¹¹⁹ Dolgozataikban, sőt Czuczorék a Nagyszótár szócikkeiben is rendszeresen idézik Wilhelm von Humboldt, a Schlegel-fivérek, Franz Bopp, Jacob Grimm és August Friedrich Pott műveit, sőt ismerték az ógrammatikusok munkásságát összefoglaló és a családfa-elméletet kidolgozó August Schleichert, valamint az ógrammatikusok nézeteit Európa-szerte népszerűsítő Max Müller munkásságát is.¹²⁰ A közös szakirodalmi alap nyilván hasonló gondolatokat, megközelítésmódokat eredményezett. Negyedik egységsítő erőnek tekinthető tehát az ún. ógrammatikusok nézeteinek bizonyos fokú integrálása a hazai nyelvelméletbe.

Láttuk, hogy a bölcseleti nyelvészet az Akadémia védnöksége alatt bontakozott ki, s szinte minden, ennek szellemében alkotó nyelvész az Akadémia tagja volt vagy lett. Amennyire tehát én látom, ezek a tudósok a kuhni értelemben vett tudományos közösséget alkottak. Ugyanazon korszakban, többé-kevésbé hasonló társadalmi körülmények között éltek, ugyanazon eszmék lelkesítették őket, elsősorban a nemzet felvirágoztatása lebegett szemük előtt. Ugyanazon európai filozófiai, nyelvfilozófiai munkákat és nyelvészeti szakirodalmat olvasták, és folyamatosan reflektáltak egymás munkáira, s vélhetően támaszkodtak is azokra saját kutatásaikban. Ezek a nyelvészek ugyanazon, egymással szoros viszonyrendszert alkotó terminus technicusokból álló tudományos nyelvet beszéltek, amelyet rekonstrukciómban igyekszem a maga viszonylataiban feltárni, lehetőleg kerülve a mai nyelvtudományi fogalmakkal való megfeleltetést.¹²¹

¹¹⁹ Érdemes megjegyezni, hogy Révai Miklós (1750–1807) a történetiség jegyében szakított a nyelv pusztán eszközként felfogásával, hisz az ember művének tartott nyelvet a nyelvhasználó közösség kontextusában tartotta szükségesnek vizsgálni.

¹²⁰ „a nevezettek [ti. az ógrammatikusok] műveit – mint a szótárból is kitűnik – Czuczorék természetesen ismerték, sőt használták is. Ők maguk az ógrammatikusoknak e három vezéregyénisége közül az 1801-ben született POTTnak a nemzedékéhez tartoztak. Könnyű kimutatnunk, hogy szótáruk előszavában kifejtett nézeteik gyakran szinte szó szerint visszhangozzák BOPPÉK nyilatkozatait” (Balázs 1978: 154).

¹²¹ Az igazán érdekes mozzanat, amelyet azonban dolgozatomban nem tárgyalok, az, hogy ezek a nyelvészek nem neveltek ki utódokat, közvetlen módon nem örökítették tovább saját nyelvtudományukat.

4.3.5. Az írók és irodalmárok nyelvbölcseletének korokon átívelő egysége

Ötödik kohéziós erőként, azt hiszem, nem érdektelen megemlíteni, hogy a korszakban az Akadémia szellemiségében nyelvtudománnyal foglalkozók közül többen irodalmárok, költők voltak, akárcsak Herder. Elég, ha a magyar romantikus költészet két legnagyobb alakjára, Czuczorra és Vörösmartyra, vagy a későbbiek közül Erdélyi Jánosra és Arany Jánosra gondolunk.

Heltainé Nagy Erzsébet a XX. századi magyar írók műveiből kibontható nyelv-bölcseleti gondolatokat vizsgálva ugyanis arra jutott, hogy „a valóban jelentős különbségek ellenére kimutathatók egy mindannyiuk számára közös és meghatározó nyelvfelfogás, nyelvkoncepció jellegzetességei” (Heltainé 2004). Ez a közös nyelvkoncepció egyértelműen abban a – főképp talán Wilhelm von Humboldt munkásságához kapcsolható – tradícióban gyökerezik, amely az anyanyelvhez való közvetlen viszonyból és a nyelv és gondolkodás, nyelv és kultúra szoros kapcsolatából, más szóval a nyelv társadalmiságából indul ki. Heltainé felveti azt a lehetőséget, hogy az írói nyelv-bölcseletek egybevágóságának oka nem abban keresendő, hogy a humboldtiánus nyelvkoncepció – esetleg filológiaiilag is kimutatható módon – hatott íróinkra, „hanem sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelvhez, az anyanyelvhez való alkotói viszony konkrét kapcsolatok nélkül is hasonló gondolatokat szül, hasonló nyelvi attitűdökhöz vezet időben és térben egymástól távol álló alkotók életművében” (i. m.).

4.4. A bölcseleti nyelvészet nyelvelméletének megalapozása

A CzF. – és tágabban az Akadémia védnöksége alatt művelt magyar nyelvtudomány – alapjául szolgáló nyelvelmélet mögött álló filozófiai alapvetés legkorábbi kifejtése Telekinek az 1816-os Marczibányi-pályatételre írt munkájának második részében (1818/1988: 111–113) található meg. Ugyanakkor, mint a 4.3. fejezet bevezetőjében is említettem, a korszakban számos nyelvészünk – köztük Ballagi Mór, Fábián István, Lugossy József, Kuun Géza, Fogarasi János – hasonló gondolatokat fejteget. Az ő nézeteikkel egybevágó gondolatokat találunk Czuczornak *A nyelv bőségéről* című kiadatlan kéziratában (CzK 2; I. Függelék 10) is.

Semmi esetre sem szeretném azonban azt a látszatot kelteni, hogy a felsorolt nyelvészek nézetei minden tekintetben megegyeztek volna, ám írásaikból egyértelműen az tűnik ki, hogy a nyelvről vallott felfogásukat és így a nyelvvizsgálat módját tekintve azonos alapon álltak. Az egyéni nézetkülönbségekre néhány helyen igyekszem rávilágítani, ezek behatóbb elemzését azonban ebben a dolgozatban nem tekinthetm feladatomnak.

4.4.1. Az emberi értelem és az emberi nyelv keletkezése

Úgy vélem, mindenekelőtt azt kell tisztáznom, hogy a korszak magyar nyelvészei mit gondoltak a nyelv – itt most hangsúlyozottan az eredeti emberi nyelv – létrejöttéről. A romantikában ugyanis alapvető princípium, hogy a történet – eredet és fejlődés – feltárása segít hozzá a dolog lényegének megismeréséhez, megértéséhez. Ennek a gondolatkörnek a rekonstruálása egyrészt a kérdés tárgyalásában érvényesülő filozófiai, nyelvfilozófiai hatásokra mutat rá, másrészt támpontokat nyújt a lehetséges következtetésekre nézve.

A bölcséleti nyelvészek tisztában voltak azzal, hogy az emberi nyelv létrejöttéről és milyenségéről csak nagy óvatossággal lehet bármit is mondani: „A nyelvek származása és első kifejtődése a nemzetek eredetének és legrégibb viszontagságainak mély homályában vész el. Amint erről a legrégiebb időkről szóló írások és emlékek híjával semmi bizonyost nem tudunk, úgy a nyelvek eredetének és első tökéletesedésének nyomozásában is a legnagyobb nehézségekkel küszködünk” – írja Teleki (1818/1988: 35). Imre Sándor négy évtizeddel később így nyilatkozik ugyanerről: „előttünk a távolban egy homályos vidék látszik, melybe szemeink úntalan behatni vágynak. A nyelv eredetének kutatói a legrégibb hellén grammatika idejétől kezdve tapogatódnak e tájon, s alig sikerült valami olyast ellesnie, melyből a nyelv ősi állapotairól némi átalán tartatát lehetne kivonni” (Imre 1859: 858).

A bölcséleti nyelvészek az emberi nyelv eredetének problematikáját a felvilágosodás racionalista hagyományában gyökerező ember-fogalomból bontják ki. Teleki szerint „[a]z ember okos állat” (Teleki 1818/1988: 111).

Az *okosság*¹²² az a tulajdonság, amely az embert az oktalan – a természeti ösztön által vezérelt – állatoktól megkülönbözteti, az, ami az embert emberré teszi. Az *okosság* jelentését Teleki nem definiálja, a CzF.-ből azonban kiderül, hogy az *okosság* „[a]z ész működésének tulajdonsága, melynél fogva a dolgokról helyesen, az észtan [logika]¹²³ szabályai szerint ítél.”

Teleki a nyelvről való elmélkedésében is az *okosság* fogalmából indul ki. Szerinte attól fogva, hogy az „okosság”, az „isteni szikra” az emberben működésbe lép, „azonnal támadnak *gondolatok*, melyek eleinte ugyan rendetlenek, belső összeköttetés nélkül valók, de nemsokára a lélek természeti munkássága [működése] által *elrendeltetnek* [elrendeztetnek] és *tiszta képzetekké* válnak” (i. m. 114). Érdekes, hogy bár a gondolatok forrása az „okosság”, mégis a lélek az, ami az összefüggéstelen gondolatokat elrendezi, és tiszta képzetekké¹²⁴ – mai kifejezéssel élve talán fogalmakká – alakítja őket.¹²⁵ Teleki a tiszta képzetekből – a lélek működése révén – létrejött fogalmi természetű összefüggésrendszert belső lelki nyelvnek tekinti. „Így támad az okosságnak mindjárt legelső mozgásba tételével egy *belső lelki nyelv*, mely a lélek tehetségeinek műveltetésével egy szoros egyhangzatban vagyon, avval nevelkedik és apad” – írja.

Az emberi nyelvet Teleki tehát első megközelítésben belső nyelvként konceptualizálja, mégpedig szoros összefüggésben az emberi értelemmel, az „okosság”-gal. Ez a gondolat visszhangzik Ballagi Mór szavaiban, aki szerint a nyelv „az ész kifolyása”, és mint ilyen, az ész törvényei szerint alakult (Ballagi 1855: 594). Hunfalvy így fogalmaz: „[a]z emberi nyelvek az értelem’ alkotásai. Ezt az ész’ törvényei, tudatával vagy nem tudatával, vezették, mikor a’ nyelvet alkotá; sőt ő együtt a’ nyelvvel ’s ez övele fejlődött, mert nyelv’ használata nélkül emberi értelmet gondolni sem tudunk” (Hunfalvy 1851a: 79). Czuczor hasonlóképpen vélekedik: a nyelv „az emberi észnek egyik legnemesebb műve, az emberi ész és szellemerőnek olly nyilatkozata, mint a’

¹²² „OKOSSÁG, (ok-os-ság) [...] 1) Az ész működésének tulajdonsága, melynél fogva a dolgokról helyesen, az észtan szabályai szerint ítél. Beszédnek, állításnak, tanácsnak okossága. [...] 3) Gondolkodó tehetség, ész, „Semmibe nem követi az okosságnak ítéletit.” Nádor-codex.” (CzF.).

¹²³ „ÉSZTAN, (ész-tan) ősz. fn. 1) A bölcsészettan elemi, elméleti része, mely a gondolkodás szabályait adja elé, vagyis arra tanít, mikép kell helyesen gondolkodnunk, és szerzett ismereteinket rendeznünk, alkalmaznunk. *Tiszta, és alkalmazott észtan.* (Logika pura, et adplicata) [...]” (CzF.).

¹²⁴ „KÉPZET, (kép-ez-et) fn. tt. *képzet-ét*, harm. szr. ~e. 1) Azon alak vagy forma, melyet a gondolkodó elme valamely tárgyról alkot, képlet, képzelet” (CzF.).

¹²⁵ Vö. „[A] nyelvalkotás’ alaptörvényei az emberi lélekben lakoznak” (Almási Balogh 1837: 27). Bővebben:

„[M]élyen a’ lélekben gyökerező, vagyis annak létalapjával szoros összefüggésben lévő tehetség a’ nyelv is. Ezen dicső műszer által jelenti ’s nyilatkoztatja ki, ezen bennünket lelkesítő isteni sugár, belső, eredeti életét; ez által egyesíti az állati testalkat, ezer meg’ ezer idegszálacsakkal ellátott életműszereit az összhangzásra, ez által gyakorolja öntörvényhozó erejét a’ többi tehetségeken, ez által jelenti ki mennyei eredetét, midőn a’ művészség’ és tudomány’ ősi ideáit utánozza munkáiban, ez által igazolja minden egyéb teremtmények felett állását ’s uralkodik a földön” (i. m. 30).

világ' mindensége és tüneményei a' legfelsőbb szelleméi, kit istennek hívunk" (Czuczor 1853: 217). Fogarasi szerint „[v]alamely eredeti nyelvnek alkotójáról méltán föltehetjük, sőt szükségesképen föl kell tennünk, hogy a' dolgok ismérése-, és el nevezésében valamely belső ösztönt, az enberiség belső ösztönét – *az ész* – követte legyen" (Fogarasi 1834: 10–11).

A bölcséleti nyelvészek tehát az eredeti nyelv forrásának az *okossággal* bíró lelket, szellemet, végső soron az emberi értelmet, az ész, a megismerő-képességet tartották. Ez azt mutatja, hogy a nyelv eredetét tekintve bölcséleti nyelvészeink egyértelműen Herder *Értekezés a nyelv eredetéről* című 1772-es munkájához látszanak kapcsolódni.¹²⁶ Herder ugyanis szintén szoros kapcsolatot tételez fel az értelem és a nyelv között.

Az ész, értelem vagy megfontolás Herder szerint az ember képességeinek egész – hangsúlyozottan nem különálló vagy az állati képességektől fokozatokban különböző – diszpozíciója (i. m. 201–202). Ebből következik, hogy „az embernek már első állapotában birtokolnia kellett az ész, mivel ember" (i. m. 205). Mindamellet a herderi nyelv-konceptióban fontos szerepet kap az a feltételezés, hogy bár az ész már az embernek a legérzékibb állapotában is működött, „csak kevésbé észrevehető mértékben" (i. m. 208). Az ésszel kapcsolatosan Herder külön szót ejt a reflexióról.¹²⁷ A reflexió Herdernél nem más, mint a léleknek azon működése, mikor „az érzések egész óceánjából, mely valamennyi érzéke közvetítésével átviharzik lelkén, [...] el tud különíteni egy hullámot, meg tudja állítani, rá tudja irányítani figyelmét, és tudatosan szemügyre tudja venni" (i. m. 209–210). Ennél pontosabb azonban az a meghatározás, miszerint az ember „[r]eflexiónak adja tanújelét, ha [...] önként el tud időzni egy képnél, tisztán, nyugodtan tud ügyelni rá, és ismertetőjegyeket tud megkülönböztetni avégből, hogy ez az a tárgy és semmi más", azaz „nem csupán élénken vagy világosan fel tud ismerni minden tulajdonságot, hanem ezek közül egyet vagy többet megkülönböztető tulajdonság gyanánt képes felismerni" (i. m. 210). A reflexió eredményeképp jön létre a „lélek első ítélete", a fogalom (i. h.).

¹²⁶ E tekintetben elég meglepő, hogy például a Teleki gondolatait, szövegét bemutató és elemző nyelvészek (elsősorban Balázs 1980; Éder 1988) nemigen hívják fel a figyelmet az egyértelmű – sőt Teleki által is hivatkozott (például Teleki 1818/1988: 116) – Herder-hatásra.

¹²⁷ Vö. „ÉSZREVÉT, ÉSZREVÉTEL, (észre-vét v. -vétel) ösz. fn. 1) A lélek működése, midőn a tapasztalati tárgyak benyomását, hatását az érzékek által felfogja; szabatosabban szólva: észrevetés. 2) A tapasztalt, ismert tárgyakról tett vizsgálatból kihozott, kifejtett különös eszme vagy igazság. *Észrevételeket tenni valamely műről. Nekem több észrevételeim vannak e tárgyról. Tudományos, művészeti észrevételek. Nincs semmi észrevétel ellene?* (Reflexio, Observatio)" (CzF.).

Itt kapcsolódunk a nyelv fogalmához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Teleki Herder nyomán különbözteti meg a reflexió, a fogalomalkotás során eredendően és szükségszerűen kialakuló belső nyelvet (i. m. 224; 246). A következő passzusban Herder, azt hiszem, ebben az értelemben beszél a nyelvről: „A megfontolásnak [ész, értelem] ebben az állapotában, mely reá jellemző, és amikor első ízben működött szabadon ez a megfontolás (reflexió), az ember feltalálta a nyelvet” (Herder 1772/1983: 209). Humboldt szerint a nyelv „adva van a gondolkozásban mint szükséglet, igény, mint „törekvés a külső benyomásokat és a még homályos belső érzéseket világos fogalmakká felemelni, és ezeket új fogalmak létrehozására egymással összekötni” (Telegdi 1985: 349).

Ebből arra következtethetünk, hogy a *Sprachphilosophie* – és a magyar bölcseleti nyelvészek – az észből eredezteti a nyelvet. Mégis több szöveghely alapján – és ami sokkal nyomósabb érv: a teljes koncepciót figyelembe véve – azt mondhatjuk, hogy a nyelv létrejött pillanatától az ész, a megismerés és a nyelv kölcsönösen feltételezi egymást. Herdert idézem: „[...] úgy hiszem, bizonyítottam, hogy az észnek még legelső, legkezdetlegesebb használata sem volt nyelv nélkül lehetséges. [...] Nyelv nélkül nincs az embernek esze, ész nélkül pedig nincs nyelve” (Herder 1772/1983: 216–217).¹²⁸ A legexplicitebben azonban talán a következő mondat utal erre: „a nyelv kívülről tekintve éppoly valóságos megkülönböztető jellege a mi fajunknak, mint ahogy az ész belülről az” (i. m. 225). Az emberi ész és nyelv tehát a fajunk differencia specifikája.

Ebben áll Herder az egészen újszerű nyelveredet-magyarázata,¹²⁹: miszerint az értelem csak az emberre jellemző, és mivel ezzel függ össze a nyelv „feltalálása” (i. m. 212), a nyelv nem természeti és nem is isteni eredetű. Láttuk, hogy a magyar bölcseleti nyelvészek ugyanezen az állásponton vannak: az értelmet – s így a nyelvi képességet –

¹²⁸ Hasonló álláspontot alakít ki Almási Balogh Pál is, egyértelműen Herder nyomán (l. Almási Balogh 1837: 34–36).

¹²⁹ Kelemen János kifejti, hogy Herder ebben az öt egyik leginkább foglalkoztató kérdésben valóban eredeti megoldással állt elő. „Nemcsak megenged valamely, az isteni eredettől eltérő lehetőséget [ti. mint Condillac és Rousseau], hanem egyértelműen és kategorikusan tagadja az isteni eredetet. Emellett azonban a nyelv természeti eredetét is vitatja, kizárva a naturalista magyarázatot, melyről mindaddig úgy látszott, hogy az isteni ajándék hipotézisével szemben az egyetlen észszerű alternatíva” (Kelemen 1990: 128; részletesebben 125–129). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Herder eme korai véleményét (1772) hamarosan – elsősorban Hamann hatására – visszavonta, és elfogadta a nyelv isteni eredetét (l. i. m. 42). Kelemen János arra is rámutat, hogy Kant Herder korai nézetével értett egyet (i. m. 41–42).

Egy évszázaddal később, „a romantika alkonyán” (Németh G. 1976) Fogarasi ugyanezen kérdés kapcsán Max Müllert idézi:

„A nyelv szentelt talajnak nevezetetik, mivel ő a gondolat csapadéka. Még nem vagyunk képesek megmondani, mi a nyelv. Lehet természet szüleménye, emberi mesterség műve, isten adománya. De bárhová helyezük is, körében felülmulthatatlanul, semmivel össze nem hasonlíthatólag áll. Ha természet szüleménye, akkor ő annak legmagasb, legtökélyebb terméke; s az őt egyedül az ember számára tartotta fenn; ha emberi mesterség műve, akkor ő képes az emberi művészt csaknem egyenlő fokra állítani az isteni teremttel; ha isteni adomány, akkor Istennek legnagyobb ajándoka; mert ő általa szól Isten az emberhez, ő általa szól az ember Istennel, tisztelve, imádvá, szemlélve” (Max Müller [1863] *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*. Leipzig; idézi Fogarasi 1874: 25–26).

Istentől származtatják,¹³⁰ a nyelvet azonban ők is az ember művének tartják. Ezt nálunk talán Fábíán István fogalmazza meg a legexplicitébb módon: „A’ nyelv t. i. az isteni ember-szellemnek műve, ’s nyilatkozata, mint a’ természet műve, ’s nyilatkozata Istennek” (Fábíán 1853: 1).

Az embert, az emberi lelket, Herder is Isten teremtményének tekinti, így ez természetesen nem istentagadást jelent, hisz az embert Isten teremtette:

„A magasabb eredet [ti. a nyelv isteni eredete melletti érvelés] bármennyire jámbornak tűnjék is fel, teljesen istentelen, lépten-nyomon lelkicsinyli Istent a legalacsonyabb, legtökéletlenebb antropomorfiákkal. Az emberi eredet a legragyogóbb fényben mutatja Istent: az ő művét, egy emberi lelket, mely magából teremt nyelvet, és tovább teremt azt, mert saját művéről van szó, egy emberi lélekről. E lélek megalkotja értelmének ezt a művészi érzékszervét mint teremtő erőt, mint lényének képességét. A nyelv eredete tehát csak oly mértékben lesz méltóképpen isteni, amennyiben emberi” (Herder 1772/1983: 344).

Érdemes megemlíteni, hogy a romantika kiforrottabb időszakában némileg módosul a nyelv eredetére vonatkozó kérdés megfogalmazása. August Wilhelm Schlegel és Humboldt nevéhez kötődik az a nyelvfelfogás, amely szerint a nyelv „nem velünk született vagy szerzett készség, hanem az emberi szellem szükségyszerű és avval mindig együttjáró kifejezése” (Szekrényessy 1937: 49), azaz – Humboldt szinte szállóigévé vált szavaival – a nyelv nem *εργον*, hanem *εφεργεια*. Nálunk ezt a nézetet elsősorban Ballagi képviseli. Ahogy 1841-es tanulmányában fogalmaz – a nyelv „cselekvény”,¹³¹ „a lélek teremtése” mind az egyes szavakban, mind a mondatokban: „E cselekvény a hangalakot összekötetésbe hozza a nyelv beltörvényeivel” (Ballagi 1841: 31).¹³²

¹³⁰ Galgóczy Gábor ezzel kezdi nyelvtani rendszerének bevezetését: „Isten az emberbe csak tehetséget ’s képességet adott a’ szólásra, de tisztán megszagatott [tagolt], érthető, kimivelt és szabályokra épült beszéddel őt nem ruházta fel” (Galgóczy 1848: 17).

¹³¹ „CSELEKVÉNY, (csel-ek-vény) fn. tt. *cselekvény-t*, tb. *~ék*. Mindenféle mű, munka, tett, midőn úgy tekintetik, mint a szellemi vagy anyagi erőnek származéka, minden részleteivel, s körülményeivel együtt, nem tekintve annak erőnyes vagy érénytelen oldalát, s ebben különbözik a *cselekedettől*, mely az erkölcsi törvényekre viszonyúl, s elvont állapotban vétetik” (CzF.).

¹³² Vö. Fábíán István szavaival: „a’ szellem kijelentését, nyilatkozásait a’ szóban, annak kifejlődését a’ nyelvben utánnyomozni, vagy is a’ lett nyelvet felfogni leendőségében, végczélja, fő feladata az ujabkori nyelvészeti kutatásoknak” (Fábíán 1853: VII).

4.4.2. Az eredeti emberi nyelv mint külső (hangzó) nyelv létrejötte

A bölcséleti nyelvészek a nyelv eredetére nézve úgy vélték, hogy hipotéziseikhez támpontokat a gyermeki nyelvelsajátítás folyamatában, illetve az ún. primitív népek nyelvének vizsgálatában találnak, hisz az emberi gondolkodás és a nyelv eredetét közösen, fejlődését pedig mind az onto-, mind a filogenezisben párhuzamosnak tételezték (vö. Herder 1772/1983: 236–237;¹³³ Almási Balogh 1837: 32–33; Engel 1839: 1–2;¹³⁴ Galgóczy 1848: 17).

Mindaddig a nyelvi képességről, és – Teleki kifejezésével – a „belső nyelv” eredetéről volt szó. A hangzó, beszélt, „külső” nyelv „feltalálását” Teleki a következőképp magyarázza:

„[A]z emberek belső vonzóórádások [vonzódások] által [...] a *társasági* [társas] életre unszoltatván, sohasem voltak egymástól oly idegenek, úgy elválasztva, mint a többi más állatok. Ezért ügykeztek mindjárt eleintén belső lelki nyelvöket *külső jelekkel* kijelenteni, gondolataikat és tisztább képzeiteiket embertársaikkal közleni. Szerencsésen alkotott beszélő- és érzőeszközeik [beszéd- és érzékszerveik] által a *külső nyelv* feltalálására vezéreltetvén, annak belső lelki nyelvök által életet adtak” (i. m. 114).

¹³³ „Az emberi nem ugyanazt a nyelvet alakította ki gyermekkorában, amelyen a kiskorú gügyög: a gyerekszoba gögicséslő szótára ez, mely a felnőtt ember szájában természetesen nagy változáson esik át” (Herder 1772/1983: 236–237). Bővebben l. alább.

¹³⁴ Illusztrációképp érdemes idézni Engel József díjnyertes gyóktani pályamunkájának bevezetését: „Midőn az újszülött a' külvilágnak első ráhatását tapasztalja, lélekvtétel által jelenti ki létét ' éltét; szikra lelkének alig látszik nyoma; érzékinek hasznát nem veheti; beszélni nem tud; első megszólalása koákolás. Mind a' lélek, mind a' szó a' külső és belső természettől ösztönöztetik, 's a' lélek meg a' szó egymást költsönösen fejtik ki; az egyiknek hátramaradásával a' másik is akadályoztatik kifejlésében; úgy, hogy az okatlan állar, 's szint úgy a' sajnálatos süketnéma is, csak anyaszülte együgyű és baromias indulatosságú lelkével van el holtaiglan, 's csak ri. Kedvezőbb viszontagságok között a' szólás a' lelket, 's viszont a' lélejt a' szólást mind nagyobb tökéletességre viszi; és imé, a' lélek okosodik, a' koákolás nyelvvé lesz; az okosság pedig a' nyelvvel egyetemben az embert minden más teremtmény feletti méltósággal ruházza fel. Gyermekkoákolás lehetett az azon szó is, melyet a' legelső ember mindjárt teremtetése után ejtett volt; mivel akkor ennek sem lehetett több esmérete, mint a' gyermekeknek van születésük után: mely hiszzenben erősödöm, hogyha az újabb üdőben felfödöztetett nemzetek' nyelveit tekintem, melyek rakvák magánhangzókkal. Szint' úgy a' koákolás is tpusa magánhangzó; még pedig, a' mint a' kisedd koákoló félben száját fokontint nagyobbra tájta, alkalmasint olyan hangot ejt, a' millyen támad, midőn a' magánhangzók mind, a' legkisebb szájvigorítással ejtendő legmélyebbekén kezdve, fokontint a' legnagyobb vigyoron ejtendő legfelsőbbikéig hirtelen egymásba folyván kimondatnak: „u ü o ö i e a.” Es lám: ezen koákolás valóságos gyökere minden és mindegyik nyelvnek: – tehát a magyarnak is” (i. h.)

Czuczor ugyanígy fogalmazza meg az „emberi nyelv” keletkezését és egyben célját, funkcióját: „[A] nyelvek első lételöket azon egyes emberek’ belső vonzalmának köszönik, mely által gondolatainknak, és érzeményeinknek egymással való közölésére ösztönöztetnek” (CzK 2: 11). Ezt a gondolat Herdernél a második természeti törvényben találjuk meg: „Rendeltetése szerint az ember nyájban, társadalomban élő teremtmény” – írja (Herder 1772/1983: 303; kifejtve 303–315).¹³⁵

Humboldt hozzájuk képest nem tesz fel semmiféle belső nyelvet köztes állapotként, s ezzel végképp elszakadni látszik a racionalista ismeretelmélettől és ember-fogalomtól. Ő ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy „[a] gondolkodás, csakúgy, mint a nyelv, feltételezi az emberi közösséget, a társas léthez van kötve” (Telegdi 1985: 349), éppen ezért „az egyénnek, hogy a maga képzetének objektív érvényt tulajdonítson, azaz hogy a szó elváljék a látszattárgytól, az álomképtől, mindenekelőtt meg kell bizonyosodnia arról, hogy az rajta kívül, más emberekben is létezik; ehhez pedig elengedhetetlen a nyelv mint közvetítő” (i. m. 348–349). Humboldt a nyelv teljességének két aspektusát különbözteti meg: nála nyelv tevékenység (nyelvhasználat) és rendszer egysége (Humboldt 1985: 80–115; bővebben I. Telegdi 1985: 334–343; Horváth 2006: 162).¹³⁶

4.4.3. Az első nyelvalkotók nyelve „a lélek szótára”: gyökök

Konszenzus látszik uralkodni a tekintetben, hogy „a nyelv származatára nézve egy határvonalat kell fölvennünk, azt tudniillik, melynél az emberi szellem fejlődésének egy nevezetes mozzanata létesült, t. i. a nézlelésből¹³⁷ az észlelésre átmenés, az öntudatlanság legalább *ős-eredeti gyermetegség* állapotából az alany és tárgy megkülönböztetése, vagy

¹³⁵ Herder mindamellett több helyütt is hangsúlyozza, hogy az ember Robinsonként is feltalálta volna a hangzó nyelvet, pusztán amiatt, mert az ember „érző lény, mely egyetlen élénk érzését sem bírja magába zárni, olyan lény, melynek az első, nem várt pillanatban, önkéntelenül és szándéktalanul, minden érzését hangokkal kell tudtul adnia” (i. m. 172; I. még 171; 187; 229).

Ez a gondolat nálunk is felbukkan, például Galgóczy Gábornál: „[a] beszéd’ eredete ’s kifejlése, emberi, a’ párosult emberi létegi [’szervi’] műszer’ és tiszta ész’ remek szüleménye” (Galgóczy 1848: 17). Eszerint a nyelv eredete az ember természeti lény voltában rejlik. Így a nyelv „szabadon működő szervek vad hangzataiból keletkezett” (i. m. 183), „egy érzékeny gép [’organizmus’, vö. Rathmann 1983: 473, 17. jegyzet] természeti törvénye” (Herder 1772/1983: 187).

Hasonlóképp vélekedik Almási Balogh Pál is: „ha szinte már egyes ember is sok szavak ’s kitételék’ felfedezésére képes, az mind e’ mellett sem szenved kétséget, hogy a’ nyelv csak társaságos életben fejlethetik ki ’s emelkedhetik bizonyos tökéletességre, ’s hogy ennél fogva a’ nyelv az emberi társaság’ organismusának létalapos [lényeges] része ’s tulajdona” (Almási Balogh 1837: 34). L. még a 4.4.8. fejezetet.

¹³⁶ Vö. „A nyelv nem *készült*, hanem *lett*, *szülemlett* és folyton fejlődik” (Ballagi 1856: 45).

¹³⁷ „NÉZEL, (ni-ez-el) áth. m. *nézel-t* v. *nézlett*, htn. *~ni* v. *nézleni*. Átv. ért. valamit lelki szemekkel néz, vagyis a felfogott tárgyat elmélkedve több oldalról tekintetbe veszi, megvizsgálja. (Intuéri, contemplári). NÉZELES, (ni-ez-el-és) fn. tt. *nézetés-t*, tb. *~ék*, harm. szr. *~e*. Lelki szemekkel nézés, elmélkedve vizsgáltság” (CzF.).

az öneszmélet és reflexió állapotába átlépés” (Imre 1859: 858). Csak ekkor jöhetett létre a nyelv a ma előttünk álló ún. „értelmi nyelv” formájában (vö. Teleki 1818/1988: 43–44). De milyen lehetett az első nyelvalkotók első reflexiói nyomán előálló nyelve?

Semmi esetre sem a ma előttünk álló, jelek és a jeleket magasabb rendű egységekké szervező szabályok rendszere. Ez a nyelv elsősorban a reflexió nyomán felismert ismertetőjegy alapján megalkotott fogalmakra emlékeztető szavakból állt (vö. i. m. 226): „a legrégebb nyelv pedig nem más, mint a természet korábban bemutatott szótára” (i. m. 271; valamint 273; 275). A grammatika Herder szerint „csupán a nyelv filozófiája és a nyelv használatának módszere” (i. m. 271), így az emberi nyelv „[k]ezdetben, még minden használat híján, egyszerűen csak szótár” (i. h.). Herder természetesen azt is kifejti, hogy „hogyan lehetett meg egy nyelv teljesen grammatika nélkül, a képek és érzetek meghatározott kapcsolódás nélküli, pusztá egybeömléseként?” (i. m. 275). Úgy találja, hogy „a nyelv élő mivolta”, „[a] taglejtések átfogó összhangja mintegy megszabta az ütemet, valamint azt a szférát, melybe beletartozott mindaz, amit beszéltek, és a meghatározottságoknak az a nagy bősége, mely magában a szótárban volt meg, pótolta a grammatika művészetét” (i. h.). Imre Sándor így ír erről a nyelvről:

„Az előbbi beszéd a tisztán érzelmi nézés öntudatlanságához s homályához képest zavartabb, a tárgyakra nézve megkülönböztetlenebb, a hangokra nézve egyformább és *szabatlanabb* lehetett. A szók egymástól *elhatárolva*, kigömbölyödve alig, a módosító hangzatok megalakulva épen nem lehettek. Az ember, mint *Maury Alfréd* kifejezi, nem egyes szókban, hanem mondatokban beszélt. A szó-gyök és rag, a dolog- és alakszó közt semmi határ és különbség” (Imre 1859: 858).

Ez az eredeti nyelv Herder és a hazai bölseleti nyelvészek szerint tehát „az első szótár” (Herder 1772/1983: 232), „a lélek szótára” (i. m. 237) volt. Így alapvetően az első megnevezések mikéntjének, a nominációnak a kérdésére kellett választ adniuk, függetlenül attól, hogy az első szavakat szóértékűnek és ezzel együtt valamilyen szófajúnak, illetve mondatértékűnek tekintették.

A nominációt el kell különítenünk a – máskülönbön fontos szereppel bíró – indulatszavak keletkezésének módjától (erről Teleki 1818/1988: 43). Ezek ugyanis az emberi érzések hanggal való természetes megnyilvánulásai:

„a természet formáló kezének mintegy végső, anyai mozdulata – útravalóul adta minden lénynek a törvényt: »Ne csak a magad számára legyenek érzéseid, hanem az, amit érzel, nyilvánuljon meg hangokban is!« S minthogy ez a végső, teremtő mozdulat egyformán érintette valamennyi, egyazon fajtához tartozó lényt, ez a törvény áldássá lett: »Érzésed ugyanúgy hangozzék a magad fajtájának, s ezért olyan együtt-érzéssel hallgassa mindenik, mintha egynek szólna!«” (i. m. 172–173).

Herder szerint „ennek a nyelvnek a hangjai kisszámúak, de az érző természet, amennyiben csak testileg szenved, az érzés kevesebb fő válfajával rendelkezik, mint a mi lelki élettel kapcsolatos tudományaink a szenvedélyek rovatában felsorolják vagy kitalálják. Csakhogy ilyen állapotban minden érzés kevésbé differenciált, annál hatékonyabban működő kötelék – a hangok beszéde nem változatos, de erős” (i. m. 176). Az ilyen hang index-típusú jelként funkcionált: „A képre kellett felhívnia a figyelmet, a kép azután már önmagáért beszél; szólnia kellett, nem pedig ábrázolnia” (i. h.). Herder úgy véli, hogy ezeknek a hangoknak a maradványai főleg „a régi, vad nyelvek”-ben lelhetők fel (i. m. 177), mindazonáltal ezek „természetesen nem nevezhetők az emberi nyelv vezérfonalainak. Nem a voltaképpeni gyökerek, hanem azok a nedvek, melyek táplálják a nyelv gyökereit” (i. h.).

A nomináció aktuusa a fogalmi nyelv kialakulásához kötődik. A korszak nyelvészei többször idézik a Teremtés könyvének ide vonatkozó szakaszát: „Az Úristen megteremtette még a földből a mező minden állatát s az ég minden madarát. Az emberhez vezette őket, hogy lássa, milyen nevet ad nekik. Az lett a nevük, amit az ember adott nekik” (Ter 2, 19; vö. például Herder 1772/1983: 230; Ballagi 1855: 539¹³⁸). A 4.4.1. fejezetben láttuk, hogy Herder a reflexió, a fogalomalkotás képességével hozza összefüggésbe a szavak (nevek) mint emlékeztető jelek „feltalálását.” A folyamatot az *Értekezés*ben a birka megismerésével és megnevezésével illusztrálja (i. m. 210–212, 227–228).

Herder hosszan fejtegeti, hogy „a nyelv elemeinek céljára szolgáló első ismertetőjegyek” (i. m. 227) lényegében a hangok voltak: „Az ész és a nyelv együtt bátortalan lépést tett előre, s a természet félúton eléjük jött a hallás révén. Nem csupán hangokba öltöztette számukra az ismertetőjegyet, hanem a lélekbe is mélyen belezengette; a hang elhangzott, a lélek megragadta – a léleknek most birtokában van egy zengő szó!” (i. m. 228; vö. Teleki 1818/1988: 44). Eszerint az ember az őt körülvevő világ ingereire ösztönösen hangokkal reagált, s ezekkel a hangokkal mintegy fogalmilag megragadta az észlelés tárgyát: „bizonyosan eredetileg az ember melléből hang ki nem tódult, mellynek vagy az anyagi vagy a szellemi világban valami tárgy meg nem felelt” (Ballagi 1841: 10).

¹³⁸ „A’ mint a’ nyelvalkotó szellem a’ kultúrgyak’ tömegében eligazodni kezdett és rendeltetéséhez képest a’ körülötte lévő lényeket gondolkodása’ tárgyává tette, ’s ennek nyomán azokat bizonyos czélok’ kivételében eszközökül használni kezdte, legott szelleme’ bélyegét rájuk nyomni törekedett és Gen. 2. 19. szerint mindeneket névvel elnevezte. Ezen első elnevezések [...] a’ nyelvalkotó szellem’ legeredetibb, legorganicusabb nyilatkozatai” (Ballagi 1855: 539).

Eszerint tehát a nyelv úgy jött létre, hogy az ember utánozta a természetben hallott hangokat, azzal a céllal, hogy a hangot adó entitást az általa adott hangról nevezze el: „A fát a zúgónak, a nyugati szelet a susogónak, a forrást a csörgedezőnek fogja hívni – készen van egy kicsiny szótár, s arra vár, hogy formába öntsék a beszélő-szervek” (Herder 1772/1983: 229).¹³⁹ Mégsem pusztán hangutánzásról van szó, hisz a „zengő természet”-ben (i. m. 236) mégsem minden ad hangot (i. m. 240). Herder hosszan ír az ember azon képességéről, hogy képes hanggá változtatni azt, ami nem hang, azaz, hogy képes hanggal festeni, ábrázolni (i. m. 240–254; Teleki 1818/1988: 44–45). Ez természetesen azt jelenti, hogy az eredeti emberi nyelv minden szava motívált volt:

„Önkényesen és teljesen megokolatlan választással találni ki egy nyelvet az agyvelőből: ez – legalábbis az emberi léleknek, mely mindent, ha csak némileg is, meg szeretne okolni – éppolyan győtrelem, mint a testnek az, hogy halálra cirógassák. Ami ráadásul a nyers, érzéki, természeti embert illeti, akinek képességei még nem elég finomak ahhoz, hogy haszontalanságokkal játszadozzanak, aki – lévén egyszerűen gyakorlatlan és erős – semmit sem tesz nyomós ok nélkül, és semmit sem akar hiába tenni, az ilyen ember egész természetével ellenkezik a nyelvnek silány, üres önkényességből eredő kitalálása; és egyáltalán, az emberi lélek valamennyi képességének ellene mond a pusztá önkényességből kieszelt nyelv” (i. m. 241–242).

Így tehát az a kérdés, hogy „[m]i köze van a színnek, a kerek formának ahhoz a névhez, mely ezekből éppoly természetesen jön létre, mint a bégetés név a birkából?” (i. m. 241). Vagyis „[m]iképp függ össze a látás és a hallás, a szín és a szó, az illat és a hang?” (i. m. 242), illetve a többi emberi érzékszerv által tapasztaltak és a hangok?¹⁴⁰ Herder szerint az érzékek a lélek különböző képzetalkotási módjai (i. m. 244).

¹³⁹ Ebben a szellemben írja Kresznerics: „A’ pusztá hangokat is föl fogta a’ nyelv’ geniusa, ’s fültre vette, és talán ez volt az első föl találása, mert érzékenységeit, ha figyelmeztet, ez érdekelte leg inkább. Illyen pusztá hangok: bicz, bill, böf, bö, bö, bugy” (Kresznerics 1831: XLIII).

Teleki szerint „[a]llig van egy akárminémű természeti hang, melyet azt követő szóval ne fejeznénk ki; p. o. *dör-ög, zör-ög, es-ik, vis-ít, kiált, bő-g, or-dít, rőf-ög*, sat., ki gyöné mind előszámolni?” (Teleki 1818/1988: 44).

Galgóczy Gábor következő mondatai majd’ nyolc évtized elteltével szintén Herder költői szépségű gondolatait visszhangozzák:

„Saját tüdejének lehegeése, szívének lüktetése, lábainak topogása, a’ vadállatok’ ordítása, a’ vihar’ zúgása, a’ szél’ süvítése, a’ menyiny’ dörgése ’s villámlása, a’ rohanó vizár’ zubogása, a’ madarak’ dala ’s csevegeése, a’ fák’ lombjai közt átvonuló szellet’ susogása, a’ vihar zavarta tenger’ habogása ’s moraja, az eső’ csepegeése és a’ t. mind, mind annyi oktatói valának, hogy azon tárgyak’ ’s cselekvések’ elnevezésében mikint testesítse meg azon eszméket ’s tulajdonságokat, melyekkel azok a’ természet által fölrüháztattak” (Galgóczy 1848: 18).

¹⁴⁰ Herder voltaképp a szinesztéziáról (gr. *syn* ’együtt’, *aesthesia* ’érzékelés’) értekezik. A szinesztézia olyan mentális jelenség, amelyben egyik érzékszerv által keltett benyomás automatikusan aktívál egy másik érzetet. A szinesztézia újabban ismét a kognitív pszichológia egyik kutatási területe. Erről bővebben Pléh–Kampis–Csányi (szerk.) 2004: 102–119.

„Mármost minél homályosabbak az érzékek, annál inkább egymásba folynak, és minél gyakorlatlanabb valaki, minél kevésbé sajátította meg el, hogy a többi nélkül használja valamely érzékét, annál homályosabbak lesznek azok a fogalmak és benyomások, melyeket érzékei nyújthatnak. Alkalmazzuk ezt a nyelv kezdetére. Az emberi nem gyermekkorra és tapasztalatlansága megkönnyítette ezt a kezdetet. [...]

A lélek, mely ilyen egymásba özlő érzetek tömegében szorongott, és amelynek szüksége volt arra, hogy megalkosson egy szót, talán egy olyan szomszédos érzék szavát ragadta és szerezte meg, melynek érzése egybefolyt emezével – így keletkeztek szavak még a leghidegebb érzék javára is. A villámnak nincs hangja, de ha ki kell mondanunk a villámot, [...] természetesen olyan szó lesz, mely egy közvetítő érzés segítségével annak a teljesen váratlan-gyors jelenségnek az érzetét fogja továbbítani a fülhöz, melyet a szem fogott fel – villám (Blitz)!” (i. m. 244–246; vö. Teleki ugyanezen példájával 1818/1988: 45).

Herder – és a magyar bölcséleti nyelvészet – az így létrejött, elemi jelentéssel bíró hangzó formákat gyöknek nevezi. A gyök a bölcséleti nyelvészet egyik központi kategóriája (erről bővebben a 6.3. fejezetben).

A fentiek alapján egyértelmű, hogy a bölcséleti nyelvészek szerint a gyök nem a nyelvészet absztrakciója, amely pusztán az egymáshoz tartozó alakok könnyebb áttekinthetőségét segíti elő, hanem valamikor, az emberi nyelv keletkezése idején valóban létezett (Kuun 1867: 112). Ez a ma holtak (Kresznericsnél némának; Fogarasinál raggaljárónak vagy függőnek) minősített gyökökre is érvényes (l. 6.3.3. fejezet). Czuczor a következőképp érvel amellett, hogy egykor minden gyök élő, valós nyelvi alapelem lehetett: „minden származék-szónak hajdan élő és értelemmel bíró gyökből kellett erednie, mert a képzők már természetöknél fogva elvileg, az alapszónak csak módosításai, tehát az alapértelemnek is” (Czuczor 1852: 189). Hasonlóan vélekedik Kresznerics is: „ha akkor se voltak magán véve jelentők, a’ ragok is, a’ mint némelyek állítják, magán véve nem jelentők, a’ két semmi jelentőből hogyan lehetett valami jelentő? ezt Oedipus se fejt meg” (Kresznerics 1831–1832: IXL–XL). Eszerint tehát volt „valaha oly idő, melyben az ember egytagú szókból beszélt, midőn a gyökök éltek és egymással csupán külső, összetéti és nem összeolvadási, ragozási és nem hajlításai, kapcsolatban lévén mozogtak a beszédben, s csak lassanként állott volna elő az idő, melyben az alakszók szülemlettek, s ezek feltapadása által hajlítás származott” (Imre 1859: 860).¹⁴¹

¹⁴¹ Ezzel az általánosan elfogadott véleménnyel szemben foglal állást Ernest Renan francia filozófus (1823–1892), akinek érveit Imre Sándor ismerteti (1859: 860–862). Renan elméletének lényege, hogy a gyök későbbi fejlemény, „a kezdeti összetettségéből csak az utóbbi értelem-fejlődés által vált ki, s nyert életet” (i. m. 860). Ezek az elméletek azért is fontosak, mert az alapvetéstől függ, hogy a gyökök általánosan elfogadott két típusának – a dolognévi és a „bizonyos tér és időbeli viszonyok sejtéséből s ezeknek hangmozzanatok általi kifejezésének vágyából” (Heysénél Partikelwurzel; i. m. 866) létrehozott névmási gyököknek – az összekapcsolódásával, illetve épp ellenkezőleg, a szétválásával kell számolni. Imre Sándor szerint a kérdésre csak egy később kor adhat feleletet „szélesb nyelvismeret által” (i. h.).

Ami a gyök hangalakjának kialakulását illeti, a Herder nyomán általánosan – például Bopp, Humboldt, Heyse által is (l. i. h.) – elfogadott véleményt foglalja össze Ballagi: „A fogalom a nyelvkatásban a kül- vagy beltárgynak az emberre tett benyomása és e benyomás elevensége szalasztja ki az ember melléből a hangot, melyet mi szónak mondunk. Már ez úttal nem egy könnyen hihető, hogy egy benyomásnak két hang felelhetne meg. Ha két közvetlen egymást érintő hangok előállnának, egy azon tárgy kettős benyomását mutatják és a szó már eredetében összetétel volna” (Ballagi 1841: 9–10).

Ez azt jelenti, hogy az első szavak, a későbbi szavak csíráiként szolgáló gyökök egy hangból álltak: „az egy fogalom eredetileg csak egy érthető hangban nyilatkozott” (i. h.). Engel József, az Akadémia 1836-ban kiírt gyóktani pályázatának első helyezettje kifejezetten a magánhangzókban véli felismerni az emberi nyelv alapját. Gondolatmenete az emberi onto- és filogenezis párhuzamára épül: az első nyelvalkotókat a „koákoló” embercsecsemőhöz hasonlítja: „ezen koákolás valóságos gyökere minden és mindegyik nyelvnek: – tehát a’ magyarnak is; úgy, hogy annak feltaglalásából, és az egyes tagok’ határozottabb kiejtéséből legelsőbben a’ magánhangzók váltak” (Engel 1839: 2). Ezek a magánhangzók az *uŕioŕiea* sorozatot alkotják. Engel szerint tehát „az első emberek eleinte tsupa magánhangzókka szóltak” (i. m. 7; hasonlóan Teleki 1818/1988: 45). Ezekből a rövid magánhangzókba jöttek létre később a hosszú vokálisok, és csak ezután következett a „mássalhangzók feltalálása” (Engel 1839: 9).

Teleki szerint erre azért volt szükség, mert a magánhangzókban „számok csekélyebb, hogysen az általok összetehető hangok a legelső emberek szükségének is megfelelhessenek; kénytelenek voltak tehát mindjárt eleintén a különböző beszéd-eszközeiknek különböző mozgásai által terhesebben kilökött hangokat segítségül venni és azokat szavak alkotására használni” (Teleki 1818/1988: 45). Ballagi hasonlóképp gondolkozik a kérdésről: „A mint az ember azonban több tárgyakat és az egyeseket jobban megtanulta ősmerni az általános hasonlatosság mellett különös különbségekre is akadt, ezen új benyomás természetserüleg új hangnak adott származást, de, mint az előbbinek módosító bélyege, ahhoz hozzá kelle toldatnia, így lett a gyök” (Ballagi 1841: 9–10).

Teleki szerint először a CV-, majd a CVC-típusú gyökök jöttek létre, úgy látja ugyanis, hogy „[k]ét és több mássalhangzónak közvetlen egymásra következések már nagyon gyakorlott beszédeszközöknek jelei, és feltalálásokat csak későbbi időknek lehet tulajdonítani” (Teleki 1818/1988: 46). Mindezek alapján az általánosan elfogadott vélemény az volt, hogy a gyökök eredendően egyszótagúak lehetek (erről l. még i. h.), s a magyar bölcséleti nyelvészek úgy látták, hogy a mi nyelvünk is emellett tanúskodik:

„A magyar nyelv már ma ugyan nem egy szótagú, de egész természetéből lehet gyanítani, hogy valaha az volt. Nincs majd egy eredeti magyar szó is, melyet a szónemzésnek közönséges törvényei szerint minden erőltetés nélkül valamely egytagú gyökérhangból ne származtathatnánk, ha annak valóságos értelmét már ma tökéletesen megmagyarázni és meghatározni nem is tudnók” (i. m. 47).

Az eredeti gyökök „természetökre nézve is csak kevés számúak lehetnek; ide járul még, hogy az első emberek restségök, beszélőeszközeik hajléktalansága és más egyéb környüállások által a lehetségeseknek feltalálásában is akadályoztattak” (i. h.). Ezért nem csoda, mondja Teleki, hogy a németben, a görögben és a kínaiban is csak mintegy három-négyszáz gyököt találtak.¹⁴² Ez azért fontos, mert a bölcséleti nyelvészet képviselői azon az állásponton vannak, hogy az alapfogalmak száma véges és nem szaporítható.

Ballagi mindazonáltal az első gyökök megalkotására vonatkozó feltételezéseket illetően kortársaihoz képest nagyobb óvatosságról tesz tanúságot, mikor így ír:

„Ezen első elnevezések, valamint egy részt a’ nyelvalkotó szellem’ legeredetibb, legorganicusabb nyilatkozatai, úgy más részt mint minden organicus folyamat, titokteljesek és ki nem magyarázhatók, a’ miért is a’ szó és értelme közti összefüggés’ természetét sejtteni, gyanítani igen, de bizonyossággal megállapítani soha sem lehetend” (Ballagi 1855: 593).¹⁴³

¹⁴² A Teleki-pályamű írása idején a magyar gyökökről még nem készült számadás, de Teleki szerint a magyarban sem lehet ennél több a gyökök száma. Az azután készült Kassai- és Kresznerics-féle gyököszótárak, valamint az Akadémia 1836-os pályázatára beérkezett három pályamű szerzője azonban ennél jóval többet – Szeder Fábián 728, Nagy János több, mint ezer darabot – sorol elő.

¹⁴³ Vö. „[S]zükséges volt, hogy a koncentráció és irányítás első mozzanatait a teremtő Gondviselés igazgassa. De a filozófiának nem az a dolga, hogy megmagyarázza ezekben a mozzanatokban a csodás elemet, éppoly kevésbé, mint ahogy a teremtést sem tudja megmagyarázni; szabad tevékenységének első állapotában veszi szemügyre az embert, mikor ez először érzi át egészen a maga egészséges létezését, s így a filozófia csak emberileg magyarázza e mozzanatokot” (Herder 1772/1983: 283).

4.4.4. Az eredeti emberi nyelv fejlődése: a mechanikus nyelvalkotás

Az első nyelvalkotók munkásságának – azaz kissé elnagyoltan: a gyökök létrehozásának – időszakát Ballagi az organikus nyelvalkotás korszakának nevezi, és szükségesnek tartja megkülönböztetni a későbbi, ún. mechanikai nyelvalkotás korától:

„a’ nyelvek’ eredetére nézve két korszakot kell megkülönböztetnünk: egy minden historiai tanulmányokat megelőző őskorszakot, midőn az emberiség’ szellemi munkássága tán egyedül a’ nyelvalkotásra szorítkozott és abban összpontosult – ez az organicus nyelvalkotás’ kora; ’s egy későbbi, az előbbi korszak’ művén jelentkező törvények szerint a’ nyelvet tovább fejtő korszakot – ’s ez a’ mechanikai nyelvalkotás’ kora” (Ballagi 1855: 595).¹⁴⁴

A mechanikai nyelvalkotás a bölcséleti nyelvészetben semmi esetre sem gépies nyelvalkotást jelent, hanem sokkal inkább azt, hogy ebben a korszakban megnő az értelem, a reflexió szerepe:

„Mihelyt az ember eszmélni, önnön és önművei felett gondolkodni kezdett, az ösztönszerű teremtő erő, a’ mint főlebb említettük, működni megszűnt; hanem ellesvén öntudatlanul alkotott művei’ törvényeit, szellem munkáját azok szerint tudatosan folytatta és az értelmiség’ gyarapultával a’ nyelvkinccs keze alatt folyton szaporodott ugyan, de nem többé organice belülről kifelé, hanem inkább mechanice külsőleg, mint minden emberi mű, mely az értelem, a’ reflexio’ szüleménye” (Ballagi 1855: 594).

Az előző fejezetben kifejtettek alapján nyilvánvaló, hogy az emberi elmében az értelem törvényei szerint születő új fogalmak kiépítésére és megnevezésére az eredetileg létrehozott véges számú alapfogalom és az ezeket megnevező gyökök szolgálnak. Kuun Géza akadémiai székfoglalójában ezt így fogalmazza meg:

„az új gondolat nem áll új elemekből, az új gondolat a régi újabban meghatározva, vagy pedig a régi fogalmak új összetétele. [...] A régi eszközök újabb kezelésmódja tudásunk határait minden oldalról kiszélesítheti. A régi eszközöket szó-összetétel, képzés és metaphora tökéletesíti. Az előrehaladó tudomány a fogalmak eredeti értelmét megváltoztathatja, egy szónak egész története lehet, új képzőragokkal látható el, összetett fogalmat összetétel fejezhet ki: ám de az eredeti fogalmak [...] nem szaporíthatók” (Kuun 1867: 114).

¹⁴⁴ Érdemes idézni, amit Ballagi elmélete kifejtéséhez hozzáfűz: „Nevezzék már most ezen, a’ nyelvek’ történelméből inductio’ útján nyert elméletemet, minthogy az utat, mellyen hozzá eljutottam, ez alkalommal fel nem mutathatom – nevezzék bár mondom elméletemet hypothesissnek, én nem bánom, mert mint olyannak is meg kell állnia, miután mindazon tulajdonokkal fel van ruházva, mellyekkel helyt álló hypothesissnek bírnia kell, t.i. hogy abból minél több tünemények legyenek kimagyarázhatók” (Ballagi 1855: 595).

Tömören: „[a]z ember az ismeretlent az ismeretesre [az ismerthez] viszonyítja. Ez az emberi gondolat természetében rejlik” (Kuun 1867: 115). Nemhiába mondja Herder nyomán Almási Balogh Pál az emberi nyelv fejlődésének ezen kezdeti szakaszában „a nyelv kisebb nagyobb mértékben poetai szellemmel bir”: „[m]ig nincsenek helyes szavak, minden tárgy’ elnevezésére ’s minden gondolat’ előadására, addig kénytelenek az emberek körülírásokkal, hasonlításokkal ’s képekkel élni ideái’ kijelentésére” (Almási Balogh 1837: 59).

A bölcséleti nyelvészek szerint az új fogalmakat megnevező új szavak létrehozásának alapvetően három módszere van. Az egyik azon alapul, hogy az emberi megismerés lényege szerint metaforikus jellegű (l. például Győri 2000), azt is mondhatjuk, hogy a *pars pro toto* és a *szinekdoché* elve alapján működik (Horváth 1984: 105–114; 1993: 136–162). A metaforikus jelentés az alapjelentés mellé lép, s az eredeti gyök, illetve tö így poliszémmé válik. „Ily szavakkal majd minden nyelv bővülkedik, ezen bővítés módja még míveltebb állapotjában is szünet nélkül használtatván. A mi magyar nyelvünk pedig rakva vagyon ezekkel, p. o. *világ* (lumen), *világ* (mundus); *nem* (non), *nem* (genus), *háló* (rete), *háló* (pernoctans); *szem* (oculus), *szem* (gramen); *ár* (pretium), *ár* (subula) sat.” (Teleki 1818/1988: 49).¹⁴⁵ Erről bővebben a 7.3. fejezetben.

A másik szógyarapítási módszer az, amit ma párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, illetve ennek végső stádiumában hasadásnak nevezünk (l. Teleki 1818/1988: 49; Grétsy 1962). Herder szerint ennek a „műfogásnak” nagyon emberi oka van, mégpedig az első nyelvalkotók „ínsége és kényelemszeretete”: „Szükségük volt egy új szóra, s mert üres fejjel oly nehéz szabadon kitalálni valamit, egy hasonló szót vettek, talán csak leheletnyi változtatással” (Herder 1772/1983: 277). Ebben a korszakban a „takarékoságnak ez a törvénye” – amit *belső flexiónak* neveznek (vö. Ballagi 1855: 593, 595; vö. 6.5.2.1. fejezet) nagyon természetes lehetett, az első nyelvalkotók tudatában ugyanis az érzéki benyomások még egymásba játszottak, ahogy Herder fogalmaz: „át-

¹⁴⁵ Úgy tűnik, Teleki azonos alakú szavak esetén nem számolt a valódi homonímia lehetőségével, amelyről pedig a korszak nyelvészei egyértelműen tudnak. Ugyanakkor meg kell hagyni, hogy a ma homonimáknak tűnő szavakról az etimológia gyakran kideríti, hogy eredetileg egyetlen poliszém jelentésszerkezetű szó esetében teljes jelentésmegoszlás ment végbe, melyet azonban alakí elkülönülés nem kísért. Az ilyen homonimákat a modern jelentéstanban álhomonimáknak nevezik. Erről bővebben a 7.3. fejezetben. Megjegyzem, hogy Czuczor számolt a homonimákkal. Erről tanúskodik az alábbi idézet:

„Tiszt. tagtársunk [ti. Hunfalvy] hibás eljárásnak tarja, hogy mi szerkesztők ugyanazon gyökszónak többféle értelmet tulajdonítunk. Ez oda mutatna, hogy nyelvünkben hasonyszavak (homonümák) nincsenek, holott ezek nélkül egy nyelv sem létezhetik. Minek egyszerű természetes oka az, mert minden nyelv’ szavai eredetileg a’ hangszervek’ utánozó alakítása által képezettek; mivel pedig a’ hangszerv kevés, ellenben az eszmék, vagy inkább megnevezendő tárgyak számentalanak, innen következik, hogy a’ hangszervek’ ugyanazon idomításával több különböző eszmét vagyunk kénytelenek kifejezni” (Czuczor 1851: 296).

meg átszötték egymást” (i. h; i. m. 255). Az alakváltozatok eredeti jelentései ezért „csupán olyan homályos érzések, futó mellékgondolatok, társas érzetek révén rokonok egymással, melyek a lélek mélységeiből emelkednek fel, és csak kevéssé foglalhatók szabályokba” (i. h.). Ballagi szerint „a’ hajlítást [ti. a belső flexiót] képző finom hangmódosítási származtatásokra a’ nyelv csak ama’ korszakában alkalmas, midőn még az ész mint intensív alakító erő öntudatlanul működik benne, csaknem olly formán, mint a’ jegeczben¹⁴⁶ a’ jegeczet alkotó természeti erő, melly semmi emberi mesterség által nem utánozható csodaműveket hoz elő” (Ballagi 1855: 594). Herder ugyan a részletes tárgyalás ellenére ezúttal egyetlen példát sem ad, Ballagitól azonban több is idézhető. Az egyik leggazdagabb csokor:

„Annyi azonban bizonyos, hogy a’ nyelv mint az ész’ kifolyása az ész’ törvényei szerint alakult. E’ szerint a’ mi fogalmilag rokon, a’ mi logícailag pl. mint nem és faj jelentkezik, azt kétség kívül a’ szóbeli kifejezésben is mint rokonneműt feltüntetni törekedett. Miután pl. a’ németben a’ graben=ásni, vézni szó megvolt, a’ nyelvteremtő szellem az ásott tárgyakat ugyancsak e’ hangokból alkotott szavakkal fejezte ki és lett das Grab, der Graben, die Grube, die Gruft, továbbá miután a’ régi írás is vése történt, lett schreiben, Schrift, Griffel ’stb., a’ midőn a’ rokon tárgyak és cselekvőségek közti árnyéklatos különbségek megfelelő benső hangváltoztatások által különböztettek meg” (Ballagi 1855: 594).

Ez a tétel egyébiránt rendkívüli jelentőséggel bír, főleg az etimológiára nézve (l. i. m. 257) (bővebben a 6.5.2.1. és a 7.1.2. fejezetben).¹⁴⁷

A harmadik módszer a sokasodó fogalmakat jelölő szókészlet gyarapítására a már meglévő elemek kombinációja: a szóösszetétel és a szóképzés (Teleki 1818/1988: 50). Ezzel kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy a korszakban közkeletű volt – például Révai és Bopp nyomán – az az elképzelés, hogy a toldalékok eredetileg szintén gyökök, tágabban: szavak lehettek, így a ma képzettnek tekintett szó eredetileg szintén összetétel volt (vö. például Havas 1977: 11).

¹⁴⁶ „JEGECZ, (jeg-ecz) fn. tt. *jegecz*-ét, harm. szr. ~e. Általán test, mely lassan-lassan bizonyos szabályszerű formára alakult össze, pl. midőn folyékony testek, valamint felolvadt érczek, s különösen savak fokonyként szilárd állapotba mennek át, s a testek különböző természetéhez képest különböző alakot mutatnak. (Crystallus). Másképp: *jegecs v. jegőcze*” (CzF.)

¹⁴⁷ Etimológusaink közül Mészöly Gedeon, Nyíri Antal, Benkő Loránd, Horváth Katalin fogalalkozik a szóhasadás jelenségével. Magam két dolgozatomban járulok hozzá az ezen szellemben folyó kutatásokhoz (Németh 2004, 2006).

4.4.5. Nyelvi univerzálék és monogenezis I.

Herder az emberi nemre vonatkozó negyedik természeti törvényében kimondja, hogy „[a]hogy az emberi nem minden valószínűség szerint közös eredetű, progresszív egészét alkot egy nagy háztartásban, ugyanígy valamennyi nyelv s ezekkel együtt a művelődés egész folyamata is” (Herder 1772/1983: 328). Más szóval, ahogy az ember, úgy az eredeti emberi nyelv is egyetlen forrásból származik.¹⁴⁸

A magyar bölcséleti nyelvészek szintén amellet foglaltak állást, hogy a mai partikuláris emberi nyelvek – elsősorban természetesen ezek szóképzésének alapelemei, a hangutánzó- és hangfestő (hanggal festő) gyökök – egyetlen forrásból származnak. Imre Sándor így ír erről:

„Az onomatopéák csak a nyelv legalsóbb, *érzékeltető anyagára* terjednek ki, s benne mindenütt nagy az egyformaság. *Buschman* 150 nyelvből írta össze az atya és anya nevezetét, melyekben mindenütt az ajakbetűk *p, m* és *t* szerepelnek. A görög és magyar közt oly összeüthető hangzatok fordulnak elő, hogy csodálhatjuk. De a mi itt közös, olyformán közös, mint bennünk a gondolat, a logica; külről a beszédszervek, hangok, a sírás és nevetés” (Imre 1859: 865).

Nagy János második helyezett gyóktani pályaművében modern példával illusztrálja a hangutánzás, illetve a hanggal festés univerzalitását:

„[Azokban a gyökökben], a’ melyek a’ pusztá hangtól kölcsönöztek, gyakrabban a legtávolabb tartományokban telepedett nemzetek is csodálatosan megegyeznek: azért a’ mennyire az idő’ rövidege, és parányi tehetségem illy súlyos munkában engedte, annak helyén az európai nyelveket is fölvilágosításul hasznomra fordítottam. A’ miben *Adelung*’ nyomdokán járdalván, távol se hitetem el magammal, hogy az európai nyelvekkel egyező gyököket mi azoktól kölcsönöztük volna, mert tudva van előttem, hogy az amerikaiak is, midőn puskát kilőni először hallottak, azt azonnal *pufnak* nevezték, ’s ez elég bizonyosságul szolgál arra nézve, hogy a’ pusztá hangnak kinyomozásában gyakran egymástól legmesszebb lakó nemzetek is, kik között soha közlekedés nem vala, megegyezhetnek” (Nagy 1838: 131).

¹⁴⁸ Az emberiség és az emberi nyelv bölcsőjének lokalizására vonatkozó korabeli hipotézisek összefoglalását adja Almási Balogh 1837: 36–41. Ő maga mindenesetre úgy vélekedik, hogy „kénytelenek vagyunk öszintén megvallani, hogy az eddigi magyarázatmódok mind merő hypothesisek ’s az emberi elme’ kíváncsai ezen tekintetben is kielégítetlen maradnak. [...] A’ nyelvalkatmányok’ közelebbi szoros esemere, mindig nagyobb kétségbe hozza azon alaptételt, mely vezérfonalul szolgál az eredeti ősnyelvet keresőknek. [ti. az ősnyelv egytagú voltának feltételezését]” (i. m. 41).

Mindamellett elméletüket empirikus vizsgálataik nyomán is megerősítve látták. Ballagi például – aki gyóktani munkásságával a három legjobban feltárt nyelvcsalád közös eredetét igyekezett bizonyítani (l. 5.4.2.1. fejezet) – így ír: „Fáradtságos, de szabatos vizsgálatok újabb időben megmutatták, hogy a nyelvek mind egy eredetűek. Az időt meghatározni, mikor volt az emberiségnek csak egy nyelve, lehetetlen ugyan, de hogy egyszer csak egy volt, azt szintolly alaposan lehet előlegi [a priori] úton megmutatni, mint az aposteriori már megtörtént” (Ballagi 1841: 9).

Ez utóbbi utalás mutat rá azon fontos pontok egyikére, ahol bölcséleti nyelvészeink a monogenezis Bibliából ismert és Herder által is képviselt gondolatát a racionalista nyelvelmélettel – ahhoz, úgy tűnik, elsősorban Kant filozófiáján keresztül kapcsolódva – össze tudták építeni. Mi több – ahogy erről Almási Balogh Pál részlete-sen értekezik (Almási Balogh 1837: 43–48) – szükségesnek is találták a két elmélet egymás magyarázatául való felhasználását.

Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a monogenezis elméletét – legalábbis a korabeli eszközökkel – nemigen lehet bizonyítani. Almási Balogh Pál szerint a nyelvek alaktani típusaira alapozott fejlődélméletek állandóan ellentmondásokra, s a nyelveredet kérdését illetően végső soron elakadáshoz vezetnek:

„Ezen csudálatos különbségű bélyegeit az emberi nyelveknek, mind eddig csak theoriák ’s hypothesisek által igyekeztek felvilágosítani a’ tudósok, de a’ mellyek épen azért, mivel a meglett dolgokkal ellenkezésben vannak, a’ józan emberi elme’ kívánságának meg nem felelnek. Mert bármí elmás theoriáját ’s csábító hípothesisét állítsuk is fel a’ népvándorlásoknak, az miként változik által e’ vagy ama’ nemzetnek úgy mondott eredeti egytagú nyelve, többtagúvá vagy polysyntheticussá ’s miként öltözik minden tekintetben más charactert magára egy egész nemzetnél, melly általjában véve míveetlen és durva, ’s melly ennélfogva sem szóval, sem írással, illy fontos tárgyban, emberi létele’ leglétalaposabb [leglényegesebb] eszközében nem oktatható, kimagyarázhatatlan marad örökké” (i. m. 43–44).

Ezért a következő költői kérdéseket teszi fel: „[S]zükséges-e azért mindennemű hypothesisekhez ’s mythusokhoz folyamodni, mellyek ezen tömkelegből bennünket kivezetni nem képesek ’s mellyek gyakran minden elmésségök mellett is nevetségesek, csak azért, hogy az istenség’ munkálkodását emberi véges elménknek megfoghatóvá tegyük? Nem volna-e más mód a’ nyelvek’ eredetének észokos¹⁴⁹ felfogására, mint azoknak egy ősnyelvre szorítása?” (i. m. 47). A maga részéről úgy találja, hogy a probléma csak úgy oldható meg, ha „a már eddig összegyűjtött sok nevezetes dátumokat [adatokat] a’ józan ’s szabadröptű philosophia’ fáklyájával” megvilágosítják (i. m. 44).

¹⁴⁹ „ÉSZOK, (ész-ok) ősz. fn. Ok, mely ésből van merítve; valamely állításnak éssen alapuló bizonyítéka” (CzF.).

Azt, hogy Almási Balogh e sorokban egyértelműen a kanti filozófia megvilágosító fényére utal, mi sem bizonyítja jobban az alábbi passzusnál, amelyben az imént megfogalmazott kérdésre is választ ad:

„Az ember maga is a’ legmesterségesb életművezetellel bír, ’s lelkében a’ gondolkodás’ törvényei, szívében az erkölcsiség’ szabálya¹⁵⁰ örök alapon nyugszanak; szükséges hát, hogy a’ nyelv is, melly a’ léleknek szükségképenvaló műszere, bizonyos életművezetellel ’s rendszeres szerkezettel birjon, nehogy minden eseményeink érthetetlen chaossá ’s homályos zavarékká változzanak. Ha ez igaz, ugy tagadhatatlan dolog az is, hogy a’ nyelv szükségképen az ember’ ideájához tartozik, vagy is a’ nyelv’ egyszerű ’s örök törvényei, grammaticai formái, épen úgy az emberi lélekben lakoznak, mint az állatok’ mindenikében a’ nekik tulajdon hang ’s kinyilatkoztatásmód, ’s ezen tekintetben a’ föld’ minden nyelvei közt némi egyformaság uralkodik” (i. m. 44; l. még i. m. 29).

Hogy melyek a partikuláris nyelvek közös vonásai, arra nézvést Almási Balogh két, az összehasonlító nyelvtudomány által – véleménye szerint – empirikusan bizonyított jellemzőt említ. Az egyik, hogy „[m]inden nemzetnek tulajdon alkotmányu, de a’ fő vonásokban egymáshoz hasonló nyelvszerkezete van, melly a’ nemzetek’ különbözőféle testszerkezete, ’s ehhez képest álló lelki tehetségei, az éghajlat’, lakföld’ ’s természeti tárgyak’ minemősége szerint különböznek” (i. m. 44–45). A másik „[a]z új nyelvtudomány’ csaknem legfontosabb felfedezése”, ti. „[a] névmások’ ’s egyszerű szócskák’ (particulák) rokonságai, vagy inkább ugyanazonságai” (i. m. 45).

Mindent összevéve Almási Balogh Pál szerint a nyelveknek azért lehetnek ilyen közös vonásai, „mivel az emberi lélek’ nyilatkozásmódjainak bizonyos meghatározott formái lévén, ezek egymástól függetlenül is kifejlhetnek ’s a’ kimívelés’ bizonyos fokára emelkedhetnek” (i. h.). Ehhez mindössze egyetlen feltételnek „a’ társaságos élet” kialakulásának kellett teljesülnie (i. m. 47). Mindez azt jelenti, hogy ha a nyelvek eredetét poligenezissel magyarázzák is, akkor sem kell lemondani a nyelvekben fellelt közös vonások magyarázatáról. Ez esetben ősnyelv helyett a „nyelv ideájá”-ról kell beszélni (i. h.).

¹⁵⁰ Almási Balogh a 34. oldalon egyenesen a „categoricus imperativus”-ra utal.

4.4.6. Az eredeti emberi nyelv és a nemzeti (partikuláris) nyelvek létrejötte

Az emberi nyelv mint olyan tehát „csak” a partikuláris nyelvek formájában áll előttünk: „Új minden új világban, nemzeti nyelv minden nemzetnél: a nyelv Próteusszá lesz a Föld kerek felszínén” (Herder 1772/1983: 320).¹⁵¹ Az a gondolat, hogy a nemzeti nyelv az univerzális és az egyéni között – és mellett – önálló ontológiai kategória, korszakunkban bukkan fel először. Békés Vera utal rá, hogy a göttingai paradigma alapozta meg a partikuláris – különös – minőségek vizsgálatának lehetőségét (Békés 1997a: 68; l. 2.4. fejezet).

A kérdés itt többek között az, hogy a bölcseleti nyelvészek hogyan egyeztetik össze az emberi ész egyetemesen érvényes törvényei alapján létrejött kategóriákat az egyes – nemzeti – nyelvekben megjelenő – csak azokra jellemző – eltérő kategóriarendszerrel?¹⁵² Az eredeti nyelv fényében az egyedi – nemzeti – nyelvek és az általuk, illetve bennük kódolt különböző világok kérdése tehát továbbra is megoldatlannak látszik. A választ feltehetően szintén Herder történelem- és nyelvbölcselete inspirálta. Herder az emberi nemre érvényes harmadik fő természeti törvényt a következőképp összegzi: „Mivel lehetetlenség volt, hogy az egész emberi nem egy nyáj maradjon, azért nem is maradhatott meg egy nyelvnél, tehát szükségszerű volt a különféle nemzeti nyelvek kialakulása” (i. m. 316). Majd másutt: „Ki ismerheti félre, a dolog lényegét tekintve, a legtöbb nyelv rokonságát, akár keveset, akár sokat adjon rá? Ahogy csupán egyetlen emberiség lakik a Földön, úgy csak egyetlen emberi nyelv is; de ahogy ez a hatalmas faj oly sok kis, országok szerint elkülönülő, nemzeti fajtára oszlott, a nyelvükkel sem történt másképp” – írja Herder (1772/1983: 335).

A felvilágosodás gondolkozói a nyelvek különbözőségét általában külső tényezőkkel magyarázták. A különböző „éghajlati, vérkeverési, polgári, közlekedési, foglalkozási, műveltségi viszonyok” (CzF. 22) közé került embercsoportok eltérő tájszólást alakítanak ki. Czuczorék szerint a különböző nyelvek létrejötte az egykori egyetlen, az emberi ész törvényei szerint alkotott, eredeti nyelvből részben azzal magyarázható, hogy a hangváltozások során elvész a szavak eredendő motiváltsága (vö. Herder 1772/1983: 317–318):

¹⁵¹ L. még „[M]inden nyelv bir a’ maga sajátásaival ’s tulajdon bélyegével, mely azt másoktól teljesen megkülönbözteti, ’s híven tükrözi a’ népet, mely azt beszéli” (Almási Balogh 1837: 59).

¹⁵² Ballagi a következőképp beszél az univerzalizás és a partikularitás viszonyáról: szerinte „a nyelvek eszményileg mind azonosak, mert mind meg annyian a gondolat kifejezésére szolgálnak, s az ész változhatatlan törvényei szerint alakulnak; azonban valósulásokban az egyes nyelvek a nemzeti különösségek szerint egyénileg módosulnak s ez képezi az egyes nyelvek sajátosos tüneményeit” (Ballagi 1857: 419).

„...midőn a’ nyelv szokás a’ szók’ *szellemét*, illetőleg eredeti alapértelmét szem elől eltéveszti, elfeledi, ’s egyedül azok’ *anyagát* és *idomát* vagy is hangtömegét veszi fel, akkor olly kiejtésre hajlik, melly egyéni hangszerveinek legkényelmesebb; innen van, hogy ugyanazon értelmes eredeti anyagból annyiféle nyelv alakulhat, a’ hányféle a’ nemzetiség, népség, tájék stb, mint ez a’ latin nyelv’ leányaival történt, ’s innen eredtek az úgynevezett tájszólások, tájkiejtések is. (Czuczor 1854: 29).

Herder arra is magyarázatot ad, hogy az egymás szomszédságában élő népek nyelve miért különbözik annyira egymástól (Herder 1772/1983: 321–326): „Röviden: az oly közel lakó, kis népek nyelvében, gondolkodás- és életmódjában található eme különbözőségnek az oka a kölcsönös családi és nemzeti gyűlölködés” (i. m. 322).

Míg Ballagi 1859-es dolgozatában August Wilhelm Schlegel (1767–1845) – Friedrich Schlegel gondolatai alapján kidolgozott (1818) – morfológiai tipológiáját historikus magyarázó elvként¹⁵³ vetíti rá a nyelvek fejlődésének történetére, Fábián István alázatosan megvallja, hogy az egyes nyelvek keletkezését csodálatosnak és – egyelőre legalábbis – megmagyarázhatatlannak, titokzatosnak tartja:

„a nyelv eredeti összezavarodása nem lassú természeti fejlődés útján, hanem rendkívüli, úgyszólván erőszakos okok működése alatt történt oly tűnemény, melyen a könyvnek, mely az emberiség ős történetét magában foglalja [ti. a Biblia], mesterkéletlen s egyszerű előadása nem enged kételkedni, s melyet tiszteletre méltó tekintélyek is szint oly csodának tartanak, mint a minőnek tartják a változásoknak szinte alá vetett föld rendkívüli, az özönvíz által létre jött, változását.

A nyelvek másodrendű változása, különbsége, melyet bámulattal szemlélünk, szinte [szintén] csodaszerű eseménynek látszik, melynek előidézésére kétségkívül anyagi és szellemi erők hatása egyaránt szolgál eszközül az isteni gondviselés kezében; de ezen erők is oly rejtélyesek, hogy daczára a nagyszerű és fáradságos buvárlatoknak, igénytelen [szerény, alázatos] nézetem szerint azokat mindeddig sem sikerült tökéletesen földeríteni” (Fábián 1859: 501–502; 514).

4.4.7. „Nyelvében él a nemzet” – a néplélek és a nyelvszellem

A nyelvek különbözőségének – partikularitásának – szükségességét Teleki – némiképp inverz logikával – a következőképp indokolja: „a’ nyelvnek nemcsak eszünkkel van baja, annak a szívet szívvel összekötni, érzelmeket gerjeszteni, az emberek belsejébe hatni, indulatokat mozgásba hozni is kell, és épen ez az, mit nem tehet az egyes nemzeteknél minden nyelv egyformán; ez az, mi szükségessé teszi a’ nyelvek különbségét a’ nemzetek közt” (*Akadémiai Évkönyv* III: 190; idézi Csúri Bálint 1901:16).

¹⁵³ „Ezen új elmélet szerint mind az, a mi a nyelvekben egyező, mind az, a miben egymástól különböznek, természetes tökéletes megfejtését találja, s a nyelvalakulás eddig megfejtetlennek tartott sok problémája szerencsés magyarázatot nyer” – mondja Ballagi (Ballagi 1859: 402).

A nemzeti nyelv közösségformáló erejénél fogva a nemzeti lét, a nemzeti kultúra megteremtésének alapjául szolgál, a „nyelvében él a nemzet”-gondolat jegyében.¹⁵⁴

A beszélőközösség tagjainak anyanyelve, a nemzet nyelve szorosan össze van forrva a „nemzet önérzetével”, a nemzeti öntudattal: „mint a nemzet összes öntudatának közös organuma [sic!], szellemi életeleme, életföltétele az, s mint ilyen, legszentebb birtoka, melylyel maga a nemzetiség is áll vagy esik” (Teleki 1818/1988: 48). Nemhiába kéri az öreg Fogarasi: „szeretném szintén szívére kötni minden magyar nyelvésznek, hogy a mely nyelvet a nemzet szelleme teremtett, s lángelmű fiai fejlesztettek és fejlesztenek, ahhoz csak szent érzelmekkel járuljanak” (Fogarasi 1874: 25).¹⁵⁵

Ezek a gondolatok egyértelműen a *Sprachphilosophie*-hoz, közvetlenül Herder történelem- és nyelvbolcseletéhez kötődik. Herder a történelem mozgatórugója a Szellem, egy nép, egy nemzet történetét, jogrendszerét, művészetét, mitológiáját, költészetét, filozófiáját és persze nyelvét az adott nép szelleme határozza meg. A nyelv tehát eredetére és funkciójára nézve univerzális, általános emberi, valamiféle szellemi erő – a Szellem – megnyilvánulása, konkrét megjelenésében, az egyes nyelvekben azonban az adott közösség teljesítménye, a néplélek¹⁵⁶ megnyilvánulása.¹⁵⁷

Elsősorban a népléleknek a nyelvben való megnyilvánulása határozza meg a nyelv szellemét, természetét, jellemét, belső alkatát, az ún. nyelvvidomot (a fogalomról részletesen Klemm 1925). Ez a bolcselati nyelvészet egyik központi fogalma. A nyelvvidomot a nyelvyaggal állítják szembe, bár mindkettőt az értelem működésének tulajdonítják.

A nyelvyag Hunfalvy meghatározása szerint „azon ízelt [tagolt, artikulált] hangok, melyek a nyelv szavait teszik” (Hunfalvy 1851a: 78). A nyelvyag tehát voltaképp a fonémakészlet, ám – mint ahogy erre Ballagi felhívja a figyelmet – mégsem tekinthetjük a nyelvyagot – Ovidius szavaival élve – „rudis indigestaque moles”-nek,

¹⁵⁴ Ebben a szellemben foglalta össze elnökként az 1843-as nagygyűlést megnyitó beszédében az Akadémia feladatait: „szép és nagy rendeltetése annak [ti. az Akadémiának] a tudományokat terjeszteni hazánkban honi nyelvünk segítségével és így ezt alkalmaztatni a tudományok különböző nemzeteire; egy nemzeti műveltséget megállapítani, mely az egész országra kiterjesztvén, hazánknak e részben is önállást, fényt és díszes helyet adjon a többi művelt nemzet sorában. A nyelv, nemzetiség és a tudományok kitűzött cél gyanánt karöltve lebegnek előttünk, ezen három elénkbe szabott tárgyak szerencsés öszvesítése dicső feladatunk” (idézi Körmendy–Mázi 2005: 231).

¹⁵⁵ A nemzeti nyelv szentségének gondolata másoknál is felerősül. Ballagi például így ír: „én sokkal szentebbnek tartom a nemzet leginkább féltendő kincsét, semhogy azon akármilyen tekintetből erőszakot menék tenni” (Ballagi 1857: 408).

¹⁵⁶ Kelemen János szerint a „Nationalgeist” ’nemzeti szellem’ kifejezés nem Herder, hanem Friedrich Karl von Moser (1767–1798) leleménye, ám Herder munkáiban is találkozunk olyan kifejezésekkel, mint „Geist des Volkes” ’népszellem’, „Seele des Volkes” ’néplélek’, „Geist der Nation” ’a nemzet szelleme’, „Genius des Volkes” ’a nép géniusza’ vagy „Nationalcharacter” ’nemzeti jellem’ (l. Kelemen 1990: 22).

¹⁵⁷ Ezen az elképzelésen Humboldt annyiban módosít, hogy a nyelv szellemével kapcsolatban ő kifejezetten a nemzet (és nem a nép) szelleméről (lelkéről) beszélt.

káosznak, nyers és zavaros tömegnek, melyet mindenki kénye-kedve szerint alakíthat, „mint asztalos a bútort” (Ballagi 1857: 408). A nyelvanyag elrendeződését ugyanis a nyelvenként eltérő, ezért az egyes nyelveket sajátossá tevő nyelvidom szabja meg.

A nyelvidom – Hunfalvy szavaival – ezzel szemben „a szók’ azon szenvei vagy változásai, melyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok’ kifejezésére alkalmasítja. A’ nyelvidom alkotásával az értelem magasabb fokú működést nyilvánít, mint a’ szók’ alkotásával. ’S minthogy általa lesz élővé a’ nyelv, azért minden nyelvnek’ saját egyedi jelleme az idomban van kifejezve” (Hunfalvy 1851a: 93).

A kettő viszonya egymáshoz a következőkben áll: „Az emberi nyelvek’ anyaga körül nyilatkozó működése az értelemnek inkább *közvetlen, az emberi nem’ közös tulajdonságait jelentő*; s azért *ősinek* is nevezhetném: de a nyelvidom körül nyilatkozó működése az értelemnek *közvetettebb, öntudatosabb, melly inkább az emberek’ fajbeli, vagy egyedi tulajdonságairól tesz tanúságot*” (i. m. 78). „Minden nyelvben az idom jelesebb az anyagnál, minthogy egyedisége leginkább abban, kevesbbé ez utolsóban, jelentkezik” (Hunfalvy 1854: 160).

Összefoglalva tehát: a nyelvekben a szellemi tartalom az egész emberiség számára közös, az a forma – a nyelvidom – azonban, amelyben a Szellem az adott nemzetben megnyilvánul, „a nemzetek szellemi képességeitől s a létrehozás pillanatában működő erőtől függ” Ballagi ezt így fogalmazza meg:

„Az ember szellemi léte lényegileg és általában mindig és mindenütt ugyanaz; a nemzetegyéni különbségek a tehetségeknek csak azon kisebb vagy nagyobb mértékben feneklenek [alapulnak], azon képességi fokozatoktól függenek, melyek minden egyéni különbségnek alapjai.¹⁵⁸ S valamint a szellem vele született törvényei minden emberre nézve lényegileg ugyanazok, úgy annak a szólásban nyilatkozó munkássága is” (Ballagi 1859: 400).

Úgy tűnik, Fábíán István a nyelv szelleme által kialakított belső formát nevezi alább *típusnak*:

„Minden nép külön egységet, az emberiség lényegének egyedi kifejezését képezi, melynek mindenik egyede testén és lelkén viseli fájának egyedi természetét.

A hasonlóság a népfaj egyedei közt a vér hasonlóságától ered, azaz, a származástól, aztán a természetből s életmód befolyásától; a lélekre nézve pedig a képződés hasonlósága az együttélésből, azaz együttgondolkodásból származik. Eredetileg az ember csak közösségben gondolkodhatik, ti. mindenki a maga gondolatát fájának más egyénéhez köti, s az így támadt gondolat épen úgy a másé, mint az övé, valamint a gyermek is épen úgy az apáé, mint az anyáé. A hasonló testalkat, a külről nyert hasonló benyomások hasonló érzéseket, hajlamokat, vágyakat támasztanak, ezek ismét hasonló gondolatokat, hasonló nyelvet.

Ezen alapok képződik minden nyelv-egyed egy szerves egésze, vagyis egy egységes elv alatt oly összefüggő rendszerré, melynek minden részei ugyanazon egységes elv által meghatározvák, s viselik azon típust, melyet rájuk amaz egységes elv nyomott” (Fábíán 1859: 505–506).

¹⁵⁸ „A nyelvalkotó ész abbéli véghetetlen feladatát, hogy az örök fejlődő szellemnek egyenértékű (adäquat) szóbeli kifejezést teremtsen, csak fokenként bírta megfejtteni s művének tökéletes befejezettséget adni már csak azért sem tudott, mert a nyelvteremtés [...] a szellemnek közvetlen, ösztönszerű műve, minél fogva az ember, a mint egyszer a tudás fájáról evén, szelleme öntudatos munkásságra ébredt és életviszonyait bizonyos célok elérése tekintetéből rendezni kezdvén, figyelme a közvetlen előtte levőkön túl fekvő viszonyokra irányzódott: az eredeti ösztönszerű nyelvteremtés munkájának azonnal vége szakadt.

Igy a nyelvek előállása az azt előteremtő nép életének bizonyos korszakához levén kötve, igen természetes, hogy szerencsésebb ihletű, élénkebb, teremtebb eszű népek a határozott idősak alatt a kitűzött feladatból többet bírtak megfejtteni, mint a kevésbé szerencsés észjárásu, csekélyebb tehetségű népek, kik vagy fele úton maradtak el, vagy a kezdeten is alig tudtak túl menni s nyelvükön a befejezetlenség jelleme kitetszőn rajtuk maradt.

Népek, melyek előbb szerződtek rendezett társaságba, mint hogy nyelvük teljes tökéletes kifejlést nyert volna, mint a sinaiak, ezen társas koraérettséget azzal fizették meg, hogy bizonyos tekintetekben, különösen pedig nyelvükre nézve örökös gyermekek maradtak. Az ő-sinaik ember beszéde tökéletesen hasonlít a gyermek beszédéhez: csak a beszéd anyagát fejezi ki, mint: apa tegnap menni templom, e helyett: apám tegnap templomba ment; a jelöletlen viszonylás pedig hozzá gondolandó. [...]

Az eredeti szerves nyelvteremtés nem szándékos, előre elgondolt művelete az emberi szellemnek, hanem annal közvetlen, ösztönszerű nyilatkozata. Távól attól tehát, hogy az előhaladt művelődés a nyelvalkotás munkáját előmozdítaná, az emberi észnek más feladatokra való irányoztatása – a mint már főnebb érintettük – azt inkább hátráltatja, a teljes reflexio végkép megakasztja. Ezentúl a nyelv szervezete a helyett, hogy tökélyesbülne, inkább kopásnak indul, csak értelményi tekintetben fejlődik tovább és tökéletesbül.

Valamely nyelv fejlődési folyamatában e fordulatpont kétségkívül akkor áll be, midőn valamely néptörzs, melynek az sajátja, a történelem színpadára lép, nemzetté válik: akkor a társadalmi viszonyok megállapodottabb alakot öltvén, a törzsek szerint különböző nyelvjárások egybeolvadásából egy gazdagabb nyelv alakul s nem sokára mint egyszínezetű nemzeti nyelv nyer megállapodást” (Ballagi 1859: 401, 405).

4.4.8. A nyelv tökéletesítése

A *Sprachphilosophie* szerint a nemzeti nyelv jelentősége másrészt abban áll, hogy ezáltal válunk szűkebb értelemben a családnak, tágabb értelemben nagyobb közösségünknek, a nemzetnek tagjává, azaz, a nemzeti nyelv által szocializálódunk (vö. Herder 1772/1983: 303–315; I. 4.1.2. fejezet). A szocializáció során az egyén a nyelvvel együtt sajátítja el az abban az évezredek során rögzített-rögzült kategóriarendszert, világlképet, látásmódot, mondhatjuk úgy is, hogy a nyelv szellemét. A nemzeti nyelv egyben az „anyai nyelv” (l. például Teleki 1818/1988: 119). A *Sprachphilosophie* azon felismerését, hogy az ember a saját anyanyelvéhez közvetlenül viszonyul, nálunk Fogarasi fogalmazza meg a legegyértelműbben:

„Első viszonyunk a nyelvhez a természeti, tisztán gyakorlati; e szerint a nyelv ránk nézve közvetlenül adott valami. Úgy tartozik az hozzánk, mint lényünk alkatrésze [orgánum = szerv]. Annak a birtokába önkénytelenül, célzatos, mesterkéletlen eszközés nélkül jutunk, nem valamely holt anyag mechanikai elsajátítása, hanem a gondoló és beszélő tehetségnek önálló dynamicai kifejlése által az élő állapotban átnyújtott nyelvanyagon és nyelvanyagban. Nem úgy használjuk azt, mint külső eszközt valamely meghatározott célra, hanem mint a természetből hozzánk tartozó organumot [szervet], mint bennünk lakozó erőt reflexió és tudatos számítás nélkül. [...] Később tanult egy nyelv sem verhet oly mély gyökeret szellemünk- és kedélyünkben, mint az anyanyelv. Ez a mi saját és legmélyebb gondolatunk közlönye, legbensőbb életünk közvetlen kifejezése, s ez is marad mindenha” (Fogarasi 1859: 47–48).

Láttuk, hogy a magyar bölcséleti nyelvészek szerint az első emberekre – az első nyelvalkotókra – nézve isteni adomány lévén az ész, az „okosság” az elsődleges, s ehhez képest a nyelv másodlagos, hisz a nyelv az értelem műve, illetve megnyilvánulása. Ugyanakkor a későbbi korok embere számára, aki már egy nyelvvel rendelkező közösségbe születik bele, hangsúlyozzák, hogy az anyanyelv és a kogníció együtt fejlődik, és kölcsönösen hatással vannak egymásra. Teleki ezt így fogalmazza meg:

„A közösülés által embertársaik *okosságának* előmozdítására, új gondolatoknak előhozására, a lappangóknak felélesztésére, a képzetek megtisztítására ez [ti. a külső nyelv használata] a legszebb, a leghathatósabb mód lett. Ekképpen tanult és tanul még ma is az ember az okosság által *beszélni*, és ekképpen tanít minket a beszéd *okoskodni* [gondolkozni, megismerni a világot]; a lelki tehetségek által műveljük a nyelveket és ezek által a *lelki tehetségeket*. A kettő oly szoros egybeköttetésben vagyon, hogy az egyik a másik nélkül nem állhat meg” (Teleki 1818/1988: 114–115).

Ha az anyanyelvet szervesen összefüggőnek tekintjük az ember megismerő (kognitív) funkciójával, akkor ebből az is adódik, hogy a nemzeti nyelv mind a tudomány terjesztése – a felvilágosítás –, mind a tudomány művelése szempontjából fontos szerephez jut.

Ez a gondolat a felvilágosodás – a „felvilágosítás” – jegyében kerül előtérbe, mégpedig azzal összefüggésben, hogy hazánkban – miközben az ekkoriban kibontakozó természet- és társadalomtudományok a tudományban élen járó európai országokban rohamosan bővülő nemzeti nyelvű szakterminológiát termelnek ki – a tudományosság kizárólagos nyelve latin (Balázs 1980: 7–22). Az oktatáson alapuló modern nemzeti nyelvű kultúra létrehozását tekintve ez súlyos gátló tényezőnek bizonyult. A nyelvújító törekvések ezért nálunk eleinte – például Bessenyei programjában – a tudományok nyelvének magyartítására irányultak.

A probléma egyik első érzékelője Bod Péter (1712–1769), aki 1760-ban kiadott magyar nyelvű egyháztörténetének előszavában elsöknként illusztrálta élőnyelvi anyagon, hogy a latin eredetű idegen szavak mennyire ellehetetlenítik a magyar ember számára a megértést, legyen szó akár szentírás-magyarázatról, akár jogi szövegről. Bod Péter kifejti, hogy szerinte a sok latin kifejezést sokkal hathatósabb magyar kifejezésekkel lehetne helyettesíteni, hogy „a’ Deák nyelvet nem értő együgyű ember is megérthetné” (idézi Balázs 1980: 20). Bod a józan magyartítás híve volt. Úgy vélte, hogy magyarul is ki lehet fejezni mindent, de – talán elsőként különböztetve meg jövevény-, illetve idegen szót – a jövevénytiszavakat nem szükséges kiirtani a nyelvből.

Bod Péter kortársa volt Kalmár György (1727–1782), korának széles látókörű nyelvtudósa, akit Balázs János a hazai nyelvfilozófia úttörőjeként aposztrofál. Kalmár az 1770-ben Pozsonyban kiadott *Prodromus*ához csatolt *Summában* (329–333. oldal) magyar hexameterekben fejti ki véleményét arról, hogy a latin nyelven való iskoláztatás mennyire lehetetlenné teszi a tanulást, az ismeretek elsajátítását. Saját szavaival (idézi Balázs 1980: 17):

„Mennyi időt vesz el a deákzással csak a férfi!
Több az, ki soha meg nem fogja tanulni e nyelvet:
néhányik pedig ám későre ha érti meg aztat.
Hát azalatt semmit nem horda rakásra magának!
Nem gyűjtött eleget: de mit sem nyelt a gyomorba!
Nem csuda, hogy halványka, szegény és csúnya soványka!”

Meggyőződése, hogy a nemzet csak az anyanyelvi oktatás révén válhat műveltté. Itt merül fel tehát erőteljesen az anyanyelv, az anyanyelven való gondolkodás, megismerés kiemelt fontossága, amely a *Sprachphilosophie* egyik sarkalatos tételévé válik. Érdemes idézni idevágó sorait (Balázs 1980: 17):

„Kérlek azért, Hazafi! kérlek, hallgass ide énrám!
Vedd magad észre, Szívem! ne menj a bizonytalan útra.
Ám melyik legyen a bizonyos jó régula, s eszköz,
megmondám: tartsd kézbe: tudom, meg nem csal a' téged.
Ez ország után bizonyosan eléred a jó célt.

Ím a kegyes természet adá neked az anyanyelvet!
Ím amikép kiszopád; mostan is szádban az ízi!
Kellemetessen itatja magát: ízint nyeled azt le.
Menél többet iszodd, annál kívánhatod inkább.
Én tudom, így nem kell fűró s tölcser a fejednek!
Nem lehet írtóznod: nem léssen rajta erőszak.”

A racionalista hagyomány nyelvkoncepcióját elfogadó nyelvtudósok többségét a felvilágosodás késői szakaszában is a XII. század óta élő, s a nyelvtan egyetemes kérdéseit vizsgáló *grammatica speculativa* nyomán az *univerzális grammatika*, és az ezen alapuló tökéletes, ideális nyelv foglalkoztatja.¹⁵⁹ Természetes, hogy ezt a tökéletes nyelvet vagy a kialakított nyelvideált szem előtt tartva eleinte a magyar nyelvújítók is ennek mintájára kívánták fejleszteni, tökéletesíteni nyelvünket.

A berlini Tudományos Akadémia ebben a szellemben írt ki 1794-ben egy pályázatot, melyben arra a kérdésre várt választ Európa nyelveinek összevetése alapján, hogy ezek közül melyik felel meg legjobban a tökéletes nyelv eszményének. A pályadíjat Daniel Jenisch (1762–1804) nyerte el. 1796-ban Berlinben kiadott műve¹⁶⁰ – némi késéssel ugyan,¹⁶¹ de – nagy hatással volt a magyar nyelvújítókra is, maga Kazinczy is lelkesen olvasta, sőt 1805-ben pályátételt kívánt kitűzni a következő címmel: „Szabattassék a magyar nyelv egy tökéletes nyelv' ideájához” (Békés 1985: 12).

¹⁵⁹ Kalmár például logikai alapon épített fel egy univerzális, írásos műnyelvet, mely legjobban az egyiptomi, illetve kínai képiráshoz hasonlít. Erről bővebben Balázs 1980: 23–45.

¹⁶⁰ D. Jenisch 1796. *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens*. Berlin.

¹⁶¹ Kölcsey 1814–1815 táján rövid kivonatot is készített belőle magyar nyelven (Balázs 1980: 69).

Kultsár Istvánnak a *Magyar Kurir*-ban 1804-ben meghirdetett pályázata a következő kérdésekre várt választ: „1. Mennyire ment már a magyar nyelv kimíveltetése?¹⁶² 2. Micsoda módok és eszközlesek által kell azt nagyobbra vinni? és 3. miképp lehet ezen eszközöket fogatosakká tenni?” (idézi Éder 1988: 17). A pályázat nyertese Kis János (1770–1846) lett, *A Magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimíveltetetése módjairól, eszközeiről* (Pest, 1806) című feleletével, melyet Kazinczy útmutatása alapján, Jenisch művét felhasználva.¹⁶³ Érdemes megemlíteni még a sorban Pápay Sámuel (1770–1827) *A Magyar Literatura esmérete* című irodalomtörténetét (Veszprém, 1808), amelynek első kétharmad részében a szerző a magyar nyelvvel foglalkozik, és – szintén Jenisch nyomán – részletesen kifejti a nyelvújításról vallott nézeteit.¹⁶⁴

A nyelvújítás elméleti megközelítésében Teleki József pályamunkái jelentenek fordulatot. Az alap gondolatot már a herderi nyelvkoncepció jegyében fejt ki: „A nyelv kimíveltetése oly szorosan egy lábon áll az egész nemzetnek pallérozottságával, hogy azt amabból könnyen megítélhetjük” (Teleki 1818/1988: 116).¹⁶⁵ Ennek alapján felismeri, hogy minden nyelv alkalmas mindannak kifejezésére, amit az illető közösség a világról tud – viszont csak annak a kifejezésére alkalmas.¹⁶⁶ „Ezt [a tételt] mutatják a kimíveltetés bölcsőjében lévő nemzetek, melyeknek nyelvök csak annyiba bő, csinos és a képzetek kifejezésére csak annyiban alkalmas, amennyibe azoknak elmebeli tehetéseik ki vagynak formálva” (i. m. 115).¹⁶⁷

¹⁶² Vö. „KIMŰVEL v. ~MŰVEL, (ki-művel) ösz. áth. Bizonyos testi, vagy szellemi tulajdonságot, képességet, tehetséget czélszerű eszközök és módok által kifejti, a tökélynek, ügyességnek bizonyos fokáig visz, kifinomít, kiképez. *A testet táncz, lovaglás, vívás által kiművelni. Az ízlést zene, festészet, szobrászat, költészet által kiművelni. Az észet tudományos könyvek olvasása, tanulás, buvárkodás által kiművelni. Az akaratot erkölcsi jó példák, erények utánzása által kiművelni.* V. ö. MŰVEL.

KIMŰVELES v. ~MŰVELES, (ki-művelés) ösz. fn. Cselekvés, mely által testi vagy szellemi tehetségeinket kiműveljük, kiképez. *A testnek kiművelését előmozdító gyakorlatok. A lélek kiművelésére fordított gond.* V. ö. KIMŰVEL” (CzF.)

¹⁶³ A pályázatra beérkezett másik munka gróf Teleki László (1764–1821) *A Magyar Nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklései* (Pest, 1806) volt.

¹⁶⁴ Csetri Lajos hívja fel a figyelmet arra, hogy Jenisch nyelvészettikai célú nyelvösszevetésében történetileg kialakult, egymással homlokegyenest ellentétben álló stílusértékek eklektikusan egymás mellé helyezve jelennek meg. Elég, ha csak a tökéletes nyelv definícióját tekintjük. Jenisch szerint az a nyelv a legtokéletesebb, amely „gondolatainkat és érzelmeinket a szellem mindenkor szűkségletének megfelelően tudja kifejezni” (Balázs 1980: 70; Éder 1988: 20).

¹⁶⁵ Teleki megjegyzi, hogy az egyén „pallérozottsága” – idegen nyelvek segítségével – természetesen emelkedhet magasabb szintre, az idegen nyelven szerzett műveltség azonban egyszerűen mindig idegen marad, másrészt a nemzet műveltségének szintjére nem lehet belőle következtetni (Teleki 1818/1988: 116).

¹⁶⁶ Kiss Jenő szociolingvisztika tankönyvében ezt így fogalmazza meg: „A nyelvek virtuális egyenlősége azt jelenti, hogy minden élő nyelv alkalmas arra, hogy az őt élőtlő és hordozó közösség kommunikációs szükségleteit kielégítse” (Kiss 1995: 159).

¹⁶⁷ Teleki ezen meglátását különféle nyelvekből vett példákkal illusztrálja, melyek akár a mai szociolingvisztikai tankönyvekben is szerepelhetnének (i. m. 115–116).

Az ebből adódó következtetés nem más, mint hogy „elsősorban nem a nyelv művelendő, hanem a nemzeti lélek, amely benne megnyilvánul” (Szekrényessy 1937: 94).¹⁶⁸ Czuczor *A nyelv bőségéről* című, kiadatlan kézírata is ezen szellemben íródott:

„Azt állítjuk tehát, hogy nyelvünkben szükséges az újítás. Mert a tökéletesbülés elve szerént nincs olly véges lény, melyet tökéletesbitni nem lehetne. Aki előre nem tör elmarad. A nyelv ügye is ezen elv szerint jár; halad vagy vesztegelve elmaradoz. Mert a nyelv tulajdonkép a tárgyknak, érzelmeknek, és gondolatoknak megkülönböztetett hangokon elő adott képe; ha tehát oly tárgyat, érzelmet, vagy gondolatot akarunk kifejezni, mely eddig előttünk ismeretlen vala, szükség annak nevet is adnunk, így kezdi a kised első szükségének s a körötte álló tárgyak nevezeteit tanulgatni, s valamint minden tárgy, úgy minden szó új előtte. A serdülő ifjoncz nyelve már bővebb, mert bővülnek érzelmei, gondolatai. Midőn a férfikor beál, terjed a tapasztalás, szaporodnak az ismeretek s velők együtt a nyelvbeli kifejezések is. – Ami egyes emberrel, ugyan az történik az egész nemzettel, mert ennek is vannak saját korai. A vad ember állati szükségének tárgyait tudja csak elnevezni. A pásztorzkodó családok nyelve már amazokénál kiterjedtebb, ezekénél ismét a földművelőké. Ha továbbá valamely nemzet a szépművészeteket és tudományokat, kezdi kedvelni, egy új mezeje nyílik meg előtte az az ismereteknek, tehát szükségképen az újonnan alkotandó műszavaknak is” (CzK 2: 1–2).

Ballagi így fogalmaz: „A nyelv mint a gondolat kifejezése, a nemzet gondolatkörének tágultával szükségkép bővül, gyarapszik” – majd továbblépve felteszi azt a kérdést, hogy hogyan zajlik ez a gyarapodás. Válasza a korszak nyelvészeinek, nyelvújítóinak álláspontját tükrözi: „Többnyire csak úgy a hogy létre jött; a gondolat teremti magának a benne rejlő törvények szerint a nemzetileg idomult kifejezést” (Ballagi 1857: 411).¹⁶⁹

Ahhoz, hogy ezt a gondolatot a maga teljességében lássuk, az *okosság* – az elme, az értelem, az intelligencia, a gondolkozás képessége – eredetéhez kell visszatérnünk. Teleki szerint az *okosság* „isteni szikra” (Teleki 1818/1988: 112).¹⁷⁰ Mégsem egyszerűen Isten adománya, hanem „mennyei tulajdonság”, hisz az embert a Mindenható „a *maga képére* teremtetten” (i. h.). Az *okosságot* Teleki az emberi léleknek –a kifejezhetetlen, tisztább, felsőbb valóságnak, magunk jobbik felének – tulajdonítja. Fontos tekintetbe venni, hogy Teleki az emberi lelket halhatatlannak, és ebből kifolyólag – ezzel együtt – végtelenül tökéletesnek tartja. Sőt, az ő felfogásában az emberi lelken kívül a földi lét minden vonatkozásban véges, azaz múlandó és romlandó.

¹⁶⁸ „Miveljük tehát a ’ nemzetet öszveségesen, ’s gerjesszünk nemzetünkben magyaros gondolatokat, magyar érzéseket. A ’ magyar gondolat majd magyar szóra is talál, a ’ melly a ’ nemzetiségtől veszi eredetét” (K. P. 1823: 83).

¹⁶⁹ Így: „Minden a nyelv gondolataink, fogalmaink és eszméink kölcsönös közlésének csak eszköze; ezeknek tehát amaz meg kell előzniük, mint bizonyítja ezt nemcsak a dolog természete, hanem a nemzetek történeteiből merített tapasztalás is” (Teleki szavait idézi Körömendy-Mázy 2005: 229).

¹⁷⁰ Vö. „[E]z [ti. a nyelv] lelkünknek, ezen testünk’ szerkezetéhez kötött isteni szikrának ébresztő fáklyája” (Almási Balogh 1837: 23).

Ebből következtet arra, hogy minden halandó kötelessége eme „felsőbb tulajdonságát ereje szerint véghetetlenül kifejtteni”, más szóval, az ember fő célja „a vég nélkül való tökéletesedés” (i. h.). Teleki tehát úgy véli, hogy „ezen isteni szikrárt azért adta a Teremtő, hogy avval éljünk, azt kifejtsük. Ennek használása, kimívelése *kerülhetetlen, szoros kötelességünk*” (i. h.). Az „*isteni szikra*, mely már a kisdedben benne lappang, és csak a gyullasztó környüállásokat lesi, hogy a maga *legszebb fényében* megjelenhessék” (i. m. 111).

Teleki azonban nemcsak az egyes emberre, hanem a kisebb-nagyobb emberi közösségekre, illetve az egész emberiségre¹⁷¹ nézve is érvényesnek tartja mindezt:

„Minden társaságnak a tökéletesedés a fő eránya, és az csak annyiba helyes és jó, amennyibe ezen közös eránnak megfelel. Minden egyes embernek, minden köztársaságnak és az egész emberiségnek szoros kötelessége, hogy minduntalan következik, hogy a *nyelvek csinosítása, tökéletesítése* nemcsak megengedhető, hanem *kerülhetetlenül szükséges*, minden nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly *természetes*, mint a *természet maga*, Herdernek helyes megjegyzése szerint” (i. m. 112).

A következtetés egyértelmű:

„Az ember lételének fő törvénye a[z] lévén, hogy minden tehetségeit a lehetőségig kifejtsse, a maga és az egész emberiség további előmenetelén dolgozzon, a nyelv pedig a nemzeti kimíveltetéssel szorosan egy lépést tartván, ezekből természetesen következik, hogy a *nyelvek csinosítása, tökéletesítése* nemcsak megengedhető, hanem *kerülhetetlenül szükséges*, minden nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly *természetes*, mint a *természet maga*, Herdernek helyes megjegyzése szerint” (i. m. 116).

A nyelv tökéletesítése tehát azért feladat, mert az embernek, a nemzetnek és az emberiségnek a feladata értelme – s áttételesen a lelke – „kimívelése”,¹⁷² tökéletesítése, ez pedig a tudományok és személyes tudásunk fejlesztésével érhető el. S ha a nyelvet beszélő közösség, a nemzet világról való tudása, világismerete fejlődik, tökéletesedik, az szükségszerűen együtt jár a nyelv – elsősorban természetesen a szókészlet – fejlődé-

¹⁷¹ Teleki az emberiség történetét áttekintve úgy látja, hogy „[m]élyen, kiirthatatlanul az emberben fekszik a *tökéletesedésnek kívánsága*; egyenetlen, de kétségbe nem hozható lépésekkel siet az egész *emberi nem* – ha az egy közös, a *nagy egészet* általölölő szempontból tekintjük – a kimíveltségnek legfelsőbb, de soha el nem érhető fényes teteje felé!” (i. m. 113).

¹⁷² Nem véletlenül használom a *nyelvművelés* kifejezést. Bodrogi Ferenc Máté teszi fel 2005-ös tanulmánya alcímében a kérdést: „Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?” A válasz egyértelműen nem. A korszakban *nyelvművelő* minden, a nyelvújítással és általában a nyelvvel foglalkozó hazafi (Bodrogi 2005: 69; 92). A nyelvújítás tehát nem nyelvművelés, bár a mai nyelvművelők, ill. a kumulatív tudományfejlődési modellben gondolkozó tudománytörténészek narratívájában így szerepel (erről részletesen Sándor 2001: 158-170; Bodrogi 2005).

sével, illetve fejlesztésének igényével.¹⁷³ Ezért kezdi Fogarasi *A magyar nyelv szelleme* című nyelvтанának *Előszavát* a következő mondattal: „Honi műveltség honi művelt nyelvvel együtt jár” (Fogarasi 1843: VII), s ezért írja Almási Balogh Pál, hogy „[a] nemzeti értelmesség’ előrehaladásával, egyforma lépéssel halad előre a’ nyelvemvelés is. Hogy ez megtörténjék, szükséges, hogy a’ nemzet’ polgári alkotmánya, hatalma és gazdasága, ’s végre tudományos és vallásos esmeretei is nevedekjenek ’s előre haladjanak” (Almási Balogh 1837: 59).

Szép példája ez az egységben megfogalmazott filozófia különböző ágazatainak – többek között az ontológiának, az episztemológiának, a nyelvfilozófiának, az etikának, a tudományfilozófiának – kölcsönös meghatározottságára (vö. Teleki 1818/1988: 111–151).¹⁷⁴

Teleki József ebben a szellemben fejtette ki elképzelését a magyar nyelv tökéletesítéséről. Első pillantásra talán meglepő, hogy pályaművét mégis a jenischi nyelvideál fogalmainak¹⁷⁵ felhasználásával írja meg (Balázs 1980: 188–215), természetesen a hazai előzmények szövegszerűen kimutatható ismeretében (erről Éder 1988: 20–23). Csak-hogy Teleki művének mindkét nyelvtudomány-történeti elemzésében épp az sikkad el, hogy a szerző pontosan abból indul ki, hogy a jenischi nyelvideál fogalma használhatatlan. Teleki ezt több érveléssel is alátámasztja.

Kimutatja, hogy nincs olyan élő nyelv, amelyben a tökéletes nyelv jenischi kritériumai egyszerre megtalálhatóak lennének, de olyan sincs, amely akárcsak egy szempontból is tökéletes volna. Mindazonáltal, ha lenne is tökéletes nyelv, akkor sem lehetne egy élő nyelvet, egy nemzet anyanyelvét hozzáigazítani. Teleki tehát ezen a

¹⁷³ Erről szintén Almási Balogh Pál akadémiai székfoglalójában olvashatunk ihletett sorokat (Almási Balogh 1837: 34–36). Érdemes megjegyezni, hogy ő kiemeli a megnevezés és a megismerés szoros együttjárását (l. erről Horváth 2004a):

„Az elme csak azon mértékben képes esmereteit ’s ideáit bővíteni, azokat bizonyos rendbe alakítani ’s világos öntudatra emelni, a’ mennyiben a’ tárgyakat nevezni, az eleibe terjesztett gondolatokat nyelvvel előadni ’s utánzani tudja, mint ezt az emberi nemzet’ kifejlődésének története is mutatja. Az, mit nem tudunk nevezni, beszéd által mások’ eleibe terjesztetni, ki van rekesztve esmereteink’ köréből. Az eddig ismeretlen ’s új idea, csak akkor válik valóságos esmeretté, ha azt oly szóval tudjuk jelezni, melly a’ nyelv’ szellemével megegyez ’s melly a’ jelelendő dolgot érthető és világos alakban adja” (Almási Balogh 1837: 35).

¹⁷⁴ Lugossy József szerint „a nyelv, miként az egész embertörténelem, egy nyitott és önmagába soha vissza nem térő előrehatolás” (Lugossy 1859: 8).

Hasonlóképp – a korszellemnek megfelelően – vélekedik Fogarasi: „Az élő nyelvnek, mint bármely más élő lénynak, egy helyben megállapodnia nem lehet. Előhaladás vagy hanyatlás a sorsa mindnyájának, míg el nem hal. S elhaltával is csak egyéni életét veszti, de táplálékot nyújthat a szerént amint éltében hatalmas életével bírt, vagy nem bírt, újabb élő lények vagy lényeknek, mint a szanszkrit nyelv az árja vagy hindu-európai nyelveknek, a latin a román nyelveknek” (Fogarasi 1874: 3).

¹⁷⁵ Jenisch az eszményi nyelv négy jellegzetességét adja meg. Ezek szerint a tökéletes nyelv gazdag, tömör, világos és jól hangzó. A gazdagság és a jóhangzás a nyelvre mint eszközre vonatkozik, a tömörség és a világosság pedig a nyelvhasználatra, ennyiben tehát Jenisch az ókori görög és latin retorikák hagyományaihoz is kapcsolódik.

ponton egyszerűen a másik nézőpontot – másik paradigmát – érvényesíti: a tökéletes nyelv romantikus-liberális szellemiségű kritikáját adja (erről l. még Békés 1997a: 115).

Talán ezen a ponton ragadható meg a legkézzelfoghatóbban, hogy az idealista alapállású romantika hogyan integrálja a felvilágosult racionalizmus egyik alapvető eszméjét (l. 4.2.2. fejezet). A felvilágosodás gondolkodóitól örökölt, különféle módokon definiált általános nyelvideál helyébe a romantikában az adott nyelv ideálja kerül. Ehhez azt szükséges tudni, hogy a *Sprachphilosophie* – és tágabban: a göttingiai paradigma – szellemében a nemzeti nyelvet a mi nyelvészeink is organizmusnak tekintették. Ballagi szavait idézem:

„A nyelvet szervezetnek mondták, s nem ok nélkül, a mennyiben az nem előre meghatározott célra készült csinálmány, nem is hangok szerzeménye, mint a zene-szerzemény, hanem természeti szükségességgel előállott, fejleményképen alakult mű. A nyelv nem csináltatik, mint a gyármű, hanem belülről fejlődve lesz, mint a szerves természeti lény” (Ballagi 1857: 409).

Másutt Ballagi a nyelvet organizmusnak, rendszernek nevezi, mégpedig a humboldti, majd – egészen meglepő módon – a Saussure-i értelemben: „A nyelvet nem szabad a szavak valamely aggregatumának nézni; hanem minden nyelv rendszer, mely szerint a lélek a hangot összeköti a gondolattal” (Ballagi 1841: 12). Az előző (4.4.7.) fejezetben láttuk, hogy a magyar bölcséleti nyelvészek szerint a nemzeti nyelvben a nemzet karaktere nyilvánul meg, ez alakítja ki a nyelv belső alkatát, a nyelvvidomot, a nyelv sajátos természetét.

Mivel a bölcséleti nyelvészek a nyelvet szerves rendszerként fogták fel, érvényesnek tartották rá a többi élő organizmusra vonatkozó természeti törvényszerűségeket, más szóval az organikus fejlődés törvényét. Ez két vonatkozásban érvényesül. Az egyik a Schlegel-fivérek és Jacob Grimm által is átvett herderi nyelvregényben ölt elsőként formát. Szekrényessy Margit szép szavaival: „A természeti törvény kérlelhetetlen és következetes. Csak előre visz: csira, növény, bimbó, virág, gyümölcs és lehullás... A folyamat talán siettethető, de meg nem állítható és vissza nem fordítható. Minden nyelvnek megvan a maga gyermek-, ifjú-, férfi- és aggkora, mint a népnek, amely beszéli” (Szekrényessy 1937: 58). Érdemes idézni Ballagi idevágó gondolatait is:

„A kültermészet tárgyai, az igaz, szinte örökös támadás, fejlődés és enyészés körforgásában mozognak; de minden természeti lénynek megvan a maga körvonalozott állandó evolúciója, melynek kitanulása teszi a kültermészet lényének felismerését, teszi lehetőséggé azoknak rendszerbe való sorozását.

Nem így van a dolog a szellem kifolyásával, a nyelvvel. Itt a szellem örök, állandó törvényein kívül más, szoros meghatározás alá nem vehető befolyások is hatnak; ezenfölül az egyéni geniusnak s az esetlegnek is tág mező nyílik. – Az ember morális cselekvésének is kétségkívül a lélek örök törvényei szabják meg folyamatját; mindamellett a legdurvább determinizmus is kénytelen bevallani, hogy itt azon szükségképi következetességet, mely a kültermészetben uralkodó, hiába keresi.

Szóval: a kültermészet tüneményeinek adjuk rajzát, osztályrendszerét és meg tettünk mindent; ellenben a szellem nyilatkozatainál, minők nyelv, vallás stb., a rajznak, a leírásnak csak statisztikai becse; a dolog lényegét szülemlése és fejlődésének történelméből tanuljuk” (Ballagi 1859: 399–401).

A kérdés ennek kapcsán természetesen az, hogy egy adott nyelv vajon milyen korát éli éppen (erről l. például i. m. 60), a Nagyszótár feladatát azonban ezen modell szellemében határozták meg: „a tökéletes szótárnak a nyelv gyermekkorra, előmenetele, virágzása, s megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia” (CzF. I: 2).¹⁷⁶

A nyelvet organikus rendszernek tételezve a másik fontos következtetés az, hogy minden nyelv a saját természete szerint fejlődik, más szóval nem lehet belőle más, mint ami már csíráállapotában benne rejtett.¹⁷⁷

Ez a két szempont meghatározó jelentőséggel bír abban a korban, amikor szükségesnek látszott beleavatkozni a nyelv természetes fejlődésének menetébe. Voltak, akik a nyelvet a maga adott állapotában tökéletesnek látták, amely képes a közösség aktuális kommunikáció igényeit kielégíteni. Így vélekedett többek közt már Aranka György (1737–1817) is. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság célját ennek értelmében a következőben látta:

¹⁷⁶ Balázs János is megemlíti, hogy ez volt az egyik olyan pont, amit a szótár kritikusi gyakran emlegettek. Ugyanakkor Czuczorék menségére a következőket hozza fel:

„É követelményeknek eleget tenni – jól tudjuk – lehetetlen. De ne feledjük, hogy Czuczoréknak ez a nyelvfilozófiai elve teljesen egybevágott az ógrammatikusok nézeteivel, hiszen BOPP egyik, 1836-ban megjelent művében maga fejtette ki, hogy a „a nyelvek mint igazi organikus természeti képződmények” (organische Naturkörper) tekintendők, amelyek meghatározott törvények szerint képződnek, valamely belső életelv szerint fejlődnek és tökéletesednek, majd pedig „fokozatosan elhalnak” (idézi: H. ARENS, Sprachwissenschaft. München, 1955. 195). S hogy Czuczorék ezt az akkoriban nagyon is divatos és olyan sokat hangoztatott elvet kritika nélkül idézték, azon nincs mit csodálkoznunk, hiszen még napjainkban is gyakorta tapasztaljuk, hogy külföldön számyra kelt nézeteket, nem kevésbé kritikátlanul, némelyek napjainkban is sűrűn idézgetnek, anélkül, hogy használhatóságukról meggyőződnenének. Mint tudjuk, ezt a BOPPéktól megalkotott fiziológiai és biológiai fogantatású nyelvi modellt csak az újgrammatikusok rombolták le a múlt század 80-as éveitől kezdve, amikor Czuczorék szótára már régen megjelent, s szerkesztői is már mindketten elhunytak” (Balázs 1978: 154).

¹⁷⁷ L. „FEJLŐDÉS, (fej-l-öd-és) fn. tt. *fejlődés-t*, tb. *~ék*. Valaminek folytonos és nagyobb belerővel eszközölt fejtese. V. ö. FEJLÉS, FEJLIK” (CzF.)

„FEJLÉS, (fej-l-és) fn. tt. *fejlés-t*, tb. *~ék*. Bomlási, kinyílási, szétválási állapota valaminek, midőn burkából, héjából kifakad, kibukik. V. ö. FEJLIK” (CzF.).

„FEJLIK, (fej-l-ik) k. m. *fejl-ett*, htn. *fejl-eni*. A *fejled* igével rokon értelmű, csakhogy ebben inkább az ön vagy belső erő, amabban a külső befolyás működése lappang, s a *felesik* igével sokszor egyet jelent. *Fejlik a hárs*, midőn héját lehuzzák. *Fejlik a ruha*, midőn varrását széttepik. *Fejlenek, kifejlenek a hadseregek*, a kormányzóra. *Fejlik, kifejlik az ügy, igazság*, ha vizsgálat alá veszik. *Fejlik az ész*, az oktatók útmutatása után. *Fejlik a növény*, különös ápolgatás által. V. ö. FESLIK. Finnül *pääsen* fejlem” (CzF.).

„[E]zt az élő, szép, tiszta, ép nyelvet, mint a' véka alól a' gyertyát ki-végye; vagy inkább mintegy a' régi omlások alól, melyek alá temettetvén, mint a' gyémánt, természeti fénnyit és betsit meg-tartotta, ki-ássa; meg-elevenitse; kellemetességét, érdemét és szükségét nap-fényre, 's ha lehet, idővel olyan virágjába, arra a' méltó tiszteletre hozza és emelje, melyet természeti szépsége érdemel; és amelyre hajdon a' Görög 's ma a' külsők [élő idegen nyelvek] emelkedtenek” (Aranka 1796: 7–8).

A bölcséleti nyelvészek mindenesetre arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a nyelv-fejlesztésben maximálisan tekintettel kell lenni a nyelv természetére, azaz a nyelv belső alakára, a nyelvvidomra. Almási Balogh Pál szavait idézem:

„A' nyelvnek philosophiai elveken épült, bel szerkezetével megegyező, a' nemzet' characterével összhangzásban lévő kimivelésének, az ebből kifejlő gyümölcsöknek élő szóval, irással 's könyvekkel való terjesztésének egész nemzet' értelmi és erkölcsi valójára 's ekként virágzására és szerencsésletére is tagadhatatlan befolyása 's jöltévő ereje van” (Almási Balogh 1837: 66).

A nyelv természete, a nyelvvidom a nyelvszokásban, az úzusban, a közösség által egységesen elfogadott nyelvi szokásrendszerben jelenik meg. Telekitől kezdve szinte minden nyelvészünk, aki nyelvelmélettel foglalkozik, a nyelvszokásra hivatkozik, mint a nyelvészeti kutatások alapjára.¹⁷⁸

Ballagi így ír erről: „én [...] a nyelvet a nemzeti szellem legeredetibb nyilatkozati módjának, a nép elidegeníthetetlen tulajdonának, s oly közkincsnek tekintem, mellyel senkinek másképp bánni s élni nem szabad, mint a hogy a közakarat nyilatkozott” (Ballagi 1857: 408).

Ez természetesen azt jelenti, hogy tisztában vannak azzal, hogy a nyelv a társadalomban létezik, és a konvención – közmegegyezésen – alapul, azaz a nyelv voltaképp szokásrendszer. Ahogy Czuczor fogalmaz: „Valamint minden nyelv, úgy a Magyar is általánosan elfogadott szabad meg egyezésen alapult” (CzK 2: 2). Vagy másképp, Fogarasi szavaival: „A nyelvnek csak az egyedek [egyének] szellemi életében van élete, kiknek öszvesége teszi a nemzetet. Tehát minden egyes [ti. anyanyelvi beszélő] a nyelv-életnek munkás organuma” (Fogarasi 1859: 48).¹⁷⁹

¹⁷⁸ Fogarasi 1834-ben *A magyar nyelv metaphysikája – vagy a' betűinek [hangoknak] eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva* című munkájának vezérbeszédében még amellet érvel, hogy a magyar nyelv tudományos vizsgálatában a nyelvszokás nem szolgálhat kiindulópontul, mivel „a' szokás a' nyelvben sokat rontott” (Fogarasi 1834: 4). Fogarasi álláspontja később – a szótári munkálatok során – megváltozik, s a bölcséleti nyelvészet egyik fő célját ő is abban látja, hogy nyelvünk belső alakát feltárják, ezért törekszenek arra, hogy nyelvünk törvényeit önmagából fejtsek ki. 1843-as *A magyar nyelv szelleme* című munkájában, már ezt a célt igyekszik megvalósítani.

¹⁷⁹ Ballagi egyenesen helyreigazítja Bugát Pált, aki a nyelvet idiolektusként definiálja, mikor azt mondja: „a nyelv egészen egyéni különösségekből áll,” (idézi Ballagi 1857: 419). Egyébiránt többek között épp

Ebben a szellemben emeli fel szavát Ballagi Mór Bugát Pál *Szócsintana* és barátja, Vajda Péter¹⁸⁰ nyelvújítási kísérletei ellen egyaránt:

„[N]em létezett és soha nem is fog létezhetni tudomány, mely nyelvet tanítson csinálni, a mint soha nem létezett és soha nem is fog létezni oly tudomány, mely pl. gyümölcscsinálásra adjon oktatást: szebbre, nemesebbre fejlesztheted azt, de csinálni, nem csinálhatod. Tökéletesen azonképen van a nyelvvel, csinósíthatod, nemesítheted, a benne rejlő törvényeket bővítésére, gazdagítására kibányászhatod, de csinálni nem csinálhatod. [...]

Tökéletesedik igen is a nyelv és nemesedik is, de csak úgy, a mint nemesedik az alma, nem hogy belőle ananász váljék, hanem hogy lehető legízletesb alma legyen” (Ballagi 1857: 409, 410).

Ballagi szerint, ha a nyelv belső alkatára való tekintet nélkül újítunk, a nyelvi konvenció, a nyelvi szokásrendszer áthágása a kommunikáció csődjéhez vezet. Így ír erről: „Míg a nyelvfejllesztésben tehát ama változhatlan alapon állok, nemzetembeli felem, ki ugyan csak azon törvény befolyása alatt áll, szómat megérti, mihelyt ellenben e közös alaptól letérek és a nyelvalkotó közös törvény helyett, egyéni nézet szerint idomítom a szót, közérthetőség többé nem eszközölhető” (Ballagi 1857: 411). Vagy másutt: „Ha ez úton még tovább haladunk és az egyéni önkény uralmának a nemzet közös sajátja felett annyira szabad tért engedünk, hogy azt semmi törvény, semmi szabály nem korlátozza, elébb-utóbb bábeli zavarba jó nyelvünk alkotmánya és meg nem értjük egymást” (Ballagi 1857: 425).

A magyar nyelvújítás sokak által méltatott sikere (Tolnai 1929; Dömötör 2003) voltaképpen ennek a szemléletmódnak köszönhető. Épp ezért nem érthető, hogy néhány kutató (l. például Szekrényessy 1937: 71) miért csodálkoznak a bölcséleti nyelvészek – s általában véve az Akadémia – nyelvújító munkájának ilyen fokú hatékonyságán.¹⁸¹

azért különösen figyelemreméltó a nemzet és a nemzeti nyelv fogalmának megalkotása, mert a korszakban nyilvánvalóan tisztában vannak az idiolektus fogalmával: „Amily kevésse találunk két embert egészen egyforma alakkal és arcvonásokkal, éppúgy nincs, már csak a kiejtés tekintetében sem, két ember szájában két olyan nyelv, mely teljesen egy és ugyanaz a nyelv lenne” (Herder 1772/1983: 316).

¹⁸⁰ Ahogy írja: „a nemzet a maga valójából magát ki nem forgatathatja legszeretettebb embere [ti. Vajda Péter] kedvéért sem” (Ballagi 1857: 418).

¹⁸¹ A nyelvújítás történetét és a többek között Einar Haugen által nyelvtervezésnek nevezett tevékenység modelljét ismerőeknek azonnal feltűnik, hogy a XVII. század utolsó harmadában induló és főleg az 1840-es évek végéig zajló, de az egész XIX. századon végighúzódó, a XX. század elején lezáruló nyelvújító mozgalom voltaképp a magyar nyelv sztenderdizációját hajtotta végre. Sándor Klára nyomán Bodrogi Ferenc Máté hangsúlyozza, hogy „a magyar nyelvújítás sem volt más, mint nemzet-specifikus sztenderdizáció” (Bodrogi 2005: 84).

Ezen alfejezet zárásaképp Almási Balogh Pál akadémiai székfoglalójának a romantikus-liberális tudóseszmény és -etika szellemében fogant befejezését idézem, melyek némi fényt vetnek az Akadémián munkálkodó többi nyelvésznek – talán nem túlzás ezt állítani – az egész nemzet általi megbecsültségére is:

„Mennél inkább érzem e’ tiszteletreméltó egyesület’ magas rendeltetését, mennél inkább meg vagyok győztetve a’ felől, hogy ebben hazám’ legtiszteltebb tudósait van szerencsém tisztelni, annál mélyebben érzem tehetségeim’ csekélységét azon hely’ betöltésére, melyre engemet Tiszteletreméltó Férfiak! kedvező szavazások által kiválasztottatok. Egyedül azon bizodalom emeli lankadó bátorságomat, melyet nemes lelketek’ esmerete nyújt, ’s annak biztos reménylése, hogy barátságos kézfogások által csekély igyekezeteimet előmozdítani ’s a’ nagy célra segíteni fogjátok. Ha ekként dicsőségetekben némi részt nyerni engedtek, legszebb ohajításim’ egyike teljesül” (Almási Balogh 1837: 69).

4.4.9. A bölcséleti nyelvészet a magyarról mint eredeti nyelvről

Az eddig mondottak alapján nyilvánvaló, hogy – a monogenezis elméletének híveiként – a bölcséleti nyelvészet művelői szerint létezett valaha egy ősnyelv, egy eredeti nyelv, amelyből a mai nemzeti nyelvek származnak (l. 4.4.5. és 5.4.1.1. fejezet). Ezt a nyelv-bölcséletükből következő állítást természetesen saját empirikus kutatásaik fényében látják igazoltnak (vö. 5.4.2.1. fejezet).

Ez a gondolat szintén azok közül való, amelyek rendkívül sok félreértésre – és ennek nyomán kritikára – adtak okot mind a korszakban, mind az utókorban. A kritikusok ugyanis azt vetik a bölcséleti nyelvészek szemére, hogy a magyarban vélik felfedezni ezt az ősnyelvet, azaz hogy a magyart *ősnyelv*nek tekintik (l. 2.2.3.1. fejezet). Itt azonban szintén a szemantikai összemérhetetlenség esetével állunk szemben, ahogy erre egyébiránt – a félreértést tisztázandó – Ballagi is rámutat:

„*Hunfalvy* tagtársunk legközelebb szokott élességével kikelt azok ellen, kik a magyar nyelvet *eredetinek* mondják és kiméletlen gúnyorral ostorozván az ezen kifejezésben nyilatkozó nemzeties elfogultságot, azt kérdé: *mely nyelvekhez képest eredeti a magyar nyelv?* E kérdésből de további fejtegetéséből is arról kellett meggyőződnöm, hogy tisztelt tagtársunk a nyelveredetiséget oly viszonylagos fogalomnak tartja, melynek teljes értelméhez csak úgy juthatunk el, ha a föld minden nyelveit ismernők. Nem tudom, honnan vette tagtársunk a nyelveredetiség ily felfogását; de szerintem semmi sem világosabb, mint az, hogy vannak *eredeti*, s vannak *származéknnyelvek*” (Ballagi 1859: 416).

Tudnunk kell, hogy Friedrich Schlegel a nyelveket – a morfológiai típusuk alapján történő rendszerezés mellett – egy másik szempont szerint is megpróbálta osztályozni. Megkülönböztetett ősnnyelveket és ún. aggregát nyelveket, melyek nyelvkeveredés útján jöttek létre (l. H. Tóth 1996: 899).¹⁸² Ballagi pontosan ebben az értelemben használja a két kifejezést:

„Eredeti nyelvnek nevezem valamely nemzetnek nyelvét, ha az a nemzet keblében szülemlett, vele nőtt és fejlődött és mint önszellemének terméke azzal egy élő egységet képez. Ellenben származékn nyelv áll elő, midőn valamely nemzet történelmi viszonyok hatalma folytán saját nyelvét más nemzet nyelvével cseréli fel, s az idegen nyelvkincset mint kész, szellemében viszhangra nem találó anyagot sajátítja el” (Ballagi 1859: 416).

Magyarán: az, hogy a magyar nyelv ősn nyelv, eredeti – originális – nyelv, nem úgy kell érteni, hogy a magyar nyelvet tartották volna a világ nyelvei ősenek. A bölcséleti nyelvészet terminológiájában ősi, eredeti az a nyelv, amely az ész törvényeit a legpontosabban tükrözi, s amelyből így azokat a legtökéletesebben ki lehet fejteni. Ballagi a következő szavakkal jellemzi az ilyen nyelveket:

„Az eredeti nyelvben az utánzó, festő és jelvező¹⁸³ onomatopoeitácákon feneklő [alapuló] élő összefüggés észrevehető a jelölt tárgy s az jelölő szóhang között. Az eredeti nyelvben a szó élő organismus, a mennyiben a törzs teljes értelmét a gyökből nyeri. Végre az eredeti nyelvben a szófüzeti alakok öszhangzásban vannak a törzsalkotás formáival. A szók eredeti onomatopoeiticus alakja jobbra elenyészett, a törzsekben a gyökök érlükttetését nem érezzük s azért többnyire új hajtások előállítására nem képesek, végre a szófüzet lazább s ehhez képest a grammatikai alak egyszerűbb” (Ballagi 1859: 416).

Bölcséleti nyelvészeink a magyar nyelvet ebben az értelemben tekintették ősn nyelvnek. Czuczor a következőképp ír erről:

„[M]iután kimutatható, hogy az indoeurópai, és semitici, és scythiai, következőleg a finn és magyar nyelvekben sok közös törzsökök vannak, melyekben világosan látható, hogy nem nyersen vétettek által, hanem mindenütt a nyelv belső geniusával [szellemével] egyezőleg alakultak új és új származékokká; továbbá, miután ezen nyelvek képződési módjaikban is nem kevés hasonlóságot találunk, csak mélyebben tegyük vizsgálatainkat: az én egyéni véleményem az, hogy a régiség legmesszebb időkorában egy törzsről kellett szétágazniok. És énelöttem már nem az a kérdés, melyik származott a másiktól, hanem: *Ezen nyelvcsoportozatok közül melyik áll legközelebb amaz őseredetű nyelvhez, melyben hajdan mind egyesülve voltak?* Vagyis:

¹⁸² Nagy Jánosnál: „[nyelvünk] magában önállóság valóságos eredeti, és nem több nyelvből egybe forrott nyelv” (Nagy 1838: 127).

¹⁸³ „JELV, (jel-v v. jel-ü) fn. tt. *jelvet*. l. JELKÉP” (CzF.).

Melyik egyezik leginkább az észszerűleg képzelhető, s egy felsőbb elemzés nyomán összeállítható természetszerű nyelvvel?

Nem akarnék nagyotmondó lenni; de miután elszigetelt magányomban, melylyel isten meglátogatott [ti. Kufsteinben], éjemet és napjaimat csaknem kizárólag nyelvbuvárlással töltöttem és töltöm; úgy rémlik előttem, hogy az indoeurópai nyelvek – amennyiben Kresznerics szótárát kivéve minden segédkönyv nélkül egyedül gyalgó emlékezetemből tehetem hasonlításaimat – hogy, mondom, az indoeurópai nyelvek, a mint kifejlődve vannak, vagy illetőleg voltak, sokkal mesterkétebbek, az eredeti nyelvalkotás egyszerű útjától sokkal jobban eltávoztak, mint a magyar: igen sok szavaik összekuszáltak, elkorcsosultak, s inkább önkényes hangtorlaszok, mint eredeti tiszta elemekből rendszerezett kifejezések. Ez állításom kivált a német és cseh-tótól illeti, a görögöt pedig igerendszerének tekintetéből. A latinban legtöbb rend és egyszerűség uralkodik, legközelebb is áll a magyarhoz – míg az indoeurópai nyelvek buvárai kénytelenek a szanszkriothoz folyamodni; a magyar, ha gondosan hozzáfogunk, képes lesz önmagából kifejtetni első keletkeztét s haladási stadiumait, s amazokra is, erősen hiszem, világot fog vetni” (Czuczor 1850–1851: 369–370).

Imre Sándor hasonlóképp vélekedik:

„A hangutánzók a magyarban, úgy látszik, nem csak számosak, hanem erőteljesek is, tán inkább mint más új nyelvekben. Úgy látszik, ez a nyelv a hang uralmát, a mi nyelvérzetünk a természet hatásának élénk felfogását erősebben megtartotta, s azt kifejezni jeles beszédi szereinkkel képesebbek vagyunk, mint amaz értelmi fensőbb fejlődés által gyengültebb nézléssel s gyarlóbb beszélési eszközökkel bíró népek” (Imre 1859: 865).

A tekintetben is egyetértés látszik uralkodni, hogy az ősi gyököket elsősorban a népnyelv,¹⁸⁴ illetve a nyelvjáráások őrizték meg:

„[...] a nép nyelve általán véve gazdagabb ilyen szavakkal. Ez közvetlenül a természet körében élve, túlnyomólag nézlési tehetséggel s erős érzélemmel bírva, minden külső mocczanást felvesz és vissza bír adni. A felsőbb vagy műveltebb nyelvben kevésbé fordulnak elő, s erre nézve kevésbé is fontosak” (i. h.).

A CzF. *Előbeszédében* a szerkesztők hasonló véleményt fogalmaznak meg:

„Mi édes nyelvünket illeti, hatszáz év óta, honnan írott hagyományaink kezdődnek, szintén szenvedett holmi változásokat, de nem oly lényegbe vágókat, melyek ősi természetét elkorcsosították, vagy ifjú arcvonásait ránczokba zsugorították, vagy elmáztolták volna. Ugyanis a szógyökök jobbára illetetlenül épen szállottak reánk. Alakjának fő változatait a párhuzamossági hangrend okozta, mennyiben a képzőket és ragokat a gyökökhöz idomította, de e változatok kézzelfogható kulcsát föntartotta a tájéjtés, mely még ma is több esetben az ősi alakokat használja, s eligazítja a nyelvészt, hogy az eredetiebb elemek nyomára jöhessen” (CzF. 22).

¹⁸⁴ Vö. „valamely nyelvet, úgy a mint az a népnél miveletlenül létezik, ha szinte némelyek azt írás- és könyvekbe föl is vevék s szerkezetét az értők nyomozván, némi szabályokba fel is odozák, népnyelvnek mondunk” (Fogarasi 1843: 1).

Az ősnyelv eszerint tehát olyan nyelv, amelyben az első nyelvalkotók által teremtett gyökök viszonylagos épségükben megőrződtek. Másfelől azt is láttuk, hogy az ún. természeti hangok milyen fontos szerepet kapnak az organikus nyelvalkotás korában. Herder szerint ezek maradványait „a régi, a vad nyelvek” őrzik „indulatszavaikban, főneveik és igéik szógyökeiben” (Herder 1772/1983: 177), sőt, „[l]egegyszerűbb, leg-hatásosabb, legkorábbi igénk gyökerei végül is a természet amaz első kiáltásai, melyek csak később módosultak” (i. m. 178). Hogy a magyarról így gondolkoztak, azt számos példa egyértelműen igazolja, ezek közül most Ballagítól idézek egy sort: „[n]yelvünk eredeti alkata a nyelvészkedés ezen irányának [ti. a bölcséleti nyelvészetnek] különösen kedvező és [...] mi azért szavaink hangutánzó voltát ezentúl is csak tekintetbe veendjük, és tökéletesen beérjük vele, ha megtaláltuk, hogy *néz* ni! és képző *z lát* la! és képző *t, hall* ha! és képző *l int* (t. k. *imt* l. Magyar régiségek Máté 14, 8) ím! és képző *t nógat* no! és képző *gat* ragokból alakultak” (Ballagi 1859: 415).

Az ősnyelvnek azonban vannak egyéb, a nyelv eredetére vonatkozó fejtegetések-ből következő – részben Herdernél is tételesen tárgyalt (l. Herder 1772/1983: 254–279) – jellemzői is, amelyeket áttekintve a bölcséleti nyelvészek szemében még egyértelműbbé válik a magyar nyelv eredetisége. Ezek a meglátások főleg az eredeti szókészlet-re, a nyelv mélyen húzódó alaprétégére vonatkoznak, és tudjuk, hogy Herder ezeket az ősi vonásokat általában az ún. keleti nyelvekben véli megtalálni, amelyek közé tartozó-nak tekintették a korszakban a magyart is.

Herder szerint az eredeti nyelvek gyökeiben tetten érhető az az ősi emberi képesség, amellyel az eredeti nyelvalkotók mindenféle érzékszervi benyomást – elsősorban a látványt – hanggá tudtak átalakítani. Az ő példája a ’harag’ fogalmának hanggal való megjelenítése, amelyet a későbbi nyelvekben valamilyen látványként – a szem szikrázását, az arc kipirulását alapul véve – ragadunk meg, „[a] keleti ember viszont hallja, ahogy horkan, hallja, ahogy maró füstöt és sístergő szikrákat hány [ti. a haragos ember]” (i. m. 254).

Ha mármost belepillantunk a CzF.-ba, a *harag* szó gyökeként a *har*-t jelölik meg, és erről a következőt olvashatjuk:

„HAR, elvont gyök, és eredetileg hangutánzó, s jelent erősebb, a fogak között rezgetett hangot, és általán valamely *horzsolást*, (mint a német *scharr*-en), mely ennél fogva hasonló hangot adó lelketlen tárgyakra is átvitetik. Azonban az r benne lényeges hang lévén, ennek többi jelentéseiben is osztozik. Ebből eredtek 1) a hangra vitetve: *harsog, harsány, haris, harkály, harang, haré* közvetlen hangutánzók. Megvan továbbá 2) oly szókban, melyek működése némileg a fogak öszveszorításával, erőködéssel párosul, s az indulat erős kitörését jellemzetesen ábrázolja. Ide tartoznak ezen származékok: *harag, harcz, haramia, harap, harcsa* [...]” (CzF.).¹⁸⁵

A belső flexióval való szóalkotást szintén az eredeti nyelvek tulajdonságaként tartják számon (vö. Herder 1772/1983: 255–261; Teleki 1818/1983: 48; 49; Ballagi 1955: 593). Ballagi szerint „*érni* valere-ből lett *ár* (pretium), *élni*-ből *állat*, *csalni*-ből *csel*, *vágni*-ből *vég*, *marni*-ből *méreg*, *nyalni*-ből *nyelv*, der Leckende, mint *lingo*-ból *lingua*, *tárni*-ből *tér*, *terjeszt*, *borítani*-ből *bőr* és *láb*, *lép*, *lapitni*, *lepény* ’stb., vagy [...] hol nem csak hangzók’ változása, hanem mássalhangzók’ rokon mássalhangzókkal fölcserélése és hangtoldás is van, felhozzuk a ’magyar *forogni* szót, a ’mellyből lett *fergettyű*, *fergeteg*, *féreg* (das sich Windende), *fordul*, *fordít*, *ferde*, *ferdít*, továbbá *pereg*, *perdül* ’stb.” (Ballagi 1855: 593–594). Ballagi szerint nyelvünk később kevésbé használta ezt a szóalkotási módszert, ám ez más nyelvekben is így volt és van.

Herder következő megállapítása, hogy „minél eredetibb a nyelv, annál kevesebb az absztrakció benne, annál több az érzéki benyomás”, azaz például a hangutánzó elem:

„A keleti nyelvek egész szerkezete azt bizonyítja, hogy összes elvont fogalmuk először érzéki benyomás volt: a szellem szél, lehelet, éjszakai vihar volt, az elkülönültet, a magányost nevezték szentnek, a lélegzetet hívták léleknek, az orr horkantását haragnak stb. Tehát az általánosabb fogalmakat csak később alkották meg absztrakció, elmeél, képzelet, hasonlat, analógia stb. segítségével: a nyelv legmélyebb rétegében egyetlenegy sincs!” (i. m. 265).

Czuczor konkrét példán is szemléltet ezen elv működését. Megfigyeli például, hogy az ember lelki, ún. „belérzéki” tulajdonságait, érzelmkifejező tevékenységeit ún. „külrzéki tünemények”-ről nevezi el: „*pirongat, pironkodik, indulat, inger, gőgös, nyakas, alázatos*”, „különösen azon hangkitörésekről, melyek által a ’belérzék nyilatkozni szokott, ú. m. *ohajt, nyög, jajgat, ámul, bámúl*” (Czuczor 1854: 24). Mindezekről a 7.3. fejezetben esik még szó.

Az eredeti emberi nyelv gyökei kapcsán hosszasan fontolgatták, hogy mi lehetett azok eredeti szófaji értéke. Az általánosan elfogadott álláspont szerint „az első gyökök nem voltak sem név, sem ige, hanem valami közép, mely mindenik nem jellemét erejét magában foglalta” (Imre 1859: 863). Nagy János így ír erről a magyarra nézve: „Nem is

¹⁸⁵ A *harag* szó a TESz. szerint ismeretlen eredetű.

volt korán eleve nyelvünkben az ige a' névtől megkülönböztetve: hanem minden, a' mint ezt a' természet magával hozá, csupa névből vagy igéből állott, mert régi elődink a' tárgyat, a' mint az érzékeiket érdekelte, úgy egyszerűen elnevezték" (Nagy 1838: 126). A kérdést legalaposabban talán Imre Sándor járta körül, és arra jutott, hogy „a magyar nyelv úgy bánik gyökeivel, mint egyszer igei máskor névi értékűekkel” (Imre 1859: 864). Nyelvünknek tehát az is gyakran hangoztatott ősi tulajdonsága, hogy mindmáig viszonylag számos igenévszónk van, melyekben az ősi – mondatértékű – gyökök differenciálatlan szófajisága őrződött meg.

A magyar nyelv eredetisége melletti érvként említik, hogy szókölcsonzés esetén az idegen szó gyökét vesszük át, s azt látjuk el saját képzőinkkel (CzK 1: 13).

Nagyon gyakran került szóba a magyar nyelv jellemző sajáttságaként a szókettőzés többféle típusa, amelyet szintén ősi tulajdonságnak tartanak (például Czuczor 1837; CzK 1: 22; Imre 1859: 866)

5. A magyar bölcséleti nyelvészet rendszere

Az előző fejezetben azt igyekeztem megmutatni, hogy hogyan gondolkoztak a bölcséleti nyelvészet képviselői az emberi nyelvről általában, a magyarról mint nemzeti nyelvről, a benne megnyilvánuló néplélekről vagy nyelvszellemről, ezek eredetéről, illetve mindezek kapcsán a nyelv és a megismerés viszonyáról. Láttuk, hogy nézetrendszerük viszonylag egységes volt. Ez azért fontos, mert ezen az alapon határozták meg nyelvtudósaink a nyelvtudomány, és ezen belül: a magyar nyelvészet feladatát, és dolgozták ki diszciplináris rendszerét és módszertanát.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a korszak szinte minden jelentős nyelvésze foglalkozott ezzel a témával, s nézeteit – nyilván elsősorban saját kutatásai fényénél – valamilyen formában össze is foglalta. A nagyjából egységes filozófiai, nyelvméleti alapokon – nem meglepő módon – hasonló diszciplináris struktúrát építettek. Mindazonáltal viszonylag későn, 1859-ben jelenik meg az első, kifejezetten ezzel foglalkozó dolgozat, Fogarasi János tollából, aki Karl Wilhelm Ludwig Heyse (1797–1855) *System der Sprachwissenschaft* (1856) című munkája nyomán ismerteti a bölcséleti – romantikus-liberális – nyelvtudomány alapelveit, rendszerét és módszereit (Fogarasi 1859). Szintén a Heyse-féle diszciplína-felosztást követi Lugossy József *Nyelvészeti irányánézetek...* című, ugyanezen évben megjelent akadémiai székfoglalójában is (Lugossy 1859).

Természetesen a bölcséleti nyelvészeten belül is vannak bizonyos szembenállások, bár ezek – az ide vonatkozó dolgozatok alapján – inkább hangsúlyeltolódásoknak látszanak, mint egyet nem értésnek. Ezek az ellentétek, úgy látszik, egész egyszerűen – és nagyon is emberi módon – az alapján rajzolódnak ki, hogy kinek mi a kutatási területe, kinek mi a szívéhez legközelebb álló terület, ki hogyan – vélhetően elsősorban saját kutatásai által – látja előbbre mozdíthatónak a magyar nyelvtudomány ügyét, teljesebbé tehetőnek a magyar nyelvtudományt (l. például Hunfalvy 1856). Néha, egy-egy nyelvészünk – például Mátyás Flórián (l. Stemler 2004) – álláspontjának alakulásában talán a mellőzöttség, a közért tenni akaró jó szándék elutasítottságának érzése is szerepet kap.

A korszakban a bölcséleti nyelvészek – elsősorban az Akadémián tartott gyűléseiken és a folyóiratokban – folyamatosan figyelemmel kísérték egymás munkásságát, gyakran reagálnak egymás dolgozataira, élénk a nyelvről, a nyelvészetről szóló eszmecsere. Így kristályosodtak ki a személyes álláspontok, szembenállások. Ugyan-

akkor, ahogy Békés Vera egyik esettanulmányában kimutatta (Békés 1997a: 162–172), voltaképp egy ilyen – első látásra paradigmán belülinek tűnő, mégis más hagyományra alapozott, a kuhni terminológiával: paradigmatis különbséget jelentő – erőteljes hangsúlyeltolódás és annak kizárólagosan érvényessé válása vezetett el nyelvtudományunkban ahhoz a paradigmaváltáshoz, amelynek során a bölcséleti nyelvészkedést felváltotta a racionalista ismeretelmülethez kapcsolódó – s talán a generatív grammatikában kiteljesedő – racionalista nyelvészet. A paradigmaváltás folyamata az 1850-es években indul meg, és az MTA égisze alatt dolgozó bölcséleti nyelvészek számára akkor alapvetően a Hunfalvy Pál (1810–1891) nézeteivel való szembehelyezkedést jelentette, egyfelől elméleti alapon, másfelől – de ettől elválaszthatatlanul – a romantikus-liberális tudósetika jegyében. Nem véletlen tehát, hogy legtöbb bölcséleti nyelvészünk 1857–1859 körül – nem egy közülük akadémiai székfoglalójában – explikálja nézeteit.

5.1. A közönséges és a különös nyelvtudomány – a bölcséleti nyelvészet

A 4.1.2. és a 4.4.6. fejezetekben láttuk, hogy a *Sprachphilosophie* hatására a bölcséleti nyelvészek figyelmének középpontjába a nemzeti nyelv került, melyet az emberi nyelv partikuláris megvalósulásának tekintettek. A kettő viszonyát a nyelvészet szemszögéből talán Fogarasi ragadja meg a legegértelműbben, mikor így ír: „Vannak egyetömi¹⁸⁶ s fensőbb törvények, – kell lenni olyanoknak – melyek minden kigondolható emberi nyelv alapelveit teszik. Vannak továbbá külön saját törvények, melyek az egyedi, vagyis valamely élő nyelvnek alapjául szolgálnak” (Fogarasi 1843: 4). Ez a felfogás tükröződik a – Sasku Károly terminológiájával – *közönséges*, illetve *különös* nyelvtudomány(ok) mibenlétének meghatározásában is:

„A Közönséges¹⁸⁷ Nyelvtudomány (Nyelvek’ alaptudománya) az emberi beszédről, vagy is a’ nyelvekről közönségesen tanít; és így átaljában azokat vizsgálja, a’ mik a’ nyelvekben közönségesek; nevezetesen pedig fejtögeti a’ nyelvek’ eredetét, szerkesztését, és közös tulajdonságait. E’ szerént alapúl és vezérül szolgál a’ különös (p.o. magyar ’s a’ t.) nyelvtudományoknak, mellyek nem egyebek az egyes nyelveknek a’ közönséges nyelvtudományra alkalmazásánál” (Sasku 1840/2: 3).

¹⁸⁶ Az *egyetömi* jelző nyilvánvalóan: „EGYETÉMÉS, (egy-e-tém-és) mn. tt. *egyetémés-t*, v. ~et, tb. ~ek. 1) Öszves, mind, közönséges. *Egyetemes emberi nem* [...]” (CzF.).

¹⁸⁷ „KÖZÖNSÉGÉS, (köz-ön-ség-és) mn. tt. *közönségés-t* v. ~et, tb. ~ek. 1) Valamely egymáshoz tartozó nagy sokaságnak, mint egésznek részeit, mind magában foglaló. *Közönséges keresztény anyaszentegyház*. 2) Bizonyos sokaság minden egyes részeire kiterjedő. *Közönséges háboru, békeség. Közönséges erkölcsi romlottság. Közönséges megegyezés* [...]” (CzF.).

Fábián István Heymann Steinthal (1823–1899) nyelvtudomány-felfogását teszi magáévá, aki szerint a nyelvtudomány „lényegesen és eredetileg megismerő tudomány.” A nemzeti nyelveket vizsgáló nyelvész feladata „meg- és átismerni az adott nyelvet, vagyis megismerni a nyelvnek összes anyagát, vizsgálni, hogyan támadt ezen anyag? mely törvények szerint kezeltetik, hogy az öntudatos belsőt, a szellemi, lelki állapotokat, indulatokat, viszonyokat az ízelt hangok által kifejezze? tehát a nyelvben létező tárgyi-lagos igazságot, a nyelvben létező szellemvilágot kutatni, felfogni, megérteni” (Fábián 1859: 506). A nyelvész az egyes nyelvek beható tanulmányozása által juthat el „a nyelv teljes felfogására, átértésére, mi aztán a teljes nyelvtudomány és nyelvbölcselet egyszersmind” (Fábián 1859: 507).

Azt hiszem, nem tévedek, ha ezt az utolsó passzust úgy interpretálom, hogy Fábián itt a *nyelv* alatt az emberi nyelvet érti, vagyis a *teljes nyelvtudomány* azonos lehet Sasku *közönséges nyelvtudományával*. Ez utóbbit viszont Fábián – Steinthal nyomán – a *nyelvbölcselettel* azonosítja. Fogarasi hasonlóan vélekedik, mikor Heyse diszciplináris felosztását ismertetve azt állítja, hogy a „nyelvphilosophia” a „philosophiai [bölcseleti] nyelvtudomány”, ez pedig nem más, „mint az elméleti nyelv-szemlélet legfelsőbb álláspontja”, a nyelvtudomány legmagasabb szintje (Fogarasi 1859: 52), Czuczor kifejezésével: nyelvmetafizika (Czuczor 1854: 34).

Ez az a pont, ahol megkísérelhetek választ adni a 4. fejezet elején feltett kérdésekre, hogy ti. mit is értenek a korszakban nyelvbölcseleten, amelyről a bölcseleti nyelvészet a nevét is kapta. A nyelvfilozófia definícióját Fogarasi szintén Heyse nyomán adja meg:

„Minden philosophia feladata: a tüneményben a törvényt, a létezőben a lényegest, a szükségbelit megismerni, és a tapasztalt tények összességét mint a lényeges törvényeknek önmagában szükségképen összefüggő rendszerét fogni fel. A nyelvphilosophia is erre törekszik a nyelvet illetőleg. [...] *„Mi nemcsak azt akarjuk tudni, mi van, hanem azt is akarjuk megismerni, minek kell lenni és miért van az úgy és nem másképpen”* (Fogarasi 1859: 53).

Czuczor „a’ magyar hangtan’ fejtegetéséhez fogván” a nyelvtudománnyról mint a filozófia egyik ágáról ír:

„a’ nyelvtudományi kutatás a’ bölcsészet’ egyik ága, ha csakugyan saját magunkat, erőnket, szellemi működéseinket ismérni, ’s ezeket elveikre visszavinni a’ kutató és okoskodó észnek feladata. És valamint a’ természettudós nem elégi az anyagi világ’ tüneményeit csak észlelni; hanem iparkodik azok’ törvényeit is felsőbb elemzések által kitanulni: hasonlóan a’ nyelvtudós’ törekvése oda van irányozva, hogy, miután az okozatokat fölkereste, és szervezte, végre ok- és észszerűségöket, mint lehet, kiokoskodja” (Czuczor 1853: 217).

A CzF. a következőképp határozza meg a *nyelvbölcsélet* fogalmát: „Bölcsészet, mely az emberi nyelv azaz beszéd eredetét, szervezetét s minden sajátosságait az emberi elme egyetemes törvényeiből megfejteni, továbbá egy vagy több nyelvek tényeiből általános elveket elvonni, s ezekre újabb tényeket, illetőleg szabályokat alapítani törekszik” (CzF.).

A *nyelvbölcsélet*, *nyelvfilozófia* tehát a bölcséleti nyelvészek – a romantikus-liberális nyelvtudományi paradigma – terminológiájában voltaképpen a nyelvészet filozófiája, és mint ilyen, a tudományfilozófia egyik ágának tekintendő (Kelemen 1977:

6). Erre utal Fogarasi alábbi fejtegetése is:

„Mert mindent, igaz, nem tudhatunk, de mit ítélhetünk minden tudományosságunkról, ha ennek alapja – mely a’ philosophia – nintsen! E’ nélkül a’ hihetőséget a’ bizonyossággal, az igazságot az emberi tekintetekkel, az önhitét a’ közös vagy okossági hittel összezavarjuk; minmagunkat, minthogy minden enberben énség vagyon, túlbecsüljük; és így egész tudományosságunk nem egyébb lesz, mint üres és ostoba gög; üres – mert alapja nincsen, ostoba – mert az igazat az áltul meg különböztetni nem tudja, gög – mert magát túlbecsüli, Az igazi philosoph (elmélő és gyakorló philosoph) tudja tehetségeinek, ismérteinek, ’s akaratjának határait; tudja tökélyeit és hiányait is, és valamint amazokat mind magában mind másokban böcsüli, úgy ezeket is mind magában mind másokban elisméri (nem: félreisméri); tudja az emberi jogok köz egyenlőségét, ’s valamint önnön jogait mind az országos, mint a’ tudós köztársaságban oltalmazza, úgy önmagának elsőséget sem ott sem itt nem követel stb.” (Fogarasi 1834: V).

Vagyis a *nyelvfilozófia* ebben az értelemben „egyrészt a nyelvtudomány empirikus adatait általánosítja, másrészt a nyelvtudomány kategóriáit és módszereit alapozza meg. Más szóval: bizonyos nyelvi univerzálékra irányuló filozófiai reflexiókat foglal magában” (i. h.). Ez utóbbira utal Fogarasi János azon, fentebb idézett megállapítása, hogy vannak minden emberi nyelvre érvényes alapelvek, az ő szóhasználatában „egyetömi fenső törvények”, melyeket másutt „nyelvfilozófiai fenső törvények”-nek nevez (Fogarasi 1843: 11). A maga részéről meg is állapítja, hogy „észszerűleg minden lehető emberi nyelvben a legfőbb, az egyetömi törvények” a szabatosság, a „hangkellem” (széphangzás, eufónia) és a rövidség (Fogarasi 1843: 5).

Láttuk, hogy a *nyelvbölcselet*, *nyelvfilozófia* kifejezések a *bölcseleti*, *filozófiai nyelvészet* szinonimájaként használatosak. Mindezek alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy a korszakban bölcseleti nyelvészetten nagyjából olyasmit értettek, amit ma általános¹⁸⁸ vagy elméleti nyelvészetnek nevezünk.

Arra a kérdésre, hogy honnan vannak az emberi nyelveknek közös tulajdonságaik, a bölcseleti nyelvészet nyelvelmélete alapján a legkézenfekvőbb választ Lugossynál olvashatjuk, aki egyértelműen kimondja, hogy a közös vonások a nyelvek közös eredetére mennek vissza (I. 4.4.5. fejezet): „Nincs nyelv, melyet részint egyedisége, részint rokonságai, – tehát részint közvetlenül, részint ízeken és ízeknek ízein keresztül – föl a természet és emberzet [emberiség] nagy kútfőire mint szökpontokra nem utalnának. Nyelvek *eredete*” (Lugossy 1859: 3; erre l. még a 4.4.1. és a 4.4.6. fejezeteket is).

5.2. Az empiria szerepe a bölcseleti nyelvészetben

A romantikus-liberális nyelvtudományban a nyelvbölcselet, az elmélet szorosan összefonódik az empiriával (I. 2.4. fejezet). Czuczor a bölcseleti nyelvészet védelmére kel azokkal szemben, akik azt – a közben kialakuló és előretörő másik paradigmából nézve – hiú ábrándozásnak, délibábos nyelvészetnek tartják, mivel ők csak azt az ismeretet ismerik el tudományosnak, ami tapasztalati úton megszerezhető. Czuczor kijelenti, hogy „[a] tapasztalatot a nyelvbölcselet sem mellőzi, sőt észszerűleg csakis abból indulhat ki, de nem elégszik meg a csupasz történeti adatokkal, hanem azon elveket s vezérfonalakat is nyomozza, melyeket a nyelvalkotó ész követett és követ” (1859: 604–605).

Amikor Fogarasi – Czuczor tudta nélkül – nyilvános előadásban válaszol Finály Henrik szótárkritikájára (Finály 1862a, 1862b), kitér az elmélet és a gyakorlat viszonyára is, mégpedig saját 1834-es, *A' magyar nyelv metaphisikája – vagy a' betűknek eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva* című munkája vonatkozásában. A helyzetet tisztázandó így ír:

„Kérem a tisztelt osztályt és szíves hallgatókat s olvasókat, ne méltóztassanak, miként többen vannak ily elfogúlt véleményben, Czuczor fejtegetéseit és egész szótárkészítési eljárásunkat valamelyes előleges metaphysikai nézetből indúltaknak s eredetteknek tekinteni. Egész szótári fejtegetésünkben – a hangutánzó elemektől megválva, de a melyeknek előlegességét – a-prioritását – még »A Magyar Mondat« szerzője [Brassai Sámuel] sem tagadja – minden más metaphysikai nyelvészkedés

¹⁸⁸ Vö. Humboldt *allgemeine Sprachwissenschaft*jával.

tökéletesen mellőzve van. Czuczor legtöbb esetben számos szóból, igen sokszor száz példából és kizárólag a magyar szóhangok változása kétségbe vonhatatlan tüneté-
nyeiből indulva, *inductio és abstractio elveire*, miket a nyelvészkedés legfélének
vagy ha tetszik, legszigorúbb követői is megengednek magoknak, *alapítja magyar
nyelvbuvárlati fejtegetéseit.* Ezeket és az egész szótári ügyet hajlandók sokan az én,
ez előtt harmincz évvel készült, metaphysikálásommal tévesztetni össze. De biztosít-
hatok mindenkit, hogy, mint mondtam, a hangutánzó elemek kivételével, az egész
szótárban, mely nem magán ügyünk, minden más metaphysikálást kerültünk”
(Fogarasi 1861: 214).

Az idézetből kitetszik, hogy a Nagyszótár is szigorúan empirikus bázison alapul.¹⁸⁹ A
bölcséleti nyelvészet tehát kiinduló hipotézisét folyamatosan a vizsgált anyag próbájá-
nak veti alá azon az alapon, hogy feltételezése szerint az organizmusnak tekintett
kutatási tárgy a saját belső alkatát – rendszerét – a figyelmes tudós előtt önmaga tárja fel.
„[A] nyelvtudomány csupán elmélet dolga nem lehet, hanem benne karöltve járnak
elmélet és tapasztalás, mert ez vezet egyedül a nyelv teljes felfogására, átértésére, mi
aztán a teljes nyelvtudomány és nyelvbölcsélet egyszersmind” – írja Fábíán István
(Fábíán 1859: 506–507). Így – vita esetén – a meggyőzés munkáját végső soron maga a
saját rendszerét feltáró anyag végzi el: erre szolgálnak például a Czuczor és kortársai
által százával felsorolt példák.¹⁹⁰ A folyamatos visszacsatolás biztosítja tehát a
kialakított hipotézis, illetve a modell állandó finomítását. Ezt Hunfalvy a
következőképp fogalmazta meg:

„A ’természet és szellem’ alkotásait egyedül elemzés’ útján ismerhetjük meg, mikor
az alkotásoknak nem csak tényezőit, hanem ezek’ elemeit is megtaláljuk és
felfogjuk; az elemzés’ mivoltától, azaz, szerencsés vagy szerencsétlen eljárásától,
függ tudományos ismeretünk’ mivolta is. De emez eljárás az elemzés alatti tárgytól
határozottatik és irányoztatik, innen az elkövetett hibát az elemző maga is észreveheti,
és reáérvén, helyre hozhatja, ha előlegesen nem képzelt magának eredményt, mely-
nek megtalálása, nem pedig a valónak felmutatása lett azután célja” (Hunfalvy
1851a: 78–79).

¹⁸⁹ Ahogy Czuczorék az *Előbeszéd*ben a nyelvhasználatával kapcsolatban fogalmaznak:

„Véleményünk szerint mindeddig a synthesis vagyis adatgyűjtés nyomán, mint a helyes inductióra
szükséges előzményen állunk, s csak ennek minél teljesebb összeállítása után lehet biztosan a
nyelvnek mind belső, mint külső rendszerezéséhez fogni. Kevesebb botlás veszélyének teszi ki magát
az oly nyelvész, aki előbb hasonló (analog) adatokat gyűjt, azután következtet és rendszerez, mint aki
előre bizonyos rendszert föltelez, s ahhoz alkalmazza, vagyis abból vonja ki hasonlításait” (Czf. I:
31).

¹⁹⁰ Vö. „százanként kimutathatók a ’ magyar gyököszók’ jelentései és pedig csupán a’ honi szók’ össze-
használatára nyomán. Ha csak kedvünk nem tartja azt állítani, hogy ez összhangzat merő véletlen vakeset”
(Czuczor 1851: 292); illetve „Ha H. [ti. Hunfalvy] előtt illy példahalmazok, és eszmehang-hasonlatok
mitsem nyomnak, arról már nem tehetek” (Czuczor 1854: 25).

5.3. A magyar nyelv természetének feltárása a bölcseleti nyelvészetben

A bölcseleti nyelvészek szerint a magyar nyelvtudománynak kettős feladatot kell teljesítenie. Egyfelől a nemzeti nyelv vizsgálatára, természetének feltárására kell törekednie, másfelől azonban az általános, azaz a bölcseleti nyelvészetet is gyarapítania kell – és erre a korszak nyelvészei szerint az eredeti nyelvnek tartott magyar kitüntetett módon alkalmas.

Bár a nemzeti nyelvek vizsgálata hosszabb múltra tekint vissza, tudjuk, hogy a partikuláris nyelveknek önálló entitásokként való kutatását a *Sprachphilosophie* alapozta meg. Ahogy Lugossy fogalmaz: „[n]incs nyelv, mely törzséből kiválása óta leélt saját alsóbb történelmi életét öskincsében termelő és enyészítő alakításokkal önhatóságra nem emelte volna. Nyelvek *egyedisége*” (Lugossy 1859: 3). A bölcseleti nyelvészek ebben a szellemben kifogásolják a nemzeti nyelv feltárására irányuló addigi vizsgálatokat. Azt állítják ugyanis, hogy a korábbi nyelvtanírók valamely idegen – ideálisnak, tökéletesnek és így követendő mintának tekintett – nyelvet tartottak szem előtt saját nemzeti nyelvük leírásában. Fogarasi a következő szavakkal ír erről:

„[E]ddigi nyelvtanítóink egy része a magyar nyelv igazi szellemébe épen nem hatott, más részét pedig, kiknek egy némelyike mélyebb behatást és nagyobb szorgalmat fejthetett volna ki, részint tekintélyekhez, részint idegen nyelvek alakjaihoz kellett-nél nagyobb ragaszkodás tespedésbe hozta, vagy épen tév-utakra vezette; úgy hogy mind e mai napig még csak azon fő- vagy alap-elveket sem tudták kifejtteni, melyek-höz kelljen nyelvtani rendszerben mindenkor alkalmazkodnunk, s melyek czáfolhatatlanúl megmondják minden lehető esetben: mi a jobb s miért jobb” (Fogarasi 1843: VIII–IX).

Épp ezért egyik céljukul tűzik ki „a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, idegen nyelvek nyűgéből kiszabadítani” (Fogarasi 1843: IX), más szóval a feladat a magyar nyelv szellemének, természetének a lehető legmélyebb, legalaposabb megismerése. Ehhez azonban a nyelvésznek a nemzeti nyelvet önmagában kell szemlélnie, törvényeit önmagából kell kifejtenie.¹⁹¹ Czuczor egyik kiadatlan írásában így fogalmaz: „A

¹⁹¹ Fogarasi úgy látja, hogy „[n]álunk sem hiányzottak s hiányzanak jelenleg is ily grammaticusok” (Fogarasi 1859: 52). Szerinte még Révai Miklós is „az ő philológiájában [...] alig ügyelt valamit tulajdon nyelvünkre, hanem csaknem egész belső alkatját a” magyar nyelvnek az említett nyelvekből ’s össze-hasonlításaikból húzza le, ’s itt is merem állítani, nagy erőltetéssel” (Fogarasi 1834: 5–7).

A *Magyar nyelv szelleme* című munkájában így ír a saját kutatásáról: „Ily körülmények közt [ti. felismerve, hogy az eddigi nyelvtanok idegen grammatikák hatása alatt készültek] félretettem minden magyar nyelvtant, s fejemet egy újabb kidolgozásában törtem. A nyelvek egyetömi bölcseletét említett egyik korábbi munkám [Fogarasi 1834] készítésekor már némileg sajátomná tevén, most szótárainkat kutattam végig, s majd minden egyes magyar szót taglalás, elemzés, vizsgálat alá vevék. És csak ezen előkészületek után kezdettem a rendszeren – az előttem álló nagy tömeg rendszerítésén – újabb nyelv-

Magyar nyelv tudomány nyelvünk természetét fejtegeti, s elő adja azon szabályokat, melyek szerent gondolatinkat saját szerű tiszta magyarsággal kifejezhetjük” (CzK 1: 1). A nyelvtudomány tehát a nyelvet mint élő organizmust veszi vizsgálat alá, és a magyar nyelv szelleme által kialakított nyelvidom feltárására törekszik (l. 4.4.8. fejezet).

Ami a szókészlet leírását illeti, a bölcseleti nyelvészek e tekintetben is hasonló álláspontra helyezkedtek. Ez részben természetesen azzal függ össze, hogy magyar szavak jelentős része nem tőszó, s ezek létrejöttében szintén a nyelvidomot alkotó szabályok működtek és működnek közre. Másrészt azonban épp a CzF. koncepciójában ragadható meg az idegen nyelveknek a nyelvleírásra tett hatása alól való szabadulás vágya. Teleki József a CzF. alapvetéseként kijelölt (l. 3.2.1. fejezet) *Egy tökéletes magyar szótár’ Elrendelgetése, készítése módja* című 1818-as pályaművében az európai szótárírás elméletét és gyakorlatát áttekintve a következő álláspontra helyezkedik:

„A’ Magyar nyelv számára alkotandó szótár készítésében tehát a’ több nemzetek által eddig tett fáradozásokat sinor mértékül sok részben használhatjuk ugyan, de azokhoz rabszolgai módon magunkat nem köthetjük, nyelvünknek különböző természetére, történeteire, állapotjára és szükségeire mindég ügyelnünk szükséges lévén” (Teleki 1818/1821: 12).

A szók értelmezésére nézve éppen ezért úgy véli, hogy az idegen nyelvekre alig szükséges tekintettel lenni (i. h.). Tudja ugyanis, hogy „[a]z egyik *nyelvben* lévő *szók* értelmökre nézve nem felelnek meg egészen, a’ hasonló *más nyelvben* levő *szavaknak* [...] Innen tehát nyilván kitetszik, hogy a’ kifejezések valóságos kényesebb értelmöknek meghatározására épen nem elég a’ hasonló jelentésű idegen szóknak előszámálása, ezek az előttök lévő képzetet tsak *némelly* részben, és itt sem a’ szükséges határozottsággal fejezvé ki” (i. m. 32–33). Mindazonáltal itt még a hazai állapotokra való tekintettel több okból is az itáliai Academia della Crusca szótárának gyakorlatát javasolja követni: „minden szónak legalább a’ *Deák* és *Német* hasonló értelmű szavak által leendő kijelentését, a’ mennyiben tudniillik ezen nyelvekben kívánságunknak egészen megfelelő szavakat találánk, tanácsosnak és sok esetben szükségesnek ítélem” (i. m. 33).

A Teleki-pályaműhöz feltehetően Schedel által tett 1831-es kiegészítés azonban sorra megcáfolja a Teleki által a szavak idegen nyelvű értelmezése mellett említett érveket. Utolsóként említi a legfontosabb – a romantikus-liberális nyelvleírási koncepciót kifejezettebben tükröző – elméleti szempontot:

bölcseleők olvasgatása mellett is gondolkozni. S e folytonos gondolkozás eredménye lön több év legördültével e jelen munka” (Fogarasi 1843: VIII–IX).

„[H]a mi úgy kezdjük meg szótárunkat, hogy a' megfelelő deák és német szavakat hozzá adjuk, már elvesztettük szemünk elől a' figyelmünkre legméltóbb czélt, azt tudniillik, hogy a' nyelv szavai önmagából a' nyelvből fejtesse ki 's magyaráztassanak meg. Óhatatlan, hogy midőn megfelelő deák és német szókat kerestünk, valamit szavaink eredeti értelméből fel ne áldozzunk. Már csak ez a' törekedés is, ez a' mellékes ügyelés is el fog bennünket szédíteni, 's igen könnyen lehetünk hajlandóbbak a' deák vagy német definitio után határozni meg magyar szavainkat, mint azoknak saját eredeti jelentését a' nyelv' belsejéből új 's vesződséges munkával fölkeresni. Fejtsük mi ki minden egyes szavaink' értelmét, úgy a' mint az divatban volt, van, vagy lehetne, magából a' nyelvből minden idegen nyelvekre ügyelés nélkül” (idézi Viszota 1909: 5–6; l. még Tözsér 1988: 32; Békés 1997a: 151–152¹⁹², vö. CzF. I: 5–6).

A bölcséleti nyelvészet rendszerében az egy adott nyelv természetének megragadására irányuló vizsgálat a nyelvtudomány első szintje, az ún. szubjektív vagy – más néven – elvont értelmi nyelvtan. A nyelvészt ebben a munkában – ahogy Fogarasi fogalmaz – „a grammaticus alanyi [szubjektív] reflectáló értelmisége” (Fogarasi 1859: 52) vezeti. A nehézséget azonban éppen a nyelvtaníró szubjektivizmusa jelenti: „Ezen álláspont alanyi [szubjektív] jellemét az által ismerhetni fel, hogy a grammatika elmélete gyakran ellentmondásba jut a nyelvszokással. A grammatikus kritizálja és leczkérteti a nyelvet a hol ez azon törvényektől eltéréseket tűr meg, melyek az ő elméletével ellentétben vannak” (i. h.). Ballagi – Bugát Pál (1793–1865) általa kritizált *Szócsintaná*nak kapcsán a nyelvújítás elveiről szólva – hosszabban beszél a kérdésről:

„»Grammaticus debet esse custos linguae, non architectus,« – mondja igen helyesen Seneca, és jegyezzük meg jól, hogy a nyelvtudósokat inti, nem a tudósokat és az írókat általában, alkalmasint mert maga tapasztalatából tudta, hogy az író itt-ott kénytelen egy szót a nyelv fenálló törvényei szerint újból alkotni vagy egy elavult kifejezést a feledékenységből új életre hívni; de avval a nyelven erőszak nem tétetik, sőt inkább az élénkíti, fejleszti a nyelvet; hanem a száraz nyelvtudós önkényétől félt és ez ellen intett Seneca és bizony nem ok nélkül” (Ballagi 1857: 418).¹⁹³

¹⁹² Békés Vera ezeket a megjegyzéseket Vörösmartyak tulajdonítja, Tözsér Ágnes szerint azonban – bár a kiegészítés egészében Vörösmarty kézírása – ezt a részt Schedel írta alá (l. Békés 1997a: 151–152; illetve Tözsér 1988: 30–31).

¹⁹³ Erre a gondolatra Ballagi még egyszer visszatér, mégpedig saját szótárírói gyakorlatával kapcsolatban: „ha szótáramban oly szók is találtnak, melyeket az itt fejtegetett nézetek szerint helyeselni nem lehet, én azért magammal ellenkezésben [ellentmondásban] nem vagyok. A szótáríró épen csak custos linguae, s valamint a könyvtárban a jó és rossz könyv egyformán a könyvtárnok gondviselésének tárgya; egészen azonképen van a szótáríró, kinek használatban lévő szót mellőznie nem szabad, legyen az akár jó, akár rossz. Csakhogy a gyengébbek kedvéért az épen el nem fogadható kifejezéseket meg kellett volna csillagoznom vagy más jel által kiemelnem” (Ballagi 1857: 422–423).

Ballagi Mór magyar–német szótárai: *Magyar–német és német–magyar kéziszótár* (Budapest, 1893–1894); *Új kimerítő magyar–német és német–magyar zsebszótár*. 2 kötet (Pest, 1843–1844. 2. kiad. 1847–1848.); *A magyar és német nyelv nélkülözhetetlen kiegészítő szótára*. 2 rész (Pest, 1846); *A magyar és német nyelv segéd- és idegen szótára*. 2 rész (Pest, 1852–1854); *A legújabb magyar szavak. (Német–magyar és magyar–német.)* 2 rész. (Pest, 1851).

Annak érdekében, hogy ez ne fordulhasson elő, a nyelvésznek maximális tekintettel kell lennie a nyelvszokásra, melyben a nyelv szelleme elsődlegesen megnyilatkozik. A nyelvszokás „abban áll, hogy az analog nyelvtüneményeknek egy egész terjedelme valamely gyakorlati szabály alá vonatik, úgy hogy a szabály belső oka e mellett öntudatra nem emelkedik” (Fogarasi 1859: 51). A pusztán gyakorlati nyelveírás a nyelvszokás rögzíti, ez azonban a bölcséleti nyelvészek szerint kívül esik a tudományos nyelvészkedés körén (l. i. h.).¹⁹⁴ A tudományos nyelvészet a nyelvszokás leírásából indul ki ugyan, csakhogy ezzel nem elégszik meg: a leírás túl a nyelvszokás elveit és okait is kutatja. Czuczor egyik kiadatlan dolgozatában így alapozza meg saját nyelvészeti vizsgálatait:

„Valamint minden nyelv, úgy a Magyar is általányosan elfogadott szabad meg egyezésen alapult: Ha tehát annak természetét és szabályait kutatni akarjuk, szükség az úgy nevezett nyelvszokást illő tekintetbe vennünk. A nyelvszokás tehát azon sinór mérték melyhez magunkat irányoznunk kell, valahányszor valamely nyelvnek tulajdonságait vizsgálatba vesszük. Am de minden szabad meg egyezésnek valami elveken kell meg alapulnia; mert a mi vaktában támad, abban rend s összefüggés nem lehet. A nyelvszokásnak is tehát más elvektől kell függnie, melyek szerént az eredetileg keletkezett, s időről időre fön marad” (CzK 1: 2).

Ami egy adott nyelvben a nyelvszokás alapjául és fenntartására szolgáló elveket illeti, erről a korszakban alkotó nyelvészek részben egybehangzó, részben viszont eltérő nézeteket vallanak. Czuczor szerint „[i]llyen elvek: a szónyomozás, (Etymologia) nyelvhasonlat (Analogia) és Hangrend (Euphonia), mert minden nyelv ezen három uton fejlődött ki első csirájából, ez által gyarapodik, s áll fön” (CzK 1: 2).¹⁹⁵

5.4. A nyelvhasonlítás két területe a bölcséleti nyelvészet elvei alapján

Az emberi nyelvnek mint olyannak és a partikuláris nyelveknek az egymásra vonatkoztatott vizsgálata képezi a bölcséleti nyelvészet csúcását, illetve bázisát. A nyelvész azonban megteheti, hogy egyszerre több nyelvet vizsgál – hasonlít egymással –, ha nem is az összeset, Lugossy szerint ugyanis minden emberi nyelv fontos jellemzője, hogy nem áll

¹⁹⁴ Lugossy (1859) – bár nézetei minden más tekintetben egyeznek Fogarasiéval – ezt a megközelítést nem is említi, feltehetően épp azért, mert ezt a nyelveírási módot nem tekintette tudományosnak.

¹⁹⁵ Láttuk, hogy Fogarasi az eufóniát – a szabatoság és a rövidség mellett – szintén minden nyelvre egyetemesen érvényes törvénynek tekintette, a szóelemzést (szónyomozás, etimológia) és a hasonlóságot (analogia) azonban az egyes nyelvek saját törvényei – kútfői, alapjai – közt tartotta számon, a szokás mellett (Fogarasi 1843: 6). Ezt az elképzelését Fogarasi feltehetően a lábjegyzetekben idézett Friedrich Jacob Schmitthenner (1796–1850) 1826-ban megjelent *Ursprachelehre. Entwurf zu einem System der Grammatik* című művéből vette át. Azt gondolom, hogy nézetei egyrészt lényegében nem mondanak ellent Czuczor nézeteinek, másrészt *A magyar nyelv szelleme* nagyjából két évtizeddel Czuczor idézett dolgozata előtt keletkezett, s Fogarasi – tudomásom szerint – többé nem tért vissza az egyes nyelvek törvényeinek kérdésére.

egyedül: „Nincs nyelv, mely öskincének szálaival felsőbb történeti múltba nem nyulnék föl s ennél fogva magát közelebbi vagy távolabbi egybefüggések hálózatában nem találná. Nyelvek *rokonsága*” (Lugossy 1859: 3). Lehetséges és szükséges tehát a nyelvek „rangozása” (i.h.).

Tudjuk, hogy a nyelvhasználat kérdése az a neuralgikus pont, amely miatt a szótárral kapcsolatos legtöbb kortárs kritika is született (l. 10. lábjegyzet). Fontos azonban tisztán látnunk, hogy ezek a kritikák sokszor paradigmán belüli nézeteltérések-ből, mintegy a romantikus-liberális nyelvhasználat stílus- vagy hangsúlykülönbségeiből fakadnak. Az alábbiakban a lényegében azonos álláspontot képviselő Czuczor és Ballagi nézeteit tekintem iránymutatónak, de bizonyos helyeken rámutatok a kortársak által felvetett más szempontokra is. Ebben a fejezetben kifejezetten a bölcséleti nyelvészek nyelvről vallott nézetei fényében tárom fel, hogy miképp gondolkoztak erről a kérdéssel, és elméletüket hogyan tették át a gyakorlatba, azaz hogyan törekedtek saját eszközeikkel és saját szabályaikkal ennek a tudományos problémának a vizsgálatára és megoldására.

Nem térek ki a magyar nyelvhasználat és nyelvrokonítás történetére, mai helyzetére. A témáról – legalábbis egy bizonyos aspektusból, mégpedig a finnugor nyelvrokonság elfogadását a tudományosság kritériumának tartók részéről – több monográfia és értekezés született (l. többek között Róna-Tas 1978, Hegedűs 1998, 2003; Pusztay 1995). Ugyanakkor – amennyire az ide vonatkozó szakirodalmat át tudtam tekinteni – a bölcséleti nyelvészek nézetei, módszerei és esetleges eredményei ezekben a tudománytörténeti rekonstrukciókban nemigen kapnak helyet, ezért tán nem lesz haszontalan alább az ő álláspontjuk bemutatása (a kérdéshez l. Stemler 2004: 19–69).

A szakirodalom arról tanúskodik, hogy a finnugor nyelvészek körében ma is nehéz téma, hogy a magyar nyelv urali rokonságának társadalmi elfogadottsága nem teljes (vö. Pusztay 1995; Bakró-Nagy 2004; Honti 2006). Ugyanakkor az a benyomás, hogy a legtöbb finnugrista még mindig a 2.1. fejezetben vázolt, ma már meghaladottnak tekinthető tudománytörténeti modell keretében beszél a finnugor nyelvrokonítás történetéről. A kérdéskör más alapú megközelítése elsősorban Békés Vera nevéhez fűződik (Békés 1991, 1993, 1997a), aki a következő szavakkal hívja fel a figyelmet a tudománytörténeti rekonstrukcióban alkalmazott nézőpont fontosságára:

„Ha szem elől tévesztjük, hogy a mércénk maga is történeti változásoknak alávetett, s a finnugor nyelvrokonság kérdésében elfoglalt álláspontot a tudományos nyelvészet és a tudománytalan nyelvészkedés közötti mindenkori és egyedüli vízvázalasztónak tekintjük, akkor könnyen (a tudományfilozófusok számára jól ismert) optikai csalódás áldozataivá válhatunk: a paradigmáján belüli és kívüli ellenfelei fölött egykor diadalt aratott történeti-összehasonlító nyelvtudomány győzelmi tüzeinek fényében a tudomány történetének egészét a mai tudásunk felé vezető keskeny, de egyenes ösvénynek látjuk, nem pedig olyan széles mezőnek, ahol »a korábbi nemzedékek saját eszközeikkel és saját szabályaikkal törekedtek problémáik megoldására«” (Békés 1993: 49; az idézet: Kuhn 1984: 184).

Békés Vera dolgozataiban adatokkal alátámasztva bizonyítja, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészek által megalkotott tudománytörténeti narratíva bizony sok ponton nem felel meg a történeti valóságnak. Többek között megmutatja, hogy a finnugor nyelvrokonság gondolata a bölcséleti nyelvészet korszakában korántsem volt olyan mértékben elutasított, ahogy azt ma általában állítják. Ezt támasztja alá a CzF. sok finnugor egyeztetése is. Az is kiderült, és újabban C. Vladár Zsuzsa kutatásai is megerősítették (l. C. Vladár 2005: 125–138), hogy az *affinitas* műszo Sajnovics és Gyarmathi idején nem genetikai rokonságot jelölt, hanem szerkezeti (tipológiai) hasonlóságot.

Ahogy azt a 4.4.5. fejezetben kifejtettem, a bölcséleti nyelvészek nyelvmélelti alapvetésükből következően a monogenezis hipotézisének hívei. Másfelől azt is megmutattam, hogy az ún. organikus nyelvteremtés időszakában létrejött közös emberi nyelvet és az ebből kifejlődött összes partikuláris nyelvet az emberi értelem törvényei szerint szervezettnek tételezték, s ezzel magyarázták a nyelvekben felismerni vélt közös vonások meglétét. Harmadrészt láttuk, hogy az emberi nyelv eredetét illetően a hangutánzó, illetve hangfestő-elmélet hívei voltak (4.4.3. fejezet). E három szempont mellett a bölcséleti nyelvészeknek a nyelvhasonlítás kérdésében kialakított állásfoglalását illetően azt is figyelembe kell vennünk, hogy a magyar nyelvet mint a nyelvhasonlítás alanyát – mint a 4.4.9. fejezetben láttuk – eredeti nyelvnek tekintették.

A bölcséleti nyelvészek ezen tényeket szem előtt tartva jelölik ki a magyar nyelv hasonlításának céljait, módszereit és körét. A kérdéssel talán Ballagi foglalkozik a legrendszerezettebb formában. Ballagi szerint „[m]időn a nyelveket az összehasonlítás végett megvizsgáljuk, két különféle rokonságot vehetünk észre. A földnek egy mástól legtávolabb eső népek nyelveiben a szavak első csirái nagy részben hasonhangok és hasonértelműek, a mit vak történettel kimagyarázni éppen nem lehet. Ezt nevezzük törzsök¹⁹⁶ rokonságnak. Klapprothnál bár módosított értelemben affinité

¹⁹⁶ „TÖRZSÖK [...] 4) Átv. ért. az emberi vagy állati származásra is vonatkozólag azonős, kitől vagy melytől ivadékok eredtek” (CzF.)

primitive. De van egy másik rokonság a nemzetségi, mind azon népekre kiterjedő, kik között historiai vagy physikai kapcsolat mellett, nyelveik hasonlatossága nem csak azok csiráin, az első elemeken, hanem az egész nyelv kifejtett tetemén és szerkezetén jelentkezik” (Ballagi 1841: 9).

A bölcséleti nyelvészek tehát nyelvelméleti alapvetésükből következően minden nyelvet, így a magyart is, több aspektusból találták hasonlóknak más nyelvekkel. Egyrészt minden partikuláris nyelvnek hasonlítania kell egymásra, mégpedig – mint azt a 4.4.5.-ben láttuk – két, egymással összefüggő, de mégis különböző ok miatt. Az egyik ok az, hogy a bölcséleti nyelvészek – a bibliai tereméstörténettel összhangban – a monogenezis elmélete mellett álltak ki, azaz végső eredetére nézve – tehát történeti aspektusból – a világ minden partikuláris nyelvét rokonságban állóknak tartották.¹⁹⁷ Ez Ballagi terminológiájával a törzsök- – vagyis ős- – rokonság, egyfajta eredendő genetikai kapcsolat. Ez a ma létező nyelvekben elsősorban a szókészlet alapelemeiben, az eredeti gyökökben ragadható meg, és azon alapul, hogy az ún. organikus nyelvalkotás időszakában egy fogalom eredetileg csak egy érthető hangban nyilatkozott meg (l. 4.4.3. fejezet). Ezért tapasztalható az, hogy „a legtávolabb élő népeknél a nyelvek vagy gyökök csirái hasonló hangúak” (Imre 1893: 39; Almási Balogh 1837: 48). Ugyanakkor a hasonlóság a nyelv többi részrendszerében is megnyilvánul, hisz minden partikuláris nyelv emberi nyelv, s így az emberi értelem törvényei szerint alakul, ami viszont minden emberben egyformán működött és működik (l. 4.4.5. fejezet).¹⁹⁸ Ezen a ponton tehát jól megragadható a racionalista nyelvelméleti hagyomány és a *Sprachphilosophie* szerves összeépülése.

Ezen túl, másrészt bizonyos partikuláris nyelvek a később kialakult nemzetségi leszármazási viszonyokból adódóan szorosabb rokoni kapcsolatban is állnak egymással. Az ilyen közvetlenebb, a nyelvek szerkezetében is megragadható – másfajta – genetikai rokonság tartja össze az egyes nyelvcsaládokat.

¹⁹⁷ Erre idézhetjük Fábán István szavait:

„Egyébiránt is ki nem tudja, hogy a legkülönbözőbb, egymástól egészen idegen nyelvek is idomaik aprólékos pontosságát, sok részben kimutatható hasonlatosságaik nyomait tekintve, mielőtt az isteni gondviselés a különbségek okait működni engedte, épen úgy egyek voltak, mint az emberek legkülönbözőbb fajai egy emberpárban egyesülnek, miszerint a legkülönbözőbb nyelvek is egykor kapcsolatban levén, az elválás után is tarthattak fen némi ősi sajátosságokat. Erre nézve egészen idegen nyelvek összehasonlítása sem maradhat egészen süker nélkül a tudományra nézve” (Fábán 1859: 514).

¹⁹⁸ A nyelveknek ezeket a közös vonásait ma voltaképp az univerzálé-kutatás keresi, de lényegében erre épül a generatív grammatika elmélete, sőt, a neves kreolista, Derek Bickerton nyelvi bioprogram-hipotézise is. Ezeről összefoglalóan l. H. Varga Márta 2001.

Ennek megfelelően a nyelvhasználat irányulhat az egyik, illetve a másik fajta hasonlóság, illetve viszonyrendszer feltárására. Az alábbiakban a nyelvhasználat eme két irányáról, illetve területéről a bölcséleti nyelvészetben kialakult nézeteket mutatom be részletesebben, látni fogjuk azonban, hogy a két megközelítés eredményét tekintve – legalábbis a bölcséleti nyelvészek interpretációjában – egybeesik (l. 4.4.5. fejezet).

5.4.1. Az észleti (elméleti, bölcséleti) nyelvhasználat

5.4.1.1. Nyelvi univerzálék és monogenezis II.

A bölcséleti nyelvészet végső célkitűzését Ballagi a következőképp foglalja össze:

„Kikutatása az összefüggésnek, mely létezik az emberi szellem’ munkássága és a’ különböző nyelvek, mint ama’ munkásság’ hallható kifejezései közt, feladata az *észleti* [elméleti, bölcséleti] *nyelvösszehasonlításnak*, mely midőn a’ nyelveket mint bensőleg összefüggő életművezeteket¹⁹⁹ mutatja fel, azoknak eredeti összefüggésébe belátást szerez, és így az egyesnek helyes felfogását, méltánylását hathatósan elősegíti” (Ballagi 1855: 599).

Ballagi az ún. *észleti*, azaz elméleti nyelvhasználat fő művelőjének Czuczor Gergelyt tartja, akinek munkásságát némi paradigmán belüli kritikával is illeti:

„Czuczor az *észleti nyelvhasználat*’ mezején mozog, és nyelvünk’ szóanyagának fajok és családok szerinti rendezése és összeállítása körül fáradozik, ’s ez magában igen helyes, csak hogy nyomozásai néha a’ tudás’ határán túl mennek és a’ dolgot élire állítják, midőn a’ miértnek is miértjét kutatván, a’ hang és értelme közti viszonyra nézve a’ gyökök’ értelmének is okát keresi és tudni akarja, miért nevezeték pl. az egyszerű gyök *fő* főnek és nem másképp? holott e’ kérdés a’ fentebbiek szerint épen olyan, mintha valaki azt vizsgálná, miért jegecedik a’ konyhasó koczkaalakban és nem más formában?” (Ballagi 1855: 601).²⁰⁰

Amint arra a 3.2.2. fejezetben rámutattam, a nyelvhasználat szükségességét az Akadémia védnöksége alatt dolgozó bölcséleti nyelvészek körében – elsősorban a későbbi CzF.-val kapcsolatosan – Kállay Ferenc vetette fel (Keve 1940: 23). Ő írta 1837-ben azt az *Utasítást*, amelyben a nyelvhasználatot végző tagok számára a nyelvhasználat alapelveit leszögezték (l. még Függelék 3).

¹⁹⁹ „MŰVEZET v. MŰVEZET, (mű-v-ez-et) fn. tt. *művezet-ét*, harm. szr. ~e. I. MŰZET. MŰZET, (mű-z-et) fn. tt. *műzet-ét*, harm. szr. ~e. I) Valamely műnek szerkezete. 2) Különösen ’lét’ szóval öszvetve: létműzet am. az állati és növényi testnek szervezete. (Organismus). Ez újabb időben szokottabban és egyszerűen: szervezet” (CzF.).

²⁰⁰ Ma már általános iskolai tananyag, hogy a konyhasó nem véletlenül, hanem jó okkal, a természet rendje szerint kristályosodik kockaalakban. Vö. a CzF. *fejlődés* címszavával (l. 172. lábjegyzet), valamint a 4.4.8. fejezetben mondottakkal.

Fontos tudatosítani, hogy az *észleti* – elméleti – nyelvhasználat elsődlegesen a nyelvek szókincsére korlátozódik: „A tervben megalapított elvek szerint szükséges volna feljegyezni azon idegen szokat, melyeknek gyökér betűik és kimondások az értelmükkel együtt egyeznek a magyar szókkal” (i. m.). Mivel a bölcseleti nyelvészek is jól tudták, hogy a grammatikai elemek jelentős hányada lexémákból jött létre, a képzők és ragok hasonlítását is szükségesnek látják (i. m.). A nyelvhasználatnak elsősorban a szó eredeti jelentését kell figyelembe vennie, bár néha a metaforikus jelentés is segítheti a munkát. A bölcseleti nyelvészek tehát az ún. gyökérszókra koncentráltak (erről bővebben a 4.4.3. fejezetben). Ezeket az *Utasítás* alapján három csoportba – az eredeti, a más nyelvekkel közös és az egészen idegen gyökök közé – kellett besorolni.

Ezen kategóriák közül a nyelvhasználat korabeli felfogásának tisztázásában a második érdemel több figyelmet. Még a finnugor rokonítás (l. 5.4.2. fejezet) legharciasabb képviselője, Hunfalvy Pál is magától értetődő természetességgel szól arról, hogy a világ nyelveinek anyaga bizonyos részben „*közös*, tehát a nyelvek *közös tulajdonságát*, hogy emberi nyelvek, bizonyító, nem pedig az egyes nyelvek sajátosságát tevő anyag” (Hunfalvy 1854: 161; l. uő. 1851a). Ballagi a közös nyelvanyag „ismeretes” forrásainak az emberi test és kedély mozzanatait, valamint a „kültermészet” hangjait tartja, ugyanakkor vannak „általunk meg nem nevezhető forrásból” származó közös elemek is: „a) olyan szó, melyek elemeiben valami természeti tulajdonság látszik kifejezve lenni, p. o. *folly, rezzen, bök* st; b) a *névmások*; c) *olyan szók*, melyek az a) és b) osztályba nem tartozván mégis inkább közös, mintsem valamely nyelvnek saját szókincsé gyanánt nézendők” (Hunfalvy 1854: 160–161).

A bölcseleti nyelvészek – a nyelvhasználatban élen járó Kállayval – természetesen nagyon jól tudták, hogy a nyelvrokonításhoz (l. 5.4.2. fejezet) nem elegendő a nyelvek szókincszetének összevetése. Fábián István szerint azok, akik nem értik a bölcseleti nyelvészek nyelvhasználati törekvésének lényegét, „az egészhez viszonyát”, az ilyen kutatásoknak kevés hasznát látják. Ahogy mondja: „ez többszer már, elég visszasan, fő dologgá téve, elmésen mulattató, vagy a’ tudománytól idegenítő játékká fajult” (Fábián 1853: VIII). Véleménye szerint azonban az elméleti nyelvhasználat mégis fontos, ugyanis „átvezet a nyelv tisztább, ’s ősbibb alakjához, ’s annak fejlődését idom, vagy fogalomra nézve megismerni hagyván, egy pillantást enged vetnünk az ősbibb alapra” (i. h.). E tekintetben az eredeti nyelvnek tartott magyartól különösen sokat vártak (l. 4.4.9. és 5.4. fejezet).

Mátyás Flórián szerint Czuczorék eleinte ugyan valóban kizárólag saját nyelvünk vizsgálatára szorítkoztak, és minden „nyelvformát és sajátságot” ebből kívántak megmagyarázni, ám 1859-re már az ún. *külhasonlítás* szükségességét is legalább részben elismerik (l. például Czuczor 1860; CzF. I: 20–23; l. 6.3.8. fejezet). Szerinte „[e] felekezet működésének köszönheti nyelvünk jelen műveltségi állását; s folytonos közremunkálását jövőre sem nélkülözhetjük. Fáradtságos külbúvárlatok után végre is tőle kérünk tanácsot; s helyeslő, vagy ellenkező véleménye tetemes hatással lesz nyert hasonlataink érvényére” (Mátyás 1859: 104). Mátyás ugyanakkor a nyelvhasználat sikerét illetően szkeptikusabban nyilatkozik:

„Évek óta ismételtetett e gyülekezetben a hasonlító nyelvtudomány fontossága; értekezések hosszú sora olvastatott, bámultatott, – míg azt vevők észre, hogy nyelvünk itthon, mindenhez hasonlú mi finn, vagy tatár; – kün [sic!], majd az achaemeni ékiratokban szerepel, majd kulcsúl szolgál Ninive és Babylon ősemlékei megfejtéséhez. Hasonlítsunk mi is, gondolám, magyart, szanszkritot, zendet, parszit, persát; ne mondassák bel- és külföldi rokonítóink, hogy tétlenül nézzük fáradozásaitak e téren.

De az így gyülemelő helyes és helytelen hasonlatok halmazán mikép igazodunk majd el? Mit akarunk tulajdonképp, s hová vezet e féktelen hasonlítóztatási düh? Van-e elegendő előkészületünk, ily különféle, részben szövevényes szerkezetű nyelvek hasonlításához?” (Mátyás 1859: 101).

Mátyás úgy véli, hogy ahhoz, hogy a nyelvhasználat mint cél megközelíthető lehessen, szükséges, hogy „a hasonlító nyelvész az illető nyelveket ismerje, azaz: föladatához készülvé legyen” (Mátyás 1859: 102). Mátyás ezen azt érti, hogy a hasonlító nyelvész ne csak grammatikákból és szótárakból ismerje a vizsgált nyelveket, hanem az eredeti szövegeket is tanulmányozza. Emellett az is szükséges, „hogy a hasonlító megválassza s világosan kijelölje, mikép és mire akarja alkalmazni szerzett nyelvismereteit” (i. h.).

Mindezzel kapcsolatosan nem mellékes, hogy többen értekeznek – meglehetősen kritikus szellemben – arról, hogy a külföldi nyelvtudósok hogyan, milyen módon hasonlítják nyelvünket. Mátyás Flórián az egyik, aki az ezzel kapcsolatos problémákra felhívja a figyelmet, konkrétan azt kifogásolva, ahogy a külföldi nyelvészek például ékiratok megfejtésére használják nyelvünket.²⁰¹

²⁰¹ Vö. „Azon kitüntetés, hogy nyelvünk külföldiek által ékiratok fejtegetésére használtatik, bármily hízegő legyen is híuságunknak, nem igényelheti föltétlen helyeslésünket. [...] Hódolunk e férfiak tekintélyének saját szakmaikban, de magyar nyelvünk ügyében nem. Tudományunk csekély volta szerénységet javasol világírhírű mesterek irányában, s illőbbnek mutatja munkáikból tanulnunk mint azokat vakmerően bonczolagatnunk. Eltűrjük a lehető megrovást; de nem hagyjuk nemzeti sajátunkat senki fia önkényére. Ők világírhírű nyelvtudósok, de magyar hasonlataik helyességét, következtetéseik alaposágát, értékek szerint bírálni, csak magyar ember föladata lehet” (Mátyás 1859: 110).

Ballagi egy tréfásnak tűnő, ám szakmai szempontból súlyos következményekkel járó példát is idéz:

Érthető tehát, ha a magyar nyelvhasználat céljaként az is megfogalmazódik, hogy ez a magyar nyelvészek feladata kell, hogy legyen, mivel a külföldi nyelvészek – megfelelő magyar nyelvismeret híján – magyar kollégáikhoz képest sokkal kevésbé adekvátan képesek ezt a feladatot elvégezni. Mátyás abban látja a megoldást, ha a magyar nyelvészeknek ahhoz, hogy a külföldiek tévedéseit helyesbíteni tudják, szükséges keleti nyelveket is behatóan tanulmányozniuk (Mátyás 1859: 114). Mátyás úgy véli, hogy a feladatot fel kellene osztani, mert egy ember nem képes sok nyelv ismeretében és vizsgálatában alaposan elmélyedni (i.m. 115).²⁰² Úgy tűnik, hogy a felületes nyelvismeretből adódó téves következtetésekkel mint reális veszéllyel számoltak nyelvészeink, mind saját nyelvükre, mind a többi nyelvre nézve.²⁰³

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a bölcséleti nyelvtudomány művelői más-képp, sokkal tágabban határozták meg a nyelvhasználat érvényességi körét, mint azok, akik a – szerintük – közvetlen nyelvrokonság meghatározására törekcsenek (l. 5.4.2. fejezet). A nyelvhasználat bármely nyelvre kiterjeszhetőnek és potenciálisan gyümölcsözőnek tekintik: „Tehát a szók értelmezésének nem teszünk fölösleges vagy hálátlan szolgálatot, midőn nagyobb fölvilágosítás végett oly nyelvbeliekkel is hasonlítjuk, melyek alajtól (hypothetice) másnemű családhoz tartoznak, mit bizonyos nyelv-osztályi rendszerhez ragaszkodó némely nyelvészek készakarva mellőznek, sőt mellőzetni akarnak” (CzF. I: 21) – írják Czuczorék.

Személy szerint persze ki-ki azokra a nyelvekre terjeszti ki a nyelvhasználat, amelyekben ő maga elmélyedt: „például Beregszászi Pál, kit Révay is nagy dicsőréttel említ, a sémi nyelvekre, továbbá a perzsára, zendre stb. maga Révay is mind a sémi, mind az altaji családokra. Újabb időben pedig több jeleseink ú. m. Nagy János a sémi nyelvekkel, Mátyás Flórián az árja nyelvekkel, Repiczky János, és Ballagi Móríc mind

„Egy hazánkban mulatott német tisztviselő nyelvünket azért monda nehéznek, mert, így nyilatkozott, a legkülönbébb dolgok egy és ugyanazon szóval fejeztetnek ki. Így Haube is fekete, schwarz is fekete, Halfter is fekete (azaz kötőfék) és vége a controlleur is fekete (valami ellenőrt ugyanis a helységben Feketének hittak). Így fogja fel az idegen, ha hosszas tanulmányokat nem tett, az előtte idegen hangokat” (Ballagi 1859: 408).

²⁰² A romantikus-liberális szellem megnyilvánulásaként tarthatjuk számon Mátyás Flórián akadémiai székfoglalójának záró gondolatait:

„Hasonlíttassék bár nyelvünk a világ minden nyelveivel: elősegíti ez fejlesztését, könnyíti magas előnye kiűntethetését. E célhoz nagyobb készséggel járulandok tanulmányim által, minél jobban meg vagyok győződve, hogy e nemzeti földadatot, magyar emberek közreműködése nélkül, Európa összes nyelvtudósai nem képesek kielégítőleg megoldani. A nyelv becsülete a nemzet becsülete” (Mátyás 1859: 115).

²⁰³ A kutatás későbbi szakaszában érdemes lesz utánajárni Széchy György állítólág kéziratban lévő ún. *egyetemes szóhang- és írástudományának* (Széchy 1839: 171). 1839-ben megjelent *Az egyetemes dialectus* című értekezésének bevezető soraiban a szerző – mai szakkifejezéssel élve – arról értekezik, hogy egységes fonetikai-fonológiai lejegyzési rendszer hiányában a tudósok és utazók különféle nyelvekről készített feljegyzéseiben található szavak összehasonlításától nem sokat remélhetünk (i. h.).

az árja, mind a sémi mind az altaji nyelvekkel egybehasonlításokban nagy sikerrel működtek és működnek” (CzF. I: 33). Ezen nyelvek a hasonlítás kiterjedt mellett az Európában beszélt nyelvekre, az olaszra, a spanyolra, a franciára, a románra, a németre, a csehre, a szlovákra, az oroszra, a horvatra, a szerbre, a finnre és a cigányra is.

Czuczorék a Nagyszótár *Előbeszédében* hazai szaktekintélyek mellett a kortárs külföldiek hasonló állásfoglalására és gyakorlatára hivatkoznak:

„Nem magunkban állunk nézetünkkel e téren, akár a kül-, akár a belföldi, nyelvészeket tekintjük. Külföldön egyebeket mellőzve a legkitűnőbb nyelvészek egyike *Pott Ágoston Frigyes* hasonlító roppant nyelvvisgálatait több nyelvtörzsrre kiterjeszti. A nagyhirű *Ewald Henrik* egy újabb értekezésében: *Abhandlung über den Zusammenhang des Nordischen (Türkischen), Mittelländischen*, Semitischen und Koptischen Sprachstammes*, (Göttingen, 1862) épen ezen említett törzseket rokonítja s rokonságukat egy közös ősből nyelvben alapultnak hiszi” (CzF. I: 33).

Ezen az alapon írják a következőket is: „Itt egyszersmind elvileg és gyakorlatilag visszautasítjuk azon ráncfogást, mintha mi minden nyelvünkbeli szót a magyarból megfejthetőnek tartanánk, sőt valóban megfejteni törekednénk. Mely állításnak czáfolatát számos szótári czikkeink homlokukon viselik, miért hosszabb vitatásra nem tartjuk e tárgyat szükségesnek” (CzF. I: 21).

5.4.1.2. Alaktani tipológia

Az ún. *észleti* nyelvhasonlítás kapcsán feltétlenül szót kell ejtenünk röviden arról is, hogy a *Sprachphilosophie* szellemében ebben a korszakban bontakozott ki az ún. alaktani tipológia (erről bővebben Havas 1977; Telegdi 1970). A magyar bölcséleti nyelvészek egyik céljaként fogalmazódik meg az is, hogy a magyar nyelvet elhelyezzék a nyelvtípusok alaktana alapján akkoriban kidolgozott osztályozási rendszerben, hisz ezzel is nyelvünk természetére deríthető nagyobb fény. Mátyás Flórián szerint a bölcséleti nyelvészet egyik feladata „[r]okonsági viszony idegen nyelvekhez, s az illető hely kijelölése nyelvosztályozati sorozatban” (Mátyás 1859: 104).

Ballagi például – aki nálunk talán legtöbbet foglalkozhatott a Schlegel-fivérek által megalapozott nyelvtipológiával – 1840-ben úgy vélekedett, hogy a magyar nyelvnek „az alkata a’ sinai és a’ semita nyelveknél föllebb áll, mert midőn az első a’ viszonylási és származtatási jelek’ teljes híával, a’ második rendbeliek, igen korlátolt használatoknál fogva, fejlődésre alkalmatlanok: a’ magyarban az alakszók’ határtalan alkalmazhatósága a’ nyelvtani működésnek végtelen mezőt nyit; miért is a’ magyar a’ sanskrit elébe tétethetnék, ha első fejlődésekor a’ gyököknek nagyobb bőségébe jutott

volna” (Ballagi 1840: 10; 1841: 31–35). 1841-ben kiadott akadémiai székfoglalójában – nyelvbölcseleti elveire bővebben utalva – ez utóbbi gondolatot így fejt ki: „a magyar az ő nyelvét a sanscritnak is elébe tehetné, hogy ha a végzet úgy akarja vala, hogy eredete korában és első fejlődése stadiumain, mikor a nyelvteremtő ember belső nemtőjét még öntudatlan követi, a gyököknek nagyobb bőségébe jutott volna” (Ballagi 1841: 35).

Ezen vizsgálati szempont kapcsán érdemes megemlíteni azt is, hogy a nyelvek mint organikus rendszerek egymáshoz való viszonyának vizsgálatában a romantikus-liberális tudományosság egyik központi fogalma, az *affinitás* jut hangsúlyosabb szerephez (erről l. az 5.4. fejezet bevezetését). Kuun Géza akadémiai székfoglalójában a nyelvek három morfológiai típusáról, ti. az izoláló, az agglutináló, illetve a flektáló nyelvekről szólván hangsúlyozza, hogy „[a] három nagy fejlődési korszak nincs határozottan körülírva, sőt inkább érintkeznek egymással [...] úgy kell őket tekinteni, mint mérnöki megjelzést, melyre a felmért területnek nincs többé szüksége” (Kuun 1867: 113; erről l. még Almási Balogh 1837: 36–44). Konkrét példákkal szemlélteti a három nyelvtípus alkotta kontinuum valóságát.²⁰⁴

„Egy tekintet valamennyi nyelvre [ha a világ összes nyelvét tekintjük] meggyőző, hogy jelenleg minden fejlődési korszak földünk területén képviselve van. A régi chinai nyelv [az izoláló nyelv prototípusa] azon korszakot képviseli, melyet Müller Miksa [Max Müller] gyökkorszaknak nevez; az újabb chinaiban már némi összetétel, az alakképzés zsengeje vehető észre. Ezen nyelvallapot és a jelenlegi török nyelv [az agglutináló nyelv prototípusa] közt a turáni nyelvek hosszú sorozata terül el, a nyelvviszonyok minden közbeeső sajátosságát mutatva. Maga a török nyelv mind inkább s inkább érzi azon törvény befolyását, mely egy nyelvet fájából egy másik fajra térít át, ez esetben a hajtogató [flektáló] nyelvekére. Magok a flexiós nyelvek is magok közt változatosságot mutatnak. A szanszkrit közelebb van egy régibb nyelvállapothoz, mint azon tájszólások, melyek belőle támadtak, a páli, a hindosztáni és más; az olasz közelebb áll a latinhoz mint a francia” (Kuun 1867: 112–113).

²⁰⁴ Kuun Emil Burnouf-nak a természettudományból vett példáját idézi a nyelvi típusok folytonos jellegének szemléltetésére: „a nyelvek átnézete [áttekintése] egy a csillagos éghez hasonló látványt nyújt. A távcső helyes számolás kíséretében a képzés különböző fokain álló világokat fedez fel, a köd nemű anyag-halmazok és az üstökösöktől kezdve, melyeknek cosmicus anyaga egyenlő elemekből álló homogén tömeget mutat, egész a kihűlt földkéig, és azon tömérdek sok apró bolygócskáig, melyek a téren végig futva a nagyobbakra zuhannak. Ezen két véglet közt mintegy közepet tartanak azon gyűrűalakú köd nemű anyag-halmazok, melyek közül már némelyik az őket képző anyagrészekre vonzást gyakorló középponttal bír, továbbá a sugárzó napok bolygóikkal, végre darabantaikkal, gyűrűikkel a napok körül forgó bolygórendszerek. Nincsen ma már csillagász, ki el nem ismerné, hogy ezen darabantok, ezen földek, ezen napok és mind az a mit tartalmaznak, kezdetben cosmicus anyag-halmazok, a térben porszemek gyanánt szerte szétyel hintett anyag-tömegek voltak” (Kuun 1867: 113). [A CzF.-ban a *darabanti* szó harmadik, átvitt értelmű jelentése ’a bujdosócsillagok pályaterén járó, s hozzájuk szorosan tartozó kisebb bujdosók’ Pl. *A hold a földnek darabantja.*]

5.4.2. A nyelvrokonítás

Ami a nyelvhasználat egyik speciális területét, a nyelvrokonítást illeti, a bölcséleti nyelvészet képviselői ez elől sem zárkóztak el. Ugyanakkor azt, amit ma mint történeti-összehasonlító módszert ismerünk, megkülönböztették – jelzőkkel ellátva – az *észleti*, azaz az általános nyelvészeti komparatistikától (5.4.1.). Mivel itt másfajta vizsgálatra van szükség, a nyelvrokonítást a korszakban gyakran a nyelvhasználat másik módszerként emlegetik, mások ugyanakkor a nyelvhasználat többféle irányáról beszélnek.²⁰⁵ Ballagi ezt a vizsgálati területet *historiai nyelvhasználat* néven emlegeti:

„[V]an 2-szor a ’ nyelv kutatásnak egy másik neve is, mellynek kiindulási eszméje az, hogy miután a ’ nyelv, a ’ mint fejlebb láttuk, nem valami mechanikai művezet, hanem olly szerves műalkat, melly a ’ szellem ’ fejlődésével folyton fejlődik, tehát ennek teljes ismeretéhez csak úgy juthatunk, hogyha azt keletkezésétől fogva létezésének minden stádiumán keresztül vizsgáljuk, valamit a ’ növényt tökéletesen csak akkor ismerjük, ha azt egy teljes életszakaszán keresztül első csirázásától gyümölcse ’ éréseig figyelemmel kísértük; azért is első és fő törekvés a ’ nyelv ’ legrégibb korszakáig felhatolni ’ s onnan kiindulva azt minden fejlődési stádiumán keresztül vizsgálva kísérni le a ’ legújabb időkig. Ez megesevén azt keresi, hogy mit talál az egyes nyelvben gondolatra és idomra nézve más nyelvekkel egyezőt. És végre meghatározza mindenekelőtt a ’ hangátmeneti törvényeket, ’ s tovább haladva vizsgálja a ’ szószármaztatás és hajlítás ’ szabályait és lefosztván a ’ mondatba szőtt szóról mindazt, mi annak mondatbeli viszonyait jelöli, kinyeri a ’ tiszta gyököket, mellyek a ’ rokon nyelvekben jobbra egyezők, és csak a ’ különböző származtatások által módosítva jelentkeznek. Ezután sikerül a ’ rokon nyelveknek eredetileg közös elemeit a ’ későbbi járulékosoktól megkülönböztetni, az idegent kiküszöbölni és a ’ sajátásgost annál tisztább fénybe helyezni. Ez képezi az úgynevezett *historiai nyelvhasználat*” (Ballagi 1855: 599).

Több nyelvészünk is foglalkozik a nyelvrokonítás kritériumainak mibenlétével. A korszakban alapvetően két álláspont ismeretes. Az egyik szerint „[a] grammaticai szerkezet ’ hasonlatossága nem nyújthat alapot a ’ nyelvek ’ osztályozására”, ezért „[a] nyelvek ’ és nemzetek ’ rokonágát tehát egyedül a ’ szavakra lehet építeni. Ezen célra olly szavakat kell, Balbi, Abel Remusat és Salverte szerint kiválasztani, mellyek az emberi test ’ fő részeit, az atyafiság ’ első fokait, a ’ csillagokat, a ’ természet fő tüneményeit ’ s az első számokat jelentik” (Almási Balogh 1837: 37; 38; l. még Széchy 1839: 274). Ennek ellentmond Kuun Géza, aki 1867-es akadémiai székfoglalójában a következőt állítja:

²⁰⁵ Vö. „nyelvhasználat irányául hármat említek: 1) A világ összes nyelveire, úgynevezett egyetemes nyelvtudomány. 2) Különös, még részben homályos irodalmi emlékek, hieroglyphok, ékiratok megfejtésére. 3) Az anyanyelvre” (Mátyás 1859: 103).

„A rokon nyelvek tanulmányozása közt meglepetést szerez nekünk azon körülmény, hogy sokszor épen a legelemibb fogalmak szavai különböznek az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben. Valamint az egyéni eredetiség épen a legközönségesebb tárgyak sajátos felfogásában áll, úgy a rokonnyelvek bármelyike nem a természeti ritkaságokat vagy a ritkán előforduló dolgokat nevezi el különbözőleg, hanem az egyéni eredetiséggel megegyezőleg, a legközönségesebb tárgyakat. Ezeket épen annál fogva, hogy gyakran fordulnak elé, sokféleképpen nevezte meg a közös törzs eredeti népe; a homonymák [ma nyilván: szinonimák] száma igen megszorodván, a nyelvélágazás idejében minden egyes népnek választani lehetett belőle” (Kun 1867: 120–121; vö. Herder 1772/1983:321–328).

Ez az elképzelés Czuczorék véleményével egyezik (l. 5.4.2.2. fejezet). A másik nézet képviselői – többek közt a bölcséleti nyelvészek is – a nyelvrokonság bizonyítására a grammatikai rendszerek hasonlóságát is szükségesnek ítélik (l. például idézett helyek; valamint Ballagi 1840, 1841; Hunfalvy 1851).²⁰⁶

A bölcséleti nyelvészek, így Czuczorék is – amint az munkáikból egyértelműen kiderül – jól ismerték a történeti-összehasonlító nyelvészet megalapozóinak a munkásságát.²⁰⁷ Dolgozataikban, sőt a Nagyszótár szócikkeiben rendszeresen idézik Boppot, Grimmet, Pottot, sőt az ógrammatikusok munkásságát összefoglaló és a családfa-elméletet kidolgozó Schleichert, valamint Max Müllert is.²⁰⁸ Természetesen a magyar összehasonlító nyelvészek munkásságát szintén nyomon követték. F. Molnár Gizella kimutatja, hogy Czuczorék ismerték Sajnovics és Gyarmathi munkáját, olykor Révaira is hivatkoznak (F. Molnár 1964: 374). A Nagyszótár *Előbeszédében* elismeréssel szólnak kortársaikról: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábian István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyel-möket” (CzF. I: 33).

A CzF. *Előbeszédében* – amely csaknem szó szerint egyezik Czuczor 1860-as dolgozatával – összefoglalják a rokon nyelveknek a schleicheri családfa-modellben ábrázolt viszonyairól szóló korabeli ismereteket. Legközelebbi rokonságban az anya- és a leánynyelvek állnak, ilyen viszony áll fenn „történelem tanúsága szerint a régi latin, és újabb román, az ó és új hellen, az ó és új germán nyelvek” között (CzF. I: 22). A

²⁰⁶ Nemhiába hangsúlyozza Czuczor: „szótárírói földadatunk, nem egész nyelvrendszereket és nyelvcsaládokat, mint olyanokat, hanem szókat szókkal összehasonlítani” (CzF. I: 28).

²⁰⁷ Kállay 1835-ben kérelmet nyújtott be az Akadémiához, melyben többek közt Rask, Klapproth, Remusat, Arndt, Grimm, Bopp, Pott műveit kéri beszerezni, hogy vállalt feladatát teljesíthesse. Úgy tűnik, az Akadémián akkoriban csak Grimm *Deutsche Grammatik* című munkája volt meg (Keve 1940: 24–25).

²⁰⁸ „a nevezettek [i. e. az ógrammatikusok] műveit – mint a szótárból is kitétnék – Czuczorék természetesen ismerték, sőt használták is. Ők maguk az ógrammatikusoknak e három vezéregyénisége közül az 1801-ben született POTTnak a nemzedékéhez tartoztak. Könnyű kimutatnunk, hogy szótárunk előszavában kifejtett nézeteik gyakran szinte szó szerint visszhangozzák BOPPÉK nyilatkozatait” (Balázs 1978: 154).

leánynyelvek egyfelől az anya nyelvalkatát és nyelvvidomát öröklik, másfelől viszont olyan tulajdonságokat fejlesztenek ki, amelyeket az anyában hiába keresünk. „Miből okszerűleg következik, hogy lehetnek sőt vannak is a leánynyelvben oly szóanyagok és alakok, melyeket az anyaiából megfejteni nem lehet” (i. h.).

Másodrangú – másodágú – rokonsági viszonyban állnak az ún. testvérnyelvek, „melyek t. i. közvetlenül azonegy anyától származtak, pl. az olasz, spanyol, portugál, francia,²⁰⁹ mint a régi latin leányai, vagy a szláv családú cseh, lengyel, orosz, illir, szerb stb.” (i. h.). Természetes, hogy „a testvér nyelvek között mind az egyes szók anyagára mind azok idomulására nézve még több különbség létezhetik, mint az anyaiak és leányiak között, melyeket mint saját egyéniségökhöz tartozókat se az anyából se a testvérekből megfejteni nem lehet” (i. h.).

Czuczor szerint „[h]a valamely nyelv egyetemes átalakulásnak indult, egyes szavai annálinkább elűntek az ős anyától, mennél távolabb esnek tőle utókorra nézve, p. a mai francia *épi épine* még négy öt századdal ezelőtt *espice espine* valának, s az eredeti *spica spina*-hoz közelebb állottak” (i. h.). Azt, hogy az egyes nyelvek változása igen jelentős mértékű lehet, azaz „hogy ezek hovatovább mindinkább elűntöttek az ősanýától, oly nyelveken vehetjük észre, melyek fejlődési fonalát a történelemből, írott nyelvemlékek után, bírjuk, pl. mily különbség létezik a mai Palais Royal, és a tizenkét törvénytáblák nyelve között? Innen túl a régibb latin nyelvről keveset tudunk, és így egyenes ágon menván fölfelé a francia szók elemzését a latin nyelvnek csak azon koráig (mintegy 2,400 évig) vihetjük vissza, melyből írott adatokat bírunk” (i. m. 23). Más szóval, a nyelvek „[v]ége oly álláspontra juthatnak, melyen önmagukból elemezhetetlenek, ha t. i. nem bírjuk a nemzedéki fonalat, melyen az anyától leágaztak” (i. m. 22).²¹⁰

Ez azt jelenti, hogy az adott nyelv – a leszármazási rend ismerete nélkül – önmagában elemezhetetlennek bizonyul. Mindamellett Czuczor szerint még a történeti-összehasonlító kutatások nyomán feltárt genetikai leszármazás ismerete – azaz a testvérnyelvek megvilágító ismerete – sem elegendő az adott nyelv természetének megismeréséhez, és a teljes nyelvéleíráshoz, ugyanis „ezen oldalágak mindegyikében találtnak oly anyagok és idomulatok, melyeket az ősanýában, vagy többi rokonaikban hiába keresünk, minthogy azokat vagy más családbeli nyelvektől kölcsönözték, vagy egyéni önállásuknál fogva saját magukból fejtették ki” (i. h.).

²⁰⁹ Figyelemre méltó, hogy bár az *Előbeszéd* gyakorlatilag szó szerint egyezik Czuczor 1860-as tanulmányával, a neolatin nyelvek sorában itt már nem szerepel az oláh (vö. Czuczor 1860: 422).

²¹⁰ Czuczor a jelen nyelvéleírathoz vezető „egyetemes átidomulás fokozatai”-ról beszél (i. m. 22). Ezért úgy ítéli meg, hogy az anya- és a leánynyelv viszonyát ki kell terjeszteni az unókákra, dédunókákra is. Ez a megközelítés a ma szinkrón metszetekként rekonstruált nyelvéleírások sorára emlékeztet.

A bölcséleti nyelvészek tehát tisztában vannak a történeti-összehasonlító módszer mibenlétével és jelentőségével. Mindezek tudatában nem csodálkozhatunk hát, ha Czuczorék – a saját elméletükre és gyakorlatukra hivatkozva – határozottan visszautasítják azt a megállapítást, miszerint ők minden szót csak a magyar nyelvre vonatkoztatva igyekeznek megfejtetni, tekintet nélkül a történeti-összehasonlító nyelvészet eredményeire. A CzF.-hoz írt *Végyszóban* Fogarasi a következő szavakkal emlékezik:

„Meg kell pedig pendítenem Czuczor társam dicső emléke tekintetéből is. T. i. Czuczor és én a külföld előtt, az »Allgemeine Deutsche Encyclopaedie« című munkában bevádoltattunk, hogy a történelmi hasonlító nyelvbuvárlat ellenségei vagyunk. Aki a cikket közölte, nem tudá, mi volt vitatkozásunk tárgya. Valamint minden félszégesség vagy egyoldalúság, úgy az ellen is, hogy egyedül csak rokon nyelvekben s itt is csak némelyekben keresendő az üdvösség, azon elvekkel összhangzásban, melyeket főntebb kifejték, felszólaltunk; felszólaltunk volt pedig ismételve mindaddig, míg a tárgyilagosság teréről le nem szorítottánk. De hogy ellenségei voltunk volna a történelmi hasonlító nyelvbuvárlatnak, azt munkálatunk csaknem mindenik lapja megczáfolja” (CzF. VI: 8)

A fő kérdés voltaképpen az, hogy a bölcséleti nyelvészek szerint mire való a nyelvrokonítás, és hogy milyen hasznot remélhet tőle az általános (I. 5.4.2.1. fejezet) és különösen a magyar nyelvtudomány (I. 5.4.2.2. fejezet).

5.4.2.1. Nyelvrokonítás a monogenezis tételének empirikus igazolására

A korszakban – bár a világ egyre több nyelvéről vált hozzáférhetővé leírás – alapvetően három nagy nyelvcsaládot tartottak számon: az indogermán, az áltaji – más néven ural-áltaji – és a sémi nyelvek családját (I. erre Hunfalvy 1854: 160), és több nyelvészünk úgy vélekedett, hogy a három nyelvcsalád genetikusan kapcsolatban áll egymással. Ballagi Mór egyenesen azt tűzi ki nyelvészeti kutatásai céljául, hogy a három nagy nyelvcsalád közös származását igazolja:

„hogy álláspontomat eleve kijelöljem, el kell mondanom, hogy én a sémi, áltaji és indogermán nyelvcsaládok idomi és anyagi egyezését olyszerűnek látom, hogy az azok között húzott határvonalaknak több mint subjectiv érvényt tulajdonítani nem tudok és nyelvészkedésem egyik főfeladata épen az, hogy a nevezett nyelvcsaládok közt újabb időben húzott válaszfalakat tehetségem szerint ledöntsem” (Ballagi 1859: 398).

Más szóval Ballagi nem az ún. *észleti* nyelvhasználat alapján hasonlítja a három nagy nyelvcsalád nyelveit egymással, hanem rokonítja őket.²¹¹ A hasonlító eljárást illetően azonban meg kell megemlíteni, hogy kutatásai során arra a megállapításra jut, hogy mivel az indogermán és az altáji nyelvek másképp fejlődtek, s így egészen más jellegűek, az összehasonlító nyelvésznek más-más módszerrel kell megközelítenie őket. Úgy látja, hogy „az indogermán nyelvtudomány oly nyelvekkel foglalkozik, melyeknél az irodalmilag megállapított nyelvkincsre, a szók ejtésére bizton építhetni s a tudományosan felkutatott minden egyes nyelvnek alkata kétségtelen alapul szolgálhat az összehasonlító nyomozásnak” (Ballagi 1859: 408). Míg tehát az indogermanista valóban koncentrálna a szabályos hangváltakozásokra, illetve a belőlük kikövetkeztethető hangváltozásokra, az ún. „átmenetek” törvényszerűségeire, az ural-altáji nyelvekkel foglalkozó nyelvész azonban nincs ilyen egyszerű helyzetben, ezek ugyanis „ingadozó alkatú törzsenyelvek.” Ráadásul ezeket a nyelveket mindössze néhány utazó hevenyészett jegyzeteiből ismerjük, „mely utazók ha nem voltak nyelvtudósok, értetlenségből, ha pedig nyelvészek, bizonyos előre bevett hypothesisek kedvéért olyakat is láttak és hallottak, a miknek az ismertetett nyelvben tán semmi nyomuk” (i. h.).²¹² Így aztán az is lehet, hogy a hangalak alapján csoportosított nyelvi anyagban több, az adott csoportba nem tartozó elem is van. Mivel a korszakban bevett nézetek szerint a magyar ural-altáji nyelv, a nyelvi adatok hiányosságaival, és az interpretáció vagy a rögzítés során feltehető (és tapasztalt) gyakori félreértésekkel a mi nyelvünk esetében is számoltak, ezért is hangsúlyozták a magyar nyelvészek felelősségét a magyar nyelv hasonlításában (vö. 5.4.2.1. fejezet).

Ballagi mindesetre úgy véli, hogy az altáji nyelvek – így a magyar nyelv – hasonlítója nem alapozhat a szabályos hangmegfelelésekre, ezért az összevetésben sokkal inkább az egymáshoz hasonlított szavak értelmét „a fogalom fejlődését, filiatíváját” kell szembe előtt tartania (Ballagi 1859: 409). A két módszer egymást természetesen kiegészíti, hisz a hasonlításnál a hangalak és a jelentés egyaránt figyelembe veendő (vö. például Lugossy 1859: 8; Ballagi 1859: 404). A genetikus rokonság bizonyítására

²¹¹ Kállay is elismeri, hogy a három nagy nyelvcsalád nem független egymástól, de ő közösségüket egyszerűen a nyelvényekben látja, azaz mindössze az eredeti rokonság bizonyítékának tartja: „Van a sémi nyelvekben is nyelvény, mely az altájiakéval találkozik; általában soha nem szabad szem elől tévesztelnünk, hogy az indogermán, sémi és altáji nyelvekben nagy közös nyelvény van; de attól különböznek az esetleges hasonlóságok. Nem ismételhetjük eléggé, hogy a nyelvény találkozása is legközelebb csak annyit bizonyít, hogy a nyelvek emberi nyelvek; az, hogy az illető nyelvény melyik nyelvcsaládba való, egyedül a nyelvvidom által határozottatik meg” (idézi Keve 1940: 41).

²¹² Erre egyébként Herder is felhívja a figyelmet, mikor arról ír, hogy „az útleírók, sőt a misszionáriusok közt is oly kevés igazi nyelvfilozófus volt, aki hírt tudott vagy akart volna adni e népek nyelvének szelleméről és alapvető karakteréről, ezért általában itt még sötétben járunk. Többnyire csak a szavak jegyzékét adják” (Herder 1772/1983: 336).

szavak összevetésén túl természetesen szükségesnek tudják a nyelvtani szerkezet összevetését is (vö. például Ballagi 1840: 9), annál is inkább, mert a grammatikai elemeket a szókészlet elemeiből származóknak gondolják.

Némileg talán meglepő, de maga Hunfalvy is foglalkozik a monogenezis kérdésével. A nyelvrokonításról szóló akadémiai értekezéseinek nyitó darabjában nemcsak a három nagy nyelvcsalád különbségeit mutatja be, de azok közös vonásait is taglalja. Ez utóbbiakra nézve megjegyzi, hogy „bizonyosan egyezők sok tekintetből, mivel mind Ázsiában keletkeztek, mely földirati egység, s mivel azon források, melyből a szóanyag eredhetett, közősek. Minthogy pedig a nyelvdom is azonos eredetű a szóanyaggal: legkisebb habozás nélkül állíthatjuk, hogy a három nyelvfaj nemcsak anyagban, hanem idomban is nagy közösséggel bír” (Hunfalvy 1855: 135). Egy évvel később, Mátyás Flórián tanulmányához fűzött szerkesztői észrevételeiben azt a – költőinek tekinthető – kérdést teszi fel, hogy „nem biztosabb-e elfogadni, hogy a számnevek, névmások és több más anyagszók a sémi, ind-germán és altaji nyelvek közös ősi sajátosságából származnak?” (Hunfalvy 1856: 244; l. erről még a 6.3.8. fejezetet).

A kutatók tehát végeredményben ugyanarra a következtetésre jutnak, amit Czuczor a következőképp összegez:

„[A] nyelvek eredetre, illetőleg rokonságra nézve nincsenek oly annyira egymástól elkülönözve, mintha egészen más más törzsekből szakadtak volna, s ennél fogva a nyelvhasználat, ha hivatásának igazán meg akar felelni, nem szorulhat oly szűk körbe, mintha bizonyos nyelvek csak bizonyos nyelvcsoporthoz jelleget viselnék homlokaikon, mert futólagos pillantásvetés után is kitűnik, hogy péld. az altaji és árja, de még a sémi családokban is a gyökszók fölös száma egy köz eredetre visszavihető” (Czuczor 1859: 800).

A monogenezis elméletét illetően tehát azt mondhatjuk, hogy a korszak nyelvészei – még a bölcséleti nyelvészettel nyíltan szembeszálló Hunfalvy is – nem pusztán elméleti megfontolások, hanem empirikus vizsgálatok alapján látják bizonyítva az elmélet helyességét. Az elmélet és az empiria egymással párhuzamos, egymásra reflektáló alkalmazása – mint láttuk (4.2. fejezet) – a romantikus-liberális paradigma tudományosságának módszertani kritériuma.

5.4.2.2. A magyar nyelv közvetlen rokonságának kijelölése

Az 5.4.2. fejezetben láttuk, hogy Czuczorék a rokonnnyelvek megvilágító erejét még a jól ismert neolatin nyelvcsalád nyelveire vonatkozóan is korlátozottan tekintették. Ezen az alapon teszik fel kérdéseiket:

„Ha már a testvérnnyelvek is, melyeknek egy köz anyától származta a történelemből bizonyos, annyira elűtnek egymástól, mit tartsunk azon nyelvek felől, melyek nemzedéki leágazása, illetőleg törzse az őskor sötét homályában vész el? melyekről csak azon korból vannak írott adataink, midőn már kifejlett szervezetben, s külön egyéni önállóságban tűnnek elő? Mily átalakulásokon eshettek ezek által, mielőtt ez álláspontra jutottak?” (Czf. I: 22).

Felvetéseik lényegében a magyar nyelvre és családjára vonatkoznak. Czuczorék úgy vélték, hogy a magyar nyelv leszármazási rendjének tisztázásában a régi magyar nyelv történetének segítségére nemigen számíthatnak:

„[H]ogy a magyar nyelvre térjünk, ebből írott hagyományokat legfőlebb a XI-dik századtól kezdve bírunk, nem említvén azon rideg [különálló] szókat, melyek idegen íróknál több magyar hangok szokatlansága miatt elferdített alakban fordulnak elő; valamint azokat sem, melyeket legrégebb okleveleinkben s a Névtelen Jegyzőnél szórványosan találunk, s a sokkal kevesebb hangjeggyel bíró latin alphabetum által csak tökéletlenül körülírva, s távol sem híven visszaadva olvasunk. És így egyenes ágon visszamenve nyelvünket csak azon korszakából kezdjük ismerni, midőn a magyar nép teljes erejére fejlődve mint polgárilag szervezett tekintélyes nemzet lép föl a történelem mezején. Sőt bármily messze képesek is fölvenni történetbuváraink a magyarok eredetét, ha minden kétkedés nélkül elfogadjuk is, hogy az avarok és hunnok egyenes őseink, vagy hogy a kúnok, besenyők, válok stb. oldalágu rokonaink: e tudomás nyelvészetünkre nézve alig nyújt némi segédforrást, mert nem bírunk tőlök nyelvemlékeket” (i. m. 23).²¹³

²¹³ Teleki 1818/1988-as pályaműve első, *A magyar nyelv történeteinek rövid rajzolata* című részében óvatos objektivitással összegzi mindazt, ami a korszakban a magyar nyelv eredetéről és történetének korai szakaszáról tudni lehetett. Teleki úgy ítéli meg, hogy a nyelvünk őstörténetére vonatkozó vizsgálódások nehezek és bizonytalanok. Ennek egyik oka magának az őstörténetnek a bizonytalan volta. Ahogy Teleki írja:

„[N]emzetünk első lakhelyétől – ezt akárhol állapítjuk is meg – még pallérozottságának, következőleg nyelve kimiveltetésének csecsemőkorában válván meg, a legnagyobb viszontagságok között és lakásának gyakori változtatásával jutott Európának azon részébe, hol végre megtelepedett és őshonától több száz mértföldek, számtalan különféle nemzetek által elválasztva, több századok óta lakik. Itt szokásaik- és nyelveikre nézve egészen idegen nemzetségektől vétetvén körül, sőt azoknak egy részével egészen összevegyülvén, más távolabb lévőekkel pedig közösködvén, nyelvét azoknak *kerülhetetlen és hathatós befolyásokkal* hozta a kimiveltetésnek azon pontjára, melyen azt ma szemléljük” (Teleki 1818/1988: 35–36).

A bizonytalanság másik oka, hogy akkoriban szinte egyáltalán nem ismerték azokat a népeket, illetve azoknak a népeknek a nyelvét, amelyek azon a tájon élnek, ahol az őshazát gyaníthatták. Ahogy Teleki írja: „Ilyen nehézségek között csak a legnagyobb vigyázattal és tudatlanságunknak gyakori megemérsével szedhetjük össze nyelvünk régi történeteinek *töredék darabját*” (i. m. 36).

A nyelvészek világosan látják, hogy az őstörténészek segítségére csak a magyar nyelvtörténeti vizsgálódások és a rokonnnyelvek felkutatása lehetnek. Kállay Ferenc megfogalmazásában: „A fennmaradt, ha szinte megkorcsosodott nyelvekben kell nekünk keresni a nyomokat, melyek régi elejünknek ideáját,

Mivel tehát hiteles adatok hiányában a magyar nyelv genealógiáját nem lehet megállapítani, valóban nem marad más hátra, mint a nyelvhasonlítás, azaz „a régi és újabb nyelvek tömkelegében buvárkodni” (i. h.). Czuczorék úgy gondolják ugyanis, hogy a magyar nyelv rokonításának az ideje még nem érkezett el, mert nem áll rendelkezésre elég anyag, amelyre támaszkodni lehetne (vö. Horváth 2004b; l. még Mátyás 1857: 33, alább). Regulyról 1841-ben kapott hírt az Akadémia, de gyűjtését csak évtizedek múltán kezdik feldolgozni. Kállay ráadásul a hozzáférhető nyelvelírásokban sem bízik, annak alapján, hogy magyar nyelvészként milyen hiteltelennek találja a külföldi nyelvészek által készített magyar nyelvelírásokat (l. bővebben az 5.4.1. fejezetben). Ezért hát a magyar bölcséleti nyelvészek szerint a magyar nyelvet egyelőre csak hasonlítania szabad, és ha elegendő empirikus anyag birtokában lesznek, akkor jelölhetik ki biztosan családjának tagjait, és a közöttük fennálló rokonsági viszonyokat.²¹⁴ Addig azonban kellő türelemre és óvatosságra van szükség (l. még Horváth 2004b).²¹⁵

Czuczoréknak a közvetlen és a távolabbi utókor egyaránt gyakran a szemére vetette, hogy miért nem fogadták el a magyar nyelv finnugor rokonságának tényét, főképp, hogy nyilvánvalóan ismerték a finnugor nyelvészet előfutárainak tekintett Sajnovics és Gyarmathi munkásságát: „A felsorolt példák alapján is a szerkesztők meg lehetnek volna győződve a magyar nyelv fgr. eredetéről. Az egyező rokon nyelvi adatokat azonban nem mint a rokonság bizonyítékait sorolták fel” (F. Molnár 1964: 374).

A magyar nyelv finnugor rokonításával kapcsolatban Békés Vera és mások (például Margócsy 1998; C. Vladár 2001, 2005) kutatásai alapján ma már biztosan állítható, „hogy a 19. században a vita nem arról folyt, hogy a finnugor rokonság gondolata elfogadható-e, hanem, hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság” (Békés 1991: 93).

lelki képzeteket, egy szóval testi lelki szükségégeiket, más kútfők szűkiben máig is hűségesen magyarázzák” (idézi Keve 1940: 27).

Szeder Fábán ugyanakkor a történeti-összehasonlító nyelvészetről azt írja, hogy ennek a módszernek az alkalmazása sokkal hatékonyabb lenne, „ha bennünket nyelvünk bölcsfjéhez vezetvén, ott ugyan azon testvéreket, ’s ugyan azon állapotban a’ millyenben tflünk elváltukkor valának, találánánk. Hanem ezen ásiái testvéreink részeit kihalván, ’s most csak könyveikben némán beszéllvén, részint a még élfk az idő és körülmények szerint módosulván s változván, már régtfl fogva egyik a’ másiktól ’s tflünk értelmességre nézve igen különböznek, ’s hozzánk való atyafiságukat eddig nem annyira néhány szavainkhoz való hasonlatosságából, mint nyelvünk’ tulajdonságaiból ismerjük el” (Szeder 1836: 1b–2a).

²¹⁴ Ahogy Balázs János Sági Isvtán (1942: 329) nyomán megfogalmazza: „Czuczorék nem voltak ugyan ellenségei a finnugor rokonságnak, de [...] úgy gondolták, hogy helytelen volna beszorítani egy ilyen kis nyelvcsalád szűkös keretei közé” (Balázs 1987: 650).

²¹⁵ Mátyás Flórián többször utal arra is, hogy valamiféle nyelvhasonlító munkaközösséget kellene létrehozni, mivel – mint mondja – „[i]lly munkának kellő teljes kivitele meghaladja egyes ember erejét, ha igaz, hogy a’ hasonlító nyelveknek felületes, szótári kutatása nem elegendő. Valamint a’ kézi – úgy a’ szellemi munkaosztás is előbb, és könnyebben vezet célhoz” (Mátyás 1856: 239).

A bölcséleti nyelvészek rendszeresen foglalkoztak a magyar és az ural-altáji nyelvcsalád nyelveinek az összevetésével (l. például CzF.I: 24–34).²¹⁶ Ballagi például 1840-ben a zürjén nyelvvel hasonítja a magyart, elsősorban a grammatika tekintetében, és arra a következtetésre jut, hogy „mikép a’ syrjjan nem csak az általános grammaticai alakokra, de még a’ nyelv’ kisebb szeszélyeire nézve is, mennyire a’ hiányos adatokból kivehető, hasonló a magyarhoz” (Ballagi 1840: 9). Kállay Ferenc a szanszkrit, zsidó, cigány nyelvek mellett a finn-magyar nyelvhasználat terén is tájékozódik. 1835-ben Lassu István (1797–1852), az MTA statisztikával és földrajzzal foglalkozó levelező tagjának finn-magyar nyelvhasználatát kritizálja, mivel úgy találja, hogy nem tanulmányozott bizonyos alapvető szakirodalmakat, például Strahlenberg 1730-as művét (Keve 1840: 25).

A bölcséleti nyelvészek – úgy látszik, elsősorban Mátyás Flórián munkássága nyomán – komolyan számoltak – legalábbis igyekeztek számolni – a nyelvünket ért areális hatásokkal, amelyet főképp a nyelvbe bekerült kölcsönszavak, illetve jövevényszavak feltérképezésével láttak felderíthetőnek. Mátyás Flórián a nyelvrokonság kijelölése mellett ez utóbbit határozza meg a nyelvhasználat másik céljaként (Mátyás 1856: 239). Ő maga – „árja hasonlatai” nyomán – úgy találja, hogy ha bizonyos szóegyezések-ből az ural-altáji nyelvekkel való rokonságra lehet következtetni, akkor a „finn-magyar-nál számosabb árja hasonlatok” alapján ugyanilyen fokú rokonságot lehet feltételezni a magyar és az árja nyelvek között (Mátyás 1857: 26; l. még uő 1859: 107). Viszont, ha az árja nyelvekkel való hasonlatosságot csak annak bizonyítékeként értékeljük, hogy a magyar egykor érintkezett az azokat beszélő népekkel – márpedig Mátyás ennél többet nem tesz –, akkor a magyar és a „finn” nyelv között fennálló hasonlóságok is mindössze az areális érintkezés bizonyítékául szolgálhatnak (Mátyás 1857: 26).

Mivel a magyar-árja nyelvrokonság bizonyítására – azaz a magyarnak az indo-európai nyelvcsaládba való bekapcsolására – Mátyás nem törekedett (vö. Mátyás 1857: 25; Munkácsi 1901: 28–29), nyilvánvalóan – Czuczorékhoz csatlakozva (vö. Stemler 2004: 33; 39) – egyszerűen a rokonításban követendő óvatosságra szerette volna felhívni a figyelmet:

²¹⁶ Az Akadémia 1847-ben jutalomkérdést tűzött ki, melyben a magyar nyelvnek „az indo-európai, sémi, ural-altáji, ’s az egytagu nyelvtörzsekhez” való viszonyának meghatározására szólított fel (említi Mátyás 1856: 239).

„Áll-e tehát a magyar valóban rokonsággal, s mely nyelvekkel? Mily hely illeti őt joggal azok sorozatában? Idő előtti kérdések az ügy jelen állapotában. Meg kell előbb vitatni egész terjedelmökben az elveket, melyek a származási kérdés megfejtésében vezérelhetnek; ismerni kell minden oldalról a hasonlatokat, és különbségeket, s ezek gondos egybevetése, s a kételyek kiegyenlítése után, lehet majd tudni, és kimondani a magyar nyelv viszonyát a többi nyelvekhez” (i. m. 33).

Ismeretes, hogy a magyar nyelvet még a történeti-összehasonlító nyelvészetet egyeduralomra segítő nyelvészek, Hunfalvy Pál és Budenz József (1836–1892) sem úgy vélekedett a magyar nyelv rokonságáról, mint ahogy ma szokás, azaz – legalábbis eleinte – nem a mai értelemben vett finnugor nyelvcsalád tagjaként tartották számon. A korszakban a magyar nyelvet az altáji –vagy urál-altáji – nyelvcsaládba sorolták, azon belül is a finn és a török nyelvekkel tartották közelebbi kapcsolatban állónak.

A nyelvrokonság kérdése azonban – a finnugristák által elődöknek tekintett Sajnovics és Gyarmathi minden érdeme ellenére – valóban nem volt hitelesen eldöntve – hisz a megoldásához szükségesnek ítélt nyelvi anyagok, például az obi-ugor nyelvről szóló ismeretek is nagyrészt hiányoztak. Munkácsi Bernát csaknem fél évszázaddal később pontosan ezt fogalmazza meg:

„Nem lehet tagadnunk, hogy a fejlettségnek azon a fokán, melyen összehasonlító nyelvtudományunk 1857-ben állott, midőn szerte vitatták, hogy a törökség is ép oly vagy még közelebbi rokonságban áll a magyarhoz, mint a finnség, midőn az összehasonlítás anyagából még hiányoztak a legfontosabb nyelvek (a vogul és az osztják), s a módszer is ingatag volt: Mátyás ellenvetéseinek megvolt a maguk jogosultsága” (Munkácsi 1901: 13).²¹⁷

Az ún. „finn-magyar” (finnugor) nyelvtudomány állásáról azonban 1901-ben még mindig azt nyilatkozta, hogy „az előbbi félszázad nagy tevékenysége mellett is még mindig híján vagyunk a legfontosabb előmunkálatoknak, s gyakran a legegyszerűbb tények hiteles megállapítása is rendkívüli nehézségekkel jár, s külön tanulmánykitéréseket követel” (i. m. V). Más szóval Czuczorék és kortársaik – a körülményekből adódóan – nem is ismerhették a finnugor nyelvcsaládot.

²¹⁷ Vö. még a következőkkel is: „[A]z Akadémiában ezidét még nem volt meg a kellő nyelvészeti készültség az értelmezésen fölül az egyes szók történetét is tárgyaló, s összehasonlítással is foglalkozó szótár létrehozására. Különösen nagy zavar és rendszertelenség uralkodott az összehasonlítás elveire nézve, kivált kezdetben, mikor még nem voltak tüzetesen megállapítva a kritériumok sem, a melyek alapján a nyelvi egyezések tényeit egyrészt az ősi rokonságból, másrészt a külső érintkezésből eredeztetően biztosabban lehetett volna magyarázni. Igaz ugyan, hogy Hunfalvy már 1851 január havában megkezdte híres cikksorozatát s az összehasonlítást az altáji nyelvek körére szorította, de ezek körén belül eleinte Budenzzel együtt ő is ingadozott s később is, mikor már a finn-ugor rokonság útjára tért, hibázott annyiban, mert azt vélte, hogy csak genetikai rokonság kedvéért lehet és kell az összehasonlítást üzni, holott a jövevényszók eredete is csak a hasonlítás révén derül ki. Az árja és altáji nyelvek anyagának számos közössége van s a szókincsnek vizsgálatában ma sem szabad merev kizárólagosságra helyezkedni, mint nyelvészeink egyre inkább átlátják” (Zoltvány 1899: 86–87).

Azt sem feledhetjük el, hogy a nyelvrokonság „mint nyelvészeti terminus mai, a biológiától kölcsönzött, pontosan meghatározható jelentését csak az 1870–80-as években – A. Schleicher családfá modelljének elterjedése nyomán – nyerte el véglegesen” (Békés 1993: 46). Ennél korábban, mutat rá Békés Vera, „egyszerűen értelmetlen – mert értelmezhetetlen – valamely elméletet (amely mondjuk, az isteni nyelvteremtést vallotta) a finnugor nyelvrokonság elleni vagy melletti elkötelezettsége alapján megítélni” (i. h.). A kérdésnek mint tudományos problémának a tisztázódása meglehetősen későn, az 1860-as években indult meg (i. m. 45–46; valamint Békés 1997a: 174–205).²¹⁸

Ennek az alfejezetnek a végén érdemes rögzítenünk azokat a pontokat, amelyeket Czuczorék a maguk nyelvhasználati tevékenységében iránymutatóknak tekintettek. A bölcséleti nyelvészek a magyar mint eredeti nyelv természetének megismerését tartották a legfontosabb, a majdani bölcséleti nyelvészetet megalapozó feladatnak. Ezt Czuczorék²¹⁹ és Lugossy József is elsősorban az általuk *belhasználat*nak vagy *szócsaládosítás*nak nevezett módszerrel (erről bővebben a 6.5.1. fejezetben) tartják megvalósíthatóknak:

„Ha nyelvünk csinját-binját igazán tudni akarjuk, mindennek előtt ezzel kell a’ legapróbb részletességekig megismérkednünk, mert csak élő anyag vagy hazai nyelvünkben ismerhetünk szabatosan minden hangot, és izecskét. Azért is véleményem szerént is összehasonlításon kell kezdeni a’ nyelvvizsgálat, t. i. saját nyelvünk’ szavainak összehasonlításán” (Czuczor 1851: 290).

Úgy vélik, hogy csak, ha a magyar nyelv természetét kiismerték, kezdődhet meg a magyar nyelv gyakorlatilag bármely más nyelvvel való hasonlítása.²²⁰ Lugossy József így fogalmaz:

²¹⁸ Érdemes azt is megjegyezni, hogy a korszakban a nyelv-, illetve a vérrokonság különbsége nem volt egyértelmű (l. például Mátyás 1856: 239; Czuczor 1860: 224; CzF. I: 23).

²¹⁹ Itt jegyzem meg, hogy úgy vélem, szükséges lenne Ballagi Mór életművének a bölcséleti nyelvészet szempontjai szerinti teljes áttekintése. Úgy látom ugyanis, hogy Ballagi – bár alapvetően bölcséleti nyelvésznek tartható –, bizonyos értelemben mégis Hunfalvy irányához tartozik, s így nyelvészeti munkássága a két paradigma között egyaránt tekinthető egyfajta összekötő kapocsnak, illetve ütköző-felületnek is.

²²⁰ Ezzel magyarázható például az az F. Molnár Gizella számára értelmezhetetlen gyakorlat (l. 1.3. fejezet), hogy a CzF.-ban sok szócikk etimológiai részében a finnugor egyeztetések mellett találunk „görög, arab, zend, perzsa, latin, német vagy más idegen nyelvi szókat is” (F. Molnár 1964: 374). Ezek a hasonlat-gyűjtemények voltaképp egyfajta „ötletbörze”-ként kezelendők. Minderről bővebben a 6.3.8. fejezetben esik majd szó.

„Elveszett órák, betűk, fáradoalmak, miket altaji, sémi, indoeurpai stb. párhuzamok fölállítására tékozlani nem szűnünk, balul bocsátkozván a' világpiac forgalmába, mielőtt saját árunknak nem hogy értékét tudnók, de gyakran csak milétét is ösmernőnk; adunk veszünk, építünk mielőtt kegalább nagyából biztosítva volnán, vajjon szavaink kezelése közben nem szeghez nyultunk-e kapocs helyett, nem szemöldnek néztük-e az ajtófelet, ajtónak az ablakot, balnak a' jobbót, fehérnek a' feketét, kígyónak a' menyhalat, 's így magunk csalódva [tévedve] másokat is tévelybe nem vezetünke-?” (Lugossy 1837: 168–169).

Ezen a ponton ragadható meg talán a leginkább a két nyelvhasznító irány közti szemléletbeli különbség. A bölcséleti nyelvészek az ún. *önállási elvet* képviselik, azaz a magyar nyelv természetét önmagában, önmagából kifejtve gondolják megismerni, a nyelvrokonítók viszont úgy vélekednek, hogy „más úton, mint a nyelvcsalád összes egyedeinek összehasonlítása által, a nyelv teljes ismeretére szert nem tehetni” (Fábián 1859: 509). Emellett a legfőbb érvük az, hogy „egy nyelv sem fejezi ki egész nembeli valóságát, hanem az egész család teszi azt; s hogy az egész családban munkás okok s törvények az egyedekben különféle kép találtatnak érvényesítve, kifejlödvé” (i. h.).²²¹

A bölcséleti nyelvészet – konkrétan Czuczor – ugyanezt a tényállást homlokegyenest ellenkezően értelmezi:

„a' rokon családúak [ti. nyelvek] között szembeötlő lényeges eltéréseket veszünk észre; ezekből végre az tűnik ki, hogy minden nyelvnek megvan saját egyénisége, melytől az rokonaitól megkülönbözteti, 's hogy ezen egyéniség nem egyedül a' nyelvtanban, hanem a' nyelvalkban is jelenkőzik. Azért véleményem szerint minden nyelvvizsgálat önismereten kell kezdeni, vagyis, az illető nyelv' teljes állapotát, ha lehet, a' legrégibb kortól kezdve, 's egész terjedelmében kitanúlni” (Czuczor 1853: 215).

A bölcséleti nyelvészek szerint a rokonnyelveknek a magyar nyelv leírásába való bevonása az adott korban és helyzetben ellentmondásos, és tétútra vezethet: egyelőre nem tudjuk, melyek a magyar nyelv rokonai, ezért nyelvünk természetének megismerésében nem támaszkodhatunk a rokon nyelvek körére; ha viszont előre kijelölünk bizonyos nyelveket mint a magyar rokonnyelveit, akkor hibás következtetésekre juthatunk. Ebben a szellemben összegzi Czuczor a saját véleményét:

²²¹ Ez Hunfalvynál szintén a leghangsúlyosabb érv:

„Ha már mindenki nyelvről áll, hogy azt tökéletesen csak a' fajabeli nyelvek összehasonlítása által lehet tudományosan felfogni: kell, hogy a' magyarról is álljon. Ennélfogva magyar nyelvtudományra sem úgy nem tehetünk szert, ha nyelvünket csak magából akarjuk kifejteni (holott [pedig] egy nyelv sem teheti a' maga egész fáját); sem úgy nem, ha más fajabeli nyelvekkel hasonlítjuk azt, nem a' magacival (holott [pedig] így a' fajabeli különbséget, melytől lényegét teszi) valamely nyelvnek, nem hozhatjuk világosságra” (Hunfalvy 1856: 17).

„Véleményünk szerint mindeddig a synthesis vagyis adatgyűjtés nyomán, mint a helyes inductióra szükséges előzményen állunk, s csak ennek minél teljesebb összeállítását után lehet biztosan a nyelvek mind belső, mind külső rendszerezésére fogni. Kevesebb botlás veszélyének teszi ki magát az oly nyelvész, aki előbb hasonló (analog) adatokat gyűjt, azután következtet és rendszerez, mint aki előre bizonyos rendszert feltételez, s ahhoz alkalmazza, vagyis abból vonja ki hasonlításait” (CzF. I: 31).

Lugossy szellemesen és éleslátóan foglalja össze – békítőleg – a bölcseleti nyelvészet álláspontját:

„[A] szócsaládrendezés és nyelvhasonlítás tulajdonkép *egyfajú munkálat*, mindkettőben egyaránt a’ szögyen²²² lelke és teste, a’ logikai és phonetikai alkrész együttvéve vetetik egybe a’ másik szögyenével; ’s e’ különbség csak az, hogy amott a’ szögyének törzseikben, itt gyökeikben, amott egy és azon nyelvek terén ’s emettől függetlenebbül, itt két vagy több ’s pedig előbb a’ rokon nyelvekén- ’s munkarendben amaz után, kombináltnak egymással [...] úgyhogy valamint a szócsaládalakítást nemzeti vagy kebelbeli vagy *első lépcsőjű nyelvhasonlításnak* [Czuczoréknál belhasonlítás, szócsaládosítás], úgy a’ közértelemben vett nyelvhasonlítást viszont *nemzetközi* vagy *felsőbb foku szócsaládalakításnak*, egészen fölcserélt nevekkel, igen találóan lehetne neveznünk” (Lugossy 1837: 184).

Érdemes megjegyezni, hogy Toldy Lugossy egy évvel később megjelentett hangrendi párhuzamaihoz írt jegyzetében azt javasolja, hogy a kátféle nyelvhasonlítást nyelvészeink ne egymás után, hanem egymással párhuzamosan, egymásra tekintettel – mintegy egymást ellenőrző módszereként – alkalmazzák (l. T. F. monogrammal *) alatt Lugossy 1858: 92–93; 96). Lugossy 1859-es akadémiai székfoglalójában – látszólag enged Toldy kérdésének, de továbbra is fenntartja 1857-ben megfogalmazott nézetét, miszerint, ha a nyelvhasonlítás – nyelvrokonítás – „éretlen és fölületes lenni nem akar, ez [ti. a szócsaládosítás] lesz épen mellőzhetetlen *előzménye*” (Lugossy 1859: 10). A szócsaládosításról a 6.5.1. fejezetben lesz bővebben szó.

5.5. A nyelvhasonlítás mint paradigmaticus vízvázlat

Miután részletesen áttekintettük a bölcseleti nyelvtudománynak a nyelvhasonlítással kapcsolatos elméletét és gyakorlatát, szükségesnek látszik vázolni a vizsgált korszakban kialakult „hadi állapotot.” Békés Vera esettanulmányában (Békés 1997a: 162–172) ugyanis meggyőzően kimutatta, hogy a paradigmaváltás, a pozitivist nyelvtudomány egyeduralkodóvá válása a nyelvtudományon belül a nyelvhasonlítás területén indult

²²² „EGYÉN, (egy-én) fn. tt. *egyén-t*, tb. *~ék*, l. EGYED” (CzF.).

meg. Az itt megfogalmazódó és kiéleződő nézetkülönbség végső soron azonban úgy konceptualizálódott – és az utókor is így interpretálta – mint a bölcséleti nyelvtudomány és a pozitivista alapokon álló, újgrammatikus történeti-összehasonlító nyelvtudomány szembenállása.

Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelvhasználat kérdése tehát mintegy csak alkalmat adott a támadásra, a harcra. A bölcséleti nyelvészek a nyelvhasználatat ugyanis eszköznek tekintették a nyelvtudomány magasabb – végső – céljának elérésében, azaz a nyelvészet egy szintjének tartották. A pozitivista szellemben dolgozó, más paradigmátikus alapokon álló fiatal Hunfalvy – mert nyilvánosan egyelőre egyedül ő képviseli a másik fajta tudományfelfogást – a nyelvhasználatot magával a nyelvtudománnyal azonosítja, és eszköz helyett magát a célt látja benne.²²³ A *Magyar Nyelvészet* című folyóirat programadó, *Mit akar a Magyar Nyelvészet?* című cikkében kijelenti: „a magyar nyelvtudományt is csak nyelvhasználat [ti. nyelvrokonítás] útján lehet elérnünk” (Hunfalvy 1856: 14).²²⁴ Érvei között többször szerepel, hogy ha a magyar nyelvészek meg akarnak felelni a tudományos igényeknek, az csakis a rokon nyelveknek a vizsgálatba való bevonásával lehetséges:

„Bizonyossággal állíthatom, hogy az, ki csak némi figyelemmel olvasta, mit eddig is több alkalommal közöltem e’ tárgyról, meggyőződött immár, mikép a’ rokon nyelvek tanulása és vizsgálata nélkül, sem magyar szótárt, sem magyar nyelvtant nem készíthetünk olyat, mely kielégítse a’ tudományos igényt. – Hiába itt minden makacszkodás; tetszik nem tetszik, azon tanulási útra kell nekünk is térni, melyet a’ tárgy természete szab ki” (i. m. 18).

Rendkívül érdekes, ahogy a CzF. szerkesztői érzékelik, hogy gyakorlatilag perbe fogták őket. Valójában nem a kritikusok, hanem a szerzők tudatosítják válaszaikban azt is, hogy tisztában vannak vele: voltaképpen nem a személyük ellen van kifogás, hanem az ellen, amit képviselnek. Czuczor Hunfalvy bírálatára adott válaszában a következőt olvashatjuk:

²²³ Itt tehát tetten érhető az, amit Kuhn a felbukkanó új paradigma és a régi dialógusában felmerülő szemantikai összemérhetetlenségnek nevez. A régi és az új tudományosság képviselői ugyanis ugyanazt a terminus technicust – a *nyelvhasználat* – használják, annak dacára, hogy annak jelentése a két táborban egészen más.

²²⁴ Fábíán István hasonlóképp vélekedik a magyar nyelvtudomány feladatát illetően. Érdemes megjegyezni, hogy – bár ő több helyütt elég homályosan fogalmaz, ezért szövegét itt-ott nehezebb értelmezni – az alábbi passzusban mintha önmagának mondana ellent:

„[V]éleményem szerint nyelvtudományi törekvéseinknek mindenek előtt oda kellene irányoztatniok, hogy összesített erővel buvárolván az altaji nyelvcsalád valamennyi egyedét, szert tehetnénk egy közönséges és bölcséleti nyelvtanra, mely az altaji nyelvek tana, de a nyelv mivoltánál fogva semmi másra nem alkalmazható lenne. E nyelvtant tisztán tapasztalati úton indúlva úgy kellene készíteni, hogy a kategóriákat, törvényeket, az alakok jelentését az egész családban kiböngésszük, a család sajátágaiból észszerűleg megalapítsuk, azután kiemeljük az egyes nyelvfajok különbözőségeit, s azok egyedi alakelvéből származtassuk” (i. m. 509–510).

„Ki H. [ti. Hunfalvy] nyelvbuvárlati értekezéseit figyelemmel olvasgatta, észre kellett vennie, hogy a' *tudományosságot*, a' nyelv körüli *okos eljárást* több ízben előhozta, 's azt saját kutatási módjának tulajdonítja, ő *fél* és *bíró* is saját ügyében. Mi engemet illet, van-e valami tudomány előadásaimban, azt megítélni másokra bízom, mert nekem mint félnek egyedüli feladatomban a' védokokat eléterjesztetni” (Czuczor 1854: 32).

Czuczor alább bővebben kifejti véleményét a tudományossággal kapcsolatban:

„Midőn tehát a' nyelvész a' gyökök és hangok' jelentéseit illyképpen fűrkészi, akkor benne, szabatosan szólva, nem a' *képzelő tehetség* (facultas imaginandi), hanem az *elvonó tehetség* (facultas abstrahendi) működik, 's az elvont ismértekről, fogalmakról nem mondhatni, hogy nincs tudomány bennök, sőt épen az elvont fogalmaknak bizonyos elvekre alapított rendszere emeli a' tapasztalati ismérteket bölcséleti tudomány' fokára.

A' szoros értelemben vett tudományossághoz tartozik az *okság*, *okszerűség*' kutatása is, melly tárgyunkra vonatkozólag a' felsőbb nyelvelemzésnek, az úgynevezett nyelvmetafizikának főadata, 's ezzel, mint tudva van, a' külföldön legnagyobb nyelvész tekintélyek foglalkodtak, 's a' hangfiziológia' alapján szép eredményekre jutottak. H. [ti. Hunfalvy] azonban ezt határozottan, és elvből mellözi, úgy nyilatkozván, hogy ő a' nyelvben csak a' mit, *ó ti*, nem a' *miért*-et, *dia ti?* keresi. Ez ellen semmi kifogás nem lehet, mert kinekinek szabad akarata van kijelölni működése' körét szűkebbre, vagy szélesebbre. A' ki nem tenne egyebet nyelvünk körül, mint azt egész terjedelmében adatilag úgy állítaná előnkbe, mint létezett, és létezik, igen jó szolgálatot tenne nyelvtudományunknak; de azért annak eljárása sem észszerűtlen, ki az okozatokról az okokra visszamenni, 's az ész' művének, a' nyelvnek okszerűségét keresni törekszik. A' *ó ti* a' tudománynak anyaga, a' *dia ti?* annak lelke, szelleme” (i.m. 34).

Szembetűnő, hogy a bölcséleti nyelvészek és az őket később elsöprők csoportja egyaránt a *tudományosságra* hivatkozva érvel. A terminus technicus használata, s – a fentiek értelmében – jelentése határozottan emlékeztet a Thomas Kuhn által bevezetett, és a 2.2.2. fejezetben tárgyalt *paradigma* fogalmára. Nem kétséges tehát, hogy valóban paradigmatisz szembenállásról van szó, ami a paradigmaváltást készíti elő.

Amit Czuczor éles szemmel feltár, nem más, mint kétféle tudományosság konfrontálódása – ahogy az egyik fajta – a „régí” – tudományosság képviselője látja. Ami a másik fajta tudományosság – az „új” – attitűdjét illeti, azonnal feltűnik az az eltérés, amellyel a két „tábor” a kétféle tudományosság léteéhez, egymás mellett vagy egymás ellen folytatott művelésének lehetőségéhez viszonyul.

Czuczorék nyilvánvalóan a békés egymás mellett élés pártján vannak, türelemmel és figyelemmel a másik fajta tudományosság iránt – annál is inkább, mert a maguk nyelvtudomány-koncepciójában a nyelvhasználatnak és a nyelvrokonításnak is megvan a maga fontos helye és szerepe. Czuczorék szerint tehát két-, esetleg többféle tudomá-

nyosság létezik,²²⁵ és ezek békében megférnek egymás mellett, hisz a kutatott tárgy, a nyelv természete szinte meg is kívánja a sok szempontú megközelítést. Ők tehát nem a történeti-összehasonlító nyelvészet létjogosultságát kérdőjelezzik meg, hanem képviselőinek azon törekvését, hogy kizárólag a saját kutatási metodikájuk tudományos-ságát ismerjék el.

Másrészt – a romantikus liberalizmus szellemében fogant tudósetika alapján állva – feltételezik, hogy az az ember, aki tudományos kérdésekben véleményt mer formálni, bizonyára kompetens az adott témakört illetően. A maguk tudói etikája tehát eleve megakadályozza, hogy a tőlük eltérő nézeteket valló kutatókkal szemben intolé-ránsak legyenek, és a maguk kizárólagos igazságát hangoztassák, illetve érvényesítsék. Ugyanakkor azt is elismerik, hogy a tudományos munkában lehet – sőt, szinte szükségszerű – hibázni. Nem hiába írja Czuczor: „munkálat között sokban felvilágosodtam; de úgy elhitt nem vagyok, hogy minden szavamra esküdjem, mert olly szövevényes szerkezményt,²²⁶ milyen egy nyelvé, csak nagy idő, és folytonos vizsgálás képes kibonyolítani, midőn némelly egyes szók tisztába hozatala is napokba kerül” (Czuczor 1851: 289). De épp Fogarasi is idézhetem, aki készséggel elismeri, hogy – bár saját elvei helyességéről meg van győződve – az ő nyelvfilozófiája talán gyenge alapokon nyugszik, ezt azonban saját személyének felróható fogyatékoszágnak tekinti, nem pedig a nyelvfilozófia hibájának (Fogarasi 1859: 54).

A másik fél – a „későbbi győztesek” csoportja – kizárólag egyetlen tudományos-ságot ismer el: természetesen a sajátját. Ezen az alapon nem látja jogosnak, hogy bármilyen más alapon álló kutatást tudományosnak minősítsen, és ebben a szellemben egyértelműen a harcra esküszik fel. Azt, hogy Hunfalvy a paradigmátikus szembenállást valóban harcnak tekintette, jól mutatja 1854-es, a két nyelvhasználati felfogást – jelesen a saját és Czuczor állásfoglalását – bemutató, összegző és egymással meghatározott pontokon ütköztető írása, melyet az *Új Magyar Múzeum* lapjain tett közzé, az érdeklődő közönség tájékoztatására:

²²⁵ Fogarasi — némi gúnnyal — így ír erről: „Igen ám (...) csakhogy sokunknak más-más nyelv-tudományunk van. Immár, melyik nyelvtudományt választjuk. Az enyímet-e, vagy azét a ki a magyar nyelvészetben akart kitenni magáért, még mielőtt a magyar szörendről csak fogalma is volt; vagy a ki a régi vitát az ikes ígéről újra föllevenítette, vagy a ki untalan azt harsogtatja füünkbe: új szót ne csinálj; vagy a ki más tekintélyt el nem ösmér, mint az élő népnelyvet; vagy kiét?” (Fogarasi 1874: 16).

²²⁶ „SZÉRKÉZMÉNY, (szér-k-ész-mény) fn. tt. *szérkezmény-t*, tb *~ék*, harm. szr. *~e*. Lásd: SZÉRKÉZET” (CzF.).

„A két különböző nézet egymás ellenébe állítva, könnyű leend mind azt látni, miben áll mindeniknek sajátsága, tehát mi teszi a lényeges különbséget köztök; mind arról is itélni, tulajdonképen hová irányoz mindenik nézet, mit eredmény gyanánt az olvasókra, és irány gyanánt a részvevő dolgozókra nézve kívánunk tekinteni. Ugyan is felette sajnós volna, ha egykedvűleg néznék az olvasók a kicsi küzdelmet; s a netán jelenben vagy jövőben a kérdések megfejtéséhez hozzáfogni akaró dolgozók semmi tudomást nem vennének arról” (Hunfalvy 1854: 158).

Az „új” tudományosság tehát gyökerestül kiirtandónak, megsemmisítendőnek tekinti a „rég” tudományosságot, amit a maga szemszögéből, – és ez bizony a CzF.-val kapcsolatban ma is érvényesülő látásmód (vö. 1. fejezet) – egyáltalán nem tekinti azt tudományosnak, azaz okszerűnek, racionálisnak. Ennek pedig az az oka, hogy – amint láttuk (2. fejezet) – ez a másik tudományosság egészen másképp értelmezi a tudományosság ismérveit, a racionalitás fogalmát és a kutatás alapelveit. Érvelésében gyakran etikai fogalmakat használ fel. Hunfalvy például egy helyütt arról ír, hogy az ún. *önállási elvet* valló nyelvészeink – ti. Czuczorék –, akik csak „magyar tudományt” akartak művelni, önmagukat keresve önmagukat elveszítették (Hunfalvy 1856: 2–3), másutt pedig azért buzdít az ural-altáji nyelvcsalád vizsgálatára, hogy „tudományos működésünk a’ legnagyobb szűgyent, *tehetlenség feletti szűgyent*” ne valljon (i. m. 4).

5.6. A nyelvbölcelethez vezető út

Érdemes mindezek után visszatérni arra, hogy hogyan is látták a bölceleti nyelvészek saját nyelvtudományuk diszciplináris felosztását, illetve – ezzel összefüggésben – aktuális helyzetét. Mint láttuk, a bölceleti nyelvészet hierarchikus szervezettségű. Legmagasabb szintje a nyelvbölcelet, az általános – Saskunál, *közönséges*, Mátyásnál *egyvetemes* – nyelvtudomány, amely az emberi nyelv mint olyan jellegzetességeit kutatja (5.1. fejezet). Bár ez a megközelítés szoros kapcsolatban áll a nyelvtudomány két alsóbb szintjével, minőségileg, kiindulását tekintve különbözik azoktól. Lugossy így fogalmazza ezt meg: „Amazokban egy vagy több nyelv terén, de mindig nyelvi téren állva, tehát mintegy történelmi szempontból nyomozzuk a nyelvbenit; emebben magától a nyelvtől mint tényről különböző okok terére szállva, tehát bölceleti szempontból, a nyelven fölültre törekszünk kihatolni” (Lugossy 1859: 4).

A bölceleti nyelvészek tehát az első két szinten folyó nyelvészeti munkálatokat a nyelvbölceletnél nem alacsonyabb rendűnek tartották, hanem másnak. Ezt igazolják Lugossy méltányoló szavai is: „Az elsőben tett hasznos szolgálatokat nem tagadhatjuk meg a minden korok tudományos nyelvészetétől; a második jelen századunk izdassága s

dicsősége; a harmadik, mely a két elsőre mint anyagzatra építi szemlélődését, a jövődönnek van fentartva” (i. h.). Mindazonáltal úgy vélték, hogy mégis „egyedül a nyelvphilosophia képes megvetni alapját a nyelv megismerésének lényegében s igaz valójában” (Fogarasi 1859: 53), felülemelkedve a történeti nyelvhasználat korlátain:

„Ez [ti. a nyelvbölselet] egyengeti az útját és veti meg alapját a nyelv megismerésének lényegében s igaz valójában, mely a reflectáló értelemnek elérhetetlen [vö. az első nyelvvizsgálati szint, az elvont értelmi nyelvtan lehetőségeivel], de a kizárólag történeti állásponton [vö. a nyelvvizsgálat második szintjével] sem lehet megérteni. Ezen *mezőben elvész az ember az egyes nyelvalakulások materialéjába* [ti. az anyagi hasonlításnál maradva], és onnan eljuthat ugyan azok tetteles összefüggésének és históriai kifejlődési folyamának ismeretére, de lényeges és fogalomszerű rendszerök ismeretére nem” (Fogarasi 1859: 52).

Látjuk tehát, hogy a romantikus-liberális nyelvtudomány elsősorban a partikuláris, nemzeti nyelv szellemének – természetének – megismerésére törekszik (l. 4.4.6–4.4.9 fejezet). Erre épül a nyelvhasználat, ahol két szálon haladva egyrészt az emberi nyelv természetéről, másrészt nyelvrokonaikról kell többet megtudni, s csak eztán érkezik el az idő a voltaképpeni nyelvbölselet művelésére. Úgy vélem, nem tévedek, ha Czuczor alább idézendő eszmefuttatását ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódónak találom:

„Mert bizonyos, hogy a’ ki egészet akar alkotni, szükséges előbb anyagok’ eléteremtéséről gondoskodnia. Részekből áll össze az egész, ’s miután amazokból beszerezünk, akkor foghatunk emennek alkotásához. Ezt a’ tudományok’ közönséges története bizonyítja. Elsőben egyes eszmék fejlődtek ki mindenütt, melyek későbbben több oldalról fejtegetettek, a’ fejtegetések hasonló leleményekre nyújtának alkalmat, ’s szaporodott az illető tudományos anyag, míg végre beköszöntött az időszak, melynek jelesbejei a’ már kész anyagot rendszeres egészszé alakíthatták. Az tehát a’ feloldandó [megválaszolandó] kérdés, ha vannak-e már bőséges elemeink rendszeres művek’ alkotásához, az, az fejlesztettünk-e már hazaszerte annyi gondolatot, hogy azok’ útján, ’s vezérletével valami jeles egészet alkothassunk? Úgy vélem, eddigél csak készülöben voltunk és vagyunk, azon különbséggel, hogy napról napra, ha nem hízkelkedem, valamivel szaporodik táruk, melynek felhasználása boldogabb időkbeli jeles elmékre vár. A’ nyelv’ dolgában bizonyára nem vagyunk még olly tisztában, hogy egyes erő, legnagyobb áldozattal, és iparral [szorgalommal] is tökéletes rendszert alaphasson benne, a’ közeledéshez van csak szerencsénk” (Czuczor 1837: 233).²²⁷

²²⁷ Erre l. még Ballagitól a következő passzust:

„Jó úton vagyunk nyelvészetünk’ ügyére nézve, – ’s bár paradoxonnak lássék – épen az egyoldalúságok azok, melyek engem a’ felől biztosítanak. Mert ’a tudományok’ fejlődése mindig úgy ment; egyes emberek a’ tudománynak egyes oldalait karolták fel, és ha folyvást egy irányban haladva gyakran szélsőségre mentek is; de a’ tudomány legbecsebb fölfedezéseit olly exclusiv egyoldalúságoknak köszönheti, valamint a’ tudomány’ egésze, különböző irányú tudományművelők’ összműködése által épül fel, mert egyenként a’ Szentírás’ szavaival szólva: a’ tudomány részszertint van bennünk” (Ballagi Mór 1855: 602).

Fogarasi nyíltan kimondja, hogy a magyar nyelvfilozófia, azaz magyar bölcséleti nyelvészet még nem létezik, és úgy véli, hogy több akadálya van annak, hogy megszülessen. Ezeket a következőkben foglalja össze: „egy részről, még mind a rokonságok jobban és szigorúbb bírálattal kifejtendők, mind a régi emlékek és élő szójárások [nyelvjárások] bővebben kikutatandók, más részről némely előítéletek általában a nyelv-philosophiáról s különösen nyelvünk philosophiájáról, mely a nyelv titkaiba mélyebben engedjen hatolnunk, legyőzendők” (Fogarasi 1859: 53).

Lugossy József szenvedélyes szavakkal kel ki épp a Fogarasi által említett – szerinte félreértelmezésekből adódó – előítéletek, s áttételesen az ifjú pozitivisták nyelvészek ellen, és biztat – a romantikus-liberális paradigma szellemében és a legnevesebb ógrammatikusok példájára hivatkozva – a tudomány eme még ismeretlen, bejáratlan vidékének felkutatására:

„Hogy [...] a nyelvek vég értelmezését vagy a nyelv Bölcséletet érintsem: jól tudják ők, hogy az emberzet [emberiség] magasztos kérdései, mint ez is, pusztán elvetéssel tova nem utasíthatók, s magok is visszatérnek koronként [...] e nagy földadat megoldásának megkísérléséhez; tudják, hogy Herakles oszlopait állítani a bár titokteljesen elterülő óceán elé, s elhíttetni magunkat, hogy azokon túl a szörnyek, a sötétség, a semmi urodalma létezik csak, nem a tudomány dolga; és ha a nyelv Bölcséleti nyomozások sikerei eddigelé a várakozásnak meg nem feleltek: az csak a nélkülözhetetlen előzmények fogyatékossága miatt történt, melyek kipótlására irányozvák éppen a hasonlító nyelvtudomány térni tiszteletet és bámulatot gerjesztő fáradozásai is; érzik, hogy ez volt minden korok íhlett nyelvészeinek vég törekvése, magasan lebegő eszményképe, melyet elvetni, megtagadása a szellem nagy küldetésének »melynek törhetlen ösztöne a tények határain túlhágni *akarni* s isteni előnye túlhágni *tudni* az okok világába.« Nem kell tehát félreértenünk egy Pott-ot, ha az emberi nyelv értelmezésének, a gyökök talányának megoldását *egyelőre* reménytelennek véli; és midőn a hasonlító nyelvészet egyik legjobb vezére, Bopp, egy híres munkája előszavában óva nyilatkoztatja, mikép ő »az ősfogalmak elnevezésének vagy a gyököknek titkát illetetlen hagyja:« ez óvással bizonyára ama nemes kérdést nem, mint némely követői utánzengették, általán a tudomány teréről, hanem csak jelen munkája korlátai közül czélozta kirekeszteni” (Lugossy 1859: 6–7).

6. Etimológia a CzF.-ban: elvek és eljárások

6.1. Az etimológia paradigmatiszükség szerűsége a CzF.-ban

A 4. és az 5. fejezetben megmutattam, hogy az Akadémia által képviselt bölcseleti nyelvészet hívei miként gondolkodnak a nyelvről és a nyelvtudományról. A magyar nyelvet mint emberi nyelvet egyrészt az emberi szellem, az értelem megnyilvánulási formájának tekintették, s mint ilyet, ugyanolyan történettel bíró – születő, virágkorába lépő, majd romlásnak induló – organizmusnak fogták fel, mint az egyéb természeti jelenségeket. Ugyanakkor nyelvünket eredeti nyelvnek minősítve különlegesnek is tekintették, hisz feltételezték, hogy ebben a minőségében sok más nyelvnél jobban, hűebben őrizi a nyelvalkotás korának állapotát – mégpedig természetesen elsősorban a szókészletében fellelhető eredeti gyökök készletében.

Czuczorék arra vállalkoztak, hogy a magyar nyelv természetének – részben a nyelvújítás sikere érdekében való – tökéletesebb megismeréséhez, és ezáltal az emberi értelem működésének a nyelvben megragadható törvényei feltáráshoz a szókészlet elemeit, jellegzetességeit bemutató és összefoglaló szótárakkal járulnak hozzá (l. még Ballagi 1855: 597; 1857: 410).

Ami a szótár jelentőségét és célját illeti, Telekinek²²⁸ – és később a szótár tervét kidolgozóknak is (vö. például Almási Balogh 1837: 67–68; Ballagi 1855: 597) – meggyőződése, hogy „[m]indaddig tehát *míg egy ily szótárunk nem lesz*, nyelvünknek szerentsés további kimiveltetését, eddig tett fáradozásainknak kívánatos fogamatosságát nem reménylhetjük, és mind addig a’ nyelvre nézve minden tekintetben *Klasszisos* [klasszikus] *munkákat tudóssainktól nem várhatunk*” (Teleki 1818/1821: 8). Más szóval, „a’ nyelv további kimiveltetésére, ha örökön örökké setétségbe tapogatni nem akarunk, szükségesképen tudnunk kell, hogy az mire ment eddig, esmérnünk kell annak mostani állapotát a’ maga egész kiterjedésében” (i. m. 7), hogy tudjuk, hogy nyelvünk „miben *bő*, miben *szűk*, hol *kell* és hol *nem kell* bővítenünk; ez teszi nyilvánossá az *Analogyának* a’ nyelv gazdagítására olly szükséges *szabásait*, a’ szavak nemzésében eddig megfogadott törvényeket, az egyes esetekben kifejtven” (i. m. 7–8).

²²⁸ Tudjuk (l. 3.2.1. fejezet), hogy *A nagy magyar szótár belső elrendelésének* [elrendezésének] *s miképen kidolgoztatásának terve* (1840) Teleki József díjnyertes pályaműve alapján készült (Teleki 1818/1821).

A szótárba – a romantikus „teljességre törekvés” jegyében – elvileg minden magyar szónak bele kellene kerülnie, azzal azonban Teleki nyomán a szótár megvalósításával foglalkozók is tisztában vannak, hogy ez egyrészt szükségtelen, mert a szótárt megterhelnie az „igen sok haszontalan, rosszúl alkotott szó”, másrészt lehetetlen, mert „minden magyar szónak kikutatása nem is oly könnyű mint első tekintetre vélnők” (CzF. I: 3; vö. Teleki 1818/1821: 13–14). Végül a Nagyszótár anyagaként a szavak egy meglehetősen tág körét határozták meg (vö. CzF. I: 3–4; Teleki 1818/1821: 13–20), mégpedig a romantika liberális szellemében, meghagyva, hogy a „helytelenül alkotott”, de „közönségesen divatozó” szók is belekerüljenek (l. i. helyek; erre nézve l. 6.2.2. fejezetet).

Teleki a szótár képzetét illetően alapvetően az enciklopédista D’Alambert nézeteit veszi át (erről l. Békés 1997a: 152): „Egy tökéletes Szótár” úgy mond a’ nagy Frantzia Encyclopoedia tudós szerzőinek egyike „magába foglalja a’ *nyelv gyermekeiségének, előmenetelének, virágzásának és megromlásának filosofiai történeteit*” (i. m. 11; vö. CzF. I: 2). Ebből adódik, hogy a „puszta előadással megelégedni nem lehet, hanem megkivántatik, hogy minden szónak eredete lehetőleg kimutattassék, változásának, vagy talán hanyatlásának kora és okai kifejtessenek” (CzF. I: 2; l. Teleki 1818/1821: 11).

Ahogy Czuczor fogalmaz: „Minden szónak van saját egyéni története, vagyis eredete, képződése, idomulása, családi rokonsága” (CzF. I: 20). Eszerint tehát „a szótárdolgozó a nyelvbeli szóknak történetirója”, azaz krónikása, „s mint ilyennek „soha okoskodásból történeti adatokat merítenie, sem valamely szónak jelen divatját elmagyarázni s megváltoztatnia nem szabad; jövődöre pedig másíthatatlan törvények színe alatt javaslatokat adni éppen veszedelmes. Az ily önkény szerint dolgozott szótár csak akadályára lehetne a nyelv haladásának s kifejtődésének” (i. helyek). Vagyis a szótáríró feladata pusztán az, hogy tényszerűen megállapítsa, hol tart nyelvünk organikus fejlődése, az viszont semmiképp nem engedhető meg, hogy ebbe a szerves folyamatba beleavatkozzon.”²²⁹ Éppen ezért tartalmazza az *Utasítás* (1840) a következő kitétel: „a szótárdolgozóknak, mint a nyelvbeli szók történetiróinak *új szókat alkotni*, s beigtatni *nem szabad*, néhol azonban ajánlólag, s nem a többi szók sorában, hanem ezeknek magyarázatában új szókat javaslatul felhozni megengedettik” (CzF. I: 3).

²²⁹ Vö. Verseghynek a megalkotandó szótárral kapcsolatos elképzeléseivel (Gáldi 1957: 342–350).

6.2. Etimológia a bölcséleti nyelvészetben

6.2.1. A szó: hanganyag, idom és *értelmény* hármassága

Ahhoz, hogy világossá váljon, mit értettek *etimológián* a bölcséleti nyelvészek, induljunk ki a *szó* korabeli fogalmának meghatározásából. A CzF. a minket érdeklő definíciót a *szó* címszó harmadik jelentéseként adja meg:

„A latin *vox*, német *Wort* értelmében, egy vagy több tagzatos [tagolt] hangból álló egész, s ennek megfelelő látható jegyek, vagyis bötük [hangok] öszvege, mely bizonyos fogalmat fejez ki, s mint olyan, a beszédnek egyes részét teszi, melyet egyfolytában szoktunk kiejteni, illetőleg egy tagban leírni. Egy önhangzóból álló szók: *ó, ő*. Két hangból álló egytagu szók: *ad, ül, üt, ha, be, ki, le, fa* stb. *Nem ér egy árva szót. Ezért egy jó szót sem adok*” (CzF.).

A szó tehát egy fogalmat kifejező hangzó jel. Ez triviálisan hangzik, mégis kulcsfontosságú Czuczorék és a kortárs etimológusok, elsősorban Kuun Géza (1838–1905) etimológiai elveinek és gyakorlatának megértéséhez. A 4.4.1–4.4.5. fejezetekben megmutattam ugyanis, hogy a bölcséleti nyelvészetben a szavak – Teleki idézve: „a’ *nyelv* (melly minden tudományunknak talpköve) *alkotó részei*” (Teleki 1818/1821: 40) – különös jelentőséggel bírnak. Elméletük szerint az emberek a nyelv történetének első szakaszában, az ún. organikus nyelvalkotás korszakában alkották a gyököket, amelyeket felhasználva később, az ún. mechanikus nyelvalkotás korszakában újabb szavakat hoztak létre, s mindezt az emberi ész törvényei alapján tették. Ez azt jelenti, hogy minden gyök és minden később alkotott szó valamilyen módon motivált.²³⁰ Így válik érthetővé Czuczorék szó-felfogása:

„A szókban általán hármat, mint lényegest különböztetünk meg, a) az *anyagot* vagyis bizonyos hangokból álló alkatrészeit, b) az *alakot*, vagyis az anyag formáját és idomulatait, c) azon *fogalmat*, vagyis *értelményt*, melyet kifejez (CzF. I: 23).

A Nagyszótár szerkesztőit – feladatukból adódóan – elsősorban a szavak *értelménye*, jelentése ²³¹ érdekli. Azt már láttuk (5.6. fejezet), hogy Teleki meghatározó pályaművének alapkoncepcióját a romantika szellemében továbbfejlesztve, a szócikkírók és a szerkesztők kifejezetten magyar nyelvű értelmezések készítésére

²³⁰ Fábíán István – Czuczorékkal egybehangzó véleménye – szerint az etimológia „a külalak által a belsőt törekszik feltárni, felismerni”, a „belső” pedig nem más, mint a belső nyelvalak, a nyelvidom, „a nyelvben visszatükrözött szellemvilág alakjai” (Fábíán 1859: 510).

²³¹ Ezen a ponton jeleznem kell, hogy tisztában vagyok a *jelentés* kifejezésnek terminus technicus-ként való használatának problematikusságával. A bölcséleti nyelvészek a szavak *értelményén* a szó hangalakja által felidézett fogalmat értették. Ez a sztoikusoktól eredeztethető jelentésfelfogás ma a holista kognitív nyelvészetben éledt újjá (l. például Langacker 1991: 2; Szilágyi N. Sándor 1996: 34).

kaptak megbízást.²³² A szótár egyik fő funkcióját,²³³ hogy az igényesebb anyanyelvi beszélőt a bonyolultabb nyelvhasználati kérdésekben tanáccsal lássa el, az alábbi passzus is jól példázza:

„[A]z illy szótárookban hazafiakhoz szóllunk, kik következképen a’ nyelvet tudják és így nállok majd minden szónak valamennyire való értését feltehetjük és fel is kell tennünk, a’ Szótár szerzőinek tehát nem az a’ kötelességök, hogy minden szónak értelmét a’ filozofia szoros szabásai szerint határozzák meg, hanem hogy az *okoskodva olvasót* a’ szavak értelmének *fájnabb különbségére* figyelemessé tegyék; ez pedig gyakran megtörténhet egy megkülönböztető *tulajdonságnak említése*, egy jól eltalált vonásnak kijelentése által, mely [...] a’ szó *valóságos értelmét* többnyire *egészen kifejezi*” (i. m. 35–36).

6.2.2. Etimológia, analógia, eufónia

Történeti szempontból a szó mindhárom alkotóeleme „változásoknak és módosulásoknak van alávetve” (i. h.). Az idők folyamán a szavak hangalakja – az eufónia elvének érvényesülése miatt – eltorzul (vö. 6.4. fejezetben a *szódrincselésről* írottakkal), így a szó más alakot ölt, és közben jelentése is módosulhat. Ezek a folyamatok oda vezetnek, hogy a szavak gyakran elveszítik eredeti alakjukat, belső formájukat és jelentésüket, azaz – a bölcséleti nyelvészet nyelvelméletében végső soron – a motiváltságukat.²³⁴

Az etimológus a szavak eredeti, valódi (gr. *etimon* ’valódi, igazi’) hangalakját – ha van, belső szerkezetét – és jelentését keresi, próbálja a számára az adott korban hozzáférhető eszközökkel rekonstruálni. A bölcséleti nyelvészek, Czuczorral az élen, ebben a szellemben végzik etimológiai vizsgálataikat. Ez azt jelenti, hogy ők nem a nyelvrokonság felderítése és igazolása érdekében etimologizálnak. Egyrészt, mert erre még nem látták elérkezettnek az időt (l. elsősorban az 5.4.2. fejezetet), másrészt – és ez a fontosabb – mert nem ez érdekli őket. Az etimológiát annak érdekében végzik, hogy minél többet megtudjanak egyfelől a magyar nyelv természetéről, a nyelvünkben

²³² Ballagi remek példákkal illusztrálja, hogy egy szó idegen nyelvű megfelelőjének megadása sok esetben nem megoldás.

„Mit is használ pl. a németnek, ha a magyar *szegény legény* kifejezésre a hasonértelmű Strauchdieb, Buschklepper, Strolch szókkal lefordítottam, mikor a magyar szegény legény oly fogalmat jelöl, melyet teljes értéke szerint csak a magyar társas élet s a magyar népjellem tökéletes felismerése nyújthat. [...] Hasonlóképp hiába fordítjuk le az angol *comfort*, *humbug* szokat, ha az azoknak alapul szolgáló társas viszonyokat nem ismerjük” (Ballagi 1857: 410).

²³³ A Nagyszótár másik célja, akadémiai nyelvtanunkkal együtt az volt, hogy a „gondolkodó olvasó”-t anyanyelvé szellemével megismertesse, nyelvünk titkaiba bevezesse (vö. 4.4.8. fejezet).

²³⁴ Vö. „Az a szó egy mellékes szempont következtében elért főirányától, emitt az idő múltával magának a vezérfogalomnak a szelleme változott meg” (Herder 1772/1983: 317).

működő – a szavak hangalakját, belső szerkezetét és jelentését módosító – elvekről, másfelől általában az emberi ész törvényeinek a megnevezésben való érvényesüléséről.

Ezt szem előtt tartva, úgy vélem, értelmetlen azt számon kérni a szótár szerkesztőin, amit nem tűztek ki célul. Sokkal inkább azt kell szemügyre vennünk, hogy amit viszont célként határoztak meg, azt mennyiben vitték végbe (erről l. még a 7.1. fejezetet).

Mi hát az *etimológia*? Az etimológia a bölcséleti nyelvészet felfogásában a szó genezisé, az ún. *szónemzést* (l. Teleki 1818/1821: 39–45) igyekszik rekonstruálni,²³⁵ azaz „kinyomozni.” Az etimológia tehát egyfelől *szónyomozás*,²³⁶ a szó eredeti alakjának, belső formájának – idomának – és jelentésének felderítése, másfelől *szófejtés*, *szófejtegetés*, az etimon három alkotóelemén végbement változások végigkövetése – vagyis valójában kétirányú művelet. Czuczor meghatározása szerint: „[a] szónyomozás tudni illik a szavak eredetét vizsgálja, kimutatja a gyökér szavakat, s ez által megismérteti a beszéd részeit, ha származékok e, vagy nem; az elrontott gyökereket elébbi épségökben vissza állítja, s így a nyelvet tisztítja, mellyet gyakran a ferde szólás elrutitott” (CzK 1: 2–3). Az etimológia azon alapul, hogy minden szó „valami egyszerű gyökre visszaszállítható” (Czuczor 1834: 25; vö. CzK 2: 8). A sztoikusok óta – egészen a modern, az alapnyelvi rekonstrukciót is magában foglaló etimológiáig – ez volt a szónyomozás lényege. Az etimológia ebben a hagyományban elsősorban tehát szóelemzés, a belső szerkezettel rendelkező – vagy rendelkezőnek tekintett – szavak végső alkotóelemeinek megállapítása, majd a szó alkotásmódjának (szónemzés) megállapítása.

Az etimológiát Czuczor kiadatlan kézírataiban, illetve a főképp CzK 2-val, de néhány bekezdés erejéig a CzK 1-val részben azonos 1834-es dolgozatában (l. 1.2. fejezet) tágabb kontextusban is elhelyezi. Ahogy már az 5.3. fejezetben is említettem, Czuczor szerint a nyelvshókás – s így a nyelvújítás Czuczort érdeklő aspektusa, az új szavak alkotása is – három elv alapján fejlődött ki, gyarapodik és marad fenn. Ezek az *etimológia*, az *analógia* vagy *nyelvhasonlat* és az *eufónia* vagy – Czuczor terminológiájában – *hangrend*²³⁷ (vö. CzK 2: 2–3, l. erről még G. L. 1818: 58–63).

²³⁵ Nyilvánvaló, hogy nem alapnyelvi rekonstrukcióról van szó! Elsősorban talán ez magyarázza az utókor értetlenségét a CzF. etimológiáival kapcsolatban (vö. 1.1.–1.3. fejezet).

²³⁶ „SZÓNÝOMÓZÁS, (szó-nyomozás) ösz. fn. A nyelvészeti tudomány azon ága, mely a szók eredetét s alkotásait, illetőleg gyökeiket és képzőit kutatja. Máskép: *szófejtés*, *szófejtegetés*” (CzF.).

²³⁷ Bár ma ez utóbbi szűkebb értelemben használatos, Czuczornál a két terminus technicus szinonim. Magyarul: *széphangzat*.

Az analógia – *nyelvtani hasonlat*²³⁸ – a nyelv kreatív oldalának tanulmányozásában használható elv.

„A’ nyelvtudományban analógiának mondatik a’ szóképzésbeli megegyezés, hasonlóság, összehangzás. Ez teszi a’ nyelvet egyszerűvé, felfoghatóvá, ’s midőn hasonló esetekben hasonlóan munkálkodik, a’ nyelvtanulást felette könnyíti. E’ szerint gyarapítja nyelvismeretét a’ legegységűbb pórember is, mert lehetetlen, hogy valaki minden szót, vagy a’ szónak minden változásait hallotta légyen; de bele van már mintegy természetébe mindenkinek öntve, hogy hasonló esetekben hasonló változtatásokat, ragasztásokat tegyen. Innét az esik meg, hogy olykor olly szót ejtünk, melyet soha sem hallánk, szótárakban sem lelünk, még is értelmes beszédünk; p. o. ezen ige: komáz azaz koma czímmel illet, köztudomású; de jöhet elé olly eset, hogy valaki egy másikat ipának, napának, nászának, vejének, menyének, ágyának, öcscsének, bácsijának, kegynek, butának, öszvérenek stb nevezi; egy harmadik azt hallván, elmondja a’ negyedeknek, hogy amaz ezt ipazza, napazza, nászazza, vejezi, menyezi, ángyazza, öcsézi, bácsizza, kegyezi – mint Csallóközben kigyelmezi – butázza, öszvérezi. Úgy vélem, akár mellyik született magyar lenne ezen negyedik, megértené a’ mondottakat; pedig sokan lesznek, kiknek sem füleikben, sem ajkaikon ezen szavak még nem hangzottanak” (Czuczor 1834: 21; vö. CzK 2: 6).²³⁹

Az analógia tehát a belső alkattal bíró szavak létrehozásáért felelős. A CzF. definíciója szerint – mai terminológiával – az analógia tág értelemben magába foglalja a teljes szinkrón alaktani szabályrendszert, a szóképzést és az inflexiót is. A szótárírók azonban a gyakorlatban analógián természetesen elsősorban a produktív derivációs szabályokat, mintákat értették (vö. Czuczor 1834: 22–23; CzK 2: 6–7). Ballagi külön kiemeli, hogy „[h]a egyszer egy hibás szóalakot megszoktunk, az analogia törvényénél fogva erre építve több hasonlót alkotunk, és észrevétlenül új szabályt csempészünk be a nyelvbe” (Ballagi 1857: 415).

²³⁸ „NYELVHASONLAT, (nyelv-hasonlat) ösz. fn. [...] *Nyelvtani* hasonlat, midőn a szóképzés, szórágzás, és szóserkesztés között több vagy kevesebb rokonság találattik. Továbbá a nyelveknek azon belső sajátága, melynél fogva hasonló esetekben hasonló szabályok szerint módosulnak. E szerint történnek a ragozások, szóképzések, a hangok változásai, egymáshoz hasonulásai, stb. pl. a magyar nyelvben amely főnevek tárgyeseti ragában a hangzó van, azok más ragokat és képzőket szintén a hangzóval vesznek fel a nyelvhasonlat (analogia) szerint, mint: *házat, házak, házam, házas, házal*, ellenben *o* hangban egyeznek meg ezek: *botot, botok, botom, botos, botol, botoz*. A nyelvészeti fürkészésekben, szóelemzésekben, ragozásokban, s általán a nyelv szabályainak megállapításában egyik vezérfonal a nyelvhasonlat. (Analogia)” (CzF.)

Ide kívánczik a Czuczorhoz hasonlóan gondolkodónak tűnő, magát G. L. monogrammal jegyző „irmi készülő” (G. L. 1818: 39) következő passzusa: „Az analógiának ellenében áll az anomalia, midőn némelly szavak attól a’ törvénytől, a’ mely alá tartoznának, eltávoznak; ennek oka részént az illő euphonia, részént csupán a’ megrögzött szokás” (i. m. 62).

²³⁹ Vö. „A nyelv hasonlat olly általános elv minden nyelvben, melly nélkül sem tanulni, sem bővíteni nyelvet nem lehetne mert ez hasonló esetekben hasonló munkálkodást javall, és ez által azt viszi véghez, hogy nem kell mindent részletesen tanulunk p: o: minden külön szónak származtatását, és ragasztását, hanem elég bizonyos szabályokat tudunk, a többiekre [sic!] teendő alkalmazás önkint folyván” (CzK 1: 3). Czuczor 12 pontban foglalja össze a magyar nyelvben érvényesülő legfontosabb analógiákat (Czuczor 1834: 21–23; CzK 2: 6–7).

A nyelvszokás – legalábbis a szavak és szóalakok létrehozását igazgató – ezen két alapelve egyértelműen a motiváltság feltárására, illetve szabályba foglalására törekszik. Platón *Kratülosza* óta, persze, közhely, hogy a származékszavak – például a képzett és az összetett szavak – etimológiájának meghatározása, azaz az alapszó és a származékai viszonyának meghatározása nem igazi kihívás. A valamirevaló etimológus az, aki az ún. alapszavak eredeti hangalakjáról és jelentéséről képes érdemlegesen mondani.²⁴⁰ Czuczorékát pontosan ez: a nomináció, a végső motiváció, a gyökök létrejöttével kapcsolatos kérdések érdeklik (erről l. Horváth 1993a: 16–65). Nyelvelméleti alapvetéseiből következően (l. 4.4.3.–4.4.4. fejezet) úgy vélik, hogy a gyökben a nyelvalkotó emberi értelemnek – számukra érvényesen Kant filozófiájában kifejtett (l. 4.3.2. fejezet) – törvényeit, az „eredeti szemléletet” (Fábián 1859: 510) lehet és kell felfedezni. Teleki ezt a poliszém szavakkal kapcsolatban fogalmazza meg a legösszefogottabban:

„[M]indenek felett annak [ti. a szónak] valóságos és tulajdonképen való értelmét kell meghatározni, körülírni, mellyből annak több különböző értelemait ki lehet fejteni; az emberek által e’ részben követni szokott törvényeket, elménknak az ilyenekben észrevehető munkálkodásait szorosan nyomozván” (Teleki 1818/1821: 36).

Erre rimelnek Czuczor következő sorai:

„A’ szóértelmezésben és elemzésben sőt a’ nyelvhasonlításban is tehát nem elég az illető szónak legközelebbi jelentésénél megállapodni, hanem, hogy alapos és okszerű legyen, a’ nyomozást szükséges a’ nyelvalkotó’ ész’ általános, és az illető nyelvszokás’ sajátos elveire visszavinni” (Czuczor 1853: 207).

Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg és fejti ki bővebben alább, egy példával illusztrálva az elvek gyakorlati megvalósulását:

²⁴⁰ A kérdéssel kapcsolatban Platón a következő szavakat adja Szókratész szájába:

„[...] persze, mi is azt mondhatnánk, hogy az alapszavak helyesek, valósiak, mert az istenek csinálták őket. Hát meggyőző magyarázat lenne ez számunkra? Vagy talán az, hogy a barbároktól vettük át ezeket, és a barbárok nálunk régebbiek? Vagy hogy régiségük miatt ezeket már éppúgy nem lehet megfejteni, mint az idegen szavakat? Mindezek nagyon szép kibúvók lennének annak, aki nem akar számot adni az alapszavak helyességéről. Ámbár akármilyen mentséget hoz is fel az, aki az alapszavak jelentését nem ismeri, lehetetlen a levezetett szavakat megmagyarázni, ha az ember amazokat nem tudja, amelyekből ezeket le kell vezetni. Nyilvánvaló, hogy aki szakértőnek tartja magát ebben a kérdésben, annak éppen az alapszavakat kell a legtisztábban és legvilágosabban értenie, ha meg nem, akkor tudnia kell, hogy mindaz, amit a többi mond, fecsegés” (Platón 426 a–b [1984: 819–820]; vö. Horváth 1993a: 20–21; 30; 57, 10. lábjegyzet).

Amikor Czuczorék azzal kapcsolatban érvelnek, hogy miért tértek el az 1844-ben módosított, csak az értelmező szempont érvényesítését meghagyó utasításoktól, és miért mentek bele mélyebben az etimológiába (és ezzel együtt szükségszerűen a nyelvhasonlításba), gyakorlatilag ugyanerre hivatkoznak. Azt mondják ugyanis, hogy nélkülül a gyökszók (ti. az alapszavak) eredetéről alig lehet valamit mondani, a származékok és az összetételek transzparenciája pedig az elemzést szükségtelenné teszi (CzF. 15–16., lábjegyzet).

„a’ nyelvelemzésben és értelmezésben nem elég csupán az anyaggal és idommal foglalkodni; mert van a’ nyelvben felsőbb és eredetibb valami, mi az anyagnak életet és alakot ad, ’s ez maga az alapértelem, ennek teremtmője pedig az emberi szellem, az ész, mely rendes, öntudatos állapotban bizonyos elvek és szabályok szerint működik, ’s csak ezek szerint lehetünk képesek meghatározni, vajjon az anyag és idom megfelel-e az ész által belé lehelt eszmének, vagy nem, pl. hogy ezek közül, *szöcskő, szöcskő, szöcskű, szekcső*, melyik az észszerűleg helyes, azt sem egyik sem másik tájsozás nem fogja eldöntőleg meghatározni, mert némely szokat a’ különben tiszta kiejtésű vidékeken is elrontanak – hanem azon eszme, melyet kifejez” (Czuczor 1854: 30).²⁴¹

Az idézetből az is kiderül, hogy Czuczor pontosan látja, hogy a nyelvészokás eddig említett két alapelvével szemben ható erő az *eufónia* elve, mely „néha olly hatalommal bír, hogy a széphangzat kedvéért a gyökér szavakat is megváltoztatja, s a nyelv hasonló szabályait elmellőzi” (CzK 1: 3).

6.2.3. Etimológia – „könnyenhiúság ’s tulságos kétkedés közt közép út”

Teleki – annak dacára, hogy az etimológiát a szóértelmezésre nézve kardinális fontosságúnak tekinti (l. 6.2.4. fejezet) – nagyon jól tudja, hogy a szavak nemzésének rekonstruálása nehéz feladat, s az efféle kérdéseket feszegető kutatónak igencsak ingoványos talajon kell boldo-gulnia, olyan terepen, amelyen „a’ vigyázatlan nyelvtdúsok” is gyakran elbuktak (Teleki 1818/1821: 39–41).

Érdemes – legalább tiszteletadásképpen – megemlíteni Mahovszky József (1795–1862) kéziratban maradt, a bölcséleti nyelvészet szellemében készült *Etimologiai nagy szótárának* mutatványaihoz írt bevezetéséből az etimológia esélyeit, lehetőségeit latolgató passzust:

„Lehet-e tehát a’ messze kelt járt nemzetnek, a’ közép Ázsia’ hegyhátától Európa’ belsejébe ezer viszonyokon általment atyafi népeknek nyomai után, talán még az eredetit is felkeresni, avagy gyanítani? – Lehet-e a’ történetek’ kerengő, és néha darabos, néha homályos utain a’ titkos hajdanihoz vergődni? Lehet-e az élő ’s kihalt nyelvek által az elődi *Magyari* kifejtetni? Lehet-e meghatározni, mi ragada az indus, chaldeus, medus, egyiptomi régiségekhez, a’ görög, perzsa, örmény, tatár ’s hány különbféle bajtársok, üzők, avagy szomszédok által, mi hajdan vagy utóbb a’ latin, mi újabban a’ szláv, német, és sok egyéb, tetteinek nagy körében divatozó nyelvekből? Lehet-e az ősz gyökérszótagokat kijelelni, ’s az idegent a’ honnitól különözni, hogy a’ mostani kor’ buvárkodásával együtt haladván, annyi jelesek’ ügyekezettét támo-gassuk, annyi nyelvbölcsek’ vára-kozásának megfeleljünk, ’s majdnem a’ határköveket kimutassuk, melylyek a’ hajdant az újabb európai pályától különözik?” (Mahovszky 1836: 6–7).

²⁴¹ Czuczorék természetesen a rekonstruált etimont nem igyekeznek a „helytelen” (eldrincsel) alakú szó helyett elterjeszteni (vö. Bugát 1857).

Természetesen vetődik fel – mint láttuk, a Nagyszótár történetében meghatározó módon (l. 3.2.3. fejezet) –, a kérdés, hogy ilyen feltételek mellett nem lenne-e jobb teljesen mellőzni az etimológiát, ahogy azt például Adelung tette szótárának második kiadásától kezdve (l. Teleki 1818/821: 40).²⁴² Az etimológia azonban – mint ahogy azt a 6.1. fejezetben bizonyítani igyekeztem és alább bővebben is kifejttem – a bölcséleti nyelvészetben paradigmatisz szükségzerűség. A CzF. *Utasításának* kidolgozója – Teleki nyomán (vö. Teleki i.m. 40–41) – épp ezért ebben a szellemben intenek óvatosságra:

„A’ szószármaztatás könnyen tévedésre ’s képtelenségekre visz [...] Etymológiát mindazonáltal a szótárirónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk’ története, szavaink’ értelme, ’s új szavak’ alkotására csak a’ szószármaztatás’ törvényeiből lehet szabályokat venni. Azonban a’ szavak’ eredetének kinyomozásában a’ könnyenhiúság ’s tulságos kételkedés közt közép utat kell tartani, ’s inkább tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani” (Terv I: 12–14; Terv II: 13–14; CzF. I: 6).

6.2.4. Az etimológia mint a szóértelmezés alapja

Teleki Adelung nyomán úgy vélekedik, hogy „[a] kifejezéseknek képzetét és értelményét az *Etymologyából* és *nyelvshokásból* kell kifejtetni” (Teleki 1818/1821: 35). A fentiek alapján az etimológiához az analógiát is hozzáérthetjük, hisz a legtöbb szót a nyelv szabályainak megfelelő szóalkotási eljárással hozzuk létre (l. 6.2.2. fejezet).²⁴³ A nyelvész számára mindenképp ez a döntőbb jelentőségű, egyrészt a nyelv természetének megismerése miatt, másrészt, mert a szóalkotási módok közül voltaképp csak ez foglalható szabályokba, harmadrészt, mivel az így feltárt szabályok alapján „a’ hasonló törzsökökből hasonló új származékokat képezhetni” (Czuczor 1852: 73; l. még Czuczor 1834 és CzK 2).

A szóértelmezés – a fő feladat – a CzF.-ban is ebben a szellemben zajlik. A szerkesztők szerint a szavak elemzésének, vagyis a szavakat alkotó elemek felfedésének „az értelem meghatározására is végtelen befolyása van” (CzF. 7), ezért nagyon sokat

²⁴² Az etimológusok számára elsősorban az okozott nehézséget, hogy a korszakban nem voltak feltárva a szavak eredeti hangalakját megváltoztató hangváltozási tendenciák. Mindamellett rengeteg jó megfigyelést tettek bizonyos szinkron hangmegfelelések feltárásával, megsejtve akár univerzális hangváltozásokat is, és kiválóan regisztrálták az ún. asszociatív hangváltozások nyomán kialakult változatokat. Erről bővebben a 6.4. fejezetben.

²⁴³ Mindig vannak ugyanakkor egyrészt „helytelenül alkotott”, ám a nyelvben mégis gyökeret vert szavak, s a Nagyszótár ezeknek is helyet biztosít (l. a 6. fejezet bevezetőjét), másrészt például olyan szókapcsolatok (például ún. funkcióigés szintagmák), amelyekben az igét nem lehet egy szinonimájával helyettesíteni. Teleki példája a *húz* és a *von* ige különböző disztribúciójára mutat rá (Teleki 1818/1821: 37).

foglalkoznak a szóelemzés elveivel, illetve a szóelemzés és a szóértelmezés összefüggéseivel. Különösen figyelemreméltóak e tekintetben Czuczornak a Nagyszótárral kapcsolatos első akadémiai felolvasásai, illetve publikációi (1847, 1850, 1851, 1852). Az *Előbeszéd*ben, a témának szentelt fejezetben (CzF. I: 18–20) nyilvánvalóan az ő gondolatai jelennek meg – gyakran szó szerint. Érdeemes megemlíteni, hogy ugyanezen időszakban lát napvilágot Fábíán Istvánnak *A' szóelemzés' és szóértelmezés alap-elvei* című munkája, s nem feledkezhetünk meg a két, részben ide vonatkozó kiadatlan Czuczor-kéziratról sem.

6.3. A szó belső alkata a bölcséleti nyelvészetben

A bölcséleti nyelvészet az egyes szavakat – akárcsak magát a nyelvet – organikus egységnek, „szervezetes egész”-nek (CzF. I: 18) tekinti.²⁴⁴ A szavak felépítéséről, illetve felépüléséről vallott korabeli felfogást legjobban talán Imre Sándor szavai illusztrálják: „[m]inden szó teste vagy külmeje,²⁴⁵ nem véve ki az indulatszókat és a szorosan úgy nevezett alakszókat, egyszerű névmásokat névmási tőket sem, kétféle elemből vagy alkatrészből áll, ú. m. a szó magva vagy zöme²⁴⁶, az rész mely körül az egész szó-test megalakult és kifejlett, és annak külső borítékát vagy tapadt részét alkotó külső elem, a ragok és képzők” (Imre 1859: 857).²⁴⁷ Kuun Géza még explicitebben áll ki a szószerkezet organikus felfogása mellett. Szerinte „[a] gyök a szónak valóságos csirája, az elvetett mag, melyből ez kikelt” (Kuun 1867: 112).²⁴⁸

²⁴⁴ A magyar szóalaktan, azaz a nyelvünk lexémái és szóalakjai belső szerkezetének vizsgálata csak az újkorban bontakozik ki, mégpedig a részben a héber grammatika hatására. A héberben ugyanis – a másik két szent nyelvtől, a latintól és görögötől eltérően – a lexémákban és a szóalakokban egészen felismerhető egy közös elem, amely a paradigma, illetve a szóképzés alapjául szolgál. Erről bővebben I. Telegdi 1990: 14–15.

²⁴⁵ „KÜLME, (kül-me, azaz kül-mi) fn. tt. *külmét*. Szó szerént: külső valami, azaz külső forma. *Az okiratok külméjére vonatkozó szabályok*” (CzF.).

²⁴⁶ „*zöm*, aránylag kis terembe szorított, tömött, nyomott sokaság; *zömök*” (CzF.).

²⁴⁷ Imre Sándor megjegyzi: az, „hogy az indulatszók olykor egyedül ama benső, az alakszók eme külső elemekből állanak, arról megkülönböztetve szólni nincsen ok” (Imre 1859: 857).

²⁴⁸ Kuun természetesen számol a felhasznált metafora strukturális hasonlóságából adódó következménnyel, és a lehetséges ellenvetést azonnal meg is cáfolja:

„[A]zt mondhatná valaki, hogy valamint a mag a földben rejlik s felületén csak is növényt látunk, úgy a gyök se létezhetett soha a lélek mélységén felül. Ha ez állana, kétféle fogalom[nak], kétféle gondolatnak kellene az egységes lélekben egymás mellett megférnie, mely állítás ellen az eddigi lélekten óvást emel. Különbben is nehéz a jozan ész kívánalmaival oly elméletet megegyeztetni, mely gyöknek soha nem hangzott hanganyagot fogad el, – nehéz itt „*contradictio in adiecto*”-t [önellentmondást] nem látni. Hangzat, mely nem hangzik, különös egy ellentét!” (Kuun 1867: 112).

A bölcséleti nyelvészek tehát a szó azon alakilag megragadható jelentéseselemét nevezik *gyöknek*, illetve *gyökérnek*,²⁴⁹ amelyből a szó mintegy kifejlődik, kibontakozik, kiépül, és elnyeri a maga külső hangalakját és belső alkatát (idomát). Ballagi szerint a szavakat „vagy a gyök külsőleges növekedése [ti. a szóképzés és az ún. belső flexió] vagy annak belső átalakulása [ti. polisizemmé válása] vagy mind a kettő által” hozzuk létre (Ballagi 1856: 35). Kresznerics így fogalmaz:

„A’ gyökér-szónak nevedése, el szaporodása, el ágozása bizonyos apró szócskáknak hozzá adásával történik meg. Ezen szócskákat, mivel a’ gyökér-szóhoz RAG-adnak, és véle egyetemben egy egészszer tesznek, RAG-szónak neveztem, és ime az egész Magyar nyelvnek tudománya ezen gyökér- és rag-szónak ismeretében fekszik, és azon igen rövid, és egyszerű Törvényekben, melyeket a’ Nyelv’ Geniussa a’ szó-ragasztásban követ, és melyeket már a’ véle való élés, és szokás megállapított, föl szentölt” (Kresznerics 1831–1832: I).²⁵⁰

A korszakban a belső szerkezettel rendelkező szavakat alapvetően két nagy csoportba sorolták, mégpedig alkotásuk két alapvetőnek tartott módja – a szóképzés (*származtatás*; vö. lat. *derivatio*) és a szóösszetétel – szerint. A képzők a gyök jelentéséhez új jelentésmozzanatokat („új-új eszméket” – vö. CzF. I: 18) adnak hozzá.²⁵¹ Természetesen két vagy több szó is összekapcsolódhat,²⁵² ekkor összetétel jön létre (erről I. Czuczor 1834: 27–28; vö. CzK I: 11–12). A szavak illetéknéppen előállított hármas felosztása már a Nagyszótár 1834-es, majd 1840-es tervében is megtalálható: „A’ szavak vagy gyökök, mint péld. *rom*, vagy származékok, mint *romladék*, vagy összetételek, mint *vár-rom*, *le-rom*” (Terv I: 13; Terv II: 13; CzF. I: 6).²⁵³

²⁴⁹ „GYÖK, [...] 3) Átv. ért. valaminek eredete, miből más valami származik. Különösen a nyelvtudományban olyan szó, melyet közelebb értelmű elemekre feloszlatni nem lehet; melyhez semmi rag, és semmi sokottabb képző nincsen illesztve. [...] Egyébiránt köz nyelvből ezen gyök helyett, mely csak újabb időben használtatott és használtatik önállóság, rendesen gyökér divatozik, melynek azonban szabatos nyelvből némileg különböző értelme vagyon. V. ö. GYÖKÉR” (CzF.).

²⁵⁰ Az idézet megértéséhez tudnunk kell, hogy Kresznerics – a korszakban másokhoz hasonlóan – a képzőket nevezte ragnak, közéjük értvén a birtokos személyjeleket is.

²⁵¹ A 4.4.3. fejezetben utaltam rá, hogy a bölcséleti nyelvészek úgy vélték, hogy a toldalékok is gyökökből keletkeztek (vö. a *grammatikalizáció* fogalmával). Előfordul azonban, hogy a képzőt – bár a szóban a gyök mögött áll – mégis egy gyökkel azonosítják. Ennek oka az lehet, hogy az ilyen esetekben a szót összetettnak, azaz két gyökből állónak tételezték. Az egyik legnyilvánvalóbb példát erre Vörösmartynál találjuk:

„Ugyan azon gyök-szónak több, ’s néha által vitt jelentése lévén [itt az *ár* gyökről lesz szó], a’ szófejtésben erre vigyázni kell, hogy bal magyarázatot ne tegyünk. Így kád-ár, foly-ár, mocs-ár szavakban az *ár* nem egy jelentés; az *elsfbn* = pretium, v. vendens, a’ két utóbbiban = unda, fluxus” (Vörösmarty 1828: 51).

²⁵² L. ehhez Czuczor egy megjegyzését: „A kiavult gyökereket is szabad az összetett szókban fel ébresztetni, kivált ha a régi szokás is némi nyomait mutatja az effélének, p. o: *Gyógyfördő* nevű falu vagy Erdélyben, mért ne lehetne tehát jó: *gyógyyszer*, gyógyszerár? s: a: t:” (CzK I: 12).

²⁵³ Megjegyzik, hogy a „származék és összetett szavaknál ki kell jelezni [jelölni] azon elemeket, melyekből összeállottak, hacsak a’ származás’ és összetétel’ könnyen-érthetősége azt szükségtelenlenné nem teszi, p. o. *napvilág*, *híres* stb.” (i. h.).

6.3.1. A *gyök* a bölcseleti nyelvészetben

A *gyök* (lat. *radix*) fogalma – az *affixum*éval együtt – az európai nyelvészeti tradícióba eredetileg a koraközépkori héber és arab nyelvészetből került át (vö. Collinder 1976: 78–79; Telegdi 1990: 14). A kortárs európai történeti-összehasonlító nyelvészek is gyökökkel dolgoznak, így az ő munkáikra hivatkozó magyar bölcseleti nyelvészek munkássága a korszakban kifejezetten korszerűnek tekinthető.²⁵⁴

A gyökelmélet hazai hagyományait illetően elsőként Kresznerics Ferenc *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal* című híres gyökszótárát (1831–1832; l. még Tóth 1997) kell elsősorban megemlítenem, ez az ötven oldalas elméleti bevezetővel kezdődő mű szolgált ugyanis eredetileg a CzF. mintájául is (l. 3.2.1. fejezet). 1833-ban kezdik kiadni Kassai József – már 1810 körül elkészült – *Származtató, s gyökerésző Magyar-Diák szó-könyvének* első öt kötetét (az V. kötet 1838-ban lát napvilágot, a VI. kötetet viszont csak 1962-ben jelenteti meg Gáldi László).

1834-ben az Akadémia V. nagygyűlésén hirdette meg második pályatételét, melyben a magyar nyelv tiszta gyökeinek kutatását tűzte ki célul: „*Mellyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyüökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel*” – szölt a kérdés. A pályázatra az 1836. március 19-i határidőig hat munka érkezett be. Ezeket Balogh Pál, Kölcsény Ferenc és Vörösmarty bírálták el. Az eredményhirdetésre az Akadémia VII. nagygyűlésén került sor. Az első díjat Engel József érdemelte ki *A' magyar nyelv' gyökérszavai* című dolgozatával (1839; l. Függelék 11), de másodikként kiadásra érdemesítették Nagy János *Tiszta magyar gyüökök* c. pályaművét is (1838; l. Függelék 12). Erre a pályázatra küldte be a kérdéssel azonos című dolgozatát Szeder Fábán (1784–1832), a tudós bencés szerzetes is, aki talán közvetlen hatással lehetett egykori tanítványa és később pannonthalmi könyvtáros kollégája, Czuczor gyökelméleti nézeteinek alakulására. Az mindenesetre feltehető – bár a kérdés részletesebb vizsgálatot igényel –, hogy Czuczorék ezeket a dolgozatokat is felhasználták a Nagyszótár szerkesztése során.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a CzF.-ban alkalmazott gyökelmélet és gyökvizsgálati gyakorlat nem előzmények nélküli, hanem a korszak magyar nyelvtudományában általánosan elfogadott szemlélet- és elemzési mód. Imre Sándor 1859-ben *A magyar szögyök mivolta és némely változásai*, nyolc évvel később, 1867-

²⁵⁴ Szabó G. Zoltán alábbi mondatában az *annak ellenére* kifejezés helyett az *éppen azért, mert* lenne helyénvaló: „Ez a maga idejében a korszerű tudományos igényeknek megfelelő szótár volt, annak ellenére, hogy etimológiai a gyökérszavak elméletén alapulnak, s kiterjednek a gyökehangok ősi jelentésére is” (Szabó G. 2001: 168).

ben pedig Kuun Géza tartja *A gyökök elméletéről* címmel akadémiai székfoglalóját. Sőt, még a bölcséleti nyelvészek későbbi nagy ellenfele, Hunfalvy is értekezik a „szógyökökről” (1852).

A gyök létét tehát a korszakban gyakorlatilag minden nyelvész elfogadja. Ez a bölcséleti nyelvészetben a nyelvelméleti alapvetésnek tudható be (vö. még Almási Balogh 1837: 63), amelyet a szóelemzés eredményei igazolnak (l. 5.2. fejezet), a történeti-összehasonlító nyelvészet képviselője, Hunfalvy viszont a *gyök* fogalmához kizárólag tapasztalati úton jut el (Hunfalvy 1852: 138–141).

Imre Sándor szerint „[n]agyobb kérdés alig lehet, mint a gyökök mivolta, értéke; kisebb alig, mint a szók értemény szerinti rendezése, s az így rendezettek hangtani változásainak keresése: és mégis e kettő egymás nélkül nem teljesíthetők” (Imre 1859: 856). Úgy látja ugyanis, hogy „[a] nyelvtudományban, mint talán egyébutt is a legfensőbb kérdések összeköttetésben vannak a legalsóbbakkal. Az alsóbbak, a részletek alapúl szolgálnak az általánosak vagy nagy dolgok azaz elvek, s összességében a tudomány elmélete vagy bölcsészete megalapítására; a felsők világot vetnek az alapra az alsókra, a részletek között összefüggést ész- és okszerűséget tüntetnek elő” (i. m. 856). Ezért vélekedik úgy, hogy – bár ez „alsóbb”, „napszámosi” munka (i. h.) – a magyar nyelvtudomány alapvető feladata a „gyököket kifejteni, s egy nyelv vagy többek körében értékeket felbecsülni, viszonyítani” (i. m. 857). Eddig ugyanis úgyszólván alap nélkül tárgyalták a bölcséleti nyelvészet legmagasabb rendű problémáit, amilyen például a nyelvrokonság vagy a nyelvszellem kérdése.

A korabeli dolgozatok alapján azt mondhatjuk, hogy a gyök körüli polemizálás voltaképp elsősorban a gyök alaki kritériumait illetően folyt, s csak ebből következett a gyök jelentésével kapcsolatos, konkrétan a gyökhangra vonatkozó vita. Mindenesetre a gyököt mint a toldalékoktól elhatárolt, önálló jelentéssel bíró alaki egységet kizárólag a szó alaktani elemzése képes megragadni, szorosan összefüggésben a jelentéstani elemzéssel. Ezért az alábbiakban a szóelemzésben alkalmazott oppozíciós módszert ismertetem (6.3.2. fejezet), majd kitérek Czuczorék gyökelfogásának sajátosságaira, különös tekintettel a gyök tovább-bonthatóságára és a gyökhang problematikájára (6.3.5. fejezet).

6.3.2. A gyökök meghatározása: az oppozíciós módszer

Említettem, hogy a magyar bölcséleti nyelvészetben komoly hagyománya volt a gyökök feltárásának, és úgy látom, Czuczorék elemzési gyakorlata ehhez kapcsolódik. A bölcséleti nyelvészek szerint a magyar nyelv gyökeinek kinyomozása nem nehéz feladat. Czuczor – talán anyanyelve iránti csodálatától is hajtva – így ír a szóelemzés perspektíváiról az alapvetően agglutináló típusú magyar nyelv vizsgálatában:

„Ha létezik nyelv, melyet elemeire felboncolni lehetséges: úgy bizonyosan a mienk az, minek egyszerű oka abban fekszik, hogy nyelvünkben a szók egymáshoz akgatott értelmes tagokból álló halmazok, réteges testek, melyeknek részeit egyenként ki lehet szakgatni, s mind a mellett a hátramaradtak bizonyos épet, egészet képeznek” (Czuczor 1852: 70).

A magyar nyelv szuffixáló voltát felismerve nyelvészeink erre alapozzák gyöknyomozó módszerüket: „Mivel pedig nyelvünkben a szavak nem előlről, hanem hátulról növekednek, önkint következik, hogy szavaink gyökereit mindig előlről kell keresni” (CzK 1: 5–6). Kresznerics megfogalmazásában: „[m]inthogy pedig a’ Magyar nyelvben előragok [prefixumok] nincsenek, és minden szó hátulról nevededik, természetes dolog az, hogy a’ szónak első, és kezdő tagja egyszer’smind gyökér-szó” (Kresznerics 1831–1832: XXXIX). Szerinte éppen ezért a szóelemzés könnyen végrehajtható: „[szótáramban] a’ gyökér-szavakat kerestem ki, mely nehéz munkámba nem került, minthogy akár mellyik szó is, ha minden hozzá járult rajjaitól le fosztatik, a’ gyökerét tünteti elő” (i.h.).

Voltaképp erre a megfigyelésre épül a *gyök* definíciója is: „Minden szó, vagy gyökér, vagy ennek származéka. Gyökér szó az, melyből más szavak erednek, és semmi szóképzőt vagy módosított ragasztékot nem foglal magába. Hatehát a szót minden hozzá járult ragasztékut megfosztjuk, előtünik a gyökér” (CzK 1: 5). Érdemes megemlíteni, hogy ugyanezt az eljárást az összetett szavakra nézve is használhatónak találták, mivel nyelvünknek – a göröggel és a latinnal ellentétben – „szokása megtartani az alkotó részeket egész valóságokban, ha csak a’ széphangzás ellenkezőt nem javaslana” (Czuczor 1834: 27; CzK 1: 11). Az összetett szavakkal – mivel elemeik vagy élő, illetve holt gyökök vagy képzett szavak – jóval kevesebbet foglalkoztak, például a CzF. *Előbeszédében* sem értekeznek róluk.

Ahhoz azonban, hogy a gyököt mint belső alakkal nem rendelkező, tehát alaki és jelentéses alapegységet meghatározhassák, és a szót a maga genezisében szemlélhessék, természetesen tisztában kell lenniük a szót alkotó többi elem – gyök és képző –

alakjával és azok jelentésével is. Ez azért rendkívüli jelentőségű, mert a korszakban a magyar nyelvre nézve egyik típusú elem sincs „listázva.” Czuczor 1834-ben ennek tudatában nyilatkozik a következőképpen:

„Előre látom ama’ határtalan ’s tekervényes rengeteget, melybe talán vakmerően indulok²⁵⁵ Mert annak megjárására szükséges készülétek nélkül még szűkölködik nyelvtudományunk. Kresznerics ugyan nagy lépést tőn, midőn szótára’ bevezetésében a’ ragszókat [képzőket] néminemű rendbe szedé.²⁵⁶ De akkor vehetnők ezeknek teljes sikerű hasznokat, ha szerintők egy ragtárunk készülne. [...] Ezen ragtárból ki lehetne venni: hányféle szavakhoz szokta volt eddig toldani nyelvünk ugyanazon ragot, és a’ holt gyökerekből mellyeket lehessen értelemhomály nélkül föleleveníteni” (Czuczor 1834: 20).²⁵⁷

Czuczor nem véletlenül nevezte „határtalan ’s tekervényes rengeteg”-nek a szóelemzést. Az idézett passzusból kiderül, hogy nyilvánvaló volt számára, hogy a szó belső szerkezetét feltárni igyekvő elemző nagy eséllyel követhet el hibát a jelentéses elemek kijelölése során, s hogy egy ilyen hiba a szegmentálásban végső soron az egész elemzés végeredményét teheti hiteltelenné.²⁵⁸ Lássuk, mégis milyen módszerrel igyekeztek a lehető legminimálisabba csökkenteni a hibázás veszélyeit.

²⁵⁵ Vö. „haladásunk lassú voltát nem szilárd akarat hiánya, de kivált és főleg azon nehézségek okozák, amelyek az akadékos töretlen, úgszólva úttaláni úton állottak eléln. Népies közmondás szerint, nagy fába vágtuk a fejszénket, midőn oly munkára vállalkoztunk volt, melynek földata édes nyelvünk egész birodalmát bejárni...” (Ak. Irattár 537/1859 – idézi Balázs 1978: 151).

²⁵⁶ Kresznerics szótárának bevezetésében „rendre röviden” felsorolja a magyar főnév-, melléknév-, és igeeképzőket, valamint a határozószók és egyéb szófajú szavak képzőit (1–4. §.). Ezeket a szótárhoz írt bevezető végén négy ragtáblában foglalja össze. „A’ Szó-ragasztás’ [szóképzés] Törvényei”-t Kresznerics az 5. §.-ban tárgyalja.

²⁵⁷ Fogarasi János *A magyar nyelv szelleme* (1843) című művének bevezetésében azt mondja, hogy a „művelt magyar nyelvtan elemei részé”-t adja közre. Ez a „szóhang- s betűtan”-t, a „szótagtan”-t és a „szótan”-t tartalmazza. A mondatban „több szók egybekötéséről értekezik, innen az másképen szókötési vagy fensőbb nyelvtan.” (i.m. 3).

A megjelent munka azonban az elemei nyelvtannak csak az első kötete. „A második kötet (Nyelvtani szótár vagyis a magyar nyelv alkatrészei ú. m. gyökök, ragok és képzők betűsorban) majdani megjelenését azon részvét fogja föltételezni, melylyel a közönség ezen első kötetet fogadandja. E második kötet nemcsak egészen egyetlen munka leendő irodalmunkban, hanem az újabb korban egy Eichhoff, egy Bopp, egy Kaltschmidt és más nyelvbuvárok által a hindu-európai st. nyelvek közt tettett fölötté érdekes nyelvbuvárlatok nyomán, eddig meg sem kísértett hasonlításokat is [...] foglaland magában” (i. m. XI–XII).

Ez a kötet tudomásom szerint nem jelent meg, viszont érdekes volna ennek a későbbiekben utánajárni. Fogarasi szándékát Antal Lászlónak egy magyar morfématár létrehozásáról szóló rövid írása (Antal 1964) fényében a maga korához képest kifejezetten előremutatónak kell értékelnünk.

²⁵⁸ Úgy vélem, nem haszontalan idéznem Antal László egy idevágó gondolatát: „[H]a a nyelv kód, jelek rendszere, akkor kell, hogy legyenek tovább már nem bontható, legkisebb elemei, jelei. Ezt elméletileg posztulálhatjuk, sőt kell posztulálnunk. Más kérdés viszont az, hogy ezeket a szükségképpen meglevő elemei jeleket, morféákat minden esetben határozottan külön tudjuk-e választani.. Elemi részek feltételezése – elengedhetetlen, mégpedig megfellebbezhetetlen elméleti megfontolások erejénél fogva. Az egyes morféák mindenkor különválasztása – ezzel szemben – függvénye a nyelvészeti technika mindenkor fejlettségének” (Antal 1964: 24).

Czuczorék a gyök és a szót alkotó többi, alakilag megragadható jelentésem elem – gyök vagy képző – izolálására a nyelvi alakulatok részleges hasonlóságán alapuló, ún. oppozíciós elemzési módszert használják.²⁵⁹ Elemzési gyakorlatuk egyértelműen ezt bizonyítja:

„A szók értelményének [jelentésének] helyes meghatározására nem kevésbé szükséges a képzők jelentésének tudása, melyet csak úgy érhetünk el, ha inductio útján az egy képzőjű szókat összevesszünk, s belőlök, ami közös, elvonjuk, pl. az *atag*, *eteg*-féle melléknévek *ad ed* képzőjű önható törzsigékből fejlődtek ki, s jelentenek *hajlamot, képességet, tehetéket* (anlage), *könnyűséget, készséget* azon állapot vagy cselekvés gyakorlására, melyet a törzsige fejez ki, pl. *lankatag*, *hervatag*, *olvatag*, *ingatag*, *viszketeg*, *reszketeg*, *csörgeteg*, *förgeteg*, = ami lankadni, hervadni, olvadni, ingadni, viszkedni, reszkedni, csörgedni, förgedni természeténél fogva hajlandó, kész, képes vagy szokott” (CzF. 19).

Másik példájuk az *-ít*, illetve az *-ul2* képzők disztribúciója alapján feltárt jelentést mutatja be:

„Ugyanazon úton jövünk rá, hogy az *ít* öszvetett képzőjű áthatók jelentése: *olyanná tesz, amelyet a törzsszó jelent: sárgít* sárgává, *feketít* feketévé tesz, s párhuzamos társa az önhatókat képző, *ül, ül*, az az, *olyanná lesz, amelyet a törzs jelent: sárgul* sárgává, *feketül* feketévé lesz. És így az elsőnemű képzőben az *olyanná* tevés, a másodikban az *olyanná* levés fogalma rejlik” (CzF. 19).

Bár Czuczorék általában a képzők leválasztásával igyekeztek eljutni a gyökhöz,²⁶⁰ nyilvánvaló, hogy a szót alkotó elemek meghatározásához mind a gyök felől is hozzákezdhetünk. Szép példa a kétirányú megközelítésre a következő:²⁶¹

²⁵⁹ Az oppozíciós elemzésről mint eljárásról érdemes idézni Horváth Katalin tömör ismertetését:

„Különböző nyelvek vagy bizonyos nyelvi jelenségek (nyelvi szintek, rendszerek) egy nyelven belüli egybevetése, összehasonlítása egyetemes nyelvészeti vizsgálati mód, hiszen a közöttük lévő egyezéseket, rokon vonásokat vagy eltéréseket csak szembeállítás, egybevetés (oppozíció) útján lehet feltárni. Az egymásnak meghatározott nézőpont(ok)ból megfigyelhető, egymással részleges hasonlóságban lévő nyelvi formákban és jelentésekben az egybevető eljárás révén tárulnak fel, válnak megragadhatóvá az egyező és különböző tulajdonságok, komponensek” (Horváth 2001: 148).

Az oppozíciós elemzési módszer a Saussure nyomán kialakult strukturalista iskolákban, elsősorban az amerikai deskriptív nyelvészetben válik alapvető jelentőségűvé, de ez az eljárás az alapja a kontrasztív nyelvészetnek is.

²⁶⁰ Lássunk két, a képző felől kiinduló gyök-meghatározási kísérletet Vörösmartyótl is: „*Fér*-eg, *ür*-eg, *ör*-eg, *ív*-eg, *stív*-eg, *ser*-eg, *nyer*-eg, *mel*-eg, *hid*-eg, *id*-eg, *rid*-eg, talán *bet*-eg is ide való.” Az 1846-os akadémiai nyelvnyelvtanban az *-any*4 képző illusztrálására a következő, kéziratoss megjegyzését használja fel: „*porhanyó*, *por-any-ú*, *sav*-(*só*)-*any-ú*, *any-materia*” (idézi Szabó G. 1991: 244). Ilyen, vagy ehhez hasonló példák a korszak nyelvnyelvtanokban gyakran szerepelnek a képzők listái mellett, mintegy illusztrációként.

²⁶¹ Vö. Saussure azon két sorozatával, amelyekkel a *langue* szintagmatikus és asszociatív viszonyait szemlélteti (Saussure 1997: 144–145, továbbá Horváth 2005).

„*hegy-ség, hegy-i, hegy-es, hegy-etlen*, itt a *hegy* (mons) önálló fogalma valami, mely minden egyébtől különbözik, a *ség, i; es, etlen* pedig oly képzőnemek, melyekhez a képzős szók több másokkal együtt tartoznak; t. i. a *hegység* azon neműekhez, melyek képzője *ség ság* bizonyos nemű terjedelmet, sokaságot jelent, mint, *erdőség, mezőség, síkság, pusztaság, rétség, rónaság*, stb. a *hegyi* az *d* képzőjűekhez: *erdei, mezei, síki, pusztai, réti, rónai*; a *hegyes* az *es* képzőjűekhez: *erdős, mezős, síkos, pusztás, rétes, rónás*; a *hegyetlen* a hasonneműekhez: *erdőtlen, mezőtlen, síktalan, pusztátlan, réttelen, rónátlan*; tehát az értelmezésben az illető képző jelentését, mint állítmányt kell körülírva előadni, s a gyökre vagy törzsre viszonyítani pl. *hegység* = egymással öszveköttetésben álló, egy folytonos terjedelmű egészet képező hegyek sokasága, öszvege” (CzF. 20).

A képzők jelentésének megállapításában Czuczorék szerint különösen nagy szükség van az anyanyelvérzékre (l. még Czuczor 1847):

„[E]zek [ti. a képzők] annyira belsajátságai a nyelvnek, hogy gyakran más nyelven minden árnyalataikkal szabatosan alig, vagy épen nem fejezhetők ki pl. az *as es, os ös* melléknévképző, mely legszélesb értelemben *öszveköttetési, együtségi* viszonyt jelent, de más-más árnyalatú módosításokban, melyeket nyelvünkben, csak a magyar észjárása képes fölfogni, s kellőleg alkalmazni pl. *boros hordó*, a hordónak mint tartalmazó edénynek együttes viszonya a borral mint tartalmat képező anyaggal; *boros gazda*, a gazdának mint termelőnek vagy birtokosnak viszonya a borral mint saját terményével vagy birtokával; *boros ember, vendég*, az embernek, vendégnek, mint kellő mértéken túl ivónak viszonya a borral mint szeszestallal; *boros vidék*, valamely vidéknek mint termelőnek birtokviszonya a rajta termő borral. Melyik nyelvben találunk oly szót, mely a *boros*-nak mind ezen jelentéseit magában foglalná?” (CzF. 20).

Csakhogy az anyanyelvérzéke kinek-kinek más lehet, ki-ki másképp láthatja a szó belső szerkezetét, attól függően, hogy mit tud képzőként azonosítani. S mivel, mint ismeretes, a magyarban szinte minden mássalhangzó-fonéma – a morféma szintjén – képzőként jelentéssel nyelvi elemmé válik, az elemző – főképp a járatlan utakon járó – könnyen tévedhet, de azt feltétlenül el kell ismernünk, ha a maga szempontjából – a maga tudományosságának kritériumrendszerét tekintve – helyes az érvelése (vö. a 2. fejezetben mondottakkal). A Nagyszótárban a szerkesztők mindenesetre minden – szerintük legalábbis – belső szerkezettel bíró szó többé-kevésbé részletes, a „gondolkodva olvasó” anyanyelvi beszélő nyelvi képességére is hagyatkozó alaktani felbontását, illetve rekonstrukcióját is megadják. Mindkét esetre egy példa: „EGYENŐSÉDIK, (egy-en-és-éd-ik)” és „ÜNNEP, INNEP, (üd-nap)” (CzF.).

6.3.3. Gyökök és gyökérszók

Az oppozíciós elemzéssel fellelt gyököket – mint alakkal bíró minimális jelentésű elemeket – alaki önállóságuk alapján két nagy csoportba volt szokás besorolni.²⁶² Azokat a gyököket, amelyek önálló szóként is használatosak, élő, míg azokat, amelyek csak képzővel együtt fordulnak elő, holt²⁶³ gyöknek nevezték.²⁶⁴ Érdemes kiemelni Fogarasi terminológiai újítását: ő *önálló* vagy *független*, illetve *raggaljáró* (*ragos*) vagy *függő* gyökökről beszél (Fogarasi 1843: 48–49). Szerinte az *élő* és a *holt* jelző nem szabatos, mert „mióta némely lelkes írók a nyelvet mivelni kezdék, már sok ragos gyök lett önállónvá, p. o. kegy, ür, csend, lob, éd, béke, csáb, árny, rom, kör st.” (i.h.).

Az élő és a holt gyök megkülönböztetése voltaképp a gyök keletkezésének kérdéséhez kapcsolódik vissza (l. 4.4.3. fejezet). Azok szerint, akik úgy vélték, hogy a gyökök önálló mondatzóként, illetve később szóként léteztek, egykor a holt gyök is élő volt. Kresznerics röviden arról is értekezik, hogy ezek az egykor élő gyökök hogyan „némulhattak el.”²⁶⁵ A holt gyökökkel kapcsolatosan a korszakban fontos kérdés, hogy fel lehet-e, illetve fel szabad-e őket támasztani (l. például Czuczor 1834: 25; CzK 2: 8; Imre 1859: 864).

²⁶² Ennek tisztázása azért fontos, mert az alaktanban ma is gyakran gondot okoz a morféma és a szó egymáshoz való viszonya, lévén, hogy ezek különböző minőséget képviselnek, és ez utóbbi különböző nyelvi szinteken tanulmányozható. L. például Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

²⁶³ Érdemes megemlíteni, hogy Kresznerics ez utóbbiakat jobbnak látta néma gyöknek nevezni:

„A’ gyökér-szó, ha magán véve is jelentő, és értelme van, nevezetik élő gyökérnek p. o. él, fél, kő, mér, bár, fül, köz, hír, ok, fog ’s a’ t.

De ha a’ gyökér-szónak magán véve már most értelme nincs, és véle, mint jelentővel, magán nem élünk, hanem csak a’ származékaiban, néma gyökérnek mondatik p. o. pír, vir, vör; az elsőből származik: pírja, piros, pírít, pírul, a’ másodikból virág, virít, virul, virgoncz, a’ harmadikból vörös, vörhenyeges ’s a’ t. Ez illy gyökereket nem akartam holt gyökereknek nevezni, mert hiszem, élnek a’ származékaikban, sőt meg lehet az is, hogy az illyen néma gyökerek még valaha meg szólamlanak »multa renescentur« valamint a’ nyelv’ kezdetén is bizonyosan éltek” (Kresznerics 1831–1832: XLI–XL).

²⁶⁴ Ha a mai morfológiai terminológiával élünk, az élő gyök az aktív tömorfémának, a holt vagy néma gyök pedig a passzív és – Benkő Loránd jeles könyve nyomán (1964)– fiktív tömorfémának feleltethető meg.

²⁶⁵ „De hogyan némultak el [ti. az egykor élő, ma néma (holt) gyökök]? azt feszegetni nem ide való. Hogyan mulhatnak el sok nemzeti szokások? Hogyan veszt el keletit a’ keletben forgott pénz? és pénzhez hasonló a’ szó is, ez a’ nyelven, az kézen forog, el vész ez is, az is üdövel, más jön helyébe, »mortalia facta peribunt, necum verborum stet honos.« A’ nemzetek viszontagságai, más nemzetek közé jutása, hadakozásai, új találmányai, a’ kereskedés, valamint idegen portékákat, úgy új szokat is hoz a’ nemzet’ kebelébe, felejteti a’ régieket, kivált azokat, melyekre kevesebb szüksége van, és így ritkábban fordulnak elő, mert a’ melyekre mindennapi szükségünk vagyon, bátran el mondhatjuk, hogy azokat még első fészékéből hozta nemzetünk, minthogy a’ mindennapi vele élés miatt nem lehetett oka az el felejtésre. Vegyük csak az emberi test részeinek neveit. Egy taguk ezek, élnek most is, és deli rövidségekkel akár mely nyelvnék is azont jelentő szavait meg halladják” (Kresznerics 1831–1832: XLI).

Czuczor az egyik 1860 körülnek tartott dolgozatában „élő, az az önállólag divatozó” gyökérszavakról beszél. Ilyenek szerinte a *bú, les, nyom* (CzK 1: 6). Ugyanakkor vannak „a származékok fel olvadásából [sic!] kitalált homályos értelmű, magányosan nem divatozó, úgy nevezett holt gyökereink” is, mint például a *dagad* szóban a *dag*, a *feszít* szóban a *fesz* (i. h.).

A CzF. *Előbeszédében* Czuczorék kifejtik, hogy a *gyök* terminus technicus használata voltaképpen pontatlanságokra vezet.²⁶⁶ A magyar nyelvtudományban ugyanis – nyelvünk természetéből és fejlődési módjából következően – a *gyök* kifejezés legalább két jelentésben használatos. Czuczorék megpróbálnak rendet tenni a fogalmi zűrzavarban. Az élő, azaz a mondatban önállóan (ma azt mondanánk, zérómorfémák alakban) is megálló gyököt szerintük a pontosság kedvéért *gyökszónak* – másutt *gyökérszónak* (mai kifejezéssel kb. *tőszónak*) – kellene nevezni. Így a *gyök* terminus egyértelműen az elvont, tehát alakilag önállótlán gyököt, a holt gyököt jelölné.

6.3.4. A gyök hangalakja: a gyök eredeti egyszótagúsága

Láttuk, hogy a korszakban általánosan elterjedt vélemény szerint az első nyelvalkotók egyszótagú gyököket hoztak létre – akkor ezek az elmélet szerint természetesen gyökérszók voltak (l. 4.4.3. fejezet). A magyar bölcséleti nyelvészek szerint a magyar gyökök is egyszótagúak. Így vélekedik többek között Kresznerics,²⁶⁷ Szeder Fabián,²⁶⁸ Ballagi és Imre Sándor²⁶⁹ is. Természetesen tudatában vannak annak, hogy a gyökhöz kapcsolódhat egyetlen mássalhangzóból álló képző is, amely a szótagszámon nem változtat. Ahogy Szeder fogalmaz: „Vajmi egy betínyi hang is úgy megszerezi az értelmet, hogy a’ szó minden rövidsége mellett sem lehet egyszerű értelmű” (Szeder 1836: 2b). Példája erre a következő: „a’ kel (surgit) ige egyszerű; mert egyes cselekedetet jelent, ‘s annál fogva tiszta is; minthogy semmi más értelemmel nincs megkeveredve; de a’ kelt (expergofavit) nem az; mert, amint világosan látni, kétféle cselekedetet, ugymint kelést és kelésre való eszközlést foglal magában” (i. h.). Kresznerics azokra az esetekre

²⁶⁶ „a ‚gyök’ nevezet alatt a magyar nyelvtudományban ennek két fajtát értjük, mely is: *önálló* (vagy *élő*) *gyök*; és *elvont* (régiesen *holt*) *gyök*. Amaz másképen *gyökszó*, pl. *az, ez, él, hal, roz, tör* stb. emez csak egyszerűen *gyök* pl. *am em* (amaz, emez szókban), *hal* („halad, halaszt” szókban), *roz, dar* stb.” (CzF. 15–16., lábjegyzet).

²⁶⁷ Vö. „minden igaz Magyar gyöker-szó egy tagú, mint: fog, hall, lát, kép, tud, ma, jó ‘s a’ t.” (Kresznerics 1831–1832: XXXIX)

²⁶⁸ Vö. „gyükek csak az egy tagú szók lehetnek” (Szeder 1836: 3a).

²⁶⁹ „A magyar szók összetétel vagy felhalmozott rag által sem lesznek oly zavartakká, hogy belőlük az itt úgy is önállóbb, változtatlanabb gyököt tiszta világos egytagúságában föl ne ismernők” (Imre 1859: 862).

hívja fel a figyelmet, ahol „bötü-ugratás, vagy egybe olvadás történt, p. o. Kert, félt, jobb, holt, jön ’s a’ t.” (Kresznerics 1831–1832: XXXIX).

A magyar gyök egyszótagúságát általában megőrzött régiségnek tekintik (vö. Ballagi 1841: 10–11), s nyelvünk egyik olyan tulajdonságának tartják, amely eredeti mivoltát tanúsítja (l. 4.4.9. fejezet). Mi több, szerintük „az ember e sajátságát criterium gyanánt használhatja, hogy azzal a gyökök magyar eredetiségét vagy idegen nyelvből való származását egyszeriben megtudhassa” (Ballagi i. h.). Imre Sándor emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy előfordulhat az is, hogy azért nem találjuk egyszótagúnak a gyököt, mert „nehéz értelmezésű ősi összetétel”-ről van szó, vagy a gyökhöz kapcsolódó kevésbé gyakori képzőt nem ismerjük fel (Imre 1859: 862).

Az egyszótagú – V, VC, CV, CVC szerkezetű – gyökök egyik legpéldásabb gyűjteményét Nagy János pályaművében találjuk (Nagy 1838: 132–137; l. Függelék 12).

6.3.5. A gyök felbontása: a gyökhang a CzF.-ban

A magyar gyök egyszótagúságának elismerése mellett többeknél felmerül az a kérdés, hogy vannak-e olyan gyökök, amelyek egy szótagnyinál kisebbek, például olyanok, amelyek csak egy mással- vagy magánhangzóból állnak. Ez a kérdés természetesen szorosan összefügg mindazzal, amit ki-ki a gyökök keletkezéséről tart. A gyöktani pályázat nyertese, Engel József eleve abból indult ki, hogy a gyök alapját mindig egy magánhangzó képezi, nála tehát elvi alapon nem fordulhatnak elő pusztán egyetlen mássalhangzóból álló gyökök (l. 4.4.3. fejezet)..

Kresznerics a gyökök alaki csoportosítása kapcsán röviden kitér arra is, hogy „vannak veszett gyökök is”, mégpedig „annál több, mennél a’ nyelv távolabb eredetű, és ki miveltebb” (Kresznerics 1831–1832: XL). Ezek meghatározását ő maga nehéz feladatnak tartja, ezért úgy véli, „illendőbb is ezt mondani, mint sem tudatlan göggel azt állítani, hogy p. o. ezen szónak „Vagyon” V-bötü a’ gyökere, holott V-t magánhangzó nélkül ki sem lehet mondani; az illy esetekben nem vesződtem én is a’ veszett gyökerekkel, hanem a’ leg közelebbi törzsök-gyökereit állítottam elő, ’s tettem ki czégérül mint Vagy, megy, tesz, vesz, lesz ’s a’ t.” (i. h.).

Szeder Fábíán röviden szintén érinti ezt a kérdést: „a’ pusztá hang mint nem szó, gyük semmikép sem lehet. Ha azonban meg lehet mutatni, hogy valamelly most ugyan pusztá hang, de az elftt értelmes szó volt, akkor azt, ha egyéb tulajdoni is megvannak,

gyűkszónak el lehet vállalni. Illyes néhány gyűket hoz elő Révai Miklós *Antiquitates Literariae Hungaricae* nevű tudós munkájában” (Szeder 1836: 3b–4a).

Ezzel eljutottunk a gyök felbontásának problémájáig. Czuczor erről, tudomásom szerint, először 1847-ben beszél, egy akadémiai felolvasásán. Beszámol róla, hogy – az oppozíciós elemzési módszert alkalmazva – bizonyos, addig gyűkszónak tartott alakokban felfedezett a gyöknél kisebb elemeket, amelyeknek jelentését is megtalálni vélte. Czuczor gyakran idézett példája a *ro* gyök kielemezése az addig egyszerű gyökek tartott *rogy*, *rom*, *roh*, *rosz*, *ros*, *roz* alakokban, „miknek értelmi rokonsága származékaikban még inkább kitűnik, mint *rom*-ból lesz: ront (rom-t), roncsol, rombol, ronda, rongy stb, *roh*-ból: rohad, *ros*-ból: rosda, roskad, *roz*-ból: rozsan stb.” (Czuczor 1847: 144; ugyanerről CzF. 15–16. lábjegyzet). Czuczor úgy véli, hogy ezekben az eddig gyökeknek tartott elemekben a *ro* az a közös elem, „melyet a magyar nyelvérzés még mindig ért vagy érteni látszik” a gyökelem, vagy csíra (szócsíra), és az ehhez csatlakozó elem – jelen példában az *m*, *h*, *sz*, *s*, *z* – addig kevésbé ismert, vagy tekintetbe nem vett képző (vö. 6.3.2. fejezet).

A *gyökelem*ről a CzF. *gyök* címszava alatt a következőt találjuk: „[abban] több gyökeknek mintegy csirája, magva rejlik, s melyből a gyökök rendszerént egy újabb betű, legfőleg egy önhangzó és mássalhangzó, de még nem rendes képzők hozzájárultával erednek, pl. e szókban: *gőb*, *gőcs*, *gőr*, *göm*, a gyökelem *gő*, maguk pedig gyökök” ellenben az *itt ide*, *ott oda* szókban levő *i* és *o* már gyökök, mert a *ti* és *de da* szokott és rendes képzők. Így ezen gyökökben: *foly*, *fogy*, *fon*, a gyökelem: *fo*. A *csák*, *csáp*, *csáb* gyökök eleme: *csa*. A *ro* szinte gyökelem a *rom*, *rogy*, *rosz* szókban” (CzF.).²⁷⁰

A gyökelem feltételezésével jut el Czuczor sok hangutánzóknak tekintett CVC-szerkezetű gyök felbontására is. Szerinte például a „*sűg*, *bűg*, *bőg*, *bég*, *nyög*, *sír*, *fül* stb valóságos gyökeik: *sú*, *bú*, *bő*, *bé*, *nyö*, *sí*, *fű* stb, mikből amaz igék képzők’ segedelmével lettek” (Czuczor 1847: 144).²⁷¹

A CzF.-ből idézett meghatározás példái közül az *itt*, *ide*, *ott*, *oda* szavak elemzése mutatja, hogy Czuczor arra jut, hogy a gyökelem „néha egyes hangzóból áll, mint péld. az *eszik*, *iszik*, *oda*, *ott*, *ide*, *itt*, *ócska* stb szókban, melyek az *e*, *i*, *o*, *ó* hangzókban gyökereznek; gyakran pedig egy mással- ’s egy magánhangzóból” (i. h.). Fogarasi már 1843-ban egyértelműen kijelenti: „A magyarban csupán egyetlen hangú

²⁷⁰ L. még „GYÖKELEM, (gyök-elem) ősz. fn. Betű vagy betűk, melyek a gyűkszónak legelső eredetét, magvát, csiráját teszik, mutatják. V. ö. GYÖK, 3)” (CzF.).

²⁷¹ Ezeket mai etimológiai szótáraink is hasonlóképp elemzik egy ún. fiktív hangutánzó tő és képző kapcsolataként.

gyökeink is vannak; egy ön- s egy mássalhangzóuk pedig majd másfél száz” (Fogarasi 1843: 49). Az egyetlen hangból – ma azt mondanánk, fonémából – álló gyököt Czuczorék időnként *gyökhang*nak is nevezik.

A *gyökhang* fogalmának bevezetése már a kortársak körében is meglehetősen sok problémát vetett fel, s ez az a téma, amely az utókor részéről a CzF.-val kapcsolatos ellenérzések egyik alapjául szolgál (vö. 1. fejezet). Amennyire látom, a fő gond az, hogy a korszak nyelvészeti munkáiban sok helyütt nem különül el tisztán, s épp ezért gyakran összerosódik a nyelvi elemzés két különböző szintje. A hang – ma azt mondanánk, fonéma – a korszakban a fonetikát és fonológiát gyakorlatilag együtt tartalmazó *hangtan* (l. például Széchy 1839; Czuczor 1857; Hunfalvy 1857) szintjén bír bizonyos tulajdonságokkal, elsősorban az artikulációs mozgások keltette érzetek révén. Ugyanakkor a hang (fonéma) a jelentésemek – ma azt mondanánk: morfémák –, a gyökök és a toldalékok szintjén lehet egyelemű gyök – mai terminussal, törmorféma, vagy toldalék (képző és inflexiók végződés).²⁷² A fent említett zavarnak részben ez lehetett az oka.

A 4.4.3. fejezetben láttuk, hogy a legtöbb bölcseleti nyelvész, köztük – Czuczor mellett – Engel, Szeder, Ballagi, Bugát és a kortárs nemzetközi tudomány képviselői – elsősorban elméleti alapon – elfogadták a gyökhang létét, sőt azt tekintették a gyök egykori csírájának. Ezek a nyelvészek nyelvi elemzései során jutottak el a gyökhang fogalmához. Czuczor saját szavaival: „nem szótárakból merített tudás, hanem a ’nyelvek’ természetével bensőleg megismerkedett tudás szükséges a ’betűk’ [hangok] metafizikai értékei” meghatározására.” (Czuczor 1851: 290). Czuczor 1854-es dolgozatában azt írja, hogy a hangok metafizikai értékének, jelentésének meghatározása a nyelvbölcselet feladata, amely azonban a hangfiziológia alapjain állva kutat (Czuczor 1854: 34).

Ezzel bölcseleti nyelvészeink, legalábbis Czuczor, voltaképp ismét a göttingai paradigma tudományosményének megfelelően jártak el, miszerint az empiria és az elméletalkotás együtt jár, elválaszthatatlan, egymást korrigáló tényezők. A metafizikát tehát e tekintetben is empirikus alapra helyezik. A gyökhangok izolálásának jogosságát Czuczor és a gyökhang-elmélet hívei valóban hatalmas nyelvi anyag bemutatásával igazolják, s a gyökhang jelentését az egymás mellé állított szavakban felfedett közös

²⁷² A CzF. gyakorlatában ez utóbbi szempont következetesen érvényesül, ahogy azt azonnal érzékeljük, ha a szótárt bármelyik „betű”-nél felnyitjuk. A „T” például szerepel egyrészt gyökhangként (hét jelentéssel), másrészt a múlt idő jeleként, harmadrészt a tárgyeset ragjaként, negyedrész mint „igen szapora igeképző,” ötödrész „mint névképző,” s végül mint „igehatározói rag.”

jelentésmozzanat alapján adják meg.²⁷³ Czuczor 1855-ben például az *r*-ről mint gyökhangról értekezik mintegy hetven oldalon át. Dolgozatának summáját a CzF. *r* betű, illetve gyökhang szócikkében adja közzé.

Fontos látnunk, hogy Czuczor nem a nyelvölcelet hipotéziseire hivatkozik: egyszerűen úgy véli, hogy a feltárt nyelvi anyag elegendő bizonyíték elmélete mellett: „Ki a’ szókat a’ bennök rejlő alapfogalom, és hangjaik’ szervi rokonsága szerint összehasonlítani kedveli, ’s ezt az egész nyelv’ birtadalmán keresztül véve gyakorolja, nem leszen nehéz kitalálnia azon alaphangot, illetőleg betűt, mely a’ gyök’ lényegét képezi” (Czuczor 1855: 450).

Lugossy a maga részéről „szokrateszi modorú igen egyszerű tapogatódzásában” arra jut, hogy a magyarban igenis vannak ún. *természethangok*, amelyeket szükséges felismernünk. Ezek a természetangok számos *sarjat* hajtottak nyelvünkben, melyek a sarjak „túl az érzékiségen magasab nyelvszükségek, tehát elvont fogalmak számára” is gyümölcsöztek. Ezeket szintén ki kell mutatnunk. Ez eddig nem más, mint a hangutánzó, illetve hangfestő (hanggal festő) gyökök szócsaládosítása. Ha azonban ez lehetséges, akkor ki kell mondanunk, hogy nyelvünknek van ún. *természetzenei szótára*. Mi több, Lugossy szerint ez a szótár „oly kitűnően bőveteget, oly dúslakodó, hogy e pontban Schelegel Frigyes inkább hivatkozhaték vala reá, mint a mandzsura, ha tudniillik róla csak annyi ismerettel bírt volna is, mint a mandzsurul” (Lugossy 1859: 12–13). Mindezek alapján Lugossy határozottan elutasítja a kutakodással, a végső okok fűrkésésével való felhagyásra történő felszólítást.

A gyökhang-elmélet ellen leggyakrabban felhozott ellenérv az, hogy bizonyos gyökhangok poliszémek, sőt, olykor határozottan ellentétes jelentésűnek, úgyhogy szinte homonimnak tekinthetők. Czuczor erre így felel meg:

²⁷³ Egy példa:

„Hasonlítsuk össze e’ következő szókat: *ied, ieszt, hi!, gyi!, csibi!, sicz!, csit!* (vagy *cset!* csikó- v. lóhajtó szó) *czibak, csibaklik, czibál, csibekel, csigat (stimulat), hibarcz, hibók, hibban, libeg, libben, zsiibad, zsiibong, iczeg biczeg, ficza, ficzánköl, ficzkándozik, viczkos; bicsak, bicsaklik; idő, ideg, idegen, lidércz, vidor, vidul, híd; lifeg; iget, csiga, csigolya, pige, vig, így, ígyvekszik; iktat, czika, czikáz, csikland, csikló, csikoltó, sik sikos, sikamlik, fika* (gyalog járó katoná, és orrból folyó nedv), *csik, gyik; illan, illen, billen, illeg, billeg, csillag, csillám, villám, villant, pillant, pillangó, pilinga, milling, nyíl, nyit, nyílik, nyilallik, pili, pille, tilt; hinba, hinbbál, linba, linbál, linbus, himlik, himt, in, inger, int, inog, ingó bingó., ringat, indit, indúl, inal, inas, ingat, binczk, czinca, csincszál, fincez, fincezcs, fincezáróz, finta, fintor, fintorgat, hinár, hinta; hintál, hintó, hinnyog; ipar, iparkodik, lipiczkel; iseg, pisege, iszam, iszamodik, iszap* (csúszó, iszamló, sikámló sár), *iszony, iszonyodik, csiszan, csiszamodik, kiszt, viszket* (izged); *bitang, fityma, lityeg fityeg; iz* (articulus) *izeg, izgat, bizgat, izgága, izom, piszkál; pizse, pizselle, pizslen* (pislen), *zsiszi, zsiszik* ’stb. Mindezekben először alapeszme a’ könnyű, vagy kicsi, vagy hirtelen, vagy rövid *mozgás*, ’s általán a’ ’mozgás’ fogalma alá tartoznak; másodsor, mindnyájokban, midőn a’ többi hangok változnak, egyedül az *i* hang az, mely állhatatosan megmarad. Vajon nem szabad-e okszerűleg állitanunk, hogy itt az *i* a’ tiszta gyök, és jelentése *mozgás*. ...” (i. m. 290–291).

„Tiszt. tagtársunk [ti. Hunfalvy] hibás eljárásnak tarja, hogy mi szerkesztők ugyanazon gyökszónak többféle értelmet tulajdonítunk. Ez oda mutatna, hogy nyelvünkben hasonszavak (homonümák) nincsenek, holott ezek nélkül egy nyelv sem létezhetik. Minek egyszerű természetes oka az, mert minden nyelv’ szavai eredetileg a’ hangszervek’ utánozó alakítása által képeztek; mivel pedig a’ hangszerv kevés, ellenben az eszmék, vagy inkább megnevezendő tárgyak számentalanak, innen következik, hogy a’ hangszervek’ ugyanazon idomításával több különböző eszmét vagyunk kénytelenek kifejezni” (Czuczor 1851: 296).

Hunfalvy elméleti és empirikus megközelítésből is fellép a gyökhangok elmélete ellen. 1852-es dolgozatában arra a kérdésre keresi a választ, hogy „[m]i lehet a szónak gyökere?” (Hunfalvy 1852: 138). A továbbiakban azonban szinte észrevétlenül átvált egy másik kérdés tárgyalására, nevezetesen amellel érvel, hogy a hangoknak nem lehet metafizikai értéket tulajdonítani (i. m. 138–141).²⁷⁴ Fontos tudni, hogy Hunfalvy mégsem utasítja el teljes egészében ezt az elméletet. Sokkal inkább arról van szó, hogy más szemléleti alapon, már az élettelen természet analógiáit használva – közelít a gyökökhöz, s persze, a nyelvelemzéshez és a nyelvhasználatához is:

„[M]indenféle szó-elemzésben csak a’ gyökérszóig hathatni föl. Odáig van élet; odáig van tudomány, vagyis az adott életnek felfogása. Tul azon összehasonlítás által tán észre lehet venni, hogy ilyen vagy olyan osztályu szókban inkább ilyen vagy olyan, hogy úgy mondjam, anyagu parányok, vagy bötük fordulnak elő: de ezen parányok soha sem életelvei a’ szóknak; azok soha sem határozzák meg az értelmet, hanem csak azzal járnak ilyen vagy olyan értelemben.

A’ szógyökök tehát szók, értelemmel bíró egész szók, ha mindjárt elavultak is már. Ezen gyököknek alakulását nem tudjuk megfejteti: de azt kell és lehet tudnunk, mint származtak tőlök a’ származék-szók. E’ származtatásban minden nyelv, melly ősi, azaz melly másokkal együtt és rokonságban ugyan, de önállólag, mintegy magától fejlett ki, saját képzőket hajt ki, mellyek mintegy meg annyi bogai, bimbaji a’ fának és vesszőnek A’ ragok jobbra szinte szók: a’ képzők a’ nyelv’ életének bimbózása, ’s ezért inkább csak összegyűjteni és rendezni, mintsem magyarázni lehet.

A’ szógyökök, mennyiben azok nem „onomatopoeonta” ’s a’ képzők, lehetőleg felvilágosíttatnak a’ nyelvek’ összehasonlítása által. De erre is a’ természetet az utmutató. Előbb kell valamely adott nyelvet az ő rokonaival összehasonlítani, hogy felfoghassuk fajbeli sajátágát és különbségét: azután lehet csak a’ magát egyedileg tökéletesen bírót más nyelvekhez is állatni. ’S a’ természetnek ebbeli útja a’ tudománynak is útja” (Hunfalvy 1852: 140–141).

²⁷⁴ Nagyon érdekes, hogy Hunfalvy ugyanazon az alapon érvel, mint a romantikus nyelvölceselők: a nyelvet és a szavakat is élettel teli organizmusnak tekinti, ugyanakkor a szavak „parányokra” való szétbontásának értelmetlensége mellett nem a biológia, hanem a vegytan analógiáját hozza fel. Úgy vélem, ez talán egy olyan pont, ahol szintén meg lehetne ragadni a kezdetben egyfajta hangsúlyeltolódásként jelentkező paradigmaváltást (vö. 5.5. fejezet).

Hunfalvy eszmefuttatásából egyaránt elsősorban arra derül fény, hogy a kérdést – elméleti, illetve empirikus alapon – inkább elhárították, mintsem megoldották. Azok, akik a gyökhanggal való „bíbelődést” elutasítják, azzal is érvelnek, hogy ez a nyelv olyan aspektusaival van kapcsolatban, amelynek kutatásra még nem érett meg az idő (Hunfalvy 1851a: 110).

Röviden jelzem, hogy CzF.-t és a bölcseleti nyelvészetet kevésbé ismerő utókor a gyökhang-elmélet legfőbb hazai képviselőjének 1834-es, *A' magyar nyelv metaphysicája* című munkája alapján Fogarasi Jánost tartotta, aki ebben a korai művében külön fejezetet szentelt a hangok eredeti (a priori), metafizikai jelentésének feltárására (Fogarasi 1834: 46–50). Az említett munkát később sokan kárhoztatták, mert úgy látták, hogy Czuczornak a CzF.-t „lejárató” gyökfontó gyakorlata, s az erre épülő etimológia elsősorban ezen alapult.²⁷⁵

A fentiek igyekeztem, megmutatni, hogy ez valószínűleg nem így volt. Azt gondolom, egészen egyszerűen arról a minden emberi nyelvben dominánsabban, vagy kevésbé jellemzően, de tagadhatatlanul felismerhető jelenségről van szó, amit ma *hangszimbolika* néven tartunk számon. A téma jeles kutatója Fónagy Iván több munkájában tárgyalja a hangokhoz kapcsolt jelentések kérdését (jó összefoglalás például Fónagy 1995). A későbbiekben érdemes lesz alaposabban is körüljárni ennek a Platón *Kratülosza* óta időről időre felvetődő problémakörnek a különböző nyelvelméleti hagyományokban való megjelenését.

²⁷⁵ Vö. például a következővel: „Azok a sajnos gyakran nagyon is korszerűtlen etimológiai és nyelvhasználati elvek ugyanis, amelyeknek követése miatt e két érdemes szótárírónkat olyan sok gáncs érte, lényegében véve már FOGARASINAK »Magyar Metaphysica vagy a' betűknek eredeti jelentése. A magyar nyelvre alkalmaztatva« címen Pesten 1834-ben megjelent művében föllehetők. E könyvében a szerző azt bizonygatja, hogy a hangoknak, vagy ahogy ő mondja: betűknek a kanti metafizika értelmében vett a priori jelentései vannak, s ezek a világ legeredetibb nyelvének, a magyarnak a gyökérszávaiban és származékaiban lelhetők fel a legtisztábban (i. m. 11). Az első nyelvalkotóra való hivatkozás végső forrása PLATÓN Kratülosza, a metafizikai alapvetése pedig KANT filozófiájának WILHELM TRAUOGT KRUGTÓL népszerűsített formája” (Balázs 1978: 151).

6.3.8. „Mellyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök?” – Külhasonlítás

A Nagyszótárral kapcsolatos rosszálló vélemények – a hangmetafizika – vélt, illetve félreértelmezett – alkalmazása mellett (l. az előző, 6.3.7. fejezetet) – az ún. *külhasonlatok* dilettantizmusát emlegetik (l. 1. fejezet). Ebben az alfejezetben ezt a kérdést járom körül az eddig elmondottak fényében. Célom természetesen nem Czuczorék „védhetetlen” etimológiáinak „védelme”, hanem azoknak az elveknek a feltárása, amelyek nyomán az ilyen – mai szemmel szembevetően elhibázottnak, akár nevetségesnek is tűnő – etimológiákat készítették. Erre azért is szükség van, mert úgy gondolom, hogy Czuczorék etimológiai munkásságát feltétlenül szükséges elkülöníteni azok etimologizáló tevékenységétől, akik – bár sokszor a CzF.-t idézik és dicsérik, és gyakran sok jó ötlettel állnak elő – saját nyelvészetileg kevésbé megalapozott etimológiáikkal a szakmabelieknek a Nagyszótárra vonatkozó lekicsinylő véleményét erősítik.

6.3.8.1. Elvi nehézségek az *idegen* gyökök meghatározásában

Teleki a CzF. számára programadóvá vált pályaművében természetesen a nyelvünkbe más nyelvekből bekerült gyökök (nála: *gyökök*) eredetének kutatásáról is szól. Az elméleti megközelítés – miszerint a gyökök eredetük szerint „kétfélék lehetnek: vagy *eredetiek* vagy pedig *más nyelvekből költsönöztek*” (Teleki 1818/1821: 41) – azonban több, egymással összefüggő problémát rejtett magában.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a korszakban korántsem egyértelmű a *más nyelvekből költsönözött*, illetve *idegen* jelző jelentése – s természetesen ennek értelmezése függvényében változik az is, hogy mit értünk *eredeti* gyökön. A korszakban – a bölcséleti nyelvészeti nyelvhasználat és a kibontakozó nyelvrokonítás idején – ezeknek az ún. eredetkategóriáknak a megítélésére vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdések szinte minden nyelvészünk foglalkoztatták (l. többek között Hunfalvy 1851a; Fábíán 1859; Mátyás 1857: X). Mivel dolgozatomban nem a különböző nézetek szembevetése a célom, elsősorban Czuczorék nézeteit mutatom be, néhol jelezve a kortársaknak az övékkel egybehangzó vagy eltérő véleményét, reflexióit.

A CzF. számára iránymutató Teleki szerint például „[a]z olyanokat melyek talám valamely más akarmi távol lévő *nyelvben feltalálatnának*, a’ mi igen könnyen megtörténhetik, azért mindjárt *idegeneknek* mondani hiba volna” (i. m. 42). Lehet ugyanis (l. 4.4.5 és 5.4.2.1. fejezetek), hogy ezek egy régi korban a közös ősananyelv – esetleg az eredeti emberi nyelv – gyökei voltak.²⁷⁶

Ilyen szavak „[m]elyekről bizonyosan nem állíthatjuk, hogy nyelvünk innen vagy onnan kölcsönözte volna, mert itt is ott is van saját családjak, és szerkezetük, melyek eredete az ó kor homályában vesz el,” a CzF. szerint négyfélék:

Az első csoportot a hangutánzó gyökök alkotják: „*mor*-og, *murmur*-at, *murm*-en; *bő*-g, *bo*-at; *sus*-ogás, *sus*-urru, *saus*-en” (vö. Hunfalvy 1851a: 83–84; vö. 4.4.2–4.4.3. fejezet).

A második csoportba az ún. „kedélyhangokból képzettek” tartoznak: „*oh*-ajt, *o*-ptat; *ah*-itani, *äch*-zen; *ujj*-ong, *jub*-ilat; *röh*-ög, *rid*-et; *kacz*-ag, *cach*-innatur.”²⁷⁷ Figyelemreméltó, hogy a CzF. *Előbeszédében* Czuczorék ezen első két csoportba tartozó, a magyarra rokonnak ítélt finn szavakat sorolnak fel.

A harmadik halmazban kapnak helyet „a társadalmi viszonyokból eleve kifejtettek: pl. *eszik*, *est*, *ess*-en, *jeszt*; *evés*, *ét*, *étel*, *éh*, *éhes*, *esca*, *esur*, *esuries*, *epulum*; *atya*,²⁷⁸ *pater*, *otecz*; *aba* *abba*; ide tartoznak a személynévmasok,²⁷⁹ a számnevek, a tagadók.” A szótárban egyébiránt ezek a szócikkek különösen hosszúak, és kimerítő összevető nyelvészeti fejtegetéseket tartalmaznak.

A negyedik csoportban azon számos szó kap helyet, „melyek alapérteményei, illetőleg gyökei egyeznek, s csak képzésben vagy idomulásban módosultak pl. *gomb Knopf*, *gombóc Knödl*, *golyó globus*, *foly fluít*²⁸⁰, *kajmacs camus*, *tompa stumpf*, *ír*

²⁷⁶ Vö. „Az illy idegen szövegekről mindazáltal említést tehetünk, az efféle összehasonlítások a’ nyelvnek közönséges történeteire nézve nevezetesebbek lévén. Ide tartoznak ítéletem szerént minden a’ *Fennekkel* közös szavainak, a’ *Zsidó* nyelvben találhatók közül pedig azok, melyek valamely későbbi a’ *Arabok* és *Persák* által történt kölcsönzésnek nem tulajdoníthatnak. Az említett nyelvek a’ miénkel egy eredetűek lévén, azokat az egyik nemzet úgy tulajdonának tarthatja mint a’ másik” (Teleki 1818/1821: 42).

²⁷⁷ Hunfalvy szerint ilyenek az indulatszók, „melyek, mint közvetlen hangjai a’ kedély’ mozzanatainak, minden nyelvben hasonlóképen általtatnak”, valamint a „kedély’ mozzanatait közvetve kifejező szók”, amilyen a *fájni*, az *öröm*, a *hahota*, az *ijed*, az *undor*, az *utál*” (Hunfalvy 1851a: 83).

²⁷⁸ Vö. 294. lábjegyzet. Az ún. *elemi rokonságsszavak* hasonlóságáról Hugo Schuchardt (1842–1927) német romanista és kreolista értekezett *Sprachursprung* című háromrészes művében (1919–1920).

²⁷⁹ Hunfalvynál az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyag második osztályát a névmások alkotják, „melyek az egymástól legtávolabb álló nyelvekben is többé kevésbé egyeznek. [...] ‘S minthogy az úgynevezett mutató névmásoktól igehatározók [igei személyragok] származnak, ezek is annyira rokonok egymással. P.o. *itt*, *ott*, melyek *ez* az-tól (ez-tt, az-tt) lettek, megfelelnek a’ latin *hic* vagy *heic* adverbiummal” (Hunfalvy 1851a: 86).

²⁸⁰ Erdemes megjegyezni, hogy Hunfalvy szintén említi a *folyik* igét, mégpedig azon szavak között, „melyek” elemeiben valami természeti tulajdonság *látszik* kifejezve lenni. Azon tulajdonság mintha bizonyos betűk [hangok] által utánozva volna.” Az ő hasonlatai szerint: „*folyok*, *fluo*, *flieszen*; finnél *wuotta*; aztán *péw rinnen*, törökül *irmak* = folyó, *csermely*, finnél *rono*. Ezekben úgy látszik *l* és *r* betűk

Schmier; szóval mindazok, melyek illető nyelveikben egyenes és oldalágú családokat képeznek, pl. a latin *bat-uo* ütőm honnan *batulus* változva *baculus*, ütő eszköz, francz. *battre* ütni, *baton* bot, melyekkel egy a magyar *bot*, *botol*, *botoz*, *botlik*, *botránkozik*, s ezekhez rokon az *öt*, *üt*, *ötlik*, *ütözik*” (CzF. I: 21–22).²⁸¹ A CzF. *Előbeszédében* előadott finn-magyar egybevetéseknek e két utóbbi a legnépesebb csoportja.

Czuczorék vélhetően ez utóbbiak alapján beszélnek arról, ami később sok kételkedést és ellenérzést váltott ki, hogy ti. szerintük sok olyan – általuk az átdó nyelvben képzettnek tekintett – szó van, amelynek az – általuk kikövetkeztetett – gyöke a magyarban is megvan (erről alább bővebben). Példáik a következők:

„pl. *borosta* v. *borséta* egy a német *Bürste*-vel, mely mint készítmény annak anyagát jelentő *Borste*-től (sörte, tuskés szőr) vette nevét, de ennek *gyöke* *bor* *borz* megvan a magyar tuskés *borz*, a tüske gyanánt fölmerevedő *borzad*, *borzas*, *börz*, *börzenkedik* szókban is. Hasonlóan a latin-hellen szerkezetű *koroná*-nak, mint fejet, homlokot kerítő díszjelnek gyöke *kor*, megvan a *korong*, *korcz*, *korlát*-ban, s általán a kerek alakot jelentő *kar*, *ker*, *kör* származékaiban. A szláv eredetű, *vajda*, *vojvoda* (had-, csata-, harczvezér) gyöke *voj*, *boj* önállóan létezik a magyar *baj*-ban, mint a *bajnok*, *bajlódik*, *viudik* származékok gyöke” (CzF. I: 21).

Az *idegen* jelző másfelől azért problematikus, mert – ahogy azt az 5.4.2. fejezetben kifejtettem – a korszakban, legalábbis a bölcséleti nyelvészek körében nem tekintették véglegesen eldöntöttnek a közelebbi nyelvrokonaink körét, s a különböző leszármazási viszonyok – az ezek alapján meghatározható ún. alapnyelvekről nem is beszélve – az ural-altáji nyelvcsaládra nézve végképp tisztázatlanok voltak. Így az sem volt egyértelmű, hogy milyen gyököket kellene a rokonnyelvekkel közösnek tekinteni, s melyeket a magyar nyelv önálló élete során alkotott, mai terminussal ún. belső keletkezésű gyökönek.

[hangok] hol simán, hol göndörön haladót jelentenek. Ez utolsó említett szó *simá*, *göndör* nem jelentik-e már elemekkel a’ természeti tulajdonságot, melyet kifejeznek? finnül *siliä*, *kuhara*” (Hunfalvy 1851a: 85).

Hunfalvy itt kimondatlanul is a *gyökhang* fogalmával operál, sőt nagyon természetesnek tekinti, hogy ez az összefüggés mindenki számára felismerhető. Sági a pozitivistá tudománytörténet keretei között képtelen feloldani ezt a látszólagos ellentmondást:

„Hunfalvy Pál 1851-ben a nyelvhasonlítás elveit és elemeit fejtegetve (AkÉrt. 1851: 78–112) a pozitív történeti kutatást hirdeti, s határozottan elítéli a nyelv filozófiai szemléletét és vizsgálatát. Kimondja, hogy a nyelvtudomány nem ereszkedik azon kódos régiségbe, melyből a nemzetek és nyelvek előjöttek, a nyelv szógyökereiről pedig egyedül a rokon nyelvek vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni. A betűk ősjelentéseit vagy bölcselmi értékét azonban nem tagadja ilyen határozottan, lehetségesnek tartja nemcsak a hangutánzókban, hanem más szócsoportokban is a hang és jelentés bizonyos fokú reális kapcsolatát” (Sági 1942: 332).

²⁸¹ Mindezekben túl Czuczorék kijelentik, hogy „nem csak gyökök, hanem képzők és ragok is vannak az alajtálg külön családú nyelvekben közősek, mit a képzők és ragok tárgyalásánál részletesen kimutatunk” (i. m. 22; l. i. m. 31–34).

Teleki például az eleink által Ázsiából magunkkal hozott gyökérszavakról beszél, melyekre nézve „a’ költsönzés megmutatása *igen nehéz*, azt pedig meghatározni sok esetekben éppen *lehetetlen*, hogy ezen szavak, melyek közzé tartoznak, a’ *Persákkal, Tatárokkal, Mogolokkal*, és nagy részint a’ *Törökökkel* is közös szavaink, – az *említett nyelvekből* jöttek e által a’ miénkbe, vagy a’ *miénkből* tsúsztak e amazokba?” (Teleki 1818/1821: 43).²⁸² Ráadásul, ahogy arra többek között Kuun Géza is rámutatott (l. 5.4.2. fejezet), mivel „sokszor éppen a legelemibb fogalmak szavai különböznek az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben” (Kuun 1867: 120), könnyen megeshet, hogy az etimológus idegennek minősít egy, valamely rokonnyelvvél közös gyököt.

A kérdés tehát voltaképp egyfelől a nem az ural-altáji nyelvcsaládhoz tartozó idegen és a rokonnyelvi szavak elkülönítésének mikéntje, illetve szükségessége. Mint láttuk, Czuczorék ennek – az 5.4.2. fejezetben előtárt megfontolások alapján – nem tulajdonítottak akkora jelentőséget, mint például Hunfalvy, vagy akár Fábíán István. Ennek ellenére – feltehetően az őket elsősorban Hunfalvy részéről ért kritikák ellenében – külön foglalkoznak a magyar és a finn szavak egybevetésével (l. fentebb). Ugyanakkor az „[o]ly szók, melyek csak ezen családnak sajátjai, vagyis melyekhez más családokban legalább gyökre hasonlóak nem léteznek” számára fenntartott csoportban egyetlen szót sem mutatnak be. Ehelyett ismét kifejtik a már tárgyalt álláspontjukat:

„lehet-e ezt [ti. hogy csak a rokonnyelvekben vannak meg] akármely altáji gyökszóról bizonyosan állítani, mielőtt a többi családbeliekkel végtől végig összehasonlítottak volna? E kérdés alatt levő szókra a nyelvbúvár észszerűleg legfőlebb azt mondhatja: „ezen szónak gyöke más családban tudtomra nem létezik”; ellenkező esetben vagy azt kellene velünk elhítenie, hogy az illető körben mindentudó, vagy azt megmutatnia, hogy bizonyos gyöknek közös léte egy más családdal fogalmilag lehetetlen” (CzF. I: 30).

Ami az Európában hazánk körül élő indoeurópai nyelveket beszélő népek nyelvéből – „főként a’ *Német és Tör*” –, valamint „az eleink által mostani lakhelyünkbe megtanúlt *Deák*”²⁸³ nyelvből a magyarba került szókat illeti, „a’ valóságos költsönzés, még pedig a’ *részünkről történt költsönzés* nagyobb részint *nyilván* megbizonyíttathatik, a’ hol pedig ez olly nyilván nem történhetne meg, azt szinte *egész bizonyossággal feltehetjük*; a’ hihetőségnek minden törvényei szerint, a’ miveletlenebb nemzet folyamodván a’

²⁸² Vö. „szavainkat az európai nemzetek’ szavaival egybevetvén, azokat, melyek hangjukra ’s értelmükre nézve egyik idevaló nemzetéhez sem hasonló, ásiái eredetűeknek, vagy legalábbis magyar szájbán termetteknek ismerjük el” (Szed 1836: 1a).

²⁸³ Hunfalvy a magyarba bekerült latin szavakról ezt írja: „Történeti tudásunk szerint a’ latin és magyar nemzet közt soha érintkezés nem volt, ’s íme a’ két nyelvben nagy mennyiségű eredeti rokon nyelvanyag van” (Hunfalvy 1851a: 86).

pallérozottabbhoz, és ezen szavak nagyobb részint olly képzetek megnevezésére is szolgálván, mellyek esméretét a' vadászat, marhatartás, és főként a' hadakozásban gyönyörködő eleinknél Ázsiában nem tehetünk fel" (Teleki 1818/1821: 43). Szókincsünk ezen rétege mintegy történelmi emléke a nemzet viszonyainak, elárulja, milyen népek hol, mikor érintkeztek egymással, és hogy milyen irányú kölcsönzések, kulturális hatások játszottak szerepet a kapcsolatban (l. például Lugossy 1859: 12).

6.3.8.2. Az idegen gyökök meghatározása a CzF. gyakorlatában

A bölcséleti nyelvészek a fenti nehézségek tudatában mégis úgy vélték, hogy bizonyos nyelvi viselkedésbeli jegyek alapján képesek megkülönböztetni az idegen szót az eredeti – magyar vagy közös emberi – gyökből alkotottól. Megfigyeléseik sok tekintetben tagadhatatlanul pontosak, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy elveik a mai értelemben vett idegen szavak elkülönítéséhez nem szolgáltattak – de nem is szolgáltathattak – biztos kritériumrendszert. Czuczorék ebben a témában is egyetértően igazodnak Teleki pályaművéhez (Teleki 1818/1821: 42), mikor úgy vélekedtek, hogy bizonyos szavakon „az elemző hamar észreveszi, hogy anyagjokra vagy alakjokra vagy mindkettőre nézve idegen színűek, s a többi közül mintegy kirínak” (CzF. I: 20). Az ilyen szó arról is megismerszik, hogy az etimológus „elemeit az illető nyelvből megfejtteni nem képes, mert nem talál oly családot, oly oldalágat, melyhez rokoníthassa” (i. h.; erről bővebben a 6.5.2. fejezetben).²⁸⁴

Tudjuk, hogy az Akadémia tisztában volt Czuczoréknak a nyelvhasználatra és nyelvrokonításra vonatkozó nézeteivel, amikor 1847-ben jóváhagyta nyelvhasználati tevékenységüket.²⁸⁵ Van azonban egy fontos mozzanat – fentebb már említettem is –, amely csak úgy válik érthetővé, ha szem előtt tartjuk a mindeddig mondottakat.

²⁸⁴ Ez a gondolat részben ismét az anyanyelvérzéknek a bölcséleti nyelvészet elméletében játszott fontossága tudatában csak érthető meg. Nyilvánvaló persze, hogy az intuíció minden tudományos kutatásban fontos szerepet tölt be. Az etimológiában sokszor éppen az anyanyelvi intuíción alapuló, újszerű megközelítés teszi lehetővé ismeretlen etimológiájú szavak megfejtését és a magyar szókészletbe való visszakapcsolását. L. például Mészöly Gedeon szófejtéseit.

²⁸⁵ Hunfalvy ezzel kapcsolatban – miután Czuczorral ellentétes nézeteit kifejtette – röviden ennyit mond: „A szótári dolgozás a nyelvostály felvigyázása és helybenhagyása mellett folyván, nekem hozzá közöm nincsen” (Hunfalvy 1854: 172).

1851-ben ugyanis, Czuczornak az Akadémia kisgyűlésén *A' magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálata' elvéről* szóló felolvasása után a jelenlévők, úgy tűnik, szükségét érezték, hogy kijelöljék „az etymologiai és nyelvhasznosítási fejtegetéseknek netán szabandó határok”-at. A tudósító a következőképp foglalja össze a kisgyűlésen hozott határozatot:

„[H]osszas tanácskozás után úgy nyilatkozott a' választmány, miszerint leginkább a' tudva, 's a' kétesen idegen szók, mellyek több-kevesebb nyelvészek által, 's nem minden ok nélkül idegeneknek tartatnak, ovatosan tárgyalassanak és hódíttassanak a' magyar nyelv' eredeti birtokául; a' nyelvhasznosítás pedig a' rokon hangu és értelmű szók' egymás mellett elsorolására szoríttassék: kivéven hol az egyik vagy másik nyelvből vétel nagyobb-kisebb bizonyossággal állíthatatik” (*Akadémiai Értesítő* 1851: 298–299, Czuczor [1851] után következő tudósítás).

Ez a kitétel az utókor szemében szintén érthetetlen volt. Erre a határozatra reagál oly vehemensen – s a bölcséleti nyelvészet alapelveit és rendszerét láthatóan egyáltalán nem értve – majd harminc évvel később Szarvas Gábor a CzF.-ről írt kritikájában (Szarvas 1878–1879/8: 70; l. még Békés 1997a: 156–157), s erről tanúskodnak F. Molnár Gizella megjegyzései is:

„Sok szónál azt látjuk, hogy a felsorolt rokon nyelvi megfelelők ellenére is igyekeztek a szót a magyar nyelvből megmagyarázni. [...] *Kéz*, fn. ... »Legközelebb áll hozzá rokonnyelvekben a tatár *kezi*, *keszi*, *ked*, kát, és persa *gez* (Beregszászi). Hasonlók hozzá továbbá az osztyák *ket*, *kot*, cseremisz *kit*, finn *käsi*, eszt *kässi*, lapp *kät*, *käta*, *gietta*, szürjan *ki*, hellen *χείς* [...]« [...] Vannak olyan szavak is, ahol a szerzők maguk is meg voltak győződve a szó idegen eredetéről, mégis soroltak fel frg. rokon nyelvi adatokat is, pl. *böjt*, *cölöp*, *kalmár*” (F. Molnár 1964: 375).

Az eddig elmondottak alapján az már egyértelmű, hogy a ma „nyilvánvalóan” finnugor eredetűnek tartott szavak mellett azért vannak ma más nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekből vett egyeztetések, mert az, ami ma esetleg nyilvánvalónak tűnik – bár a kutatás állása természetesen mindig változhat és változik is –, akkor nem látszott annak. Annak azonban, hogy Czuczorék a kifejezetten idegen eredetűnek tartott – ami a korban tehát azt jelentette, hogy nem a magyar nyelv alkotásának tűnő – elemeket is igyekeztek a magyar nyelvből – és a ma rokonnyelveknek tartott nyelvekből – vett szavakkal is egyeztetni, több, egymással is kapcsolatban álló oka lehetett.

Láttuk, hogy a CzF.-ra nézve elfogadott nyelvhasznosító módszer kiindulása négy alapelve épült: 1. a magyar eredeti nyelv, 2. legközelebbi nyelvrokonainkról egyelőre nincsenek biztos ismereteink, 3. minden emberi nyelv genetikusan rokon, 4. minden emberi nyelv, így a magyar is, az emberi értelem törvényei szerint lett olyanná,

amilyennek látjuk. Mindezeket tekintetbe véve Czuczorék természetesen azon voltak, hogy minél több szót próbáljanak a magyarból megfejteni (l. *belhasonlítás* 6.5. és 7.1.2. fejezet), „vagyis, hogy lehetőleg minél több (akár vitatott eredetű) szavunk esetében legyen a *kiinduló feltételezés* az, hogy az illető szó belső fejlemény” (Békés 1997a: 156). Ezt a kiinduló hipotézis akkor is tartható maradt, ha több más nyelvben találtak az adott szóhoz hasonló szót, hisz ekkor még mindig feltehették, hogy a hasonlóság oka a monogenezis vagy az minden emberi nyelvben megnyilvánuló emberi értelem törvényszerűségei. Ezért találunk tehát olyan szócikkeket, ahol Czuczorék a hasonlóság minden lehetséges magyarázó okát egymás mellé állították. Az ún. *külhasonlítás* egyik hasznát ugyanis épp abban látják, hogy a „homályosabb” szavakat – hangalakjuk, belső szerkezetük és jelentésük tekintetében – per analogiam megvilágítják. Lássunk egy szakmailag is magyarázott tipikus példát, ezúttal Ballagitól.

„[A nyelvhasználat] a’ nyelvtüneményekre irányzott belátást tetteg is gyarapítja, a’ mennyiben sokszor az, mi az egyik nyelvágban mintegy magában áll, homályos, a’ másik nyelvágban világosabban fenmaradt elemek által egyedül földelíthető. Így pl. a’ *kalmár* szót az eddigi nyelvészek, sőt magam is, német nyelven írt magyar nyelvtanom’ második kiadásában még a’ német Krämer-ből eredetnek mondtuk, miután gyanítható *kal* gyökének a’ *kalmár* szóval fogalmi rokonságban álló semmi szóra akadni nem lehetett; de miután tudom, hogy *kalu* a’ finnben annyi mint *holmi*, a’ kereskedésben árú, *kaluna* pedig kereskedő, teljes okom van a’ *kalmár* szót *holmi* szóval rokonítva tősgyökeres magyarnak mondani” (Ballagi 1855: 598).

6.4. *Szódrincselés – az etimológiát nehezítő alaki változások*

Itt kell visszakapcsolódnom ahhoz a gondolathoz, hogy az etimológus, a szónyomozó egyik célja „az alapértelem’ nyomán az illető szót oly alakban állítani vissza, melyben az megfelel az alapértelemnek” (Czuczor 1854: 29–30). Ezt a beszélők által véghezvitt torzítási, illetve az etimológus által végzett helyreállítási műveletet Czuczor egyaránt szódrincselésnek²⁸⁶ nevezi. A beszélők tehát mintegy „eldrincselik”, „elcsavargatják”, eltorzítják a hangalakot, az etimológus pedig „viszadrincseli”, „visszacsavargatja”, helyreállítja – azaz rekonstrukciót végez.

²⁸⁶ „DRINCS, fn. tt. *drincs-et*. Általán valaminek elcsavarása, s ez által eredeti alakjának megváltoztatása. *Szódrincs*, midőn a szó hangjait öszvevarják, átalvetik, pl. *vakmerő* helyett: *makverő*, *szöcskő* h. *szöcskő*.

Alkalmasint a német *drehen*-ből eredett, vagy talán gyöke *der* egy a *csere* szó gyökével, s am. *cserincs*, kis *cser*.

DRINCSEL, (drincs-el) áth. m. *drincsel-t*. Valamit elcsavar, eredeti alakját másra cseréli. *Szókat drincselni*. A szóelemzésben annyit is tesz, mint az elcsavart, elrontott szót eredeti alakjába visszaállítani, pl. *hőbolygó* am. *hóobolygó*, *kütyű* (vászon) am. *küttől*, *kita* (kender) am. *köte*, *köteg*” (CzF.).

A bölcséleti nyelvészeknek rengeteg gondot okoznak a nyelvünkre nézve akkor még szinte teljesen feltérképezetlen – inkább csak sejtített – hangváltozások. Elemzéseinkben abból kell ugyanis kiindulniuk, hogy „midőn a’ nyelvszokás a’ szók’ *szellemét*, illetőleg eredeti alapértelmét szem elől eltéveszti, elfeledi, ’s egyedül azok’ anyagát és idomát vagy is hangtömegét veszi fel, akkor olly kiejtésre hajlik, melly egyéni hangszerveinek legkényelmesebb” (Czuczor 1854: 29).²⁸⁷ Érdemes felidézni Czuczor erre vonatkozó szavait:

„[A] leánynyelveken azt tapasztaljuk, hogy az anyanyelv szavaival jobbra úgy bánnak, mint merő lelketlen anyaggal, melyet majd megcsonkítva, majd megtoldva, néha kisimítva, majd összevisszahányva saját szerveikhez és izlésökhöz idomítanak a nélkül, hogy gyökeiket és képzőiket épségben hagynák, s alapértelményökről öntudatok volna. Ezekben a szoros ért. vett nyelvalkotó érzék és szellem kihalt, s helyette csupán az idomítási hajlam és ügyesség működik. Tudniillik épen úgy bánnak az anyai szókkal, mint a nyelvrontó tájbeszéddek az értelmezhetőbb deréknyelveivel, pl. midőn a palócz *csillapít* helyett *csiilagít*-ot, a bodroghözi és székely *vakmerő* h. *makverőt*, a balatonmelléki *hágcsó* h. *haskót* mond, vagy midőn valamely nép az idegen nyelvből kölcsönzött szókat a magáéba illeszti, pl. *hospitale ispita*, *Hofmeister hopmester*. Az ily szók elemzésével lehetetlen boldogulnunk, ha csak az anyatörzsre, vagy illetőleg deréknyelvre nem viszszzük vissza” (CzF. I: 24).

Czuczor rengeteg példával illusztrálja, hogy „[a] nyelvszokás [sic!] az eredeti gyököket és származékokat különkép drincseli el, és módosítja” (Czuczor 1854: 31). Példáit a CzF.-ban is megemlíti. Úgy véli, hogy „[e]zen szórontó, elferdítő szokás kivált a’ keresztnevekre nézve tulságosan divatozik; pl. ki találná ki a’ szóhangból, ha különben nem tudná, hogy a’ franczia *Etien*, a’ magyar *Pista*, *Estye*, *Csicsa* a’ *Stephanus* névből ferdítetttek el? vagy hogy *Elisabet* és *Böske*, *Pere* egyet jelentenek? Tudnivaló, hogy az illy torzítás fokozatosan szok történni; pl. *Elzsébet*, *Erzsébet*, *Erzsi*, *Örzi*, *Ere*, *Pere*, *Örse*, *Bözse*, *Böske* stb.” (i. h.).

Czuczor azon a véleményen van, hogy „elvben a’ szódrincselést [itt: a szó eredeti alakjának helyreállítását] kárhoztatni nem lehet, mennyiben általa a’ szókát eredeti alakjokba állítjuk vissza; a’ netalán elkövethető tévedés pedig az elvet nem rontja habár hibásan alkalmazza” (i. h.). Nagyon fontos azonban tudnunk, hogy a szavak eredeti alakját nem azért akarják visszaállítani, hogy a torzult forma helyett a „helyes” formát elterjesszék, hisz pontosan tudják, hogy a nyelvszokás sok ilyen „szabálytalanságot” megtűr. Itt egész egyszerűen az etimológus azon törekvéséről van szó, hogy megtalálja, rekonstruálja a szavak eredeti alakját és idomát, azaz belső

²⁸⁷ Szó volt róla, hogy részben ezzel is magyarázzák a korban a leánynyelvek, ill. a dialektusok szétválását.

szerkezetét – mai kifejezéssel élve: alaktani felépítését. Vörösmarty 1828-as értekezésében hasonló gondolatokat fejteget:

„Vannak betűk [hangok], néha szótagok is, melyeket vagy a' lusta elme, vagy a' szapora nyelv, vagy a' különítés, 's meghatározás keresése toldított a' szóhoz, vagy végre a' selypítés, 's egyéb nyelvhibák elváltoztattak; ezeket részint elhagyni, részint eredetiségökbe vissza kell állítani. [...] Zúz-a, māj-a, méh-e, torzs-a eredetiképen zúz, māj, méh, torzs; ilyen az ad-i; tart-i, a' miből később ad-i-a, tart-i-a, adja, tartja lett; asz-ál, akad-ál, asz-ály, akadálylá lágyult, midőn a' hasonló fon-ál hal-ál, köt-él lágyulatlan maradt” (Vörösmarty 1828: 51–52).

A legtöbb probléma nyilván – akkor adódik, ha az etimológus egy idegen szó eredeti hangalakját igyekszik rekonstruálni, miközben – természetesen – „tekintettel van” a „helyreállított” elemek jelentésére, illetve ezek egymással való jelentéses viszonyára. Ezt az ismeretlen hangalakban is az értelmet kereső tevékenységet – ha nem nyelvész űzi – *népetimológiának* nevezzük.²⁸⁸

„A' legműveletlenebb paraszt is, ha született magyar, a' magyar eredetű még olly hosszú szót, gyököt és képzőt megkülönböztetőleg tisztán ejtendi; ellenben az idegen szót eredeti alakjából úgy kiveszi, hogy rá nem ismerünk. Így mondja chevaux legers helyett „savóleves,” locomotiv helyett „lóggós matyi” stb.” (Ballagi 1855: 597).²⁸⁹

Ballagi többször is érinti a kérdést, olyan pontokon, ahol – joggal – nem lát különbséget a „nép” és a nyelvész által kikövetkeztetett etimológia között, ezért kérdezi: hogyan védhetjük ki az „ablak=eblik föle sületlenségek”-et (i. h.)? A probléma a magyarral foglalkozó külföldi nyelvészek körében is fennáll. Ballagi hosszan idézi a Boller *Zur magyarischen Etymologie* (1855) című munkájában felsorolt példákat, melyeket a szerző „a teljes bizonyosság hangján” tár elő:

„Vendég szónak pl. *mindenesetre* (jedenfalls) a török tatár *qorong* a prototypusa, pedig mi tudjuk, hogy ez csak rövidített alak *jövendékből*, mint *szomjúzom* régiesen *szoméhozom* rövidített alakja iszoméhozomnak [...]

Legmulatságosabban veszik ki magokat e tudós összeállítások, midőn oly szót származtat előtünk mongolból, melyet csak nem rég magunk gyártottunk, mint pl. *szilárd*, melyet *Szemere* Pál a keménységeről jeles *szil*-ből alkotott. E szóról *Boller*

²⁸⁸ Kálmán Béla szerint a népetimológia nem etimológia, egyrészt, mert csak a „jó, helyes szófejtés” tekinthető annak, másrészt, mert a népetimológia nem szófejtés, hanem szóátalakítás, szóátértelmezés, „értelmesítés” (Kálmán 1965: 165). Magam nem értek egyet ezzel a nézetel. Úgy vélem, a népetimológia jelensége mint az ember értelemkereső tevékenységének egyik aspektusa sokkal elmélyültebb kutatást érdemelne.

²⁸⁹ Már Teleki is emleget hasonló példákat. Geleji Katona István például a *káposzta* szót *kapa hozta* alakban rekonstruálta (Teleki 1818/1821: 40).

így nyilatkozik: A mongol *chatau* kemény, kegyetlen, rossz az inchoativ *ghar* raggal megmagyarázzák a magyar alakzatot” (Ballagi 1859: 415).²⁹⁰

Czuczor egyébiránt úgy látja, hogy míg Hunfalvy a saját nyelvhasználati koncepciója (I. 5.4.2. fejezet) alapján a szódrincselést „elméletben gáncsolja, gyakorlatilag pedig, ’s néha nagyban üzi,” de nem is tehet másként, mondja Czuczor, hisz ez a nyelvhasználatnál elkerülhetetlen, „’s a’ mi általán a’ nyelvészeken, őrajta is megesik, hogy vezéreszméje’ kedveéért drincselget, azaz, csüri csavarja a’ hangokat, szokat, csakhogy a’ finn nyelvvel rokoníthassa” (Czuczor 1854: 30). Itt válik világossá, hogy Czuczorék valójában azzal próbálkoznak, amit ma az összehasonlító-történeti nyelvészetben hangalaki rekonstrukciónak nevezünk.

A korszak nyelvészei – véleményem szerint – jó érzékkel ismerik fel a magyar szavak meglepő változékonyságát, mondhatni, próteuszi természetét. Amint azt már az 5.4.2.1. fejezetben is említettem, Ballagi épp nyelvünk ezen tulajdonsága miatt hangsúlyozza, hogy az ural-altáji nyelveket más módszerrel kell hasonlítani, mint az indoeurópai nyelvcsalád tagjait.

„Az indogermán nyelvtudomány a fősúlyt nyomozásaiban a különböző nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyára [a hangmegfelelésekre], az átmenetek törvényeire [a szabályos hangváltozásokra, hangváltozási tendenciákra] fekteti, és e módszernek köszöni kétségkívül ama szép eredményeket, melyek Bopp, Grimm, Pott, Curtius, Dieffenbach munkáit oly tanúságteljesekké teszik” (Ballagi 1859: 408).

Az altáji nyelvekben azonban ez a módszer nem vezet eredményre, mert „[i]tt ingadozó alkutú törzsnnyelvek kötik le figyelmünket” (i. h.). A keleti nyelvekkel – így a magyarral – kapcsolatban Czuczor is megjegyzi egyik kiadatlan kéziratában, hogy azok „sokat fölálldoznak” a széphangzatnak (CzK 1: 5).

Amiről Czuczorék beszélnek, az voltaképp a leánynyelvek létrejöttéért elsősorban felelős²⁹¹ és a magyar nyelv önálló élete során is folyamatosan – s a fentiek

²⁹⁰ Idevágó megjegyzés, hogy újabban a pozitívista etimológia módszereivel kapcsolatban is legalább két kutató fogalmazta meg kritikus állásfoglalását. Szilágyi N. Sándor pusztán elméleti síkon modellálja a módszer buktatóit (1999: 345-349), míg Fehér Krisztina konkrét nyelvi anyagon, az újgrammatikusok személynévi etimológiáit vizsgálva jut a következő megállapításra:

„A 20. század eleji személynév-magyarázatokat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a privát szemléletű, egyértelmű etimonokat kereső névféjtés tulajdonképpen azért ütközik a bizonytalan származtatás (paradigmán belüli) problémájába, mert a kétes olvasatú, művelődéstörténeti tényezőktől (is) erősen meghatározott, rövid (gyakran egy szótagos) személynévi alakok pozitívista-újgrammatikus módszerrel szinte bármelyik, a magyarral egykor érintkező vagy azzal kulturális kapcsolatban levő nyelvből származtathatók.” Példaképpen az *Ata* személynév lehetséges etimológiáit mutatja be. A név egyaránt plauzibilisen – azaz a hangalak szabályos változására és a jelentésre való tekintettel – eredeztethető a köztörök *ata* ’apa’, a latin *Atho*, ill. a magyar *ata* ’apa → atya’ szóból (Fehér 2004: 18-19).

értelmében igen erőteljesen – ható hangváltozások kérdésköre. Ez a téma azonban már átvetve a következő, 6.5. fejezet témájához, annyit azonban – anélkül, hogy a kutatástörténet részleteibe belemennénk – leszögezhetünk, hogy a finnugor nyelvcsalád nyelveinek divergálásában szerepet játszó szabályos hangváltozási tendenciák a korszakban korántsem voltak – a már ismertetett okokból nem is lehettek – feltárva. Mint látni fogjuk, nyelvészeink valamivel többet tudtak már az egyes szavakban ható, ún. asszociatív hangváltozásokról.

A bölcséleti nyelvészek – többek közt Széchy György (1839), Engel József (1839), Fogarasi (1834, 1843), Fábíán István (1853) és Czuczor is (1853, 1855, 1857) – azonban komolyan foglalkoztak artikulációs fonetikával, sőt valamiféle fonológiai elmélet-kezdeményeket is tulajdoníthatunk nekik (l. 6.3.5. fejezet). Czuczor Humboldt-ra hivatkozva kezd „a’ magyar hangtan’ fejtegetéséhez” (1853):

„Mindenek előtt a’ hangok’ valódi tulajdonságát kell tekintetbe venni, hogy valamely nyelvnek formájáról fogalmunk legyen. Az ábécze [≈ fonémarendszer] a’ nyelvnek alapja, ezen kell kezdeni, ’s ízről ízre folytatni a’ kutatást. Minden egyes részletre szükséges kiterjeszkedni. Ez ugyan igen fáradtságos, és gyakran kicsiszertű elemi kutatásokra vezet; de az is igaz, hogy épen kicsiszertű részletességek azok, melyekben a’ nyelvek’ özves nyomatéka alapszik, ’s a’ nyelvtanulmányi fürkészésekben semmi sem károsabb, mint egyedül a’ nagyot, a’ szellemit, a’ kitűnőt keresni akarni. Minden nyelvtani apróságba, és szók’ bonczolásába ereszkedni elkerülhetetlenül szükséges, ha ítéleteinkben hibázni nem akarunk” (Humboldt-ot idézi Czuczor, i.m. 216; vö. még Fábíán 1853: 7).

A korszakban nyelvészeink elsősorban az azonos vagy – szerintük legalábbis – rokonítható jelentésű, részleges hangalaki hasonlóságot mutató szóalakpárokat, szóalak-sorozatokat vizsgálták a különböző nyelvek jelen állapotából,²⁹² egy nyelv különböző időbeli állapotaiból,²⁹³ illetve egy nyelv köznyelvi változatából és dialektusaiból²⁹⁴ –

²⁹¹ Vö. „A’ tőnyelv elágazásainak, valamint a’ nyelvek egymástól eltérésének okát nem egyedül az eredeti jelentés (notio primitiva, vis originaria, significatus primigenus) sokféle módosulataiban lelhetni fel; hanem nagy részt a’ nyelvyagnak, a’ hangoknak változásaiban, melyek szintugy, mint amaz értelmi minősítés, többé, kevesbé érthetetlené tevék a’ nyelveket. A’ latin *hortus*, ném. *Garten*, fran. *jardin*, olasz *giardino*, angol *garden*, spanyol *huerto*, m. *kert* egy eredetű ’s jelentésű szókra nézve mi okozta, hogy a’ magyar előtt a’ többi, ’s viszont a’ m. *kert* az ama nyelveken beszélő népek előtt érthetetlen legyen, mint a’ szó elemeinek változása?” (Fábíán 1853: 7). L. még CzF. I: 23.

²⁹² Vö. „Valamint ugyanazon nyelvben bizonyos gyököből különféle származékok sarjznak, s ennél fogva hasonlíthatók, nem különben áll a dolog a külön nyelvek között is, ha gyökeik egyeznek, pl. a *vel*-amen és *bul*-ázó, a *per*-eszlén és *ver* ticillum, a *for* amen és *fur*-adék, ámbár mint származékok saját nyelvök szelleme szerint képződtek, de gyökre és alapérteményre hasonlók, sőt a *foramen*-vel lehet csaknem azonos *fuoromány* is” (CzF. I:24).

²⁹³ Megemlíthető Czuczornak a *nyavalya* szó eredetéről szóló tanulmányrészlete, melyben az etimológiai rekonstrukcióhoz a Margit-legenda adatait használja fel (Czuczor 1852: 74).

²⁹⁴ Például: „Tájbeszédi [változatok] az ő nyelvben: *bűn-bín, környékez-kernyékez, erdeg-ördöng, tiker-tükör*, stb. az újabb nyelvben: *kereszt-körösz, édes-iédes, ides, bátya-boátya, követ-küvet* (Szeged.), *lök-lük, övé, tivé* (Imre 1859: 871). Az efféle sorozatokra a CzF.-ban találjuk talán a legrendszeresebb

sokszor jó szemmel – vett adatok felhasználásával. Mivel abból indultak ki, hogy a szavak eredetileg egyalakúak voltak, felismerték, hogy a szóalakpárok vagy -sorok úgy jöttek létre, hogy az eredeti alakban végbement hangváltozás(ok) következtében részben megváltozott szóalakok a szó eredeti formája mellé léptek – más szóval, nem vesztek ki. A nyelv minden állapotában őrzi a történeti fejlődés bizonyos lenyomatait, fejleményeit, ezért a szinkrón hangváltakozást mutató szóalakpárokat olyan formáknak tekinthetjük, mint amelyekben – mintegy kimerevítve, pillanatfelvételiént – rögzült a nyelvtörténet egy mozzanata.²⁹⁵

Ezt a romantikus nyelvészeink által olyan nagy figyelemmel vizsgált jelenséget ma *alakhasadás*nak, illetve – ha a megváltozott alakú szó jelentése annyira elkülönül, hogy eredeti formájával a szemantikai kapcsolat megszakad, azaz az alakhasadás funkciómegoszlással is társul – *szóhasadás*nak nevezzük (l. alapvetően Grétsy 1964; továbbá Pais 1960; Benkő 1963; Mészöly 1982; Horváth 1993a, 1993b, 1997, 2001, 2004a, 2004b, 2004c; Németh 2004, 2006b). Mindez azt is jelenti, hogy a szinkrón hangmegfelelést egyúttal hangváltozásként is interpretálták.

Az ilyen összevetések nyomán nyelvészeink rengeteg ún. szinkrón hangmegfelelést, hangváltakozást – a korszak terminológiájában *felcserélődést* – ismertek fel helyesen, amelyek közül nem egy a finnugrisztikában ma alapvetőnek tekintett hangváltozásokra megy vissza. Hunfalvy például röviden megjegyzi, s megfelelő szóanyaggal illusztrálja azon észrevételét, miszerint „magyar *f* betű finnben *p*, 's' *a* magyar *h* betű finnben sokszor *k*” (Hunfalvy 18510: 87). Nyelvészeink nem ritkán ún. egyetemes hangváltozásokat – amilyenek például a $p > f$; $k > h$ – sejteneek meg: „a' mássalhangzók természetének alapján új mássalhangzók kifejlődve jöttek létre; ugyanezen az alapon látjuk felcseréltetni egymással a' mássalhangzókat minden nyelvben” (Fábián 1853: 80).

összevetéseket. Mivel ez a jelenség az ún. *szócsaládosítás*ban válik fontos szervező elvvé, részletesebb tárgyalását l. a 6.5.2.2. és 7.1.2. fejezetben.

²⁹⁵ Ez ismét a romantikus-liberális paradigmában dolgozó nyelvészek azon alapelvehez kapcsolódik, miszerint a nyelvi rendszert magából a nyelvi anyagból szükséges kifejteni, ugyanakkor mindig szem előtt kell tartani, hogy a jelen állapot a történeti fejlődés eredményeképp állt elő, vagyis magában hordozza múltja egyes szakaszainak lenyomatát. Azt azonban elvként ők még nem mondják ki, hogy egy-egy nyelv mindenkori állapotában felismerhető, és abból kibontható a nyelv teljes története.

Jól tudjuk, hogy az effajta megfigyelések vezettek el az ógrammatikusoknál, majd az újgrammatikusoknál – és persze a finnugor nyelvészek munkásságában is – a szabályos, tendenciózus hangváltozások rekonstrukciójához. A mi korszakunkban azonban a „[n]yelvhasználatok történetre alkalmazása, külön, rendszeres tárgyalást érdemel; mire a szükséges anyagok nem állnak még teljesen rendelkezésünkre” (Mátyás 1859: 108).

A hangok változásáról – megfigyeléseik alapján – a korszakban úgy vélekedtek, hogy azon hangok „melyek ugyanazon műszerrel [beszédszervvel] képezetvén, közel rokonok, egymással könnyen felcserélhetnek” (Fábián 1853: 80). Czuczor szavaival: „A’ hangszervtan’ általános szabályai szerint minden hang legkönnyebben arra változik által, melly vele szervileg rokon [homorgán], vagyis melly hangra legközelebb áll hozzá” (Czuczor 1855: 513).²⁹⁶

Ezt a meglátást erősítették az ún. asszociatív hangváltozások bizonyos típusaira – elsősorban a hasonulásokra, az összeolvadásra,²⁹⁷ a metatézisre, az előtérhangok felbukkanására és eltűnésére – irányuló vizsgálódásaik is (l. többek közt Imre 1859: 868–873; Fábián 1853; Czuczor 1855: 513–515).

Engel József gyóktani pályamunkájában a *gyökéralak* változásának lehetséges módjait – a ma szabályosnak, illetve asszociatívnak minősített hangváltozásokat természetesen nem különböztetve meg – tizenhat pontban foglalja össze (Engel 1839: 48). Ezek után joggal írja: „Az annyi viszontagságoknak kitett gyökéralakok’ igazi költsönös viszonyát, azonságát, rokonságát, különbözését megítélni, közöttök a’ legeredetibbet meghatározni gyakran nehéz, sőt lehetetlen” (i. h.).

6.5. Belhasonlítás – szócsaládosítás

A 6.3.2. fejezetben megmutattam, hogy a bölcséleti nyelvészek a szóelemzésben alkalmazott, a szavak paradigmatis viszonyaira épülő oppozíciós, azaz a szavak részleges alakai hasonlóságának és különbségének megfigyelésén alapuló módszer nyomán jutottak el a *gyök* fogalmáig. A gyöknek természetesen nemcsak az alakja, hanem a

²⁹⁶ Imre Sándor így fogalmaz: „Az egyfajták váltakoznak: *mevet-nevet, dal-dana, hajj-kaj, húny-szúny, hún-kún, galád-gyaláz, imt-int, himt, hint, gyárt-járt (népnél), kör-görbe* stb.” (Imre 1859:869).

²⁹⁷ Engel József gyóktani pályamunkájában azt a nézetet képviseli, hogy eredetileg mindössze hét mássalhangzónk volt, a *v, sz, l, n, j, h, d*, amelyekből „a’ többi mássalhangzók, részint 1) az eléleptető átalakodás (elélhaladó alakváltozás, metamorphosis progressiva) [előreható hasonulás]; részint 2) kettejének egyszeri vagy többszeri egyesülése ‘s összeolvadása által” (Engel 1839: 10–11). Egy példa illusztrációképpen: „A’ v-ből válik az eléleptető átalakodásnál fogva: 1) az *f*; p. o. *tsavar* = *tsafar*; *vitzkándozik* = *fitzkándozik*; *von* = *fon*. 2) a’ *p*; p. o. *sziv* = *szip*; *vetzkelődik* = *peczkelődik*. [...] 3) a’ *b*; p. o. *rivaszt* = *ribaszt*; *jávor* = *jábor*” (i. h.).

jelentése is az őt tartalmazó szavak jelentéséből vonódik el, mégpedig úgy, hogy az egymáshoz részlegesen hasonló szavakat egymáshoz viszonyítva maga a nyelv mutatja meg az azonos nyelvi egység jelentését. Ballagi megfogalmazásában:

„Valamint ugyanis a ’természet’ tárgyait akkor ismerjük meg valóságuk szerint, ha úgy az egyednek fajtát, a’ fajnak nemét, a’ nemnek pedig seregét tudjuk meghatározni, és így ismereteinkbe egységet hozni, azonképen az egyes szót csak akkor értjük voltaképen, ha úgy azt alapgököre visszavinni ’s a’ családot, mellyhez tartozik, felmutatni tudjuk” (Ballagi 1855: 597).

Itt nyer új értelmet az a szótár alapelvei között kitüntetett fontosságú szempont, hogy a szavak jelentése „magyar szók által határozassék meg” (CzF. I: 5). Ez ugyanis nem pusztán azt jelenti, hogy a jelentést magyarul kell definiálni, hanem azt is, hogy „a magyar szók értelme magából a nyelvből fejtsék ki, annak elemeiből állítsák elő” (CzF. I: 6; l. 3.2.1. fejezet).

6.5.1. A gyök egyenes ági rokonsága

Az egybevetés során azonban nemcsak a gyök vonódik el, hanem, másfelől, természetszerűleg kirajzolódik az azonos gyökre visszavezethető szavak csoportja, Czuczorék terminológiájával az ún. *egyenes ági rokonság*.

A Nagyszótárban az egyenes ági rokonságot a *rom* gyök származékainak bemutatásával illusztrálják: „*romb, romos, romtalan, romol, romlik, romt* (ront), *romgál* (rongál), *romcs* (roncs), *romgy* (rongy), melyekből ismét fióksarjak fakadnak: *rombol, rombolás, rombolgat, romboló, rontás, rontó, rontogat, rongálás, roncsol, roncsos, rongyos, rongyosodik, rongyolódik, rongyász* stb.” (CzF. I: 15).

A korszakban készült gyökszótárak (Kresznerics 1831–1832; Kassai 1833–1838; 1862) és -lajstromok (Szeder 1836; Nagy 1838; Engel 1839) a bölcséleti nyelvészet szellemében „természeti renddel” vannak előadva (Kresznerics i. m.), azaz betűrend helyett az ún. gyökrendet tekintik a gyűjtemények fő szervezőelvének. Kresznerics ezt azzal indokolja, hogy a szavak betűrendbe szedése egyrészt kinkeservessé teszi a szótáríró munkáját, másrészt a szótár használója számára „semmi gyönyörűség nem volna ez ilyen Szó-tárok’ olvasásában, haszon kevés, és csak szükségből ültetnének föl,” az ilyen szótár ugyanis alkalmatlan az anyanyelvi olvasó oktatására, azaz anyanyelve természetének megismertetésére, anyanyelvi intuíciója finomítására (i. m. I).

Érdemes megjegyezni, hogy Vörösmarty az 1831. június 13-án kelt – Schedellel közösen előterjesztett – *Észrevételek A' nagy szótár' belső elrendelése iránt adott véleményhez* című írásban még²⁹⁸ szintén emellett állt ki, hogy a készülő Nagyszótár is a gyökrendet (szószármaztatási rend) kövesse:

„A' mi pedig a' betű, vagy szószármazási rendet illeti, mi mindenesetre az utósót választanók; mert ámbár az hasznavehetőbbnek látszik, ez tagadhatatlanul tanulságosabb és nyelvünk' természetével egyezőbb. Arra is fog ezen Etymologicus szótár vezetni, hogy már a' csupa rendbe állításnál fogva is némelly még eddig ösmeretlen gyökök és szószármazatok világosságra jönek” (idézi Gáldi 1857a: 445).

A szöelemzésnek a 6.3.2. fejezetben bemutatott módszere tehát valójában az egyenes ági rokonságot tárja fel.

6.5.2. A gyök oldalági rokonsága

A 6.4. fejezetben igyekeztem megmutatni, hogy a korszakban működő nyelvészek milyen sokat foglalkoztak a különböző szinkrón nyelvváltozatok egybevetése során észlelt, tipikusnak tűnő hangváltakozások, illetve az ezek alapján feltett hangváltázások vizsgálatával. Összegyűjtött példacsokraikat cikkekben, illetve Czuczorék a Nagyszótárban – rendszerezett formában – az egyes betűk szócikkeiben adják közre. Lássunk egy-egy példát a mássalhangzók, illetve magánhangzók köréből!

„[k] A keményhanguak közé tartozik. Mint torok hang a *g* és *h* betűk [hangok] rokona, melyek között legkeményebb, s velők több szóban, s kivált *g*-vel több képzőben is fölcserélődik, nevezetesen a) *g*-vel: *kajmó*, *gajmó*; *kajdász*, *gajdol*; *kalatylol*, *galatylol*; *kaliba*, *galiba*; *kondor*, *gondor*; *kukora*, *gugora*; *kácsér*, *gácsér*; *kánya* (cserjefaj) *gánya*; *kővecs*, *göbecs*, stb.; b) *h*-val: *kankalék*, *hankalék*; *komp*, *homp*; *kompol*, *hompol*; *korhol*, *horhol*; *kuka*, *huka*; *kuny*, *hun*; *kurjogat*, *hurogat*; *kutyolló*, *hutyolló*, stb.; c) némely más szerviekkal, de szintén keményneműekkel, nevezetesen *cs*-vel és *t*-vel: *ka*, *ke*, *kics*. *csa*, *cse*; *kába*, *csába*; *kámp*, *csámp*; *kopasz*, *csupasz*; *köp*, *töp*; *köpörödik*, *csöpörödik*, *töpörödik*; *kup*, *csup*; *kús*, *csús*; *kuvik*, *csuvik*, stb.” (CzF.).

„[o] Rövid vastag vagy mély hang, mely a zárt *a* és *u* között, mintegy középhelyet foglal, honnan ezekkel különféle tájejtés szerint némely szavakban váltakozik, mint: *adu*, *odu*, *udu*; *avas*, *ovas*; *bagár*, *bogár*, *bugár*; *baglya*, *boglya*, *buglya*; *taszít*, *toszít*, *tuszkol*; *taliga*, *toliga*; *alt*, *olt* v. *alut*; *nos*, *nus*; *orcza*, *arcz*; stb. sőt az *a-u* egybeolvadásából igen gyakran hosszú *ó* válik pl. *monda-uk* lesz *mondók*, *mondanauk* lesz *mondanók*. Mint vastaghangunak hangrendi párhuzamban a vékonyhangu *ő* felel meg, és pedig a) magukban a törzsszóban, mint: *ont*, *önt*; *omol*, *ömöl*; *gomb*,

²⁹⁸ Az 1831. december 20-án kelt *Javallatban* azonban már betűrendes szójegyzéket ajánlanak (l. Függelék I).

gömb; gombolyag, gömbölyeg; gondor, göndör; csomoszol, csömösöl; b) a képzőkben részint ő pl. nyaf-og, nyöf-ög; fuld-okol, tünd-ököl; kap-kod, köp-köd; részint (e, ě, é, s vékony i után) zárt ě, p. esdékél, csip-kéd, stb. c) a ragozásban szinte: ház-on, kert-én, öbl-ön; fal-hoz, kert-héz, öböl-höz; Kolosvár-ott, Pécs-ét, Győr-ött; száz-szor, egy-szér, öt-ször; áll-ok, kel-ék, ül-ök; áll-tok, kel-ték, ül-tök stb.” (CzF.).

A $k : g$, a $k : h$, a $k : cs : t$, illetve az $u : o : a$ és az $o : ő : ě$ (a CzF.-ben: $ě$) hangváltakozások, illetve – következésképp – $a k > g$, $k > h$, $k > cs$, $k > t$ és az $u > o$, $o > a$, $o > ő$ vagy $ő > o$, $ő > ě$ vagy $ě > ő$ hangváltozások közül ma néhányról úgy véljük, hogy tendenciózan az ő-, illetve az ómagyar korszakban zajlottak. Ugyanakkor a $k : g$ és a $k : cs : t$, valamint az $o : ő$ hangváltakozást hangváltozási tendenciaként nem,²⁹⁹ mindössze asszociatív változásként szoktuk számon tartani (l. például Kiss–Pusztai 2003: 116–122).

6.5.2.1. A hangrendi párhuzam – Belső flexió a magyarban?

A palatális-veláris magánhangzók tömeges váltakozásának megfigyelése irányította a bölcséleti nyelvészek figyelmét a magánhangzó-harmónia – a korszak terminológiájában: *hangrend* – és az ezzel járó ún. hangrendi illeszkedés jelenségére, melyet az urál-altái nyelvcsaládra – és általában a keleti nyelvekre – oly jellemzőnek tartottak. Ahogy Vörösmarty fogalmazott, ez „nyelvünk napkeleti sajátsága” (Vörösmarty 1928: 52).

Azt hiszem, a hangrendi párhuzam jelenségével a korszakban a legbetelebbről Lugossy József foglalkozott (1857, 1858, 1859; vö. CzF. I: 17). Lugossy gyűjteményéből négyszáz, a gyökbeli magánhangzó palatális vs. veláris váltakozása mentén etimológiailag összekapcsolt szópárt sorol fel, hogy igazolja:

„nyelvünk kizárólagos sajátságai közé tartozik: gyökeiről kettős irányban, magas és megfelelő mély hangzók párhuzamában, fejleszteni törzseit; mely alaki ikerséget a nyelvvezérlés legtöbb esetben egyszersmind a gyökfogalom különféle árnyalatainak a törzsalakokbani lenyomására, tehát ideológiai odábbpercenés [≈ jelentésmozzanat-módosulás] jelölésére használván fel, általa az épen szülemelésben levő nyelv kiképződésének egyik dúslakodó forrását nyitotta meg” (Lugossy 1858: 92).

²⁹⁹ Bár a $*k > g$ változás az ósmagyar kor első felében a zöngétlen zárhangból kialakuló zöngés spiránshoz (ɣ) vezető diakrón változási sor első lépése is.

Lugossy úgy vélekedik, hogy az ősgyökök elhasadt alakjaihoz a nyelvet beszélők jelentésbeli különbséget társítottak, így például az *av(as)* és *ev(es)* pár az „őskorszakban, és egyazon gyökidombból kettős irányban képződtek, a nyelvsvokás által pedig két külön, bár rokon, eszmepercenéssel ruháztattak fel, alapítván miként szerencsés apafönök ikergyemkei két párhuzamosan önálló családvonalat, – azért közöttük régiség és eredetiség tekintetében versengés nem lehet” (i. m. 94–95).³⁰⁰ Ezekben „a két egyenjogú törzsalak egymást kölcsönösen fejti, világosítja s a közös gyökre utal vissza” (i. m. 95).

Nyelvünknek ez a szógyarapítási módszere idővel háttérbe szorult ugyan, de „soká fentartotta némi rokonos hatályát a későbbi külképződés szüleményei fölött is, melyeket népünk ajka már kész kifejlődött után is hajlandó volt s folyvást hajlandó a hangrendiség iker alakjában használni, mint: *rakottya*, *rekettye*, vagy tájjárásilag *rohanni* mellett *röhennyi* (Göcsej), *szalakóta* mellett *szeleköte* (Engel) stb., melyekben az ikerség már határozottan csak külalaki, nem egyszersmind belérteményi is” (i. h.). Lugossy ezt a *ketrec* : *katroc* alakpárral illusztrálja, amelyek közül a *ketrec* „a gyökkel egyenes összefüggésben áll (kert, kertec, kertecske, kerítésecske), *katroc* pedig már csak a már kész ketrecből csavarítottatott alhangra; mellékalak, a fogalomnak mint lényeknek legkisebb árnyalatkülönbsége nélkül” (i. m. 94–95). „[E]mezekben a későbbi származatu alak, mint alárendelt szerepű, csak a korábbira támaszkodik, egyenes vonatkozás nélkül a gyökre” (i. m. 95).

A bölcséleti nyelvészek természetesen felismerték, hogy nyelvünknek ez a sajátossága éppen az etimológia szempontjából tesz szert különös jelentőségre: „[A] nyelvünkben uralkodó hangrend az, melly a’ szófejtést, ’s magyarázást legbajosabbá teszi” – írja Vörösmarty (1828: 53). Ennek az az oka, hogy – mivel a magyarban mindig is érvényesült a magánhangzó-harmónia és a hangrendi illeszkedés szabálya – a vegyes hangrendű, összetett vagy jövevényszavak hangalakja az idők folyamán bizony gyakran megváltozott, s a hangrendi szempontból megfelelő magánhangzó mintegy elfedte az eredeti vokálist. Vörösmarty szerint azonban az etimológusnak – ennek szem előtt tartásával – mégis meg kell kísérelnie az eredeti hangalak helyreállítását. Illusztrációi a hangrendi asszimiláció ma is iskolapéldaként emlegetett esetei.

„A’ szófejtésben ezen hangrend után kell indulnunk, ’s ha a’ nap-est-ig, üd-nap; nep-estig-gé, üd-nep-pé változott, hinnünk kell, hogy ez történhetett egyéb szavakkal is. Némelylek, mint: herv-ad, gyer-tya (régében: horvad, gyortya)” (Vörösmarty 1828: 53).

³⁰⁰ Vö. az EWUng. hangrendi párhuzamot mutató alapalak-pár rekonstrukcióival.

Mivel a magyarban a palatális magánhangzók labiális-illabiális párokat alkotnak, sőt, a rövid magánhangzók gyakran hosszúakkal váltakoznak – ahogy ez több tótípus szervezőelvévé is vált – a hangrendi párhuzam voltaképp tágabb értelmet nyert. A jelenség illusztrálására legtöbbet idézett példa a *kör* szócsaládjába tartozó gyökök felsorakoztatása:

„*kar*, karika, karima, karám, karing;
ker, kerek, kerül, kerít, kereng, kerge;
kor, korong, korcz, korlát;
kör, körös, köröz, körny, környez, körül;
kur, kurittol (csavarog, tekereg), kurtula” (CzF. I: 16; vö. Horváth 1997).

A korszakban több nyelvésznek feltűnik, de elsősorban Ballagit foglalkoztatja, hogy az így feltárt nagyon emlékeztet gyökszerkezet a héber és az arab gyökök struktúráira, valamint az indoeurópai nyelvek ún. erős igéi, illetve a belőlük képzett névszók kapcsán emlegetett belső flexióra, más néven Ablaut-jelenségre (Ballagi 1856: 35–39; vö. Horváth 2004a: 137). Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy Czuczorék és – mint az alábbi idézetből kitűnik – kortársaik ismerik fel és hangsúlyozzák elsőként a belső flexiónak, illetve a nyomában végbemenő szóhasadásnak a magyar szavak alkotásában egykor kitüntetett szerepét:

„Különösen az úgynevezett belső hajlítás, belalakulás [belső flexió, Ablaut, apofónia] igen terjedelmes szereppel bír a szóképzéseknél [szóalkotásnál] a magyar nyelvben. Ezen belső hajlítás alatt különösen azt értjük, midőn legkisebb hangbővülés nélkül, sokszor pedig e mellett is a gyökben vagy törzsben leginkább csak az önhangzó [magánhangzó] módosulata (mélyebbre vagy magasbra változása) által állanak elé új vagy módosított fogalmakra új szók, még pedig gyakran igékből nevek és viszont. Ilyenek *ér* (valet) és *ár* (valor. pretium), *csap* és *csép*, *láb* és *lép*, *vál* és *fél* (honnan *válaszol* és *felel* is), *leng* és *láng*, *vág* és *vég* stb. Különösen ezek összeállításában kitűnő munkásságot fejtett ki Lugossy József társunk. „Hangrendi párhuzam ezer példában“ című munkájában, ki általán nagy mestere a családosításnak. Vele csaknem egy időben értekezett e tárgyban egy másik jeles nyelvészünk Ballagi Mórca is.³⁰¹ Mi kezdetől fogva ezen szellemben munkálkodánk” (CzF. I 17).

³⁰¹ Ballagi 1855-ben, példák sokaságát felsorolva így mutatja be a flexió szerepét szóalkotási módjainak között:

„...e’ hajlítás mint minden, úgy a’ mi nyelvünkben is őseredetileg megvolt. Avagy nem hajlítás-e az, ha *érni* valere-ből lett *ár* (pretium), *élni*-ből *állat*, *csalni*-ből *csel*, *vágni*-ből *vég*, *marni*-ből *méreg*, *nyalni*-ből *nyelv*, der Leckende, mint *lingo*-ból *lingua*, *tárni*-ből *tér*, *terjeszt*, *borítani*-ből *bőr* és *láb*, *lép*, *lapítani*, *lepény*’stb., vagy (...) hol nem csak a hangzók’ változása, hanem mássalhangzók’ rokon mássalhangzókkalí fölcserélése és hangtoldás is van, felhozzuk a’ magyar *forogni* szót, a’ melyből lett *fergettyű*, *fergeteg*, *féreg* (das sich Windende), *fordul*, *fordít*, *ferde*, *ferdit*, továbbá *pereg*, *perdül*’stb. Hogy nyelvünk e’ szóalkotó sajátosságát tökéletesen ki nem fejtette, sőt azt később csaknem végkép elejtve, alakulásaiban merevebb lett, ez a’ nyelvek’ fejlődésében épen nem példanélküli, így például, hogy csak egyet említek – a’ sémi nyelvág szintűgy mint a magyar eredetileg egy-tagú gyökökből szerezte szókinsét, holott időfolytával a’ kéttagú törzseket kifejtve,

Érdemes megemlíteni, hogy – feltehetően szintén a héber és arab gyökök alakváltozásait a magyarral való párhuzamba állítva – fogalmazták meg Czuczorék azt az elvet, miszerint a gyökszó alapjelentését, a „nem”-et a konzonánsváz hordozza (l. például CzF. I:16; Fábíán 1853: 10). A *kör* szónemzetségében például „a kerektség nemét jelentő alaphangok a *k-r*” (CzF. i. h.). A magánhangzó funkcióját illetően Czuczorék úgy vélekednek, hogy azok a „nem”-en belül „a fajt különböztetők” – itt azonban szó sincs metafizikálásról, sokkal inkább a mássalhangzózváz hordozta fogalom árnyalatainak elkülönítésére gondolnak. Fábíán István – némiképp Czuczorékkal egyetértésben – azt írja, hogy a gyökben megjelenő, változékonnyal magánhangzó „csupán létre jöni ’s egyediségre emelni segíti a’ mássalhangzót” (i. m. 9). Vörösmarty hasonló szellemben nyilatkozik. Véleménye szerint a „kar, ker, kör, kür, (ezekből kar-ima, kar-ika; kerít, kereng; kör-ös kör-ül; kür-tő, kürt) szeg, szig, szög, szug; (szeg-let, szig-et, szig-liget, szig-orú, szög-let, szug-oly)”-féle sorok³⁰² arra utalnak, hogy nyelvünknek „kellett még is olly korának lennie, mellyben az effélék nagyobbára vagy megállapítottak, vagy mindenik osztály különös jelentésre szorítottatott” (Vörösmarty 1828: 52).

Feltehetően ezek a kifejtetlen mondatok is hozzájárultak, hogy az utókor a bölcséleti nyelvészek etimológiáit hangmetafizikai alapokon állóknak tekintette, s ezért úgy vélte, hogy nem érdemes velük alaposabban foglalkozni sem. Magam úgy látom, hogy itt hangmetafizikálásról szó sincs: a gyök belsejében váltakozó magánhangzót nem önmagában jelentéssel elemnek tartották, amely saját jelentésével mintegy hozzájárul a gyök jelentéséhez. Sokkal inkább mondható az, hogy ez a magánhangzó a gyök váza által felidézett fogalmat specifikálja. Ugyanakkor természetesen – ettől függetlenül – azt példák tömegével támasztották alá, hogy „a’ *mélyhangu formák mindig valami nagyobb, bővebb, erősebb fogalmat fejeznek ki, mint a’ felhanguak*. Illy különbség létezik a’ *csücs* és *csücs*, *gyúr* és *gyűr*, *ont* és *önt*, *gornyard* és *görnyed*, *csattan* és *csetten*, *foragyú* és *fergetyű*, *tompa* és *tömpe* és száz más között” (Czuczor 1847: 144). Ebben az értelemben – az ilyen esetekre vonatkozóan – valóban mondhatjuk azt, hogy a mély, illetve magas magánhangzó egy, viszonylag pontosan megragadható jelentésmozzanattal módosítja a mássalhangzózváz alapjelentését.

egész későbbi fejlődésében a’ kéttagúság’ törvénye által szabályoztatott, jobban szólva, korlátoztatott” (Ballagi 1855: 594).

³⁰² Érdemes megjegyezni, hogy a Vörösmarty által említett példák többsége a ma tudományosnak tekintett etimológiai módszerekkel igazoltan is egymás változataiként vannak számon tartva (vö. Róna-Tas 1978, Horváth 1997, TESz., EWUng. stb.).

6.5.2.2. Szócsalád

Czuczor dolgozatait olvasva kitűnik, hogyan bővülték őt el egyre jobban a magyar szókészlet – szeme előtt egyre összetettebben feltáruló – rendszeres összefüggései. Czuczor életrajzírója, Zoltvány Irén szerint az, hogy Czuczor nyelvészeti vizsgálódásai a *belhasonlítás*, azaz a *szócsaládosítás* irányába vezettek, nagymértékben annak tudható be, hogy a börtönben töltött első időkben minden nyelvészeti segédeszköz nélkül, talán az egy Kresznerics-féle gyökszótár birtokában – belső, lelki szükségtől hajtva – igyekezett folytatni nagyszótári tanulmányait (vö. 3.4.3. fejezet). Ahogy Zoltvány Irén költőien megfogalmazza:

„[V]alamint Kazinczy szellemét a börtön fojtott levegője nem tudta elnyomni, szintűgy Czuczor lelkét sem nyűgözhatték le a kezére-lábára vert bilincsek. Amannak elméjében fogságában érlelődtek meg a nyelvújítás elvei, Czuczor lelkében is a börtön homálya nyit meg egy új világot, azon elveket, a melyek alapján a Nagy Sztóárt újra kidolgozza” (Zoltvány 1899: 72).

Az előző fejezetből azonban láthattuk, hogy a korszakban – Czuczorhoz hasonlóan – sok más nyelvészünk is a szócsalád-rendszerek bővületében élt – szinte mindenki „gyökerészett.” Erről talán azok az Engel József által táblázatos formában összeállított *gyökcsoportok* – *gyöksoportok*, *gyökseregek* vagy *gyökhadak*, illetve *gyökcsaládságok* – tanúskodnak, melyeket pályaműve függelékeként közölt a „gondolkodó olvasó” számára a gyökök közötti összefüggések szemléletes bemutatására (Engel 1839: 48–50; l. Függelék 11; vö. Németh 2004b, 2006).

Lugossy József a gyökcsoportot *szócsaládrendszernek* nevezi el, Czuczorék pedig – némileg következetlenül – *szócsaládnak*. Ez a terminológiai kísérletezés is arra utal, hogy nyelvünk egy eddig fel nem ismert, rendszeresen nem kutatott jelenségéről van szó. A bölcséleti nyelvészek ugyanis megteszik azt a lépést, hogy a pusztán a hangrendi párhuzam – vagy tágabban: a belső flexió – nyomán összekapcsolható hasonló jelentésű gyökök mellett – megfigyelt mássalhangzó-váltakozások alapján – vizsgálódásaik körébe bevonják az egy, illetve két mássalhangzóban szabályosan különböző, ám jelentéstanilag összekapcsolhatónak tűnő gyököket. Lássuk ezt a gyakorlatban, a *kör* fentebb már idézett példájának folytatásával illusztrálva!

A belső flexió nyomán megtalált *kör*, *ker*, *kar*, *kor*, *kur* – egymással etimológiai összefüggésben álló, alakilag és jelentéstanilag egymástól részlegesen különböző – gyökök egymással *oldalági rokonságban* vannak. Ahogy a CzF. írja: „Az oldalágu

rokonok némi saját jeggyel bírnak, de gyökeik vagy törzseik mind bizonyos alaphangban, mind alapfogalomban egyeznek” (CzF. I: 16).³⁰³

Az oldalági rokonságban álló gyökök mindegyikének van saját egyenes ági rokonsága – Czuczorék kifejezésével élve: „főksarjai” (CzF. I: 15). A *kar*-nak például Czuczorék szerint a *karika*, *karima*, *karám*, *karing*, a *ker*-nek a *kerek*, *kerül*, *kerít*, *kereng*, *kerge* stb. az egyenes ági rokonai. Az öt oldalági rokon gyök és ezek egyenes ági leszármazottai alkotnak egy ún. *szónemzetséget*.

A szónemzetség öse egy ősgyök (őstő) – Lugossy kifejezésével élve: a „szerencsés apafőnök” – amelyet nem igyekeznek az „ikergyermekek” – az oldalági rokonok – egyikével sem azonosítani. Az ősgyök jelölésére szolgál a *k-r* szimbólum.

A hatalmas lépés, amit a bölcséleti nyelvészek megtesznek, a szónemzetségek összekapcsolása, elsősorban az általuk megfigyelt – szerintük legalábbis – rendszerszerű mássalhangzó-váltakozások mentén.³⁰⁴ A *k-r* ősgyökből származó szónemzetség mellett Czuczor feltárja a vele a *k-r* ősgyökön keresztül rokonságban lévő *g-r* ősgyökre visszavezethető szónemzetséget, melynek két oldalági rokonságban álló gyöke a *gör* és a *gur*. Ezek egyenes ági leszármazottai pedig: *gör*: *görbe*, *görcs*, *gördül*, *görnyed*, *görhes*; *gur*: *gurba*, *gurul*, *gurít*, *guriga* (CzF. I: 16). A *k-r* ősgyökön keresztül rokon továbbá a *k-l* alaphangú gyökhöz tartozó szónemzetség: *kel*, *kelekóla*, *kelekolál*, *kelentyű* (i. h.). Feltehetően – bár ez a CzF.-ban nincs kifejtve, de a feltett hangváltakozások alapján sejthető – a *g-r* ősgyökön át rokonítják a *gy-r* ősgyököt, és a hozzá tartozó egyenes ági származékszavakat: *gyűr*, *gyűrű*, *gyürke*, *gyüremlik* (CzF. I: 16). Valószínűleg a *k-l* ősgyökhöz kapcsolódik a *k-j* ősgyök, a maga egyenes ági leszármazottaival: *kaj*, *kajcs*, *kajla*, *kajmó*, *kajsza* (i. h.).

³⁰³ A 6.3.8. fejezet kiegészítésekként ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Czuczorék éles szemmel veszik észre, hogy az idegen nyelvekből kölcsönzött szavaknak csak egyenes ági rokonai vannak, oldalági rokonságot nem hoznak létre:

„Az idegen nyelvekből kölcsön vett szók egyenes ágon szintén ereszenek családi rajokat, magyaros képzők által, pl. *czégér* (zeiger), *czégéres*, *czégértelen*, *czégértű*, *czégérez*, *czégérezés*; *iskola*, iskolai, iskolás, iskolázta, iskolátlan; *paták*, pataki, patakú, patakos, pataktalan, patakszik; de ezek idegen eredete már onnan is gyanítható, hogy oldalági rokonai nincsenek, mennyiben gyökeik alapértelműre nézve más magyar szókkal nem családosithatók, pl. a *hóstat*, *palajbász*, *formondor*, *igrecz*, ámbár mind elő- mind utótagokra nézve több magyar gyökhöz, illetőleg képzőkhöz hasonló, de minthogy azokkal érteményi rokonságban nincsenek, idegen eredetüket legott elárulják, ha nem tudnók is, hogy a *hóstat* = *vorstadt*, a *palajbász* = *bleizweis*, a *formondor* = *vormund* (er), az *igrecz* = szláv *igracz*, azaz, játszó, különösen hangszeren játszó, mert *igrati* = játszani” (CzF. I: 16).

³⁰⁴ Czuczor 1852-es tanulmányában ennek a szócsaládrendszermek más nemzetségeivel foglalkozik, lépésről-lépésre alkalmazva az oppozíciós módszerrel történő elemzést (Czuczor 1852: 66–67).

A *k-r : g-r : gy-r : k-l : k-j* ősgyökök nemzetségei együtt alkotják voltaképpen azt, amit olyan sokféle névvel illettek: a *szócsaládrendszert*.³⁰⁵ Ballagi a következőképp foglalja össze a szócsalád lényegét:

„[V]alamint a kültermészetben az egy családhoz tartozó lények egész során át egy alapjelleg felismerhető, mely a különbözőféle nemeket minden különbözőségek mellett együvé tartozóknak tünteti fel, szintígy az egy családot képező szócsoporthoz minden egyes tagján keresztül, értelmi tekintetben ugyanazon alap gondolat vonul keresztül” (Ballagi 1856: 36).³⁰⁶

A szócsaládosítás módszerével kikövetkeztetett gyök jelentésének meghatározását Czuczorék a következő példával illusztrálták:

„Ha az anyaszó önálló, világot vet s mintegy saját bélyegét üti leányaira, pl. *tör*, törés, törött, töretlen, tördel, törtet, töredék, töredékeny; ha pedig önállással nem bír, vagy elavult, akkor értelményét a rokon értelményű származékok öszvegéből vonjuk el, pl.

gom, gomb, gombóc, gomboly, gombolyag, gombolyít, gombolyodik, gomoly, gomolyít gomolyodik;
göm, gömb, gömböly, gömbölyű, gömböcz, gömbölyeg, gömbölyít, gömbölyödik;
gum, gumó, gumós, gumósodik;
güm, gümő, gümös, gümösödik;
kom, komp, kompis, kompol, kompoty;
hom, homp, hompol, homolít, homolka, homorú, homorodik;
hëm, hën, henger, hengeredik, hengerít, hengerget, henter, henteredik, henterget;
höm, hömb, hömböly, hömbölyög, hömp, hömpölyög, hömpölyget;
csom, csomb, csombor, csombók, csoma;
csöm, csömb, csömböly, csömbölék, csömek, csömör;
dom, domb, dombor, domborodik, domborít;
döm, döme, dömöczkös, dömbicz, dömsödi;
tom, tomb, tombác, tomp, tompor;
zom, zsomb, zsombék, zsomboly.

A részletek ilyenén öszveállításából kitűnik az alapértemény, mely valamennyinek közös jegye, mint a fölhozott családokban a gömbölyű, dudorú, kerek alak. Innen sarjadjanak ki a fajok, alfajok, és fajták, melyek öszvesen egy nemet képeznek, s a megállapított belső nyelvszokásból ismerhetők meg, péld. hogy a maga nemében más a *gomb*, mint a *göm*, más a *gombóc*, mint a *gömböcz*, más a gombolyag, mint a *gömbölyeg*, valamint a növényismében különböznek fajra nézve ezen egyenemiek: tők, uborba, dinnye; makk, mogyoró, dió stb.

³⁰⁵ Bár Czuczorék nem használják ezt a szakkifejezést – ők egyszerűen, és némileg következtetlően csak *szócsaládokról* beszélnek (CzF. I: 15–17) –, ám véleményem szerint a mai szócsaládfogalomtól való megkülönböztetés érdekében érdemes a továbbiakban ezt a terminus technicum alkalmazni. A *szócsalád* ma használatos jelentésében a *Nyelvészeti kifejezések szótára* szerint „az azonos etimológiai töből eredő, azonos lexémából származó szavak összessége” (<http://dali.lib.jgyvtf.u-szeged.hu/nemet/termleir.ph?id=572>). Ugyanakkor azt hiszem, nem tévedek, ha a szócsaládrendszer jelöltje fogalmat a Pais által szószervezetnek nevezett fogalommal azonosítom (l. Pais 1935, 1962; vö. 7.1. fejezet).

³⁰⁶ Vö. a Wittgenstein által bevezetett *családi hasonlóság* fogalmával, amely a prototípus-elmélet központi elemévé vált (erről Kiefer 1999: 105). L. még Németh 2004: 81.

Ebben áll a szók belhasonlítása, mely szerint a rokonhangu és érteményű szókat bizonyos gyökre visszük vissza, mi annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népesebb a család, melynek tagjai közé számítvák; s ez esetekben különbség és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk velök, mint a fentebbi példák mutatják” (CzF. 16–17).

A fejezet lezárásaként Czuczornak a „gondolkodó olvasót” a szócsaládok feltárására buzdító szavait idézem:

„Ki a szókat a’ bennök rejlő alapfogalom, és hangjaik’ szervi rokonsága szerint összehasonlíthatni kedveli, ’s ezt az egész nyelv’ birodalmán keresztül véve gyakorolja, nem leszen nehéz kitalálnia azon alaphangot, illetőleg betűt, melly a’ gyök’ lényegét képezi” (Czuczor 1855: 450).

7. Összegzés

7.1. A CzF. etimológiáinak ellentmondásos megítéléséről – még egyszer

Ebben a fejezetben arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy az eddig előadottak alapján mit mondhatunk a CzF. etimológiai elvei a modern etimológiai kutatások tükrében. Hogy erre a kérdésre felelhessek, legnevesebb etimológusainknak a magyar nyelvre vonatkozó etimológiai vizsgálatokról, ezek nehézségeiről, buktatóiról megfogalmazott véleményét idézem, majd – a 2.4. fejezetben megfogalmazott tudománytörténeti krédómnak megfelelően – igyekszem rámutatni Czuczorék helyzetére, lehetőségeire. Emellett a ma követendőnek tartott etimológiai alapelveket és módszertani követelményeket tekintem át igazán csak vázlatosan, szembesítve őket Czuczoréknak az adott témában kialakított nézeteivel és az általuk alkalmazott módszertani eljárásokkal (elsősorban Pais 1953; Benkő–K. Sal szerk., 1976; Benkő 1994 alapján).

7.1.1. Az etimológia mint komplex stúdium

Az etimológia princípiumairól szólva – valamilyen formában – szinte mindenki hangsúlyozza, hogy az etimológia talán a legkomplexebb nyelvészeti – és nem is csak nyelvészeti – stúdium. Benkő Lóránd szavait idézem:

„PAIS DEZSŐ egykor többször mondogatta – alkalom adtán MELICHRE is hivatkozva –, hogy az etimológiai kutatások a nyelvtudomány (értsd: a történeti nyelvtudomány) legnehezebb stúdiumát képezik, mert művelésük a nagy filológiai készség és történeti-művelődéstörténeti jártasság kívánalmán túl voltaképpen a nyelvészet minden ágához kapcsolódik, azok beható ismeretét megkövetelve” (Benkő 1994: 385).

Pais Dezső ezen túl arra is rámutat, hogy az etimológia a szerves egységben tekintett nyelvészeti kutatómunkában „nem valami járulékos művelet, felszínen való játszadozás vagy mellőzhető fényűzés, hanem a nyelvészet szinte minden ága sikeres művelésének a feltétele. Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az etimológia mindenben benne van, de viszont az etimológiában is minden benne van” (Pais 1953: 21).

Bár az etimológia a nyelvészetre nézve ilyen meghatározó jelentőségűnek tűnik, az etimológusnak egy-egy szó etimonjának nyomozása során elképesztő nehézségekkel kell szembenéznie. Erről Lakó György ír szemléletesen az MSzFE. etimológiai munkálatai kapcsán:

„Egyetlen mondatnyi állítás igazolására olykor hetek munkáját kellett fordítanunk. Édeskeveset lendített volna ugyanis szótárunk használoján például pusztán egy olyan ötlet, hogy a magyarban a *szősz* szó az ősermi nyelvből való átvétel lehet. Ahhoz, hogy egy ilyen állítás megkockáztatásának értelme legyen, tisztáznunk kellett a magyar *szősz* szó régi nyelvi és nyelvjárási jelentéseit, ezekből ki kellett következtetnünk a feltehető legrégibb jelentést, illetőleg jelentéseket, meg kellett vizsgálnunk a permi nyelvek szóba jövő szavainak jelentéseit, tisztáznunk kellett, hogy az ősermi nép ismerte-e azt a növényt, amellyel a *szősz* esetleg kapcsolatba hozható, s utána kellett járnunk, hogy vajon az ősermi nép foglalkozott-e már szövés-fonással” (Lakó 1976: 186; l. ehhez még többek között Pais 1935; Mészöly 1982; Nyíri 2004; és különösen Widmer 2005).

7.1.2. Nehézségek a magyar szókészlet etimológiai vizsgálatában

Ami mindezek után konkrétan a magyar nyelv szókészletének etimológiai vizsgálatával foglalkozó szakirodalmat illeti (l. többek között Bárczi 1967; Kiss 1967; Benkő 1976, 1994; Lakó 1976; Nyíri 1976; Balázs 1976), azt mondhatom, hogy ezekben etimológusaink elsősorban a problémákról beszélnek, határozottan megerősítve az eddig mondottak alapján kirajzolódó képet. Benkő az etimológiának – sőt, kifejezetten az etimológiai szótár írásának – három különösen nehéz aspektusát jelöli meg. Ezek közül a legalapvetőbb az, hogy minden nyelv szókészlete sokféle eredetű elemet tartalmaz, és ezek megítélése rendkívül széles határok között lehetséges. Benkő azonban úgy látja, hogy a magyar szavakkal foglalkozó etimológus még nehezebb helyzetben van:

„A magyar nyelv problematikája e tekintetben bonyolultabb a legtöbb indoeurópai nyelvénél, mert szókészletének önálló fejlődésű története az európai nyelvek átlagánál hosszabb időt, mintegy három évezretet fog át (ez nagyon fontos időtényező!); mert rokon nyelvei szókincsbeli állapotukat, sajátosságait tekintve nagyon messze esnek tőle; és mert nagy térségeket és kultúrákat átfogó korai útja, valamint a Kárpát-medencében nemcsak számos nyelv, de több nyelvcsalád ütköző pontján való földrajzi-történeti helyzete a külső hatásoknak az átlagosnál nagyobb felhalmozódását mutatja” (Benkő 1994: 385–386).

A szókészlet elemei közül a kutató számára a legtöbb fejtörést az okozza, hogy „[a]z átmenetek szinte végtelen sora vezet el még a rokon nyelvi együttélés idején keletkezett származékszavaktól a magyar nyelv hosszú önálló élete folyamán ősi eredetű alapszavakból kifejlődött származékokig” (i. m. 393). Benkő példák sokaságával illusztrálja, hogy mekkora gondot okoz a számos, ősmagyar korának tűnő képzett szavunk, amelyekben a szó végén felismerhető egy képző, a tövet azonban – az általa bevezetett terminológiával – passzívnak vagy fiktívnek kell minősítenünk. Az ilyen szavakkal az a probléma, hogy ha „ősi eredetűnek vesszük őket, belső magyar továbbképzésüket

sikkasztjuk el, ha meg származékszóként tekintjük, rokon nyelvekhez való kapcsolatukat szorítjuk háttérbe” (i. h.).

A magyar szóképzésben különösen megnehezíti az etimológiát a 6.4. fejezetben bemutatott, az uráli nyelvek történetében meghatározóan érvényesülő szinkrón alakpárok kialakulásához vezető hangváltozások sokasága. Lakó György ennek kapcsán a következőkre figyelmeztet: ha az etimológus két vagy több szó rokonításának első kritériumával, a szabályos hangmegfelelések mentén való összekapcsolásukkal kudarcot vallott, akkor is kénytelen tovább kutatni.

„Minthogy az úgynevezett hangtörvények kivételtelenségét már csaknem egy évszázada tagadjuk, az egymással egybevetett szavak etimológiai kapcsolatát akkor is kötelességünk gondos vizsgálatnak alávetni, amikor köztük szabályos hangmegfelelés nem állapítható meg. S ebben rejtett munkánk egyik fő nehézsége [ti. a MSZFU. szerkesztéséé]. Az ilyen esetekben ugyanis sokszor adatról adatra haladva kellett számba vennünk azokat az elképzelhető tényezőket, amelyek az egybevetett szavak hangalakjának alakulását úgy befolyásolhatták, hogy egyik vagy másik hangelemük a szabályosnak mondható fejlődéstől eltérően fejlődött. Természetes, hogy ilyen tényezőként a hasonulás, az elhasonulás, a zöngésülés és az ikerítés, az affrikáció, a palatalizáció és a depalatalizáció, valamint a hangátvetés egyaránt szóba jöhettek. Emellett – a magánhangzómegfelelések vizsgálata során – számolnunk kellett a második szótág vokalizmusának az első szótágára gyakorolt hatásával, bizonyos mássalhangzók olyan képzésbeli sajátosságaival, amelyek a velük szomszédos magánhangzónak az átlagostól eltérő fejlődését idézték vagy idézhették elő. Különösen az *m*, *v*, *j*, *r*, továbbá a nazálissal vagy likvidával kezdőd mássalhangzócsoporthoz meg a jésített mássalhangzók hangfejlődést befolyásoló erejére kellett tekintettel lennünk. Ugyanakkor figyelembe kellett vennünk azt a lehetőséget is, hogy egyik vagy másik, szabálytalan megfelelést mutató nyelvi vagy nyelvjárási szó hangalakja valamely más, hasonló hangalakú vagy jelentésű szó analógiás hatására módosult, illetőleg egyik finnugor nyelvből vagy nyelvjárásból a másikba való átvétel eredménye, s ezért nem jelentkezik olyan hangalakban, amilyent várhatnánk” (Lakó 1976: 185).

Ennek a szempontnak a kapcsán érdemes felidézni mindazt, amit a bölcseleti nyelvészek a szavak eldrincselésével kapcsolatban kifejtettek (vö. 6.4. fejezet). Ez persze komoly – kinek érdekes, kinek nyomasztó – kihívás elé állította – és állítja ma is – a fenti jelenséget komolyan vevő etimológusokat. Hunfalvy a magyar nyelv különös sajátóságaként emlegette, hogy „majdnem minden mássalhangzóval egyesülő bármely hangzó, szót alkot” (Hunfalvy 1851a: 111). „Vegyük p. o. az *f* betűt, – mondja Hunfalvy – ’s adunk hozzá önhangzókat. A-val lesz *fa*, u-val lesz *fű*, ü-vel lesz *fű*, ő-vel lesz *fő*, ’stb. hangzóval és r-rel lesz *far*, *fűr*, *for(r)* – hangzóval és l-lel lesz: *fal*, *fel*, *fül*, *fül*, *fül*, *föl*, *föl*, ’stb.” (i. h.).

Amit itt Hunfalvy felvet, az én hipotetikus allomorf-rendszernek neveztem el (Németh 2004: 83). Az 1836-os díjnyertes gyóktani pályamunkák (I. Függelék 11–12) arra engednek következtetni, hogy a korszakban maguk a nyelvészek hasonló módszerrel dolgoztak, hogy a gyökcsaládba újabb és újabb elemeket tudjanak bekapcsolni. Úgy vélekedtek ugyanis, hogy az így potenciális gyökként felvetődő elemek egyrészt esetleg fellelhetők a tájszavakban, vagy nyelvemlékekben (Lugossy 1858: 94) – esetleg rokonnyelveinkben (ehhez l. többek között Hunfalvy i. h.). Lugossy szerint ugyanis „a kiéptlen maradt ikerpárnak [ti. az alakilag elhasadt gyöknek] is megvan a maga jelölt helye s megkezdett elemei az alkotmány egészében” (Lugossy i.h.).

Mármost, a bölcséleti nyelvészek a szócsaládok feltárása során – a mai kutató számára talán sokszor furcsának és érthetetlennek tűnő módon – mindenkor szem előtt tartották a hangalak és jelentés egységét (vö. Czuczor 1853: 215). A kortárs beszélők nyelvtudatában ugyanis ezek között a szavak között gyakran semmiféle kapcsolat sincs, így erre csak az etimológia deríthet fényt, mégpedig a jelentéstani összefüggések feltárásával. Nem hiába int Mészöly Gedeon: „ha nyelvünk eredeti anyagának történetét vizsgáljuk, nagyon figyelmeznünk kell az alakváltozatokon és alaki változásokon kívül a jelentésváltozatokra és jelentésváltozásokra” (1982: 242; de l. még többek közt Benveniste 1995; Widmer 2005; Bakró-Nagy 1975; Herder 1772/1983: 257–259).³⁰⁷

Czuczorék módszere ellen abban az értelemben nem hozható fel kifogás, hogy a hasonló jelentésű nyelvi elemek disztribúciójára alapuló oppozíciós elemzést alkalmazták. Vizsgálataikat ily módon elsősorban az azonos, vagy hasonló jelentésű gyökök összegyűjtésére alapozták, azaz ismét szigorúan empirikus bázison dolgoztak, ugyanakkor a potenciális gyököket is közelebbi vizsgálatnak vetették alá, s nemegyszer

³⁰⁷ A jelentéstani oldalt illetően szóhasadás egyik feltétele az, hogy az eredeti tö poliszém jelentésstruktúrával bírjon. A jelentésfejlődés feltérképezése kapcsán azonban felmerül egy szempont, amelyet inkább a grammatikátörténeti vizsgálatoknál szoktak hangsúlyozni: ez pedig a pótkompetencia kérdése. A terminus technicus-t tudatosan szélesebb értelemben használok, beleértve a világ dolgait megismerő és megnevező elődeink észjárását, gondolkodásmódját, asszociációs rendszerét – voltaképp egész világnézetét. Ahogy Varsa Mátyás írja: „A régi embert ugyanaz a cél vezette a nyelvalkotásban, ami bennünket, hogy a világ dolgait és összefüggéseit minél pontosabban tudja szavakba önteni. Csakhogy az ő fejében másként állt össze a világ. Mindenekelőtt minden dolog szorosan összefüggött a lélekkel. [...] más dolgokat találtak azonosnak és más dolgokat különbözőnek, mint mi. A tartalmi (értsd: lelki) azonosság vélelme olyan dolgokat is összekapcsol, amiket mi ma teljesen összetartozhatatlannak tartunk” (2003: 75). „[A] mitikus gondolkodású ember – akárcsak a mostani – az új dolgokat régi ismeretei alapján képezi le. Ugyanez történik a nyelvben is, az új tárgyak, fogalmak, cselekvések stb. jelöléséhez szükséges szavakat (ha nem idegenből veszi át), a régiekből alkotja valamilyen praktikus, vagy vallásos természetű hasonlítás alapján. (Utóbbi dominál – a mindenütt jelenlévő szakralitás miatt.) [...] Az azonos alakú szavak, egyező tövek mögött sok esetben mitikus jellegű azonosságok állhatnak” (i. m. 73).

Ugyanerre a problémára utal Mészöly: „Véleményem szerint a sikertelenség [ti. az etimológia feltárásának sikertelensége] oka, hogy főképpen jövevényszavakkal bándó nyelvészeti irodalmunk gyakran jövevényszavakhoz való módszerrel [ti. hangtani vizsgálati módszerrel] szokott nyúlni az eredeti magyar anyaghoz is, azaz sokszor elhanyagolja a jelentéstant, az ősi primitív kor elnevezés-adásának lélektanát” (1982: 243). Minderről Németh 2004.

sikerült is bevonniuk őket egy adott szócsaládba. Ahogy láttuk, még a mai kutató számára egyértelműen idegen eredetű szavakkal is hasonlóan jártak el (l. 6.3.8. fejezet). Az azonban más kérdés, hogy a nyelvtudomány mai állása szerint ezek a jelentésszemlélet tekintett szegmensek annak minősülnek-e, amiknek Czuczorék tartották őket.

Voltaképpen a szócsalárendszer az a Zoltvány Irén által említett „új világ,” amely a történeti-összehasonlító nyelvészet pozitívista szellemiségű fiatal képviselői és az utókor számára olyan idegennek tűnt és tűnik. Czuczoréknak a szócsalárendszer kérdésében elfoglalt elvi álláspontja és abból adódó módszertani gyakorlata, pontosabban az ennek következtében félresikerült etimológiáikra való hivatkozás az alapja a legtöbb kritikanak, illetve – a paradigmaelmélet terminusával – értetlenségnek, amivel az utókor a CzF.-t illette. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez az a sarkalatos pont, ami a CzF. értékelését annyira ambivalenssé tette (l. 1. fejezet).

Ugyanakkor ez az elvi és módszertani alapvetés az, amely nem egy jeles etimológusunkat és lexicográfusunkat megihlette, és Czuczorék munkásságának elismerésre készítette. Azt hiszem, a fentiek alapján – az egész dolgozat kontextusában – most már jobban érthető, hogy miért. Mert őket is, ugyanúgy, ahogy Czuczorékat, elbűvölte annak felismerése, hogy nyelvünkben „milly játszilag, de bizonyos rendszerrel változkodnak a’ hangok” (Czuczor 1852: 77).

Benkő Lóránd 1976-ban anélkül, hogy Czuczorék és társaik munkásságára mint előzményre akár egyetlen szóval is utalna,³⁰⁸ a hazai etimológiai kutatások újabb fejlődésének nevezi az általa *etimológiai szömezők*nek nevezett nyelvi részrendszerek feltárására irányuló törekvéseket. Ő a szemlélet és a módszer hazai úttörőinek Mészöly Gedeont és Pais Dezsőt tekinti. Abban nem is téved, hogy ők ketten valóban ebben a szellemben folytatták – időt és fáradságot nem kímélve – rendkívül invenciózus, ugyanakkor a legapróbb részletekre is kiterjedő etimológiai nyomozásait, sokszor rokon- és idegen nyelvek szóberkeit is bejárva. Pais első, „az uráli és altaji *tap* ’fogni’ szócsalád” feltárásáról írott tanulmányában – amelyet majd harminc évvel később, a szer szócsaládjával foglalkozván idéz – a következőképp fogalmazza meg etimológusi krédóját:

³⁰⁸ Az is figyelemreméltó, hogy Bárczi, aki szintén kerüli a CzF. említését is, 1867-es dolgozatában *gyökökről, gyökerekről, oldalági rokonokról* és azok leszármazottairól beszél. Azt is tudjuk, hogy voltaképpen a CzF. és kortársai által „gyanússá vált” *gyök* terminus technicus helyett vezették be a *tő* szak kifejezést. A két fogalom között voltaképpen az a különbség, hogy a *tő* nem bontható tovább. Persze, ez csak addig áll, míg egy etimológus meg nem próbálkozik ezzel...

„Régóta, jóformán nyelvtudományi törekvéseim megindulásától kezdve irányít etimológiai munkálataimban több-kevesebb tudatossággal az a felfogás, hogy nem elég, sőt igen gyakran helytelen néhány innen-onnan kikapogatott nyelvélemet rokonná ütni, hanem mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni. Az etimológiai szervezetek felismerésének, sőt szinte érzékelésének módját, – mondjuk – módszerét pedig abban látom és láttam, hogy nagy terjedelmű nyelvi anyagot vonjunk vizsgálódásaink körébe. Ha ezt megtesszük, a szórványos nyelvélemek összevetése alkalmával mutakozó látszólagos hangalaki, alaktani és jelentésbeli nehézségek majdnem maguktól kiküszöbölődnek, a nyelvélemek kiszabadulnak a darabosság, töredékesség állapotából, egy élő szervezet tagjaivá símulnak össze, s érezzük róluk, hogy ugyanannak a vérnek a keringéséből születtek meg. Midőn ilyen szemlélet mellett a nyelvi és lelki folyamatok természetes bonyolultságukban világosodnak meg, és nem elméleti fikciók szerint rájuk vetett fénymintákban tünedeznek fel, akkor pl. a finnugor és török nyelvek etimológiai viszonyainak földértése közben nem zavarják tisztánlátásunkat a névszó és ige, a denominalis és deverbális alakulatok, a névszóképző és ige képző formások grammatikai kategória-ellentétei. Ne riasszon vissza bennünket, hogy a kevés, válogatott mozzanat figyelembevételével készült fikciók vázlatosságuknál fogva könnyebben áttekinthetők és jobban is hatnak, mint a nagyméretű anyaggal, számos lehetőséggel bívelődő fejtegetések. Az igazság egyszerű, de a hozzávezető utak szövevényesek. És ha ezekben a szövevényekben esetleg el is tévedünk, még mindig hasznosabb munkát végeztünk, mint ha kívül maradva felületes rátekintés alapján rajzolgatunk tetszetős, de hamis vázlatokat róluk. Némely szerényen megfogalmazott tévedés többet érhet, mint sok dogmaszerűen tanított színigazság, amelyről előbb-utóbb kiderül, hogy a szín szó benne nem tisztát jelentett, hanem olyan valamit, ami a nap fényétől megfakul, sőt egészen el is tűnik” (Pais 1962: 84; eredetileg 1935: 295).

Az ún. *szószervezeteket* kutató Pais és a néprajzzal elmélyülten foglalkozkodó Mészöly nyomdokaiba szegődött többek közt Nyíri Antal, Balázs János, s maga Benkő is, valamint az újabb időkben Horváth Katalin és tanítványi köre, de megemlíthetném Widmer Anna hasonló szellemben folytatott etimológiai munkásságát is.

A CzF.-ban az egy szónemzetségbe tartozónak vélt szavakat egy-egy jelesebb gyök alatt gyűjtik össze, s a címszók között ide-oda utalják az olvasót. Ha alaposabban utánajárunk, sokszor kiderül, hogy a mai kutatók által – más, a mai etimológia rendelkezésére álló segédeszközök és módszerek alkalmazásával – feltárt szócsaládok elemei a Nagyszótárban is szerepelnek, természetesen szinte mindig vitathatóan, vagy bizonyosan nem a szócsaládhoz tartozó szavak társaságában. Persze, az is igaz, hogy az, hogy a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel nem tudunk bizonyítani egy általunk jónak tartott etimológiát, nem jelenti, hogy az helytelen.

Dolgozatomban nem adtam konkrét etimológiai elemzéseket, legfeljebb néhány helyen utaltam óvatosan a mai etimológiai eredményekkel való szembesíthetőség lehetőségére, éppen azért, mert a kutatás állása ezekkel kapcsolatban is folyamatosan változik. Egyetlen példát említek: Ballagi 1855-ös dolgozatában felvillantja a *tolvaj* szó

etimológiáját. A szó szerint „a’ távolító *tól* raggal és a’ fosztó *talán* képzővel és *tolni*, *távolítani* igékkel rokon”, és a mai *-ó2* folyamatos melléknévi igenévképző archaikus formája járult hozzá, *-vaja* alakban. Ezzel a szóval magam is foglalkoztam az ősi **tēl* : *tēl* tövek alkotta szócsalád kapcsán (Németh 2004, 2006), s meglepődve láttam, hogy míg a TESz. ismeretlen eredetűnek minősíti, az EWUng.-ban már a *tol* címszó alatt található.³⁰⁹

Gáldi László a hasonló esetek nyomán fogalmazza meg követendő irányelvként a mai etimológusok számára:

„[Az etimológusnak,] valahányszor egy olyan szót próbál magyarázni, mely szerepel a CzF. címszavai közt is, fel kellene ütnie ezt a minden egyenetlensége ellenére is tiszteletreméltó alkotást, s legalább akkor érdemes hivatkozni rá, ha valami hasznosíthatót talál benne. Még ha emiatt az új szócikk szövege négy n-nel hosszabb lesz is” (Gáldi 1978: 108).

Talán most már válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy miképp lehetséges, hogy egy délibábos elveken alapuló etimológiai vizsgálat a modern etimológiai kutatások tükrében is – akár elismerjük, akár nem – ilyen hatékonyan minősül? A válasz feltehetően ott keresendő, hogy Czuczorék módszerüket – a magyar nyelv természetének megfigyelése nyomán (l. 5.3. fejezet) – valójában az eredeti nyelvanyag feltárására dolgozták ki. Az eredeti nyelvanyagba pedig a ma *belső keletkezésűnek* nevezett szavak tartoznak, amelyek azonban tudvalévően sok szempontból hasonlítanak a finnugor eredetű szavainkra, illetve – tágabbra vonva a kört – a rokonnyelvek szavaira.³¹⁰

Véleményem szerint voltaképp arról van szó, hogy Czuczorék valóban jól ismerték ki nyelvünk természetét. Megkockáztatom, hogy amikor a magyart eredeti nyelvnek tekintették, tudtukon kívül valójában nem az eredeti emberi nyelvből megőrzött gyök-készletet ismerték fel benne, hanem sokkal inkább azoknak a mechanizmusoknak a működését, amelyeket a korai – költői – nyelvállapotra feltettek. Így tudták jó érzékkel, ám kevésbé tudatosan felismerni belső keletkezésű gyökeinket.³¹¹

Szinte minden etimológusunk nyilatkozik szókészletünk ezen rétegéről. Abban mindenki egyetért, hogy belső keletkezésű szavaink jelentős része hangutánzó, illetve hangfestő eredetű (hanggal festő) tő (l. többek között Nyíri 1976: 219; Gáldi 1978: 101;

³⁰⁹ A CzF. a szót a *dül* igével kapcsolja össze, és a *dú* gyökelemre vezeti vissza.

³¹⁰ Gáldi megemlíti, hogy a rokonnyelvi szavakra Czuczorék „csak olyan esetekben tudtak aránylag helyes megítélést adni, amikor a magyar szó fgr. megfelelői között akad finnségi, pontosabban finn tag is” (Gáldi 1978: 100).

³¹¹ Mészöly utal rá, hogy Bárczi Géának „feltűnik a teljesen ismeretlen vagy nagymértékben bizonytalan eredetű szavak számottevő tömege. Ezek az ismeretlen vagy kétes eredetű szavak legnagyobb részét a magyar nyelv ősi szókincséhez tartoznak” (1982: 242).

Balázs 1976; Papp 1967: 167; Bárczi 1967: 291; Benkő 1994: 391; Kiss 1974a). Czuczorék – feltehetően a hangtannal való beható foglalkozásuk és nyelvi intuíciójuk, talán költői vénájuk inspirációja révén – voltaképp a legtöbb, ma is elismert, inspiráló etimológiájukban ezeket ismerték fel.³¹² Ezt a ma érvényesnek tekintett nyelvtudomány egyik jelesebb lexikográfusa és etimológusa, Gáldi László méltatta legegységelműben:

„[M]ár jó száz évvel ezelőtt is helyesen ismerte föl a CzF. szerkesztősége s első-sorban a SZARVAS GÁBOR részéről túlságos kíméletlenséggel támadott FOGARASI JÁNOS a nyelvünk belső fejlődését irányító sajátosan magyar, sőt finnugor szellemű „homo ludens”-t, vagyis azt az „énünket”, mely szinte a költői nyelv szuggesztív eszközeihez folyamodva a gondolat minél plasztikusabb megelevenítésére törekszik: a belső keletkezésű, hangalakjuk révén képszerűen indokolt szavak segítségével mindegy szembeszáll azzal a túlságosan intellektualizált nyelvészeti felfogással, mely szerint fogalom és szókép viszonya feltétlenül esetleges és tetszőleges. A nyelvi expresszivitásról semmiképpen sem feledkezhetünk meg: ha a francia nyelvben több a hagyományosan hangfestőnek nevezett „mot expressif”, nyilván SAUSSURE is óvatosabban fogalmazza meg híres tételét a szóalak esetlegességéről. Egyébként a nyelvfejlődés paradoxona, hogy a modern költészet hangfestő effektusait elsőként éppen az eredeti hangfestő szavakban oly szegény franciák – például VERLAINE! – „kodifikálták”, persze főleg másodlagos expresszív hatások alapján” (Gáldi 1978: 102–103).

Ez a passzus tovább segíthet majd abban is, hogy a hangmetafizikának a bölcséleti nyelvészetben betöltött szerepét, majd a pozitivistá nyelvelméleti hagyományban érzékelhető visszaszorulását a későbbiek folyamán alaposabban körüljárjam. Egyelőre annyit jegyzek meg, hogy feltehetően az állhat a háttérben, hogy a hangutánzás, illetve hanggal festés erősen szubjektív elemeket tartalmaz, és ez a pozitív tudomány kereti között meglehetősen nehezen kezelhető (vö. Bárczi 1967: 291).

7.1.3. Az etimológiához szükséges szótörténeti kutatásokról

A modern etimológia a szókészlet vizsgálatában elengedhetetlennek tartja az egyes szavak történetének feltárását (vö. Bárczi 1967: 287–288; Benkő 1994: 386). Ez azt jelenti, hogy az etimológiához szükség van „a kérdéses nyelvre vonatkozóan a teljes írásbeliséget átfogó, filológiaiilag korszerű szótörténeti kutatások eredményeire” (Benkő

³¹² Papp László említi, hogy Pais Dezső azt hangoztatta, hogy az az igazán jó etimológia, amelyet maguk az adatok adnak meg. Papp azonban úgy véli, hogy míg a szótörténet a „valóság”, az etimológia a „költészet” birodalmába tartozik, ezért egy jó etimológiához igenis kell valamiféle költői lelkület: „Először is – mondja, – a legtöbb esetben maguk az adatok nem állnak össze, nem szólnak meg maguktól. Másodszor az adatok feltárása a legtöbb esetben nem visz el bennünket az eredethez. Ha az adatok mögé akarunk nézni, és ott látni is akarunk, nemcsak nézni, akkor már szükség van képzelőerőre, teremítő fantáziára” (Papp 1967: 165–166).

i. h.; vö. Bárczi 1967: 287). Ezek hiányában vagy hiányos voltában az etimológia szakmai színvonala erősen csökken. Ezeknek még ma is részben híján vagyunk, Czuczoréknak pedig – mondanom sem kell, nemhogy szótörténeti táruk nem álltak rendelkezésükre,³¹³ de a régi magyar nyelvemlékek kiadása is a kezdeteknél tartott. Mindamellet – ahogy arra a 293. lábjegyzetben is utaltam, és ahogy a Nagyszótár címszavai is tanúsítják – az adott viszonyok között igyekeztek felhasználni a régi szövegek tanulságait is. Fogarasi a Nagyszótár VI. kötetéhez írt *Végszóban* így ír erről:

„A Grimm testvérekkel, kiknek saját nyelvkörökbeli képessége és képzettségéhez legtávolabbról sem hasonlíthatom magamat saját körömben, már kezdetben nyolczvannál több tudós szövetkezett szótárunk készítése végett oly nyelvben, melyben már annyi előzmények, annyi gyűjtemények állnak vala rendelkezésükre. S mily kis porszem valánk mi ketten azon hatalmas szövetkezők mellett, mily kis porszem, vala azon anyaggyűjtélék, mely a mi rendelkezésünkre állott, midőn működni kezdünk! És mégis nemcsak nálunk szükséges egy toldalékkal pótolni a hézagokat és kiigazítani a hibákat; hanem az említett szótárhoz is épen most kértetik kiegészítésül két kötetnyi munka” (CzF. VI: 6-7.)

7.1.4. Az egységes etimológiai szemlélet szükségessége

Az etimológus, különösen a szótárkészítő etimológus számára a harmadik leküzdendő nehézség a szótár egybeállításánál jelentkezik, ez pedig nem más, mint „az egységes vagy legalábbis lényeges elemeiben egybehangolt etimológiai szemlélet kialakítása és gyakorlati érvényesítése” (Benkő 1994: 386). Benkő szerint „az egész anyagot átfogó, ugyanakkor a részletekre is kimunkált szemléleti egység” hiányában a különböző eredetbeli kategóriák fentebb is érzékeltett egymásba szövődésének problematikáját nem lehet megfelelően kezelni. Ez egy nagy szótárírói munkaközösségben – például az egyes szócikkek egymásra vonatkoztatásában is – komoly nehézséget okozhat. Benkő szerint „az egyszemélyes irányítás és felelősség a kollektív alkotásokban sem nélkülözhető” (i. m. 387).

Bár Gáldi László – aki lexikográfusaink közül feltehetően a legjobban ismerte a CzF-t – úgy vélekedett, hogy a Nagyszótárban „az előzmények s az akkori nyelvtudományi felfogás miatt szinte minden [szókészletbeli] réteggel kapcsolatban más-más etimológiai felfogás nyomaira bukkanunk” (Gáldi 1978: 99), úgy vélem, a 4.

³¹³ Ezen a ponton meg kell emlékezmem Mátyás Flórián nyelvtörténeti adatgyűjtéséről és nyelvtörténeti szótár-kísérletéről, amelyet Stemler Ágnes tárt fel (Stemler 2004: 70–150).

Előő nyelvtörténeti szótárunk, a Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztésében megjelent *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (NySz.) három kötete is csak 1889–1892 között látott napvilágot. Ehhez az anyaggyűjtés már 1873-tól kezdve folyt.

és 5. fejezetre alapozott 6. fejezetben sikerült megmutatnom, hogy a CzF. etimológiáiban igenis érvényesül a Benkő által igényelt személeti egység. Ez természetesen azzal is összefügg, hogy a Nagyszótár etimológiái mindössze két szótárdolgozó munkáságának nyomán álltak össze. Sági István rámutat, hogy Czuczor és Fogarasi mind az értelmezéseket, mind az etimológiákat közösen dolgozták ki. Vita esetén kisgyüléshez kellett volna fordulniuk, erre azonban egyetlen alkalommal sem került sor (l. 3.2.3. fejezet). Ilyen egyetértésre – Békés Vera szavaival – „szinte alig akad példa a magyar tudomány történetében (Békés 1997a: 150).

7.1.5. A szótár elkészítésére fordított idő és energia

Ennek kapcsán kell megemlítenem a szinte alig figyelembe vett – mondhatni, túl hétköznapi – szempontot, a szótárírásra fordított időt mint tényezőt. Czuczor és Fogarasi 1844-ben kap megbízást a szótár szerkesztésére. Czuczor 1845 májusától minden idejét és energiáját a Nagyszótár munkálataira fordította. Másfél év alatt – eredendően ennyi időt szántak az egész szótár egybeszerkesztésére – Czuczorék 18.000 szócikket készítettek, eljutván egészen az *f*-betűig. Időközben – 1847-től – a szerkesztők úgy határoztak, hogy az egyes szavaknak mégis kidolgozzák az etimológiáit is. Ez nyilván még több munkát jelentett. Közben Czuczor hosszú időt töltött börtönben is. A szótár szerkesztését azonban 1860-ban így is lezárták.

Ez azt jelenti, hogy nagyjából 15 év leforgása alatt, két ember – akik közül az egyik, Fogarasi rengeteg más dologgal is foglalkozott – összeállított egy hatkötetes, összesen 110784 szócikket tartalmazó értelmező és etimológiai szótárt. Tegyük hozzá, mindezt egy olyan korban vitték véghez, amelyben az is úttörő lépésnek számított, hogy a szótári munkálatokban részt vevő akadémiai tagok a beadott szógyűjteseket és értelmezéseket csak a papír egyik oldalára írták, ami lehetővé tette, hogy a beadványokat szét lehessen szabdalni, és az összetartozó részleteket egy újabb lapra ragasztva egyesíteni... Azt hiszem, ezt a tudományos teljesítményt önmagában is méltányolnunk lehet és kell is.³¹⁴ Toldy – Czuczor felett mondott emlékbeszédében – többek között ezt is kiemeli a Nagyszótár méltatása kapcsán:

³¹⁴ Különösen, ha tekintetbe vesszük például azt, hogy a Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztette *Magyar Etymologiai Szótár* – szintén két ember munkája – befejezetlen maradt. Első füzetete CzF. utolsó megjelentje után befejezetlen maradt. Mindössze az I–XVIII. füzete jelent meg, harminc év leforgása alatt, 1914–1944 között. Ehhez l. még a készülő akadémiai nagyszótár ütemtervét (Ittész 2007).

„nyelvanyagra és nyelvtényekre nem csak összefoglalja az őszves ismeretes készle-tünket, hanem valódi kútfőmunka marad, mely azért a jövőendő minden ebbeli igyek-véseinek nélkülözhetetlen egyik alapját teszi – mely bővítést, igazításokat, mint minden szótár, enged, sőt követel: de mint egy ember munkája minden méltányos bíráló bámulatát fogja bírni; s mely őt halhatatlanná tenné irodalmunk történetében, ha költői koszorúja kevesebbé hervadhatatlan volna is” (Toldy 1868: 27).

7.2. A CzF. mint a romantikus-liberális tudomány emblematikus műve

A hatkötetes CzF. mindmáig az egyetlen akadémiai nagyszótárunk (vö. 27. lábjegyzet). Láttuk, hogy a Nagyszótár és az Akadémia létrehozásának terve együtt született, s az Akadémia a CzF. történetének majd' fél évszázada során nemcsak mindvégig figyelem-mel kísérte, és folyamatosan ellenőrizte a munkálatokat, de tevékeny részt is vállalt bennük. Végül a Szótár megjelenését a maga diadalának tekintette.³¹⁵ Ez természetesen csak azért volt lehetséges, mert a CzF. – ahogy azt dolgozatommal (elsősorban a 4. és az 5. fejezettel) bizonyítani igyekeztem – tudományos munka. A Nagyszótár minden tekintetben kimeríti a tudományosságnak, a nyelv tudományos vizsgálatának a paradigmán belül érvényes kritériumait. Az a tudományos paradigma, amelynek keretein belül készült, a korszakban az Akadémia által is képviselt romantikus liberalizmus, közelebbről a nyelvtudományban kialakult bölcseleti nyelvészet elmélete.

Székrenyessy Margit (1937), Balázs János³¹⁶ és Békés Vera (1997: 148-150) nyomán érdemes kiemelni azonban azt is, hogy a CzF. nem egyszerűen a korszak tudományosságának monumentális képviselője, hanem a szó legnemesebb értelmében romantikus alkotás is. A romantikának nemcsak a tudományosságra is érvényes jellem-zőit találjuk meg benne: a teljességre – egészlegességre, tökéletességre – törekvést, beleértve a múlt és a jelen, valamint a lehetséges jövő tényeinek – itt: szavainak – számbavételét; a vizsgált tárgy organizmusként való szemléletét; a dinamizmust, azaz a vizsgált tárgy fejlődésének szem előtt tartását; a diverzitarizmust, vagyis az univerzális-sal szemben a partikulárisra jellemző, egyéni vonások hangsúlyozásának központi

³¹⁵ A paradigmaelméleti keretben vizsgálódva viszont nem lepődünk meg azon, hogy az utókor – az „új paradigma” – tudománytörténészeinek többsége, köztük még a Szótár történetének valóban tárgyilagos bemutatására szorítókozó Viszota Gyula is úgy véli, hogy „a felelősség alól az Akadémia akkori nyelvtudományi osztályának tagjai sem menthetőek fel” (Viszota 1909: 63).

³¹⁶ Balázs János szerint „Czuczorék filozófiai elvei korukban sem voltak teljesen időszerűek, s még kevésbé azok napjainkban. Alkotásuk költőisége azonban máig sem avult el. Így jó értelemben illik nagyszótárunkra a poétikus jelző, sőt a romantikus is. Mert kétségtelen, hogy hatalmas munkájuk a magyar romantika korának egyik legnagyobb szellemi alkotása. [...] Jellemző, hogy a magyar romantikus költészet két legnagyobb alakja, Vörösmarty és Czuczor egyben a múlt század legjelesebb szótárirója is. Czuczorék szótára pedig a legromantikusabb alkotások egyike” (Balázs 1987: 656).

szerepét. A CzF. mindezen túl – pontosabban mindezekkel együtt – a romantika társas és személyes vonatkozásaiból adódó jellemzőket is felmutat.

Bár a Nagyszótár történetében végső soron Czuczor és Fogarasi játszották a kulcsszerepet, a mű létrejöttéről mégis az egész korszak nyelvészetének ismeretében kaphattunk pontosabb képet. Amennyire életpályájukról képet kaptam, azt mondhatom, hogy a dolgozatomban idézett szerzők – Almási Balogh Pál, Ballagi Mór, Bugát Pál, Engel József, Fábíán István, Galgóczy Gábor, Hunfalvy Pál, Imre Sándor, Kassai József, Kresznerics Ferenc, Kuun Géza, Mahovszky József, Mátyás Flórián, Nagy János, Szeder Fábíán, Teleki József – kivétel nélkül kiváló emberek, művelt, nagy tudású férfiak és – a korszakra nézve nem utolsó sorban – jó hazafiak voltak, akik életük jelentős részét áldozták a hazai tudomány tőlük telhető leghatékonyabb előmozdítására. Ne feledjük el azt sem – ami ma szinte elképzelhetetlen –, hogy gyakorlatilag az egész Akadémia, a rendes és a levelező tagok – akiknek székfoglaló beszédeiből egyértelmű, hogy megtiszteltetésnek tekintették a felkérést – egyaránt kivették részüket a munkából.

Czuczornak a Nagyszótár szerkesztésében játszott főszerepét bemutatva igyekeztem rámutatni jellemének ízig-vérig romantikus vonásaira. Fogarasi sokoldalúságával, a tudás legkülönbözőbb területeire kiterjedő szakértelmével és eredetiségével keltett kortársaiban csodálatot, s alkotott maradandó műveket. Czuczor gyakorlatilag az életét tette a Nagyszótárra, Fogarasi pedig családja és munkája mellett dolgozott a szótáron.

Érdemes megemlíteni, hogy a korszakban a „szótárdolgozókat” nemcsak kollégáik tartották nagyra, de rendkívüli társadalmi megbecsülés is övezte őket. Erről tanúskodnak Almási Balogh Pál akadémiai székfoglaló előadásának utolsó gondolatai is:

„[N]em ok nélkül mondja prof. Salat, hogy mind azon valódiilag művelt, minden érdemes és gondolkodó emberek, kik a ’ nyelv ’ kimívelésében, ennek vagy annak a ’ szóértelemnek meghatározásában az emberiség ’ legmagasb ’ s fontosb dolgai ’ előmozdítása végett századok ’ lefolyta alatt munkálkodnak, nemcsak az emberiség ’ képviselői, hanem az istenség ’ organumai gyanánt tekintethetnek. ’ S ezen pályán még felette sok tenni való van. Sok, véghetetlen sok van ugyanis még hátra az esme- retek ’ mezején, a ’ gondolkodó lelkek ’ megszorított figyelmét érdemlő, ’ s véghetetlen sok van még lelkünk ’ mélyében is kifejtendő. [...]

Illy fenséges czélok ’ eszközzésére állítottak az emberiség ’ javát ’ s magas rendeltetését mély belátással felfogó nagy férfiak által az újabb időkben a ’ nyelv- művelő tudós társaságok, mellyeknek véghetetlen hasznu ’ s fontosságu befolyását egyes nemzetek ’ értelmi kifejtése ’ s szerencsésletére csak az tagadhatja, ki a ’ semmit nem tudás ’ sötét homályában ’ s az öntudat ’ fejletlen állapotjában keresi a ’ boldogságot. Az, ki az állati vadságnál feljebb becsüli az öntudattal összekötött létel ’ édes érzetét, kit a ’ csudákkal rakott mindenség ’ pompája mennyei gyönyörrel tölt el, kit e ’ roppant remekműnek, az élő világnak, minden jelenetei gondolkodásra,

vizsgálódásra 's esmeretszerzésre ébresztenek: tudja, 's mélyen érzi becsét a' tudománynak, melly épen azért, mivel emberi pályánk alatt tökéletlen, örök ingerül szolgál lelkünknek a' munkálkodásra. Az valódilig tudja becsülni és tisztelni azokat, mint az emberiség' legnagyobb jóltévőit, kik annak értelmi kifejlésére 's a' tudományok' előmozdítására, nagylelkű áldozatokat tettek 's tesznek hazájok' oltárára" (Almásy Balogh 1837: 68–69).

A szerkesztők tudatában voltak a vállalt feladat jelentőségének és nehézségének. Tisztán látták, hogy gyakorlatilag a semmiből, előzmények nélkül kell létrehozniuk egy hatalmas művet, vállalva az ezzel járó „tudományos” kockázatot is. „Ennyi év lefolyta alatt kétségen kívül változhatnak egyben-másban nemcsak a mi nézeteink, de a tudományok némely egyes szakmái, tételei is, melyekre vonatkozás fordulhat elé munkálatunkban, módosulatokon mehetének által” – írják mindjárt az *Előbeszéd* első oldalán (CzF. I: 1).

Többször utalnak arra is, hogy tudatában vannak munkájuk hiányosságainak, ugyanakkor – a szótár kiadásának megkezdése előtt – felméri, hogy az anyag ismételt átdolgozása legalább újabb tizenöt évet venne igénybe, „s ekkor alkalmasint újból kellene ez eljárást ismételniünk. Aztán nem is tudhatunk mindent, mert, miként az írás mondja: bennünk is csak rész szerént vagy on az ismeret” (CzF. I: 1; vö. az 1.2. fejezet végén Ballagától idézett sorokkal).

Tolnai Vilmos – a nyelvújítás első monográfusa – majd' negyven évvel a CzF. utolsó kötetének megjelenése után, a készülő új nagyszótárral kapcsolatban már az előkészület fázisában Czuczorék szavaira rímelő gondolatokat fogalmaz meg:

„A szótári munkásság sohasem érhet véget. A szótárak története azt mutatja, hogy minden szótár, szinte befejezése pillanatában már el is avúlt. Mind a tudomány haladása, mind a gyakorlati élet követelése új meg új célokat tűznek az ilyen mű elé. Maguk a szótár munkásai a gyűjtés, rendezés és szerkesztés folyamán egyre új készségre tesznek szert, új szempontokat kapnak, a művel együtt fejlődnek, úgy hogy befejeztekor a szerzett tapasztalatok alapján egészen másnak látják fáradságuk eredményét, mint a milyennek eleinte tervezték” (Tolnai 1912: 3).

Czuczorék – csakhogy, mint többi kortársuk – tudósi alázata abból fakad, hogy pontosan felmérték, hogy a feladatot a nemzet, sőt a nemzet jövője érdekében szükséges vállalniuk. Az úttörők öntudatosságával,³¹⁷ a nemzet okulásá érdekében, a nemzeti nyelv és

³¹⁷ „A munka megjelenével pedig bizonyosan könnyebb lesz annak tökéletesítése és hálás köszönettel veendi az Akadémia az alapos pótlásokat, tehát mindenkinek alkalmá fog nyílani, hogy nyelvészeti terjedelmesh ösmereteivel az ügynek és hazának szolgálhasson. Mi megtörtük az útát, igyekezzünk rajta tovább haladni” (CzF. I: 8; vö. Kresznerics hasonló nyilatkozatával a 103. lábjegyzetben).

kultúra sürgető ügyének előmozdítására, a nemzet megértését és a munka későbbi tökéletesítéséhez és kiegészítéséhez való hozzájárulását kérve írják:

„Adjuk tehát dolgozatainkat úgy, mint a mondott körülmények között adhatjuk, legfőbb igyekezetünket arra fordítván hogy azok mi hamarabb világot lássanak. Az Akadémia sőt az egész nemzet dolga aztán – amire nézve már is hol gáncsolólag, hol méltánylólag nagy részvét és így minden tekintetben örvendetes jelenségek mutatkoznak – azokba bele tekinteni, a hiányokat annak helyén és idején kipótoltatni, a hibákat kiigazítani s ekképen – talán egy pótlékkötetben – azokra a koronát is föltétetni” (CzF. I: 1-2).

7.3. Előremutató meglátások a bölcséleti nyelvészet nyelvelméletében

Dolgozatomban – választott tudománytörténet-írói hozzáállásomnak megfelelően – mindvégig következetesen kerülni igyekeztem a bölcséleti nyelvészet mai nyelvészeti fogalmainkkal való értelmezését. Ez egyáltalán nem volt könnyű feladat, több okból sem. Egyrészt, mert ebben a tudománytörténeti rekonstrukcióban valóban megtapasztalhattam az eddigiekben elsajátított paradigma, más szóval, a megszokott nyelvészeti látásmódom kényszerítő erejét, annak ellenére, hogy – mint az 1.1.-ben említettem – a bölcséleti nyelvészet szellemisége közel áll hozzám. A nehézséget másfelől az okozta, hogy – amint arra a dolgozat bizonyos pontjain utaltam is – a bölcséleti nyelvészetben használt, illetve csak csírájában megjelenő néhány fogalom, elv vagy eljárás határozottan emlékeztet a modern nyelvészetben közismert alapvető kategóriáira, alapvető tételeire, illetve módszereire. Harmadsorban úgy gondoltam, hogy az egyes nyelvészeti szakkifejezéseket csak saját viszonyrendszerükben szabad használni (vö. 2.2.3.1. fejezet). Ezért is idéztem olyan sokat a korszakban írt nyelvészeti szakmunkákból.

Az alábbiakban ezek közül a fogalomcsírák és megsejdtített elvek, valamint invenciózusan alkalmazott módszerek közül villantok fel néhányat, amelyekkel Czuczorék – egyértelműen mondhatjuk – megelőzik saját korukat. Ezeket az idézett passzusokban szögletes zárójelben, \approx jel mögött tüntetem fel. Alapos kibontásuk, és modern megfelelőikkal való részletes összevetésük természetesen mélyrehatóbb tanulmányokat igényel, annyi azonban szinte bizonyosan állítható, hogy Czuczorék – a szó belső szerkezetére és értelmére egyszerre, egységben tekintető – nyelvészeti alapállása rendkívül modernnek látszik. Mai terminológiánkkal azt mondhatnánk, hogy egyidejűleg foglalkoztak a szavak struktúrájával és a szavak és szóelemek funkcióival. Így nem csodálkozhatunk, hogy ezek az előremutató metateoretikus hasonlóságok rész-

ben a strukturalista, részben az utóbbi évtizedekben kibontakozó ún. holista kognitív nyelvészet jegyében készült munkák ismeretében tűnnek fel.

Részben a gyökhangok, valamint a magyar nyelv fonológiai alapjait tükröző írásrendszerünk vizsgálata vezette el Czuczorékát és kollégáikat ilyen megfigyelésekhez. Ezek közül talán a legfontosabb a *fonéma*, illetve az *allofón* fogalmának megsejtése. Mivel azonban egy fonéma is alkothat morfémát – bár ezt a két nyelvi rendszerszintet, amint a 6.3.4. fejezetben megmutattam, nem mindig különítették el világosan – lehetséges, hogy a *morféma* és az *allomorf* fogalmának megelőlegezéséről is szó van. Erre utal Czuczor következő fejtegetése:

„[A] betűtan [≈ fonológia] szűkebb értelmű a' hangtannál [≈ fonetika], mert egy nyelvet sem tudunk, melly az emberi hangok' [≈ allofónok] minden árnyéklatát különös jegyekkel azaz betűkkel [≈ fonémákkal] képes volna kifejezni. Innen van, hogy gyakorta egészen különböző, sőt ellentétes eszméket és fogalmakat ugyanazon betűkkel [≈ fonémákkal] fejezünk ki, mit leginkább az indulatszókban tapasztalni. De ha az indulatból kitörő eleven hangokra [≈ allofónok] figyelmezzünk, lehetetlen észre nem vennünk a' különbséget, pl. másképp hangzik az *á*, midőn azt valamin csodálkozva ejtjük ki, másképp, midőn fájdalom miatt tör ki belőlünk, másképp midőn hálaérzetből fakad, ismét másképp, midőn eltaszító haragos indulatból ered. Az élő indulathang [≈ allofón, illetve ≈ allomorf] tehát határozottabb, értelmesebb, és így hatályosabb is mint a' jegyzett indulatszó [≈ fonéma, illetve ≈ allofón]; mert, hogy az említett példát folytassuk, midőn a' különféle indulattal kiejtett *alaphang* [≈ fonéma] más-más módosításokat vesz föl [≈ allofón], akkor a' holt betű csak az alaphangot [≈ fonéma] festi le az illető árnyéklatok nélkül; innen van, hogy ugyanazon gyökhang rejlik a' *csodálkozást* jelentő *á*, *ámé*, *ámit*, *ámúl*, *ámélkodik*, *bá*, *bám*, *bámé*, *bámúl*, *báméskodik*, *báva*, *ángó*, *bángó*; a' *fájdalmat* jelentő *áj!* *j^m!* *h^m!* *fáj!* *gyász*, *bán*; a' *hálát* jelentő, *áh*, *áhit*, *hála*, *hálálkodik*; a' *haragot* jelentő *átok*, *átkoz*, *ádáz* szókban, mellyek azon alapfogalomban [≈ morféma] ugyan rokonak, hogy mindnyájan az illető indulatnak mélységét, nagyságát fejezik ki; de hiányzik bennök a' természeti hangnak [≈ allomorf] olyféle hangjegye, mely a' fogalom alá tartozó eszméket kifejezze, 's mintegy fajokra osztályozza, mit azonban a' nyelvsvokás a' gyökbetűhöz raggatott képzők által iparkodik pótolni” (Czuczor 1853: 206-207).³¹⁸

³¹⁸ Vö. egyfelől: „A bágyadt ah! éppúgy hangot ad az olvatag szerelemnek, mint a kétségbeesésbe süllyedésnek; a tüzes ó! éppúgy a váratlan öröm, mint a felgerjedő düh, a fokozódó csodálkozás vagy az izgatott sajnálkozás kitörése. [...] Ez az elbágyadó lehetet, a félbeszakadt sóhajtas, mely oly megindítóan hal el a szenvedéstől eltorzult ajkon – különítések el valamennyi segítőtársától, s marad egy fűjás az üres levegőbe. Az érzést kifejező hangokkal állhat-e másképp a dolog? Eleven összefüggésükben, a működő természet képének összességében, oly sok tünemény kíséretében megindító és elégségesek; de mindettől elkülönítve, kiragadva, életüktől megfosztva, természetesen csak írásos jelek. A természet hangjából így módon festett, önkényes betű lesz” (Herder 1772/1983: 175).

Másfelől érdemes idézni a megfelelő szótári szócikket is:

„A, (2) természetutánozó hang bizonyos lelki vagy kedélyi állapotok kifejezésére, melyek szájítatás által nyilatkoznak, milyenek a) a bűmlás, csudálkozást, ostobaságot együgyűséget jelentők, pl. *á!* *ám*, *ámé*, *ámit*, *ámúl*, *ásit*, *ájúl*, előtéttel: *bá*, *bám*, *bámé*, *bámúl*, *bámész*, *báméskodik*, *báva*, *má*, *mákó*, *málé*, *mámmám*, *mámor*, *mámmog*, *tát*, *táté*, *tátogat*, b) némely teljes szívből fakadó, s mintegy nyílt szájon kiömlő indulatokat jelentők, mint: *áh*, *áhit*, *áhitat*, *áhitoz*, *átok*, *ádáz*, *ádázkodik*; *h* előtéttel: *há*, *hála*, *hálát*, *hálálkodik*. Mint természeti hang más nyelvekben is hasonló jelentésű szók alaphangja” (Czf.).

A bölcseleti nyelvészek a *morféma* és *allomorf* – ma oly magától értetődően használt, bár elméletfüggően definiált³¹⁹ – fogalom párosát azonban elsősorban az oldalági rokonítás eredményeképpen tudják megelőlegezni, természetesen szoros összefüggésben a nyelv eredetéről vallott felfogásukkal. Erre utal az alábbi idézet Kuun Gézától:

„Ezen csira [ti. a gyök], benső meggyőződésem szerint, valamikor egyedül létezett, – létezett, tehát nem a nyelvészet abstractiója, könnyebb átnézet, az egymáshoz tartozó alakok [≈ allomorfok], egymás mellé s egy közös gyök [≈ tőmorféma] alá való rendelés végett” (Kuun 1867: 112).

A bölcseleti nyelvészek mindezekre a 6.3.2. fejezetben bemutatott oppozíciós elemzési módszerrel jutottak, amelyet majd a strukturalista iskolák tesznek meg módszertani alapelvükül. Az egyik legmegdöbbentőbb gondolati egyezést Ballagi következő passzusa és Saussure nyelvfelfogása között figyelhetjük meg. Ballagi szerint ugyanis „[a] nyelvet nem szabad a szavak valamely aggregatumának nézni, hanem minden nyelv rendszer, melly szerint a lélek a hangot összeköti a gondolattal, a nyelvész hivatása pedig a rendszerekhez a kulcsot föltalálni” (Ballagi 1841: 12).

Talán nem merészség azt állítani, hogy a bölcseleti nyelvészek a strukturalista nyelvelemzést nemcsak az elemzési módszer és néhány, ma alapvetőnek tartott fogalom tekintetében előlegezik meg. A szócsaládrendszerek rekonstrukciója – vagy az ő terminus technicus-ukkal: a szók *belhasonlítása*, a *szócsaládosítás* – majd *belső rekonstrukció* néven – elsősorban M. G. Bartoli, G. Bonfante és H. M. Hoenigswald nevével fémjelvezve – jut újra főszerephez a XX. század közepe táján az olasz neolingvisztikai iskolában (vö. Róna-Tas 1978: 172–188).³²⁰ A belső rekonstrukció módszerével lehetséges a nyelvelmlékes kor előtti nyelvállapotok és az azokban lezajlott nyelvi változások kikövetkeztetése, azaz bizonyos diakronikus következtetések levonása, mégpedig kizárólag a nyelv történetének lenyomatait tartalmazó szinkroniájában fellelhető nyelv adatok elemzésével (vö. Máté 1998: 161–163).

Könnyen belátható, hogy Czuczorék és társaik nemigen tehettek mást, valójában – az etimológiához szükséges egyéb kellékek híján (vö. 7.1.3. és 7.1.4. fejezet) – kénytelenek voltak a szinkroniában előzzük álló szavakat vizsgálni, és azokból rekonstruálni etimológiájukat.

³¹⁹ magam úgy látom, hogy a háromszintű morfémakoncepció – morféma, morf és allomorf – nagyobb haszonnal alkalmazható a magyarban szinkrón és diakrón szempontból is oly meghatározó szó-, illetve morfémahasadás jelenségének leírására. Ez azonban hosszabb és részletesebb kifejtést igénylő téma.

³²⁰ Ennek tükrében különösnek tartom Bárczi Géza alábbi megjegyzését: „amikor egy szó eredetét kutatjuk, sohasem szabad kiindulni jelenlegi alakjából és jelentéséből” (Bárczi 1967: 287).

Czuczorék megsejtettek valamit a hangoknak – fonémáknak – és a jelentéseknek a strukturalista nyelvészeti iskolákban kidolgozott felbonthatóságáról is. Az előbbi onnan gondolhatjuk, hogy a szinkrón hangváltakozások megfigyelése során egyértelműen eljutottak a homorgán hangok váltakozásának, illetve egymásba való – akár több lépésen keresztül is zajló – átalakulásának felismeréséig (vö. 6.4. fejezet). Ez viszont arra utal, hogy legalább valamelyest tisztában voltak a – voltaképp a fonémák disztinktív jegyeiben leképeződő – artikulációs mozzanatok egymáshoz való viszonyai-val (vö. a 6.4. fejezetben említett fonetikai-fonológiai elmélet-kezdeményekkel).

Ennél sokkal izgalmasabb, hogy Czuczorék és a szavak jelentésével elmélyültebben foglalkozó kortársaik, elsősorban Kuun Géza, a szójelentés felbontását is megelőlegezik, és gyakorlatilag a fogalmi –, illetve ahogy a strukturális jelentéstanban nevezik: a szemantikai – jegy fogalmával is operálnak. Így persze nem nevezik meg, és önállóan nem is foglalkoznak vele. Ez a „felfedezésük” azonban már átvezet a másik modern nyelvészeti irányzat, a holista kognitív nyelvelmélet megközelítésmódjával – annak is arra a speciális, hazánkban ma elsősorban Horváth Katalin és Szilágyi N. Sándor (1996, 2000, 2004) által képviselt irányával – való meglehetősen egyértelmű párhuzamok kimutatáshoz.

Említettem, hogy a bölcséleti nyelvészek a magyar nyelv – Czuczorék különösen a szókészlet – természetének feltárására irányuló vizsgálataikban egyszerre alkalmazzák a strukturális és a funkcionális, az alak által kifejezett jelentésre koncentráló megközelítést. A szavak esetében bölcséleti nyelvészek kifejezetten a szó nominatív, megnevező funkciójából indulnak ki, mégpedig – nyelvelméleti alapvetésükből adódóan – a megnevezés és megismerés, azaz nyelv és kogníció egységét mindenkor szem előtt tartva (erről l. Horváth 2004a; Szilágyi N. 1996: 34–42). A megnevezés és megismerés ilyen jellegű kapcsolatának feltételezése alapvetően meghatározza a bölcséleti nyelvészek onomasziológiai (névelméleti) elveit. Itt kapcsolódok vissza a fogalmi jegyek imént említett felismeréséhez.

A 4.4.3. fejezetből kiderült, hogy Herder szerint a gyök (tőszó) eredetileg az első nyelvalkotók által absztrahált, megismert fogalomra emlékeztető, azaz motivált jel volt. A motiváció alapját az organikus nyelvalkotás idején a megfigyelt jelenségek, entitások által kibocsátott vagy szinesztézia útján felidézett hang szolgáltatta. Az idők folyamán az alapvető gyökkészlet elemeinek a motiváltsága megszűnhetett, ám a belőlük derivált szavak visszavezethetők ezekre az ősi, egykor motivált elemekre (vö. Horváth 1993: 57, 10. lábjegyzet).

Czuczor a magyar szókészlet különböző szinonimasorainak vizsgálata nyomán jut a következő megállapításra: „Az emberi ész az isméret’ tárgyait bizonyos jegyek által különbözteti meg; a’ tárgyakat több oldalról lehet szemlélet alá venni, a’ mint ti. különböző jegyeik vannak, ’s azokat kiki arról ismeri leginkább, a’ mit benne főleg szemlélet alá vett” (Czuczor 1854: 25). Itt találjuk tehát azt, amit a bölcséleti nyelvészek jegynek, Szilágyi N. Sándor *nyelvi észlelési ismérvek*nek nevez, Horváth Katalin pedig annak a résznek, amelyről az egész a nevét kapja a *pars pro toto* és a *szinekdoché* együttesen működő elve alapján (l. elsősorban Horváth 1993). Mindennek illusztrálására álljon itt egy példa: „[M]egtörténik, – írja Czuczor – hogy ugyanazon nyelv valamely tárgyat többféle jegyeiről nevez el; pl. a’ magyar *csücsörke*, *pipiske*, *pacsirta* e’ madárnak illetén hangjaira, a’ *szántóka* repülési módjára vonatkozik” (Czuczor 1854: 23). Vagy egy egy másik példacsokor:

„[V]annak oly azonos értelmű szók is, melyek bizonyos határozott dolgot jelentenek, de más-más körülményről véve pl. *málé* (zea mays) Maldivae vagy Male Dive szigetektől, mint ősi hazájától, máskép: *törökbuza*, mennyiben közvetlenül a törökök hozták be; *tengeri*, mert csakugyan tengeri szigetekről származik, különben is a távolfekvő tengeri vidékekről ide származott állatokat és növényeket így szokta jellegezni a magyar: *tengeri nyúl* (cuniculus), *tengeri barack* (malum armeniacum), *tengeri köles* (miliun solis), *tengeri szőlő* (ribes) stb.; végre *kukoricza* = kis kukorához azaz hengerkéhez hasonló terménye a máléféle növénynek” (CzF. I: 19).

Amit itt Czuczor megragad, nem más, mint a Herder által *szómetaforának* nevezett jelenség (Herder 1772/1983: 259–261), amit ma általában egyszerűen *metafora*, Szilágyi N. Sándor viszont *strukturális metafora* néven említ. Ezzel eljutottunk egy újabb meglepően modernnek tűnő gondolathoz, manapság ugyanis az egyre jobban kiteljesedő kognitív tudomány, illetve a holista kognitív nyelvészet a bölcséleti nyelvészekhez hasonlóan ugyanígy az emberi megismerés metaforikus természetét hangsúlyozza (vö. például Györi 2000).

A névátvitel következtében az eredetileg egyjelentésű szó többjelentésűvé válik: az alap- vagy tulajdonképpeni jelentés mellé lép a metaforikus jelentés. Erről már Telekinél a következőket olvashatjuk a sztárba bekerülő szók értelmezésének módjával kapcsolatosan:

„Az oly szavaknál, melyeknek a’ nyelvszokás *többféle értelmet* adott, mindenek felett annak *valóságos és tulajdonképen való értelmét* kell meghatározni, körülírni, melyből annak több különböző értelmeit ki lehet fejteni, az emberek által e’ részben követni szokott törvényeket, elménknak az ilyenekben észrevehető munkálkodásait szorosan nyomozván. A’ hol mindazonáltal az illy *értelem változtatás* oly számos, a’ nyelvünkől kiveszett gráditsonok ment keresztül, hogy azokat a’

legnagyobb ugrások nélkül nem pótolhatjuk ki, és így a' szónak különböző értelmei egy másától annyira elütnek, hogy az által a' szónak mintegy egész természete megváltozik, tanácsosabb a' szót különböző értelme szerint egészszen *külömböző szavaknak* tekinteni, és azoknak ezek szerint szótárunkban különös [külön] tziikke-lyeket szentelni, a' *Crusca* ebbéli példáját követvén p. o. *szege*; ige, secat, *megszegi a' szavát*: *szege*, ige (limbo circumdat) *keszkenyőt szegni*; *szege*, magánértő [főnév] *clavis*, *szeget szeggel ütnek*; *szege*, tsak ugyan magánértő [főnév], *angulus*, *esméri hazájának minden szegejükát*" (Teleki 1818/1821: 36–37).

A 145. lábjegyzetben röviden érintettem, hogy a korszakban – az etimológia mai álláspontjáról nézve – gyakran összekeverni látszanak a homonímia és a poliszmia jelenségét. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ha a poliszm jelentésstruktúrával bíró szavak egyes levezett jelentései között valamilyen okból megszűnik a kapcsolat – ahogy erre fentebb Teleki is utalt –, egy későbbi szinkroniában ugyanaz a szó homonimának fog minősülni, legalábbis az átlagos anyanyelvi beszélő számára. Az etimológus azonban sokszor képes kimutatni a homonimnak tűnő szavak jelentése közötti egykori összefüggést. Az ilyen szópárok, vagy szósorozatok az ún. álhomonímiák (vö. Horváth 1999). megjegyzésre érdemes, hogy a korszakban mindezek kapcsán sokat foglalkoztak a nomenverbumokkal is (vö. 4.49. fejezet).

A nagyszótári munkálatokban, láttuk, az egyes szavak különböző jelentéseinek és ezek viszonyainak – ma azt mondanánk, a szó jelentésszerkezetének – feltárását a kontextus alapján végzik. Teleki például külön kitér arra, hogy „[m]inden nyelvben vagynak olly egyes szavak mellyek értelmöket tsak egyes öszszeköttetésekben változtatják el p. o. *véres veritékével*, az az kemény munkájával *keresi kenyérét*” (Teleki 1818/1821: 37). A szavak különböző jelentéseit a CzF. nem ömlesztve, hanem valamilyen módon rendszerezve, az összefüggések láttatására ide-oda utalásokkal adják, mindvégig az anyanyelvének ismeretét elmélyíteni vágyó „gondolkodva olvasó”-t tartva szem előtt. Bizonyos szócikkekben a jelentésfejlődés történeti menete is kirajzolódni látszik.

Ahhoz képest, hogy a korszakban a szemantika nem volt különösebben előrehaladott állapotban, mindez nem csekély eredmény.

7.4. Számvetés és kitekintés

Egy munka lezárása, a tanulások levonása mindig két szempontból végezhető el. A munkafolyamat egyfelől szemlélhető kerek egészként, az elért eredményekre való tekintettel, másfelől azonban – az eddig elvégzetteket mintegy kiindulási pontnak véve – a jövőre fókuszálva is értékelhető.

Ez a dolgozat az Általános és Alkalmazott Nyelvészet szakra 2006-ban benyújtott szakdolgozatomban összefoglalt alap kutatások kiszélesítése nyomán született. Óvatos léptekkel Békés Vera nyomába szegődve, az úton előre haladva egyre világosabbá vált előttem, hogy témám tágabb eszmetörténeti kitekintést igényel. Ebben a munkában elsősorban a felvilágosodás késői szakaszában a racionalista hagyományhoz kötődő nyelvelmélet mellett megjelenő, már a romantikát előlegező *Sprachphilosophie* – voltaképp a Nagyszótár elkészültével záruló, majd egy évszázadon átívelő időszakban tapasztalható – békés egymás mellett élésére, s a bölcséleti nyelvészek nyelvelméletében végbement integrálódására igyekeztem rámutatni. Ezen a ponton a korszak nyelvészeinek dolgozatai alapján előttem kirajzolódó képet mutattam meg – s ez a kép némiképp más, mint amit Békés Vera rekonstruált. Magam ugyanis inkább úgy látom, hogy ebben az esetben nem feltétlenül szükséges – bár lehetséges – a paradigmaváltás fogalmával operálnunk, ugyanakkor egyelőre nem látom, milyen más tudományfejlődés-elméleti keret lenne alkalmas a magyar nyelvészet ezen szakaszának adekvátabb feltárására. Dolgozatomban kevésbé foglalkoztam a XIX. század ötvenes éveitől erősödő paradigmaváltás folyamatával, amely végül oda vezetett, hogy a bölcséleti nyelvészek – legalábbis megfelelő tudományos pozíciót betöltő – tanítványok nélkül hunyván el, a bölcséleti nyelvészeti irányzat – paradigmaként legalábbis – gyakorlatilag megszűnt. A kutatás egy további lehetséges iránya a romantika és a pozitívizmus egymás mellé lépésének rekonstrukciója. Ennek – úgy látom – talán Ballagi Mór nyelvészeti munkásságának alaposabb feltárása lehetne az egyik kiindulópontja.

A kutatás keretétől kijelölt tudománytörténetírási-modell szempontjait szem előtt tartva a dolgozatban jelentős szerephez jutnak a vizsgált korszak nyelvtudományi publikációiból idézett részletek. Ezekkel igyekeztem biztosítani, hogy helyesen – és ne félre- – értelmezzük a korszak nyelvészeinek nézeteit. Ugyanakkor a kutatás során egyre újabb és újabb, izgalmasabbnál izgalmasabb szövegekre bukkantam, sőt, utalásokat találtam soha meg nem jelent kéziratokra, melyek közül kettőt sikerült is

megszereznem. Ez a láncreakciószerű anyagfeldolgozás egyfelől szinte behatárolhatatlanná tette jelen munkámat, másfelől sok új kutatási témát inspirált.

Önként adódik például az ismeretlen Czuczor-kéziratok és Czuczor 1834-es cikkének filológiai összevetése, esetleges megjelentetése. Ugyancsak izgalmas kutatási területnek tűnik a korszakban írt nyelvtanok áttekintése, esetleges összevetése. Ami viszont számomra igazán sokat ígérő feladatnak tűnik, az a korszakban írt, gyakran kéziratban maradt gyökszótárak, gyöktani pályamunkák, Mahovszky József etimológiai szótára és Fogarasi János Elemi nyelvtanának esetleg létező 2. kötete felderítése.

Ez alapján válik majd lehetségessé, hogy a Nagyszótárt elhelyezzem egyrészt saját korának magyar és nemzetközi szótárai, másrészt – történeti menetben – az előtte és főleg az utána készült magyar értelmező és etimológiai szótárak között.

A kutatás további lehetséges irányait kijelölve dolgozatomat a mottóul választott Szekrényessy-idézet számomra szintén sokat mondó, s munkám egyik inspirációját is adó párjával zárom:

„[É]ppen azért, mert ez a nyelvszemlélet valójában költészet, mert szárnyalni és merni tud, mert nem a tényeivel korlátozó külvilágot nézi, hanem befelé fordul – többet lát, mint mások. Többet sejt – nem tud – az emberi lélek alkotó műhelyéről, mint más. Sokszor persze délibábot is kerget. Az idő kérlelhetetlen kritikája során az álomvilág lassan szertefoszlott, az értékes fénypontok azonban megmaradnak és utat jeleznek későbbi korok számára. A romantika nyelvszemléleteit nem aprólékosan kidolgozott rendszerek és tudományos alaposság, hanem a lényegek meglátása teszi szemünkben értékessé” (Szekrényessy 1937: 4).

FÜGGELÉK

Függelék 1

Vörösmarty Mihály és Schedel Ferenc:

Javallata az alólírtaknak miképen lehetne

egy a' lehetőségig tökéletes magyar zsebszótárt készíteni (1831. dec. 20.)

(Részletek)

„Egyik főszköze valamely nyelv tanulásának egy jó szótár. De miként kétféle nyelv-tanulás vagyón, úgy kétféle szótár is kell. Tudniillik a' tudós, az író, tanulmányai mellett egy, a' nyelvnek egész szó és szólásbeli kincsét magában foglaló, grammatikai, syntaktikai, etymologiai, reális – a' mennyiben t. i. a szavakat nem fordítja, hanem jelentéseiket meg is magyarázza, definiálja –, egy helyenként hasonlító, példákkal vagy jeles szerzőkből vett segéd helyekkel világosító, szükség esetén auctoritásokat is felhordó *nagy* szótárra szorúl, melly egyszersmind az emberi ismereteknek minden ágaira kiterjeszkedik úgy, hogy minden elképzelhető speciális szótárok' egyeteme legyen 's minden nemű kézi szókönyveknek forrásul és támaszul szolgálhasson: ilyen pedig természeténél fogva egynyelvű, mert azoknak készült, kik a' nyelvben már eléggé messze haladtanak. Ilyenekkel ajándékozták meg Johnson és Adelung nemzeteiket, ilyenekkel a francia akadémia s az olasz della Crusca a' magokéit, s ilyen magyar szótár készületeivel foglalatoskodik a' Magyar Tudós Társaság is. De ennek véghez vitele annyi elődolgozásokat teszen szükségessé, hogy maga ezeknek teljes elvégzése éveket kíván.

Ellenben van egy más neme a' szókönyveknek, mellyek zsebszótár név alatt ismertetnek, 's a' szónak mineműségét röviden kijelölván, értelmét fordítva (azaz más nyelvbéli megfelelő szóval) adják, elmellőzván minden egyéb vizsgáldásokat, észrevételeket, példákat; el a' szorosán tudományos műszavakat: egyedül a' mindennapi 's nem szorosán ágbeli tudományokban való haszonvételt irányozván. Illy zsebszótár kívált az idegennek van szánva; de ha az valamely serdülésben, gazdagodásban levő nyelvnek minden bővüléseire, öregbedéseire kiterjeszkedik, ha magát annak haladásai-val egy fokra tudta tenni, a honfinak is – az elsőbb rendbeli nagy szótár' megjelenhetéseig – becses, és gyakran szükséges segéde lehet.

Ezeket fontolgatván a' Mélt. Másod Elölülő úr 's szemügyre vévén, hogy minden olly segédeszköz nélkül szűkölködünk, melyet nem csak a' köztünk élő számos idegen ajkúaknak ajánlhatnánk, midőn nyelvünk' tanulására készülnek; hanem minden honfi társainknak is, kik a' sebesen enyésző magyar nyelvvel nem haladtak egyiránt; tekintetbe vévén végre azt is, hogy illy zsebszótár, ha készítését valamely társaság vállalná magára, egy év alatt véghez vitethetnék, sőt hogy az számtalanok által egyenesen a' tudós társaság' kezéből várva váratik: egy illy zsebszótárra függesztette figyelmét a' társaságnak. Ennek következtetésében, minthogy a' dolog igen is összefér a' társaság' határoztatásával és céljaival: az alólírt választottságra bizatott egy illy magyar zsebszótár' alaprajzának javallata, melyet a választottság ezennel a' tek. Társaságnak benyújt.

I. *Foglalat*. Magában foglalna ezen szótár minden magyar, megmagyarosított s' olly idegen szavakat, melyek a hosszú velőkélés által a' magyar nyelv szavaivá lettek, közönségesen ismertnek, értetnek: pl. karakter, kritika, minister. Továbbá minden kereszt neveket, hegyek', folyók', országok', nemzetek' stb. neveit, valamint a' tudományok' és mesterségek' azon műszavait is, melyek az illető 's szorosan vett tudomány' határain kívül is elé fordulhatnak; ilyenek p. o. az orvosiak közül: görcs, hurut, gyuladás, hideglelés (mint febris intermittens) stb, vagy a philosophiaiak közül: elvont (abstractum), állomány (substantia), arány (proportio), viszony (relatio) stb.

II. *Elrendelés* [elrendezés]. A' szavak' szerkeztetésében a' betűrendet kellene követni; mert egy illy zsebszótárnak, határoztatásánál fogva, könnyen és hamar használhatónak kell lenni. Nem csak a' csupa származékokra, hanem magokra az öszvetett szavakra nézve is ezen okfőt kellene követni. Egyedül a' fen érdekelt tulajdon nevekre nézve lehetne kivételt tenni, azokat különös lajstrom gyanánt ragasztván az alphabet után, a' tanulás', keresés' és átnézés' könnyebbítése végett. [...]

III. *Magyarázat*. Ez kétféle, a mennyiben t. i. a' szónak grammatikai értékét vagy pedig értelmét tárgyazza. [...]

A' másodikra, úgy mint az értelem' tolmácsolatára nézve a választottság azt javallja, hogy a' német nyelvnek 's különösen a' német literaturának hazánkban nagy elterjedtsége' tekintetéből a' német nyelvet kellene tolmácsoló eszköznek választani. A' magyar magyarázat több helyet kívánna 's csak kisedd községnek való; a' latán [latin] kizárja az egész asszonyi világot, melyek szükségei fő figyelmet érdemelnek; azon felül a' latán nyelv elégtelen is sok szavak visszaadására. [...]” (RAL 71/1831. Közli Viszota 1908: 64–66).

Függelék 2

Schedel Ferenc a *Zsebszótár* tapasztalatairól (1836)

„Tekintetes Társaság!

A nagyszótári cikkelyek, a t[ár]s[a]ság által készített terv szerinti kidolgoztatás végett, az osztályok kezeiben vannak. A társaság határozata szerint az, ki osztály részéből bizonyos számú szót kidolgozott, azt azonnal fel is olvashatván vizsgálat végett a kis gyűlésben; alázatos véleményem szerint idején van e vizsgálatra nézve is a Tek. Társaságnak közelebbről intézkedni: s e tárgyban bátor vagyok a kis gyűlésnek, alázatos véleményképen, ajánlani, hogy e vizsgálat ne bízassék egy, gyakran változó személyekből álló gyűlésre, hanem egy számosabb, talán 11-13 tagokból szerkesztendő biztosságra, melyben egy tiszt., a nyelvtud. osztály mind a három helybeli tagja, minden többi osztályból egy egy, 's néhány a nyelvtudományban ismert alaposságu 's talán a szótár-írásban is gyakorlati jártassággal bíró levelező tag lenne jelen. Ezek nagy gyűlés által lennének ugyan választandók, hogy a köz bizodalom képviselői legyenek, de a cél fontossága 's a munka fárasztó tartóssága azt látszik [me]lgkivánni, hogy e választások ne kényszerítőek, 's kötelezők legyenek: csak azon esetben lehetne alázatos véleményem szerint az osztályok' fizetéssel bíró tagjait kötelezni, ha a fizetetlenek hivatás hiányával kérnék magokat feloldoztatni.

Minthogy pedig a t[ár]s[a]ságnak célja nem lehet, hogy minél olcsóbban, hanem hogy minél tökéletesben állítsa ki nagy szótárát, igen üdvösségesnek tartanám, ha az így kinevezendő biztosság tagjainak a munka tartásáig vagy évi, vagy a tartandó ülések számához szabott tiszteletdíj rendeltetnék: 's ezt nem annyira jutalmul 's ösztönül, mint inkább kárpótlásul azoknak, kik e tárgyban fáradozván, idejük és lelki erejük egy jó részét e munkára fordítandják, s így egyéb keresetök szükségképen csonkulást valland. Mert ne higyük, tek. Társ.!, hogy a szótári dolgozatok vizsgálata a hetenként egyszer tartani szokott kis gyűlések csak egy részét, talán egy óráját veendi el; hanem kívánand hetenként három négy délutánt, mint kívánt majd öt éven keresztül, a sokkal kisebb fontosságu és jelentességű Zsebszótár. S bár mi nagy várakozásokkal legyek is a helybeli tagok buzgóságáról; alig tudom hinni hogy az, ki soha szótárírónak nem készült, vagy épen, ki e hivatást Scaligerrel talán minden kemény büntetések legkeményebbikének tartandja, ne fogna csak a hallásba is bele fáradni, hát még a folyvásti vigyázatba, részvétbe, hozzá szólásba? Ismételvén hogy; ha egyszer e munkát folyamatban lesz,

egy ülés hetenként magára a szótárvizsgálatra elegendő nem leszen: tartok tőle, hogy üléseink kerülve inkább, mint keresve lesznek; s a nem kötelezett, 's kedvet, belső hivatást nem érző tagok sokkal engedékenyebb bírálók lesznek, mint a munka fontossága kívánná.

Egyébiránt akár 9, akár 11-re kívánná a Tek. t[ár]s[a]ság, az ajánlott szótárszerkesztő biztosságot határozni: a kis gyűlést minden olyan esetben, hol a kisebbség a többség' végzésében meg nem nyugodhatnék, felelősségi testületet kellene képeznie.

Ezeket gondolám a T[ekintetes] T[ársaság] bölcs elhatározása alá terjesztendőknék, mind a Zsebszótár körül tett tapasztalásaim, mind azon ohaj[tásom] következtetésében, bár a szótári munkát ne nyelne el minden, a tudományokat illető időt is; 's másfelül, bár az egyenesen olyanok által igazgattatnék, kiknek készület és vonzalom erőt és kitartást adand a hosszadalmas munkához" (RAL 350/1836 – idézi Tözsér 1988: 38–39).

Függelék 3

Utasítás

az Akadémia azon tagjaira nézve, kik a készítendő magyar szótár tekintetében idegen nyelveket hasonlítanak össze a magyar nyelvvel (1837)

„A magyar szótárhoz való elsőleges készültek közé tartozván más nyelveknek is összehasonlítása a magyar nyelvvel főleg kívánná az academia az e végre megbízott tagtársak figyelmét következőkre fordítani.

1. Az ide mellékelt nyomtatott terve a nagy magyar szótár belső elrendelésének magában foglalja azon közönséges elveket a szótár készítésében, melyeket a nagy gyűlés elfogadott s melyeknek szem előtt tartását mindenik tagtól megkívánja az academia.

2. A tervben megalapított elvek szerint szükséges volna feljegyezni azon idegen szokat, melyeknek gyökér betűik és kimondások az értelmükkel együtt egyeznek a magyar szókkal.

3. Mivel pedig egy szónak különbféle jelentései is vannak, leginkább az eredeti és abból származott rokon értelemait kellene valamely szónak figyelem alá venni; néha csakugyan a metaphorai jelentések is felvilágosításul szolgálhatók lévén.

4. Ámbár a gyökérszokat három osztály alá is lehet húzni, úgy mint az *eredeti*, *más nyelvekkel közös* és *egészen idegen gyökérszók* osztályai alá, mindazáltal nem kívánja az academia megbízott tagtársaitól annak vizsgálatjából való ereszkedést, vajon egyik nyelv kölcsönözte-e a szavakat más nyelvből vagy sem? mivel annak huzamos munka s bizonytalan sikerű resultatumai lehetnének következesei; különben is a szótár készítéssel, annak használása módjával az ily állítások szoros kapcsolatban nem állanak.

5. A technikus terminus szavakra nézve itt még is az a kivételhelyt áll, hogy mindenik megbízott tagtárs a maga értelmét feljegyezheti, melyik nyelvre vezeti vissza a kölcsönzót, mint eredeti nyelvre, p.o.: az *alcohol*, *arsenal*, *admiral*, *almanach*, stb. szók jól lehet a napnyugati nyelvekben közösen használnak, arabs nyelvből vett kölcsönözeteknek tarthatók; melyek mellett aztán az arabs *Darresszonat*, *Al-menah*, *Emiral-Bahr*, *al-cohol* szók eredetileg mit jelentenek és miképpen mondatnak ki, feljegyezhetők.

6. Jóllehet mindenik e végre megbízott tagtárs az academiának a szók kiemelésére nézve csak egy fő nyelvre van szorítva, de mivel a főnyelvnek rokon ágazatai és dialectusai is vannak, óhajtja, hogy ezen rokonágazatokban és dialectusokban előforduló hason gyöker betűjü és kimondású, mint szinte rokon jelentésű szók is mellesleg feljegyeztessenek; sőt ha a tudós tagtársak vizsgálatjaiknak folyamatában egészen más nyelvből hoznák is fel a paralell szókat, mint amelyre meg vagynak bízva, örömmel fogadandja az academia.

7. Egy agy más nyelv grammaticájába való habár rövid beereszkedést is csak annyiban tartja az academia szükségesnek, amennyiben azt a felvett szó rokon értelmének kitüntetésére szükségesnek látják a tagtársak.

8. Figyelemre ajánlja az academia az úgy nevezett szóképzőket is (voces formativae), melyenek p. o. az *ász, ész, os, ős, ság, ség*, stb. (méhész, habos, boldogság) úgy a ragokat is, p. o. a *nak, nek, tól, től, ből, ből*, stb. a végett, hogy ha ezen szóképzők és ragok más nyelvekben is feltaláltatnának, azoknak megemlétese és példajok által felvilágosítása tekintetbe vétessenek.

9. Bizonyos időpontot most még nem tűz ki az academia e dolgozat végrehajtására, de nagyon óhajtja, hogy késedelem nélkül fogjon mindenik tag a munkához, s reményli, hogy a jövő nagy gyűlés tanátskozásai után az időpontot is meghatározhatja, mely alatt mindenik tag ezen előkészületi dolgozatjait a Társasághoz be kellessék küldenie” (A Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalának levéltára. 1837: 78. ikt. szám; idézi Keve 1940: 20–22.)

Függelék 4

A Nagy Magyar Szótár' belső elrendelésének, 's miképeni dolgoztatásának terve (1840)

A' szószármaztatásról

„A' szószármaztatás könnyen tévedésre 's képtelenségekre visz, sz. Ágoston szerint, a' szavak' eredetét ki-ki, mint az álmokat, jó szánta szerint magyarázván. A' kimondás által a' betűk [hangok] gyakran elcseréltetvén, csaknem lehetetlen a' szavak' eredetétig feljutni, erőtetéssel pedig csaknem minden szót ki lehet a' legidegenebb nyelvből is magyarázni. Etymológiát mindazonáltal a szótárirónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk' története, szavaink' értelme, 's új szavak' alkotására csak a' szószármaztatás' törvényeiből lehet szabályokat venni. Azonban a' szavak' eredetének kinyomozásában a' könnyenhivőség 's tulságos kétkedés közt közép utat kell tartani, 's inkább tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani.

A' szavak vagy gyökök, mint péld. *rom*, vagy származékok, mint *romladék*, vagy összetételek, mint *vár-rom*, *le-rom*.

Gyökshónak hívatik az, melly nincsen szóképző által alkotva. Az illy gyök-szavak vagy eredetiek vagy kölcsönöztek. Ezek' eredetéről, a' természeti hang után képzetteket kivéve, alig mondhatni valamit, mert az ős régiség' homályában vész el. Már az ilyen gyökszavakról, akár azok a' finn, zsidó, arab, akár a' persa, mongol, török, tatár, akár tót, német, deák, görög nyelvvel legyenek közösek, legtanácsosabb ezen szabályt követni, hogy: hol a' kölcsönözés akár nyelvünkbe, akár nyelvünkől világos, ott az kijelentessék; hol pedig eléggé ki nem mutatható, ott kétesnek maradjon a' szótár-ban is, egyszerűn az jegyeztetvén meg, hogy ez vagy amaz magyar gyökszó, ez vagy amaz idegen nyelvvel közös.

A' még divatos idegen szavakat is, mint péld. *status*, *philosophia* stb. fel kell venni, 's megmagyarázni, a' mi alkalomul szolgálhat arra, hogy idővel helyettök magyar szó alkottassék. – Néha az idegen szó nem azon nyelvből jön át, mellynek tulaj-dona, p. o. *piacz*, az olasz *piazza*-ból van véve, noha eredetie a' német *Platz*. Tévedés' elhárítására a' nagy szótárban ennek is föl kell jegyeztetnie.

A származék és összetett szavaknál ki kell jelezni azon elemeket, mellyekből összeállottak, hacsak a' származás' és összetétel' könnyen-érthetősége azt szükségtelen-né nem teszi, p. o. *napvilág*, *híres* stb.” (Terv II, 1840: 13–14).

Függelék 5

Toldy Ferenc Czuczorhoz írt levelének fogalmazványa (1844)

„Kedves barátom,

A nagy gyűlés tegnap és ma tartott üléseiben egy értelmező magyar szótárnak minél előbbi kiadását határozta. Ebben az élet és tudomány minden szava felvételik, s így a felélesztett elavult, a használható táj- s az elhatalmazott nem helyes új szók, megjegyzetvén az utóbbiaknál a képzési vagy értelmi helytelenség is. Az értelem magyarul adatik, és csak ott tételik mellé deák, német v. más nyelvű szó, hol az a felvilágosítást előmozdítja. Kitétetik a beszédrész, minden eltérés a paradigmától, a szókötés, példák, mondatok, példabeszédek. Az értelmező részt a t[ár]s[a]ság r. tagjai készítették s készítik, egy szerkesztő választatik, ki külön utasítás mellett rendbe szedi, kiegészíti azt, elkészíti a nyelvtani, szókötési s példázó részt, s dolgozását időről időre egy ellenőrző vizsgálóval közli, ki ott hol eltér a szerkesztőtől, s ezt meg n[em] győzheti, a nyelvt. osztály elébe hozza a kérdést; az értelmezési kérdések pedig az illető osztályok által intéztetnek el. A szerkesztő az egész munkáért 2000 ft ez. kap, s a mennyire lehetséges, két év alatt köteles elkészíteni munkáját; s a vizsgálóval s az osztályokkal leendő folytonos összehatás végett Pesten kell hogy lakjék. – A szerkesztő választás hihetőleg hétfőn lesz. Több név van szőnyegen, te is ajánltattál. Jaj nekem, édes barátom, ha állapotod, mellyben egész szívből részt veszek, megengedi, rögtön kész volnál e munkát felvállalni, s e végre Pestre jöni? Azért lenne pedig jó felelned, ne hogy, elválasztatván, s utóbb nem jöhetvén vagy jönni n[em] akarván, más ki melletted minoritasban találna maradni, utóbb épen azért nem fogadja el majd a megbízatást, mert első választáskor a majoritást nem bírta.

A nyelvtud. osztály nem tarthatta meg ülését, mert a vid[éki] tagok közül Nagyon kívül senki sem jelent meg. Még nem tudom, mi fog a nyelvtannal történni. A tagok szorgalmasan készítették el az előmunkálatokat.

Isten veled, kedves bar[átom]! s múltjanak el fölötte bajod kínjai. Ölel hú barátod”
(RAL 129/1844 – idézi Tözsér 1988: 43–44).

Függelék 6

Czuczor levele Széchenyi Istvánhoz (1845. jan. 12.)

„Méltóságos Gróf, Academiai Másod-Elnök Úr, Legkegyelmesebb Uram!

Meglepő örömmel értettem az academiai Titoknok urtól, hogy a Méltóságod elnöklete alatt tartott nagy-gyűlésben a Nagy-Szótár szerkesztőjévé választattam. Midőn e terhes, de személyemet érdemem fölött kitüntető feladást teljes készséggel elvállalom, egyszersmind szerencsém vagyon a pannonhegyi Főapát úr meghagyásából, ennek különös tiszteletjelentése mellett, tudósítani Méltóságodat, hogy a nmélt. Fő Cancellár urtól érkezett levél értelménél fogva megengedtetik lakásomat Pestre tenni által, mit is, mihelyst a tek. Academia velem parancsolni méltóztatik, ez iskolai félév bezárta után legott teljesíthetek.

Ebeli alázatos tudósításom mellett megkülönböztetett mély tisztelettel vagyok Méltóságodnak alázatos szolgálja Czuczor Gergely m. academiai r. tag. Győr, jan. 12. 1845.”
(RAL 7/1845 – idézi Tözsér 1988: 44).

Függelék 7

Czuczor Gergely: Riadó (1848)

Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!
 Csátára hí hazád, kifent acélt ragadj.
 Villáma fesse a szabadság hajnalát,
 S fűröszze vérbe a zsarnokfaj bíborát.
 Él még a magyarok nagy istene,
 Jaj annak, ki feltámad ellene.
 Az isten is segít, ki bír velünk?
 Szabad népek valánk, s azok legyünk.

Nem kell zsarnok.....! csátára magyarok,
 Fejére vészhalál, ki reánk agyarog.
 Ki rabbilincseket s igát kohol nekünk,
 Mi lelkébe tört verünk.
 Él még stb.

A föld talpunk alatt, s fejünk fölött az ég
 Tanú legyen, hogy áll Árpád ős népe még,
 S melly e szent földre hull, minden csepp honfi-vér,
 Kiáltson égbe a bitorra boszuért!
 Él még stb.

Tiporva szent jogunk, szent harccal ójuk azt,
 Pusztítsa fegyverünk a gazt,
 A zsarnok torán népek vigadjanak,
 A nép csak úgy szabad, ha ők lebuktanak.
 Él még stb.

Elé, elé, jertek, haramiahadak,
 Kiket nemzetbakók reánk uszítanak,
 Temetkezéstekül, ti bösz szelindekek,
 Helyet dögész vadak gyomrában leljetek.
 Él még stb.

Szívünk elszánt keserv, markunk vasat szorít,
 S csatára milliók imája bátorít,
 Ó drága véreink, vagy élet, vagy halál,
 De szolganépre itt a zsarnok nem talál.
 Él még stb.

Vitézek, őrhadak, fogjunk bucsúkezet,
 Iszonytató legyen s döntő ez ütközet,
 Ős áldomás gyanánt eresszünk drága vért,
 Végső piros cseppig hadd folyjon a honért.
 Él még a magyarok nagy istene,
 Jaj annak, ki feltámad ellene.
 Az isten is segít, ki bir velünk?
 Szabad népek valánk, s azok legyünk.

Függelék 8

Teleki József levele Rimély Mihály pannonhalmi főapáthoz (1851)

(Toldi fogalmazványa)

„Méltóságos Főapát Úr, Én a magyar academia részéről még tavaly azon folyamodással járultam Ő felsége elébe, méltóztatnék Czuczor Gergely sz. Benedeki áldozót, a m. academia rendes tagját további fogságától kegyelmesen fölmenteni, hogy az academia nagy szótárát, melyen Méltóságod engedelmeiből itt Pesten dolgozott, ugyan itt folytathassa. Csak ugyan mult hó 14. költ legfelsőbb határozata által őt további büntetése alól felmenteni, 's neki a Pestre visszatérés engedelmét 's az erre szükséges Pestre szóló úti levelet is kiadatni.

Midőn ezt Méltóságodnak őszinte örömmel jelenteném, 's kérem, hogy a szerencsétlennek, ennyi szenvedései után, ismét jóvoltait éreztetné, ez által is visszaadván lelkének azon szükséges nyugalmat, mely nélkül a haza, sőt szerzete becsületére is megkezdett 's félig el is készített nagy szótárt alig fejezhetné be; magamat további szivességibe ajánlom, s vagyok Méltóságodnak Szirákon, június 5. 1851. stb.” (Főtitkári iratok, 1851. év 5. szám – idézi Viszota 1909: 61).

Függelék 9

**Mutatvány Czuczor Gergely *Magyar Nyelv tudomány*
című kiadatlan kéziratából (é. n. 1860 körül)**

Függelék 10

**Mutatvány Czuczor Gergely *A nyelv bőségéről*
című kiadatlan kéziratából (é. n. 1860 körül)**

Függelék 11

**Mutatvány Engel József *A' magyar nyelv' gyökérszavai*
című díjnyertes pályaművének gyökcsaládjaiból (1839)**

Függelék 12

**Mutatvány Nagy János *Tiszta magyar gyökök*
című díjnyertes pályaművének gyökcsaládjaiból (1838)**

BIBLIOGRÁFIA

- A' Nagy Magyar Szótár belső elrendelésének, 's miképeni dolgoztatásának terve. Utatásul a' Magyar Tudós Társaság' tagjainak.* 1840. Buda. = Terv II.
- Almási Balogh Pál 1837. A' nyelv 's annak a' lélekhez való viszonyai. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* III. (1834–36) II. osztály: 23–69.
- Antal László 1964. Egy magyar morfémátár ügyében. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 22–27.
- Aranka György (szerk.) 1796. *A magyar nyelv-mívelő társaság munkáinak első darabja.* Szeben, Hochmeister Márton betűivel.
<http://www.kiad.hu/bibl/elsodarab/index.php>
- Bakró-Nagy Marianne 1975. Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 117–124.
- Bakró-Nagy Marianne 2004. Az írástudók felelőssége. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 46–63.
- Balázs János 1976a. Czuczor Gergely emlékezete. *Magyar Nyelv* 72: 149–155.
- Balázs János 1976b. A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. *Nyelvtudományi Értekezések* 89: 68–73.
- Balázs János 1978. A hazai és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. Szathmári szerk., 13–36.
- Balázs János 1980. Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Budapest, Magvető Kiadó.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelv-bölcsélet alapkérdései.* Budapest, Magvető Kiadó.
- Ballagi Mór (Bloch Móricz) 1840. A' nyelvek' összehasonlításáról; különösen a' magyar nyelv rokonságáról. *Akadémiai Értesítő* I: 9–10.
- Ballagi Mór (Bloch Moritz) 1841. *Nyelvészeti nyomozások.* Olvastatott a magyar tudós társaság kis gyűlésében téli 28-án 1840. Buda.
- Ballagi Mór 1855. A' magyar szónyomozás, 's az összehasonlító nyelvészet. *Akadémiai Értesítő* XV: 589–602.
- Ballagi Mór 1856. A' magyar szónyomozás, 's az összehasonlító nyelvészet II. *Akadémiai Értesítő* XVI: 34–49.

- Ballagi Mór 1857. Nyelvujítás és nyelvrontás. *Akadémiai Értesítő* XVII: 401–425.
- Ballagi Mór 1859. A magyar nyelvészkedés köre. Akadémiai székfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* XIX/5: 397–423.
- Bánóczy József 1882. A magyar romanticismus. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* X. kötet, XII. szám. Budapest, MTA.
- Bárczi Géza 1962/1996. *A magyar nyelv életrajza*. Custos Kiadó.
- Bárczi Géza 1967. A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása. *Magyar Nyelv* 63: 285–292.
- Bárczi Géza 1970. A nyelvtudomány–történet elvi kérdései. Gulya–Szathmári szerk., 29–35.
- Bárczi Géza–Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VI. Akadémiai Kiadó. Budapest. = ÉrtSz.
- Békés Vera 1984a. Adalékok egy hiányzó paradigma rekonstrukciójához. *Filozófiai Figyelő* 1984/3: 52–72.
- Békés Vera 1984b. A tudományfejlődés kuhni modellje – 1984-ben. *Magyar Filozófiai Szemle* 28/5–6: 791–793.
- Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. A filozófia időszerű kérdései 63.
- Békés Vera 1990. Zeusz számára, avagy a nyelvfilozófia. *BUKSZ* 2: 434–438.
- Békés Vera 1991. „Nekünk nem kell halzsíros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. Kiss–Szűts szerk., 89–95.
- Békés Vera 1993. A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. Sz. Bakró-Nagy–Szűcs szerk., 45–49.
- Békés Vera 1994. A „hiányzó paradigma” tudományfejlődésmoделл néhány tulajdonságáról. *Magyar Filozófiai Szemle* 38: 495–501.
- Békés Vera 1997a. *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- Békés Vera 1997b. Kuhn modellje és a tudománytörténet-írás. *Replika* 27: 75–80.
- Békés Vera 2000. „Nyájszellem” vagy „együttes élmény”? (Társaslélektani fogalmak a paradigma által vezérelt tudományos közösségek dinamikájának leírásában.) *Magyar Filozófiai Szemle* 44/4–6: 253–270.
- Békés Vera 2001. A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem. Tóth Tamás szerk., *Az európai egyetem funkcióváltásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, Professzorok Háza. 73–94.

- Benedek András é. n. *Bevezetés a tudományfilozófiába. Stúdiumvázlat.*
<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/tudfil.htm>
- Bengi László 2001. Nyelv, struktúra, megértés. Wilhelm von Humboldt nyelvfilozófia nyomán. Szegedy-Maszák szerk., 130–146.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1-4. Akadémiai Kiadó. Budapest. = TESz.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I-II. Budapest. = EWUng.
- Benkő Loránd 1954. Egy hangfestő igecsoport. *Magyar Nyelv* 50: 254–274.
- Benkő Loránd 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. *Nyelvtudományi Értekezések* 38: 18–39.
- Benkő Loránd 1976. Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. Benkő-K. Sal szerk., 15–26.
- Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1991. Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelv-tudományában. Jankovics-Kósa-Nyerges-Seidler szerk., 383–393.
- Benkő Loránd 1994. Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben. *Magyar Nyelv* 90: 385–392.
- Benkő Loránd-K. Sal Éva (szerk.) 1976. Az etimológia elmélete és módszere. *Nyelvtudományi Értekezések* 89.
- Benveniste, Emil 1995. A rekonstrukció jelentéstani problémái. Telegdi Zsigmond szerk., *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 213–222.
- Bezeczky Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika.* Modern filológiai füzetek 58. Budapest.
- Bodrogi Ferenc Máté 2005. „Formni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” – Nyelv-művelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások* 43: 69–94.
- Brisits Frigyes 1937. *Vörösmarty Mihály és az Akadémia.* Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai R.-T.
- Budenz József 1861. Török-magyar nyelvhasználat és hasonlító magyar-altaji hangtanról. *Akadémiai Értesítő* XXI/2: 158–190.
- Bugát Pál 1857. Az egyes szóhangelemek birodalma az egyetemes szóvizsgálat irányában. *Akadémiai Értesítő* XVII: 57–78.

- Büky Béla 1967. A Czuczor–Fogarasi-szótár keresztnévanyaga. *Magyar Nyelv* 63: 227–238.
- Claudon, Francis szerk. 1990. *A romantika enciklopédiája*. Budapest, Corvina.
- Collinder, Björn 1976. Wurzeletymologie – Wortstammetymologie – Wortetymologie. Benkő–K. Sal szerk., 78–82.
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2001. Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* 97: 184–191.
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Czuczor Gergely 1834. Ujítás a’ nyelvben. *Tudománytár* 2: 3–30.
- Czuczor Gergely 1835. Szellemi mozgalmak Angliában ’s annak haladása tekintettel más európai nemzetekre. *Tudománytár* 5: 28–60.
- Czuczor Gergely 1837. A magyar nyelv’ némelly sajátosságáról. *Athenaeum* 1837/4: 25–29, 1837/30: 233–236.
- Czuczor Gergely 1847. A’ szók’ elemzése- és értelmezéséről. *Akadémiai Értesítő* VII: 143–144, VII: 223–225.
- Czuczor Gergely 1851a. Kerecsen és Kerecset. *Új Magyar Múzeum* I./1: 357–370.
- Czuczor Gergely 1851b. A’ magyar nyelv’ etymologiai és hasonlító vizsgálata’ elvéről. *Akadémiai Értesítő* XI: 288–299.
- Czuczor Gergely 1852. A’ magyar szóértelmezés’ és szóelemzés’ elveiről. *Akadémiai Értesítő* XII: 66–77, 188–197.
- Czuczor Gergely 1853. A’ magyar hangtan’ fejtegetése. *Akadémiai Értesítő* XIII: 206–217.
- Czuczor Gergely 1854. Hunfalvy Pál ltnak „az Elme és Ész szóról” az Academ. Értesítőben megjelent jegyzésére közölte észrevételeit. *Akadémiai Értesítő* XIV: 22–35.
- Czuczor Gergely 1855. Az R-ről, mint szóhangról ’s nyelvünk’ szavaiban divatozóról. *Új Magyar Múzeum* V: 449–465, 497–520.
- Czuczor Gergely 1857. A magyar bötük, illetőleg hangok fejtegetése. *Akadémiai Értesítő* XVII: 121–145.
- Czuczor Gergely 1858. Jelentés a nagy szótár első kidolgozásának elkészültéről. *Akadémiai Értesítő* XVIII: 540–543.
- Czuczor Gergely 1859. A mássalhangzókról általán. *Akadémiai Értesítő* XIX: 599–800.

- Czuczor Gergely 1859. Az önhangzók rendszeressége a gyököszókban. *Akadémiai Értesítő* XIX: 73–107.
- Czuczor Gergely 1860. A magyar nagyszótár ügyében. *Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és széptudományi osztály közlönye* 1860. I. kötet, IV. sz.: 403–445.
- Czuczor Gergely é. n. (1860 körül) *A nyelv bőségéről*. BK 188/I. 4b. Másolat 28ff. 260x210 mm. = CzK 2: 1–27.
- Czuczor Gergely é. n. (1860 körül) *Magyar Nyelv tudomány*. BK 188/I. 4b. Másolat 28ff. 260x210 mm. = CzK 1: 1–25.
- Czuczor Gergely *könyvtárának címtára* 1850. BK 188/I. 11. Fekete Soma írása. 9 ff. 380x240 mm.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.) 1862–1874. *A Magyar Nyelv Szótára I–VI*. Pest. = CzF.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. Előbeszéd. *CzF*. I: 1–164.
- Csetri Lajos 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. Szauder József–Tarnai Andor szerk., *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 229–279.
- Csúri Bálint 1909. Teleki József gróf mint nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 38: 11–16, 70–79, 114–122, 161–173.
- Danczi Villebald 1978. Szeder Fábián. *Magyar Nyelvőr* 102: 170–179.
- Darai Lajos Mihály 1999. A kanti gondolatok befogadási folyamata a magyar felvilágosodásban. Fehér M. István–Veres Ildikó szerk., *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó. 75–85.
- Dömötör Adrienne 2003. A nyelvújítás. Kiefer szerk., 103–115.
- Dümmerth Dezső 1961. Göttinga és a magyar szellemi élet. *Filológiai Közöny* 7: 351–373.
- Éder Zoltán 1988. Bevezető tanulmány Teleki József *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* c. művének új kiadásához. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 9–26.
- Éder Zoltán 2000. Czuczor Gergely, a nyelvész és szótárkészítő születésének 200. évfordulóján. *Hevesi Napló* X. évfolyam, 12. évfolyam: 56–58.
- Engel József 1839. A ’ magyar nyelv’ gyökérszavai. *Nyelvtudományi pályamunkák II*. Kiadja a ’ Magyar Tudós Társaság. Buda. 1–122.

- Erdélyi János 1854. *Czuczor Gergely*. Újra kiadva: Erdélyi János 1991. *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai Kiadó. 172–178, 577–579.
- F. Molnár Gizella 1964. Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 371–377.
- Fábián István 1853. *A szóelemzés' és szóértelmezés alap-elvei*. Sopron.
- Fábián István 1859. Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság. Nyelvvizsgálati rendszerek. Akadémiai székhfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* XIX: 497–515.
- Fábián István 1860. Nyílt levél (a' „M. Nyelvészet” tisztelt szerkesztőjéhez intézve). *Magyar Nyelvészet* V: 183–203.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest.
- Fábián Pál–Tátrai Szilárd (szerk.) 1999. *Nyelvművelés*. Budapest.
- Fabricsius-Kovács Ferenc 1970. Nyelv, gondolkodás, jelentés. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VII: 101–111.
- Farkas Katalin–Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron Könyvkiadó.
- Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején.) *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- Fehér M. István 2001. A szabadság idealizmusa és az abszolútum filozófiai rendszere. Szegedy-Maszák szerk., 117–129.
- Fehér Márta 1973. A tudományfejlődés kumulativitásának mítoszai. *Világosság* 14: 469–476.
- Fehér Márta 1984a. *Thomas Kuhn tudományfilozófiai paradigmája*. Kuhn 2000: 233–250.
- Fehér Márta 1984b. A posztpozitivist tudományfilozófia válsága. *Magyar Filozófiai Szemle* 28/5–6: 558–593.
- Fehér Márta 1986. A tudásszociológia mint tudományelmélet. *Janus* I/3: 45–58.
- Fehér Márta 1999. *A paradigmától a lexikonig...* Kuhn 2000: 251–262.
- Fenyő István 2002. A liberalizmus és a magyar romantika közös gondolkodástörténeti forrásvidékéről. Nagy – Merényi szerk., 176–184.
- Finály Henrik 1862a. A Magyar Nyelv szótára. *Korunk* (Kolozsvár) 48., 49., 50. sz.
- Finály Henrik 1862b. Ismét a Magyar Nyelv Szótára. *Akadémiai Értesítő* 1861–1862: 300–343.

- Fogarasi János 1834. *A' magyar nyelv metaphysicája – vagy a' betűknek eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva*. Pest.
- Fogarasi János 1843. *A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest, Heckenast Gusztáv nyomdája.
- Fogarasi János 1858. *A magyar igeidőkről*. Különlenyomat a Magyar Akadémiai Értesítőből. Pest, Emich Gusztáv nyomdája.
- Fogarasi János 1859. Külföldi nyelvtudományi munkák ismertetése. *Akadémiai Értesítő* III: 45–54.
- Fogarasi János 1861. A magyar nyelv szótára ügyében. *Akadémiai Értesítő* XXI: 212–226.
- Fogarasi János 1862. Szabatosság az igeidőkben. *Nyelvtudományi Közlemények* I: 1–111; 317–352.
- Fogarasi János 1864–1865. Kriza János „Székely népköltési gyűjtemény”-e nyelvészeti tekintetben. *Nyelvtudományi Közlemények* III: 361–388; IV: 23–47; 129–139.
- Fogarasi János 1874. Az új szórókról. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* IV: 3–26.
- Fogarasi János 1974. Végyszó. *CzF*. VI: 1–8.
- Fónagy Iván 1995. Hangszimbolika. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor szerk., „*Jelbeszéd az életünk*” – *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris–Századvég. 56–79.
- Forrai Gábor 2000. Mi a baj a szemantikai összemérhetetlenséggel? *Világosság* 41/11–12: 5–13.
- Földényi F. László 2001. A kettéhasadt természet. Szegedy-Maszák szerk., 21–30.
- Franzen, Winfried 2004. „A filozófia igazi és egyedüli módszere tehát az analitikus...” A fiatal Herder a filozófiáról és a filozófia nyelvhez való viszonyáról. Neumer Katalin szerk., *Minden filozófia „Nyelvkritika” I. Nyelvfilozófia Locke-től Kierkegaard-ig*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- G. L. 1818. A' magyar nyelv' fő törvényjeiről. *Tudományos Gyűjtemény* 1818/VIII: 39–66.
- Gáldi László 1955. Szótárírásunk egyik fordulópontja. *Magyar Nyelv* 51: 201–211.
- Gáldi László 1957a. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gáldi László 1957b. Az akadémiai Értelmező Szótár első terve. *Magyar Nyelvőr* 81: 86–91.

- Gáldi László 1978. Etimológiánk száz éve és ma. Szathmári szerk., 99–108.
- Galgóczy Gábor 1848. *A 'természet' rendszere a 'magyar nyelvben. Magyar nyelvtan.* Budapest.
- Gombocz Zoltán 1911. Képzettársulás és jelentésváltozás. *Magyar Nyelv* 7: 97–108.
- Gombocz Zoltán 1913. Hangutánzás és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 9: 385–391.
- Gombocz Zoltán 1960. Honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Értekezések* 24. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gulya János 1970. A nyelvrokonság tudata a magyar művelődésben és történetben. Gulya–Szathmári szerk., 131–134.
- Gulya János 1976. Etimológia a XVIII. században. Benkő–K. Sal szerk., 101–105.
- Gulya János–Szathmári István (szerk.) 1970. *Sajnovics János emlékünnepe és szimpozion.* Székesfehérvár–Tordas.
- Győri Miklós 2000. Az emberi megismerés metaforikus jellegéről evolúciós szempontból. Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos szerk., *A megismeréskutatás útjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–90.
- H. Bottyánfy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária 1976. *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- H. Laborc Júlia 1993. A nyelvcsalád, nyelvrokonság mint nyelvészeti és társadalmi–politikai fogalom az abszolutizmus kori Magyarországon a Budapesti Szemle 1857–59-es évfolyamai alapján. Sz. Bakró-Nagy–Szj szerk., 247–253.
- H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig.* Szombathely.
- H. Varga Márta 2001. A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvetkeletkezés kérdése. *Magyar Nyelvőr* 125: 242–249.
- Hajdú Péter 2001. Egy vitás paleolingvisztikai teória. *Magyar Nyelvjárások* 39: 3–12.
- Halász Ignác 1903. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44, 139–63.
- Havas Ferenc 1977. A XIX. század nyelvtipológiája. Bevezető tanulmány. Havas Ferenc szerk., *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század).* Budapest, Tankönyvkiadó. 5–51.
- Hegedűs József 1998. Rendhagyó magyar nyelvhasonlítás történet. *Magyar Nyelv* 94: 283–292, 385–398.

- Hegedűs József 2002. A parakomparatív nyelv- és szószármaztatásról. *Magyar Nyelv* 98: 395–411.
- Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Írói nyelvbölcseletek és a hiányzó paradigma.
www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/heltaine.rtf
- Herder, Johann Gottfried 1772/1983. Értekezés a nyelv eredetéről. *Értekezések, levelek*. Válogatta, az Utószót és a jegyzeteket összeállította Rathmann János. Budapest, Európa Könyvkiadó. 169–345.
- Hollós István 2002. Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. *Thalassa* 13/1–2: 77–117.
- Honti László 1975. On the Question of Proto-Language Reconstruction. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 125–135.
- Honti László 2001. Hol és milyen uráli/finnugor „ősnyelvet” beszéltek távoli eleink? (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban). *Magyar Nyelvjárások* 39: 13–32.
- Honti László 2004. Hiedelmek és hipotézisek az uralisztikában. *Magyar Nyelv* 100: 1–15.
- Honti László 2005. Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 137–151.
- Honti László 2006. A magyar nyelv őstörténetének kutatása és a vele kapcsolatos felelősség. *Magyar Nyelvőr* 130: 1–7.
- Horger Antal 1927. A hangrendi párhuzam. *Magyar Nyelv* 23: 127–138.
- Horváth Károly (vál., szerk.) 1965. *A romantika*. Budapest, Gondolat.
- Horváth Károly 1997. *A romantika értékrendszere*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Horváth Katalin 1984. On the Organic Relation Between Polysemy and Synonymy. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*. Tom. XV. Budapest. 105–114.
- Horváth Katalin 1993a. *A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében*. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Horváth Katalin 1993b. Állapot és történet az etimológiai kutatásban (A *hint* ige eredete és rokonsága). Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk., *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest. 81–91.

- Horváth Katalin 1997. Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaládjáról. Péntek János szerk., *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár. 208–212.
- Horváth Katalin 1999. Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. Gecső Tamás szerk., *Poliszémia, homonímia*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 91–97.
- Horváth Katalin 2001. Kontrasztivitás és szófejtés. Gecső Tamás szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 148–153.
- Horváth Katalin 2004a. Megnevezés és megismerés. Sztár Katalin (szerk.) *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*. Budapest, Argumentum. 365–72.
- Horváth Katalin 2004b. Névelmélet és etimológia. A *folyik* eredete és rokonsága. A VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson (2004. augusztus 29–31.) tartott előadás írott változata. <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/horvathk.rtf>
- Horváth Katalin 2004c. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. Gecső Tamás szerk., *Variabilitás és nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 133–142.
- Horváth Katalin 2004d. *Opponensi vélemény Stemler Ágnes: Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága c. doktori értekezéséről*. Kézirat.
- Horváth Katalin 2005. Szintagmatikus kontra asszociatív viszonyok? (A két nyelvi sík egységéről). Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum Tudományos Kiadó. 338–342.
- Horváth Katalin 2006. Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia – variabilitás. Gecső Tamás szerk., *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár–Tinta Könyvkiadó, Budapest. 160–168.
- Horváth Pál 2001. A felvilágosodás és a romantika határán. Az alig ismert J. G. Hamann. *Credo Evangélikus Műhely* 2001/1–2: 62–68.
- Hronszky Imre 2000. Kuhn a tudományos újdonságról és a tudományos kreativitásról. *Magyar Filozófiai Szemle* 44/4–6: 235–251.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott tanulmányok*. A jegyzeteket összeállította és az *Utószót* írta Telegdi Zsigmond. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Hunfalvy Pál 1851a. A ’nyelvhasználat’ elveiről ’s elemeiről. *Akadémiai Értesítő* XI: 78–113.

- Hunfalvy Pál 1851b. Nyelvészeti nagy tennivalóinkról. *Akadémiai Értesítő* XI: 1–19.
- Hunfalvy Pál 1852. A' szógyökekről, a' viszonyítókról, 's fel és al viszonyítók' származékairól. *Akadémiai Értesítő* XII: 138–153.
- Hunfalvy Pál 1852. *Tájékozás a magyar nyelvtudományban*. Pest.
- Hunfalvy Pál 1854. Magyar nyelvtudománybeli mozgalmak. *Új Magyar Múzeum* IV: 157–184.
- Hunfalvy Pál 1855. A' török, magyar és finn szók' egybehasonlítása. *Új Magyar Múzeum* II: 61–67; 99–153; 191–246; 337–364.
- Hunfalvy Pál 1856. Mit akar a' Magyar Nyelvészet? *Magyar Nyelvészet* I: 1–19.
- Hunfalvy Pál 1857a. A magyar bőtüik (Czuczor tanának kiegészítésére). *Akadémiai Értesítő* XVII: 445–465. *Akadémiai Értesítő* XVII: 57–78.
- Hunfalvy Pál 1857b. Válasz a szócsaládrendszerre és nyelvészeti egymásutánra. *Magyar Nyelvészet* II: 190–220.
- Hunfalvy Pál 1858. A lapp nyelv. *Akadémiai Értesítő* XVIII: 3–59.
- Hunfalvy Pál 1859a. Egy vogul monda. (Vogul nyelvtani és szótári kísérlettel.) Akadémiai székfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* XIX: 285–396.
- Hunfalvy Pál 1859b. Szófejtőgetések. *Magyar Nyelvészet* IV: 439–452.
- Hunfalvy Pál 1860. Felelet. *Magyar Nyelvészet* V: 203–207.
- Hunfalvy Pál 1863. Magyar Nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények* II: 69–95.
- Hunfalvy Pál 1864. Ahlqvist nyomozásai. *Nyelvtudományi Közlemények* III: 19–37.
- Hunfalvy Pál 1870. A Magyar Nyelv Szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* VIII: 302–324.
- Imre Sándor 1859. A magyar szógyök mivolta és némely változásai. *Akadémiai Értesítő* XIX: 856–881.
- Imre Sándor 1893. Emlékbeszéd Ballagi Mór M. T. Akad. r. tagról. *MTA Emlékbeszédek* VII/7.
- Ittész Nóra 2007. *A szótár, amire 200 évet várunk*.
<http://index.hu/tech/tudomany/nagyszotar11>
- Jakobson, Roman 1972. A szinkrónia és a diakrónia egysége. *Hang – jel – vers*. Budapest, Gondolat Kiadó. 177–185.
- Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit–Wolfram Seidler (szerk.) 1991. *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. és a 19–20. század fordulóján*. Budapest–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság.

- Juhász Dezső 1984. Toponímia és onomatopoezis. Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.) *A IV. magyar névtudományi konferencia előadásainak anyaga*. Budapest, MNyTK. 183.
- Juhász Dezső 1996. A magyar onomatopoezis történetéhez. *Magyar Nyelv* 72: 174–181.
- Juhász Levente Zsolt–Dr. Fehér László 2004. A szinesztézia mai szemlélete. Pléh–Kampis–Csányi szerk., 102–119.
- K. P. 1823. A' Magyar nyelv' műveltetésének módjáról. *Tudományos Gyűjtemény* X: 81–84.
- Kálmán Béla 1965. Hangfestés és szószármaztatás. *Magyar Nyelvőr* 89: 157–165.
- Kampis György 2000. A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében. *Világosság* 41/11–12: 32–42.
- Kant, Immanuel 1781/2004. *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz.
- Kassai József 1833–1838. *Származtató, s gyökeresző Magyar-Diák szó-könyv*. I–V. Pest.
- Kassai József 1962. *Magyar-diák szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal*. Kiadta és a bevezetést írta Gáldi László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Budapest, Áron Könyvkiadó.
- Kelemen János 2004. A nyelv: eszköz vagy maga az elme? Adalékok a kérdéshez. Pléh–Kampis–Csányi szerk., 17–21.
- Kelemen József 1978. A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. Szathmári szerk., 77–97.
- Kenesei István 2001. A nyelvelmélet a történeti nyelvészetben. Pusztay János szerk. *Vade mecum! A huszonötödik óra*. Szombathely, BDF Uralisztikai Tanszék. 153–171.
- Kenesei István 2003. A filozófia a nyelvészetben, avagy hová tűnt a nyelvfilozófia? Farkas Katalin–Orthmayr Imre szerk., *Bölcsélet és analízis*. Budapest, Eötvös Kiadó. 100–117.
- Keve Mária 1940. *Kállay Ferenc nyelvhasonlító munkássága*. Finnugor Értekezések 4.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.
- Kis János 1840. Néhány észrevétel a' nyelvjavításról. *Tudománytár* 7: 249–264.
- Kis Tamás 2003. Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben (Összefoglaló áttekintés).
<http://nevarchivum.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>
- Kiss Antal 1993. Ballagi Mór, a magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet. Pest, 1846. Sz. Bakró-Nagy–Szj szerk., 179–185.
- Kiss Jenő 1974a. Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 3–22.
- Kiss Jenő 1974b. Göttingai finnugor kiadványok. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 444–448.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Lajos 1976. Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. Benkő–K. Sal szerk., 27–47.
- Kiss Lajos 1978. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. Szathmári szerk., 47–59.
- Klemm Antal 1925. A belső nyelvvalak. *Minerva* 4/6–10: 103–114.
- Kókay György (szerk.) 1979. *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest.
- Korenych Éva 1976. A nosztratikus nyelvcsalád hipotézise finnugor uráli szempontból. Benkő–K. Sal szerk., 178–184.
- Korhonen, Mikko 1984. A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. Heikkilä, Päivi–Karig Sára szerk., *Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 25–45.
- Kovács Ferenc 1981. A magyar nyelvtudomány egyik úttörője: Hunfalvy Pál. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII: 115–135.
- Körmendy Kinga–Mázi Béla. 2005. február 15-én hunyt el gróf Teleki József nyelvész–történész, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke. *Magyar Tudomány* 2005/2: 225–231.
- Kresznerics Ferenc 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda.
- Kuhn, Thomas S. 1962/2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris.
- Kuhn, Thomas S. 1969/2000. *Utószó A tudományos forradalmak szerkezete c. könyvéhez*. 179–213.

- Kuun Géza 1867. A gyökök elméletéről. *Nyelvtudományi Közlemények* VI: 111–124.
- Lakatos Imre 1999. A falszifikáció és a tudományos programok metodológiája. Forrai Gábor–Szegedi Péter szerk., *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Áron Kiadó, Budapest. 187–217.
- Laki János 2000. A paradigma. *Világosság* 41/11–12: 3–4.
- Laki János 2006. *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Gondolat, Budapest.
- Lakó György (főszerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei*. = MSZFE.
- Lakó György 1976. „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótár néhány elvi és módszertani kérdése. Benkő–K. Sal szerk., 184–188.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Lanstyák István 2004. Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelv művelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete). http://dragon.unideb.hu/~tkis/nyelvi_mitoszok.htm
- Lendvai L. Ferenc–Nyíri Kristóf 1981. *A filozófia rövid története: A Védáktól Wittgensteinig*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Lugossy József 1857. Szócsalárendszer. – Nyelvészeti egymásután. *Magyar Nyelvészet* II: 138–159, 161–189.
- Lugossy József 1858. Hangrendi párhuzam nyelvünkben. *Új Magyar Múzeum* VIII/1: 92–102.
- Lugossy József 1859. Nyelvészeti iránynézetek, szküth–európai szómaradványok. *Akadémiai Értesítő* XIX: 3–29.
- Mahovszky József Mutatványok a magyar nyelv’ elemeit fejtő ’s egyéb nyelvekkel özevhasznító nagy szótárból. *Tudománytár* 9: 3–46.
- Margitay Tihamér 2000. Összemérhetetlenség, relativizmus, racionalitás. *Világosság* 41/11–12: 14–20.
- Margócsy István 1998. „A tiszta magyar” – Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvirodalmának-felfogásában. Csorba Sándor–Margócsy István szerk., *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.

- Márton József 1830. *Értekezés a' magyar nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimivelhetése, fundamentomos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról.* Bécs.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Mátyás Flórián 1856. Magyar árja nyelvhasonlatok. Magyar Nyelvészet I. 234–252.
- Mátyás Flórián 1857. Magyar-árja nyelvhasonlatok. Pécs, Lyceum nyomda.
- Mátyás Flórián 1859. A hasonlító nyelvészetről tekintettel a magyar nyelv ékirati fontosságára. Akadémiai székfoglaló értekezés. *Akadémiai Értesítő* XIX/3: 99–115.
- Mátyás Flórián 1863. *Magyar nyelvtudomány II. füzet.* Pécs, Lyceum nyomda.
- Mészöly Gedeon 1982. *Népünk és nyelvünk.* Budapest, Gondolat.
- Munkácsi Bernát 1901. *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Nagy Imre–Merényi Annamária szerk. 2002. „Mit jelent a suttozásod?” *Romantika: eszmék, világkép, poétika. Tanulmányok.* Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- Nagy János 1838. Tiszta magyar gyökök. *Nyelvtudományi pályamunkák II.* Kiadja a' Magyar Tudós Társaság. Buda. 123-296.
- Németh G. Béla 1976. A romantika alkonyán – a pozitívizmus árnyékában. *Létharc és nemzetiség.* Budapest, Magvető Kiadó. 42–84.
- Németh G. Béla 1981. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. *Küllő és kerék.* Budapest, Magvető. 538–541.
- Németh Renáta 2004. Még egyszer a *dulakodik* : tülekedik szópár eredetéről. Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 80–95.
- Németh Renáta 2006a. *A XIX. századi nyelvbölcselet és a Magyar Nyelv Szótárának etimológiai elvei.* Szakdolgozat.
- Németh Renáta 2006b. A *t<r< : t<l< tövek etimológiai összefüggéseiről. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.* Szerk. Büky László – Forgács Tamás. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 109–116.
- Nyíri Antal 1962. Hangutánzó eredetű térszínforma nevek. *Néprajz és Nyelvtudomány* 5–6: 55–62.

- Nyíri Antal 2004. *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Szabó József és Szűcs Judit. Szeged.
- Nyíri J. Kristóf 1972. Nyelv és gondolkodás viszonyáról – filozófiai szempontból. Telegdi Zsigmond szerk., *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest, Tankönyvkiadó. 135–151.
- Országh László (szerk.) 1962. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. *Nyelvtudományi Értekezések* 36.
- Pais Dezső 1935. Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 295–313.
- Pais Dezső 1953. A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései. *MTA I. OK.* 1953/IV. 17–31.
- Pais Dezső 1954. Példák a hangutánzó ikerítésre. *Magyar Nyelv* 50: 274–279.
- Pais Dezső 1959. Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre. *Magyar Nyelv* 55: 458–461.
- Pais Dezső 1960. Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 56: 311–315.
- Pais Dezső 1962. Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Értekezések* 30.
- Palló Gábor é. n. *A tudományfilozófia története*. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/fedlap/tudfilitort.htm>
- Papp László 1967. Szótörténet és etimológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 58: 164–167.
- Pecz Vilmos 1890. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston külső tagról. *MTA Emlékbeszédek* VI/10.
- Pintér Jenő 1906. *Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831–1850-ig*. Különlennyomat a Jászberényi M. Kir. Állami Főgimnázium 1905–6. évi értesítőjéből. Jászberény, Vértess Adolf könyvnyomdája.
- Platón 1984. *Kratülosz. Platón összes művei I.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 725–851.
- Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.) 2004. *Az észleléstől a nyelvig*. Budapest, Gondolat.
- Pukánszky Béla 1936. Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 361–374.
- Pulszky Ferenc [Lubóci P. Ferenc] 1859. A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában. *Új Magyar Múzeum* 1859: 245–274, 329–356.

- Pusztai Ferenc 1993. Hang- és hangzásutánzás. *Névtani Értesítő* 15: 266–269.
- Pusztay János 1995. *Nyelvrokonság és nemzeti tudat*. Szombathely, Savaria University Press.
- Pusztay János 2001. *Vade mecum! Vade mecum! A huszonötödik óra*. A BDF Uralisztikai Tanszékének jubileumi konferenciája. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9. BDF, Szombathely. 199–208.
- R. Várkonyi Ágnes 1975. A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831; A Magyar Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig 1831–1849. 1–3. fejezet; Küzdelmek a Tudományos Akadémia önállóságáért 1849–1867. 1–3. fejezet. Pach Zsigmond Pál (főszerk.) 1975. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27, 31–51, 87–105.
- Rathmann János 1983. Utószó. In: Herder 1983: 493–522.
- Riedl Szende 1856. A' nyelvészetről általában. *Magyar Nyelvészet* I: 20–30.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest, Osiris.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Budapest, Gondolat.
- Róna-Tas András 1988/1991. Nyelvtörténet és őstörténet. *Őstörténet és nemzettudat, 1919–1931*. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, Balassi Kiadó. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b144/ch10.html>
- S. Varga Pál 1997. „...az ember véges állat...” Alföld 48/5: 34–58.
- S. Varga Pál 1998. „...az ember véges állat...” *A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey*. Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság.
- S. Varga Pál 2002. Nemzetiség és nyelvszemlélet a magyar romantika korában. Nagy – Merényi szerk., 121–138.
- S. Varga Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Sági István 1942. Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sándor Klára (szerk.) 2001. *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGYF Kiadó. 57–84.
- Sándor Klára 1999a. A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 11: 1387–1392.
- Sándor Klára 1999b. A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 40/4–5: 595–606.
- Sándor Klára 2001a. Nyelvművelés és ideológia. Sándor szerk., 153–216.

- Sándor Klára 2001b. Szociolingvisztikai alapismeretek. Sándor szerk., 7–48.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. Kiefer szerk., 381–409.
- Sándor Klára–Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–143.
- Sasku Károly 1840. Közönséges Nyelvtudomány vagyis nyelvek’ alaptudománya. *Tudományos Gyűjtemény* 2: 3–76; 3: 3–92.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina.
- Stachowski, Marek 2001. Uralistic und Turkologie – geschieden und doch verliebt. *Vade mecum! A huszonötödik óra*. A BDF Uralisztikai Tanszékének jubileumi konferenciája. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9. Szombathely, BDF. 199–208.
- Stemler Ágnes 2004. *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne–Szij Enikő (szerk.) 1993. *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Szabó Flóris 1981. *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- Szabó G. Zoltán 1991. Nemzeti nyelv – nemzeti irodalom. Vörösmarty, Czuczor, Erdélyi János nyelvészeti munkáiról. Jankovics–Kósa–Nyerges–Seidler szerk., 240–247.
- Szabó G. Zoltán 2001. Nyelvészet és költői nyelv a romantikus Vörösmartynál. *Magyar Tudomány* 2: 164–169.
- Szarvas Gábor 1878–1879. A Magyar Nyelv Szótára. *Magyar Nyelvőr* 7: 11–23; 65–74; 107–113; 153–159; 197–209; 248–256; 301–308; 360–365; 392–400; 444–455; 495–501; 547–557; 8: 13–21.
- Szathmári István (szerk.) 1978. *Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 1976. A szavak, kifejezések mai nyelvi rétegbeli hovatartozásának jelölése a TESz.-ben. Benkő – K. Sal szerk., 277–282.
- Széchy György 1839. Az egyetemes dialectus. *Tudománytár* 6: 171–187; 244–254; 273–284.
- Szeder Fábíán 1823. A’ Magyar Grammaticának megállapításáról. *Tudományos Gyűjtemény* X: 67–74.

- Szedes Fábrián 1836. *Mellyek a magyar nyelvben a tiszta gyökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel*. BK 80/II. 6.a. Autogr., 153 pp. 260x200 mm.
- Szegedi Péter 1996. Perlekedő tudáselméletek. *BUKSZ* 8/4: 454–460.
- Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 2001. *Romantika: világkép, művészet, irodalom*. Budapest, Osiris.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A nemzet mint érték. *Új Forrás* 4: 39–44.
- Szegedy-Maszák Mihály 2001. A romantika: világkép, művészet, irodalom. Szegedy-Maszák szerk., 7–20.
- Székely László 2000. Empirikus és teoretikus paradigmák. (Gondolatok a kuhni paradigmafogalomról és az összemérhetetlenségről.) *Magyar Filozófiai Szemle* 44/4–6: 271–289.
- Székényessy Margit 1937. *Romantika a német és magyar nyelvfilozófia tükrében*. Minerva-Könyvtár 111.
- Szépe Judit 2006. *Paradigmaképző dichotómiák a nyelvészetben*. Előadás a Kodolányi János Főiskola és az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által szervezett *Nyelvelmélet és nyelvhasználat* konferencián. <http://www.freeweb.hu/szepej/paradigmateljes.htm>
- Szjő Enikő 1998. Pánfinnugor és antifinnugor elméletek, mozgalmak. Domokos Péter–Csepregi Márta szerk., *125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi tanulmányok*. Budapest, ELTE. 145–152.
- Szilágyi Ferenc 1976. Úgynevezett hangfestő szavainkról. Benkő–K. Sal szerk., 282–288.
- Szilágyi Ferenc 1991. A hangutánzás és a „hangfestés” a magyar szófejtésben. Kiss–Szűts szerk., 658–664.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/>
- Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mokus, avagy a módszer buktatói. Pozsgai Péter szerk., *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest, Táton. 345–364.
- Szilágyi N. Sándor 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/>

- Szinnyei József 1926. A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány. *A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Az alapítás századik évfordulója alkalmából tartott ünnepi beszédek és előadások I.* Budapest, Franklin Társulat. 14–34.
- Tanács János 2000. A szemantikai összemérhetetlenségtől a fordítóvá válásig. *Világosság* 41/11–12: 21–31.
- Tarnas, Richard 1995. *A nyugati gondolkodás stációi*. Budapest, AduPrint.
- Telegdi Zsigmond 1970. Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VII: 229–237.
- Telegdi Zsigmond 1985. Utószó. Telegdi szerk., 305–370.
- Telegdi Zsigmond 1990. A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. *Az MTA Judisztikai Kutatócsoportjának Értesítője*. 3. szám.
- Teleki József 1818/1821. *Eggy tökéletes magyar szótár' Elrendeltetése, készítése módja*. Pest.
- Teleki József 1818/1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Terve a' Nagy Magyar Szótár' belső elrendelésének. *Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. A' tagok különös használatára*. 1834. Buda. = Terv I.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó. <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/5/502.htm>
- Toldy Ferenc 1868. Emlékbeszéd Czuczor Gergely r. tag felett. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1. (864–69) XI/9. darab: 12–27.
- Tolnai Vilmos 1912. *A magyar nyelv Nagy Szótáráról*. Különlenyomat az Akadémiai Értesítő 1912/12. füzetéből.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest, MTA.
- Tóth Péter 1997. Nevek, szóeredeztetések, népetimológiák Kresznerics Ferenc kézírataiban és szótáraiban. B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. MNyTK. 209: 375–382.
- Tözsér Ágnes 1988. *Szemelvények a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti működéséből 1831 és 1848 között*. Budapest, Egyetemi Könyvtár.
- Varsa Mátyás 2003. A legrégebb magyar mítosz. *Tiszatáj* 2003/8: 69–84, 2003/9: 46–63.
- Vértes Edit 1965. Hangfestés és szószármaztatás. *Magyar Nyelvőr* 89: 157–164.
- Vértes Edit 1976. Expresszív szavak etimológiai vizsgálata. Benkő–K. Sal szerk., 296–299.

- Viszota Gyula 1908. A M. Tud. Társaság Zsebszótára történetéhez. *Magyar Nyelv* 4: 63–71.
- Viszota Gyula 1909. A M. Tud. Társaság nagyszótárának története. *Magyar Nyelv* 5: 1–7; 49–63.
- Vörösmarty Mihály 1828. Gondolatok a' Magyar nyelv' eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény* II: 45–60.
- Vörösmarty Mihály 1831/1977. Vélemény a' megbírálás végett kiadott kéziratok felől. *Vörösmarty Mihály összes művei 16. Publicisztikai írások*. Sajtó alá rendezte Solt Andor és Fehér Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó. 141–143.
- Widmer Anna 2005. Szemantika, jelentésváltozás és mitológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 7–31.
- Wittgenstein, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantis.
- Zaicz Gábor 1991. A MUSz. és modern etimológiai szótáraink A szöfőjtő Budenz. Kiss–Szűts szerk., 717–723.
- Zemplén Gábor 2000. Tudományok, történetek – Goethe és Kuhn tudományfejlődés-elméletei. *Magyar Filozófiai Szemle* 44/4–6: 291–314.
- Zichy István gróf 1927. Nyelv és őstörténet. *Magyar Nyelv* 23: 77–83.
- Zolnai Béla 1935. Hang és nyelv. *Minerva* 14: 3–9.
- Zolnai Béla 1938. Szavak sorsa. *Minerva* 17: 3–48.
- Zoltvány Irén 1899. Czuczor Gergely élete. *Czuczor Gergely Összes költői művei*. Sajtó alá rendezte Zoltvány Irén. Budapest, Franklin Társulat.
- Zsilka János 1970. Nyelv és gondolkodás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VII: 239–253.
- Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége.)* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsirai Miklós 1953. A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának Közleményei* IV: 307–320.